

પ્રકાશક
પન્નાલાલ જેમચંદ મોદી
વ્યવહારસુદ્ધિમંડળ,
૧૮૭, હોર્નબી રોડ, મુમ્બઈ ૧૧.

[સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન છે.]

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૫૧ પ્રત ૨,૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૫૨ પ્રત ૨,૫૦૦

મુદ્રક
વસંતલાલ ગમગામ શાહ
અગ્નિ મુદ્રણાલય, અપાટિયા ચકલા, સુરત.

મુકુન્દ દેસાઈ

પિતૃ-સ્મરણ

દેશ અને ઇશ્વર વિષેની મારી ભાવનાઓને લીધે જેમને
સંસારમાં સૌથી વધારે સહન કરવું પડ્યું અને જેમણે
પુત્રવાત્સલ્યથી, તે બધું સંતોષથી સહન કર્યું તે મારા
તીર્થંકૃત પિતાશ્રીનું અત્યંત નમ્રતા અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ.

કેદારનાથ

પહેલી આવૃત્તિ-સંપાદકોનું નિવેદન

પરમ પૂજ્ય શ્રી કેદારનાથજીનું આ પુસ્તક વાચકો આગળ મૂકતાં અમને અનેક રીતે આત્મસંતોષ થાય છે. અમે એમને દૂંધમાં નાથ કે નાથજી જ કહીએ છીએ, તેથી હવે પછી તે દૂંધું નામ જ વાપરું છે. ૫૦ નાથનો જુદિપૂર્વક સત્સંગ શરૂ કર્યો અમને લગભગ ૩૦ વર્ષ થયાં. તેમના ઉપદેશથી અને સમાગમથી અમારા વિચારોમાં ભારે પરિવર્તન થયું; જુદિમાં રપદતા આવી; ભાવનાઓની શુદ્ધિ યર્થ; જીવનના ધ્યેયમાં અને સાધનોની પસંદગીમાં ફરક પડી ગયો; શું કરવું, કેમ કરવું, શું કામ કરવું વગેરે પ્રશ્નોથી મૂંઝાતું મન સ્થિર થયું; એ અંજલિએ લીધે અમારી પેતાની વ્યાકુળતાનો અસંતોષ અને તેનાં પરિણામરૂપે અમારા ગૃહસંસારમાં તથા અમારી સંસ્થાઓ અને સાથીઓ સાથે અમને થતા કલેશોમાં ઘટાડો થયો; જે મહાત્માની મેવામાં અને સંસ્થામાં અમે પ્રસિદ્ધપણે કામ કરતા હતા અને જેમના જીવનકાર્યને આજે પણ આગળ ચલાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તેને કરવાની અમારી લાયકાત વધી અનેક પ્રકારના બ્રમે અને કલ્પનાઓ ખનાવેલી જાળમાં ફસાવાની, કે કાલ્પનિક ભયોથી હરી તેમાંથી છૂટવા માટે શક્તિ મારવાની દેવ અને જંગલમાંથી છૂટવા, જે વસ્તુ જેમ હોય તેમ જ જોવાની દિશન આવી.

✽

✽

✽

આ બધાં શુભ પરિણામોને માટે અમને અમારા મનમાં તેમને વિશે ગુરુજુદિ, અને અત્યંત કૃતજ્ઞશુદ્ધિ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

છતા, ભારતવર્ષમાં સામાન્ય રીતે ગુરુશિષ્યસંબંધની જે કલ્પના છે, તે કરતા નાથજી અને અમારી વચ્ચેનો ગુરુશિષ્યસંબંધ કાર્મિક જીવન પ્રકારનો રહ્યો છે. એનું શ્રેય અમને છે, તે કરતા પૂ. નાથજી અને પૂ. ગાંધીજીને વધારે છે. અમારી ઉછેરના સંસ્કારો તો સામાન્ય રીતે આપણા દેશના જિજ્ઞાસુઓમા હોય છે તેવા જ હતા. અમારી ઉંમર ત્રીસ વર્ષથી ઓછી હતી. જીદ્દિ પકવ થયેલી નહોતી. જ્ઞાન, લક્ષિત, વૈરાગ્ય વગેરેના અમારા સંસ્કારો જૂની સાંપ્રદાયિક ધરેડના જ હતા. એક બાબતથી જે એ જીવન સંપ્રદાયોમા અને ગિજ્ઞામાં હતા, તેમા અમારી જીદ્દિ જીદ્દિ જીદ્દિ સુજળ ધર્મ, જ્ઞાન અને મોક્ષની સંપૂર્ણ અધેનિ છે અને તેની નોલે કોઈ બીજા સંપ્રદાય, દર્શન વગેરે આવી શકે નહીં, એવી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. બીજી બાબતથી ગુરુ વિના જ્ઞાન નહીં, જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહીં—એ પણ અમારી ભાવના હતી. આથી સંપ્રદાયના ઓકામાં જ અમે ગુરુને શોધતા. ગૃહ, સંસાર, સમાજ વગેરેને અમે સ્વાર્થના અને મિથ્યા, નાશવંત, સંબંધો માનતા; તેમાંથી નાસી છૂટવાની અમારી વૃત્તિ હતી. આ બધાની મનમાં ઘણી ગદમથલો ચાલતી હતી, તેટલામા અમને પૂ. નાથની નવા રૂપે ઓળખાણ થઈ. આમ તો તેઓ અમે સાચરમતી આશ્રમમાં જોડયા, તે પહેલાથી જ ત્યાં આવના જતા હતા, એટલે કાકાસાહેબના એક મહારાષ્ટ્રી મિત્ર અને આશ્રમ પ્રમે સહભાવ ધરાવનાર ગૃહસ્થ તરીકે સામાન્યપણે અમે તેમને ઓળખતા હતા. પણ પછી અમને અનાયાસે ખબર પડી કે તેમણે હિમાચલમાં અનેક વર્ષો ગાળી, ગોગ વગેરે સાધી ‘આત્મસાક્ષીતકીર’ કર્યો છે. આ એમનો નવી દૃષ્ટિએ પરિચય થયો, અને અમે તેમને ‘એક સિદ્ધ યોગી તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ તરીકે વાગ્યા આથી તેઓ ભારત તો અમારા શ્રદ્ધાગુપ્તનો અને શિષ્યપણનો લાભ લઈ—જેમ અનેક શિષ્યો પોતાના સદ્ગુરુને ભગવાન કરી તેમના સંપ્રદાયપ્રવર્તક બની જાય છે તેમ—તેઓ અમને પોતાના શિષ્ય બનાવી એક પંથ ચલાવી શક્યા તેઓ અમને ગોંધીજીની પ્રશ્નિયો પરાક્રમ્ય પણ કરી

શકત. સાથે જ ગાંધીજી પણ મહાત્માપણનો અહંકાર ધરાવનારા અને તેથી ખીજા 'મહાત્મા'ને પોતાની સંસ્થામાં ગરદસ્ત ન કરી શકનારા હોત તો તેઓએ પૂઠ નાથને પોતાની સંસ્થામાં આવતા અટકાવી દીધા હોત. કારણ કે, પૂઠ નાથ અને અમારા બેમાંથી પહેલા કરનાર કિશોરભાઈની વચ્ચે ગુરુશિષ્ય જેવો સંબંધ બંધાઈ ગયો છે એ વાત સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જાતી રહી નહોતી તેને પરિણામે આશ્રમમાંથી અનેક જણા તેમનો સમાગમ કરવા લાગ્યા હતા, અને તે બધાને વિશેષ કેટલોક વખત જાણે 'બે ગુરુના ચેલા' જેવો ભાસ ઊઠતો હતો. પણ ગાંધીજીમાં મહાત્માપણના ભાનનો અભાવ હતો તેથી એમને કદી નાથની ઈર્ષ્યા થઈ નહીં. ઊલટું, તેમને બાત્સાન મળ્યું કે એવા એક સત્પુરુષ એમની પાસે આવતા રહે છે જે એમની મેરદાજરીમાં આશ્રમવાસીઓને માર્ગદર્શક થઈ શકશે. એમણે સદાગે નાથજીના સાખરમતી આવવા જવા અને રહેવાને ઉત્તેજન આપ્યું. ટાંડીકૂચ વખતે એમની પાસે આશ્રમ પર નજર રાખવાનું અને વારંવાર મુલાકાત લેવાનું વચન લીધું. ખીજા બાબુથી નાથજીમાં ગુરુપણના અહંકારે કદી રપર્શ કરેલો ન હોવાથી જે કેઈ ભાઈજાહેતો આશ્રમની કે ખીજા પ્રવૃત્તિ કરતા હતા, તેમાંથી તેમને કદી ખેંચવાનો કે મોળા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહીં. ઊલટું, તે કામ કરવાની તેમની લાયકાત વધે તે રીતે જ પ્રયત્ન કર્યો.

આનું કારણ એ નહોતું કે, જેમ વિનોબાજી, કાકાસાહેબ વગેરે વિશે કહી શકાય તેમ, પૂઠ નાથને ગાંધીજીના કાર્યકર્તા કે સાથી મળ્યાય તેવો એમનો ગાંધીજી સાથેનો સંબંધ હતો. નેઓ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હતા; કેટલીક બાબતમાં ગાંધીજીથી જુદી રીતે નિચાર કરનારા પણ હતા; ગાંધીજીને અમાન્ય થાય એવા વિચારો પણ ધરાવતા હતા. છતાં બંનેના અંતિમ આશયો ઉચ્ચ, મહાન અને સમાન હોવાથી દરેક વ્યક્તિના ઉપર નાથજીના સમાગમનું પરિણામ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓને મદદનાર જ થયું.

પૂ૦ નાથનું મહારાષ્ટ્રમાં એક મિત્રમંડળ હતું. તેમણે પોતાના ‘આત્મપરિચય’માં જણાવ્યું છે તેમ તેઓ યુવાવસ્થામાં વ્યાયામની તથા ક્રાન્તિવાદી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. તેને લીધે તથા કૌટુંબિક સંબંધોમાંથી એ મિત્રમંડળ બનેલું હતું. તેમનામાંના ઘણાને નાથનો નાનપણથી પરિચય અને તેમની ચોંચતાનો અનુભવ હતો. અને તેઓ પણ એમને સમાગમ કરવા ઉત્સુક રહેતા. આ બધામાં કેટલાય એવા છે જે પૂ૦ નાથને લગભગ પોતાના ગુરુ જેવા માને છે, છતાં જેમને અમે નામે પણ ઓળખતા નથી, અને જેઓ અમને ઓળખતા નથી. કોઈ વાર અણધારી રીતે ક્યાંક મેળાપ થઈ જાય ત્યારે જ પહેલો પરિચય થાય અને ખબર પડે કે તેઓ તો નાથને અનેક વર્ગોથી ઓળખે છે.

આમ નાથનો સત્સંગ સ્વતંત્રપણે જ દરેકે કર્યો છે. અમારા એની બાબતમાં પણ કંઈક અંશે તો એમ જ બનેલું. અમે બંને સાબરમતી આશ્રમના જ સેવકો હતા. બંને એમની દોરવણી નીચે કાંઈક ધ્યાન વગેરેનો અભ્યાસ કરતા. છતાં ઘણાં વર્ષ સુધી અમે બીજાની સાથે થતા પત્રવ્યવહાર, ચર્ચાતા વિષયો વગેરે બાબતમાં બહુ વિમતવાર જાણતા નહીં. ત્રણમાંથી કોઈનું કશું ગુપ્ત નહોતું, પણ ત્રણમાંથી કોઈનો સ્વભાવ એવો નહોતો કે નકામું કુતૂહલ સેવી ડાની જોડે શી ચર્ચા ચાલે છે તે જાણ્યા-જાણ્યાવા પ્રપત્ન કરવો. ગુપ્તતાનો કદી આશય જ ન હોવાથી અનાયાસે અને ધીમે ધીમે એકબીજાની સાથેની ચર્ચાઓ, પત્રવ્યવહારો વગેરેની જાણ અમને થતી ગઈ. આમ પૂ૦ નાથના ખીજા સમાગમ કરનારાઓ વિષે પણ થયું. સહેજે જ કેટલાંક સંભાષણો, ચર્ચાઓ વગેરેમાં હાજર રહેવાના, તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં હાજર રહેવાના, કાંઈક અધાને ઉપયોગી હોય એવા પત્ર-વ્યવહારો, તથા પૂ૦ નાથની નોંધપોથીઓ વગેરે વાંચવા-સાંભળવાના પ્રસંગો આવ્યા. અમારા પોતાના જીવનને જે લાભ થયો હતો તેનો અમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો, અને આ સમાગમ કરનારાઓના સંતોષને પણ અમે જોઈ શકતા હતા. કેટલાકની મુશ્કેલી અને શંકાઓનું અમે

સમાધાન કરી શકતા નહીં ત્યારે અમે તેમને નાથ પામે મોકલતા, અને 'પણખરુ' તેઓ તેમનાથી સંતુષ્ટ થતા એટલુ જ નહીં, પણ પાઠગથી તેમને કદી હોડતા નહીં.

*

*

આ અંધી ચર્ચાઓ, વાર્તાલાપો વગેરેની નોંધ રાખવાની રમણીકલાલને ટેવ છે. કિશોરલાલને તેવી ટેવ નથી. પણ એ પૂં નાથ પામેથી જે લલ લીધો હોય, તેને પચાવી વર્ષ વાચકો આગળ મૂકવા કરે છે જ. વાચક આ પુસ્તક વાંચતા વાચતા જ શોધી શકશે કે એમાંના ધણા વિચારો વિસ્તારથી કે ટૂંકાણુમાં કિશોરલાલના કેન્દ્રવર્તીના પાયા, જીવનદોષન, સમાર અને ધર્મ વગેરે પુસ્તકોમાં તથા અનેક લેખોમાં રજૂ થયા છે. પણ એ પૂં નાથની ઢખે કે એમનો આધાર ટાકીને નહીં, પણ કિશોરલાલની પોતાની ઢખે અને પોતાની જવાબદારી પર દોષ તે રીતે થયા છે. કિશોરલાલની સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે ખ્યાતિ છે, પણ એનાં પુસ્તકોની અર્પણપત્રિકા, પ્રસ્તાવના વગેરેમાં એણે પોતાના વિચારો માટે પૂં નાથનું ઝાણુ સ્વીકાર્યું છે. એ ઝાણુ કેટલુ બધુ છે તે નાથજીનું આ પુસ્તક વાચતા જણાઈ આવશે. સાથે જ કિશોરલાલના વિચારો ઉપર માધીજીનીયે છાયા છે. અને તે એવી આતંત્રીય છે કે એ લખાણોની પાછળ માધીજી, નાથજી અને પોતાની છુદ્દિનો કેટકેટલો ફાગો છે તે છટકુ પાડવું મુશ્કેલ છે.

પણ, રમણીકલાલે પોતાની નોંધ લેતી, પત્રવ્યવહાર સાચવેલા વગેરે ટેવને લીધે એવું કીક પીક સંગૃહીત કર્યું હતું. પૂં નાથ પામે પણ કેટલીક નોંધો, કાચજો વગેરેનો અગ્રહ હતો. તે બધાને રીતસર ગોઠવી તેમાંથી તાજણુ કાઢવા વગેરે માટે રમણીકલાલને હિસાહ હતો.

*

*

*

કેટલાક વર્ષથી અમને લાગતું હતું કે પૂં નાથના વિચારો પુસ્તક-બદ્ધ થાય તો સારું. એમના સમાગમમાં આવેલા બીજા મિત્રોની પણ એવી ઇચ્છા હતી. જોકે અમે માનીએ છીએ કે સંપૂર્ણનો પ્રત્યક્ષ

સમાગમ જી જીવનમાં મોટા અંગે અને અતેક રીતે લાભદાયી થાય કે, જતા સમાગમ સકલ ન ત્યાં તને માટે તેમજ સમાગમમાં પ્રાપ્ત કરેલા બોધનું સ્મરણ તાજું કરવા માટે તેમના વિચારો પુનઃકર્યે લાયક તો તે પણ ધણા ઉપયોગી છે. દરરોજના વાચનમનનમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે આવા કંઈક વિચારથી ગ્રેસર્ક ૧૮૪૨ની કિશોરનાનની જેમ દરમનન અમારી નમ્યતા પત્ર-નવદારમાં પૂઠ નાથના વિચારો ની નોંધા પત્રો વગેરે જે કાંઈ ભેગું કરી સકાય એમ હોય તે મેગાનીને તે પ્રગટ કરવાની કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ અને તે માટે પૂઠ નાથની સમિતિ મેગની તેનો પહેલો કાવ્યો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો તે પછી કિશોરવાનના છૂટના પછી તેની જોડે તપાસતા એમ લાગ્યું કે એ નોંધા, પત્રો વગેરે સંલેપમાં કોઈક વાર માત્ર સ્પર્શે તથા કોઈ વાર પૂર્વાપર સંબંધ ન જાણે તેને સહેજે બોધ ન થાય એના કપમાં હોવાથી તે બધું જોમનું તેમ જાપનાથી પૂરતો લાભ થાય એમ નથી તેથી પરેશા તો અમે જના જ્યાં સ્પષ્ટ ન હોય ત્યાં ત્યાં પૂઠ નાથની પાસે સ્પષ્ટતા કરનારી પુરવણીઓ લખાવતા માડી પણ એ બધામાં એટલા બધા વિવિધ અને છતાં અરસપરસ સકળાયેના વિષયો હતા કે તેને જોડવા જતા કિનમત્તા વધી જતી લાગી તે વિષે પૂઠ નાથ સાથે ચર્ચા દરમ્યાન એમને લાગ્યું કે એ નોંધા તથા પત્રો વગેરેની વ્યવસ્થામાં ન પડતા એમાંના મહત્ત્વના વિષયો પર સવાદ અથવા પ્રશ્નોત્તરી રૂપે તેમણે લેખો તૈયાર કરવા તેમ તેમણે થોડાક કાર્યો પણ તેમાંના કેટલાક તે વર્ષોના શિક્ષણ અને સાહિત્ય માસિકમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયા છે દરમ્યાન કિશોરલાલનું સમાર અને ધર્મ પુસ્તક છપાવું હતું તેની પ્રતિરૂપે કંઈક લખના અમે તેમને વિનવતી કરી તેમાં તેમણે ત્રણ પ્રકરણો લખ્યા તે એ પુસ્તકમાં આવી જ ગયા છે

પણ નહિ વિચાર કરતા એ સવાદો વગેરેની રીતનું નિરૂપણ પૂઠ નાથને સતોષપ્રદ થયેનું ન લાગ્યું એટલે ફરી વાર મહેનત કરવી પડે તેણે કરીને જોતાના વિચારોને સંગ્રહ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક લખાવવા કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો પૂઠ નાથ પામે અમે બે વાર તો મહેનત.

કરાવેલી. એમનો દરેક વિષયમાં ઝીણુવટમાં ઊતરવાનો સ્વભાવ, તેને સુદર-
અક્ષરે મરાઠીમાં પોતાને હાથે લખી કાઢવાની ચીનટ, અનેક મળનારા
આવે તેમને આપણે પડતો વખત, અવારનવાર વધી પડતો ખરજવાનો
ઉપદ્રવ, વચ્ચે વચ્ચે પ્રવાસ, બહાર પ્રવૃત્તિઓ, હાથે જ રાંધવા-કપડા
ઘોવાં વગેરેની કરવી પડતી વ્યવસ્થા, માદાની મેવા એમનો સ્વભાવમિદ્ધ
વ્યવસાય હોવાથી સગાવહાલાં, સ્નેહી વગેરેની આવી પડતી શુશ્રૂષાઓ
અને ચિંતાઓ, અને હાવાવાની દૃષ્ટિએ લખવાનો મહાવરો ન હોવાથી
સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ લેખક કરતાં એમાં જતો વધારે સમય-એ
બધાં કારણોને લીધે આમ ફરી લખી કાઢવામાં એમને ઘણો શ્રમ પડ્યો
અને વખત પણ ઘણો ગયો. એ મરાઠીમાં લખે, પાકું કરે, તેનું
ગુજરાતી ભાષાંતર થાય, તેને તે તપાસે વગેરેમાં સારી પેઠે સમય ગયો
એમને ખૂબ પરિશ્રમ પણ પડ્યો તેની ઉપયોગિતાની તેમને ખાતરી
થયેલી હોવાથી આવી પ્રવૃત્તિ વિશે જે સંકેત તેઓ એક કાળે સેવતા
તે તેમણે હોજો, અને ખુશીથી બધા પરિશ્રમ કર્યો એ પરિશ્રમનું
ફળ તે આ પુસ્તક છે

આમાં આવેલા વિચારો એક રીતે સ્વતંત્રપણે જ લખાયા છે.
જે નોંધો-પત્રો વગેરેનો ખરો પહેલાં કરેલો હતો, તેની જ આ નવી
વ્યવસ્થા છે એમ નહીં કહેવાય. એ બધામાં બીજા રૂપે તો એ વિચારો
વેરાયેલા પડ્યા જ છે. પણ જે રીતે એ આમાં વિકસ્યા છે તે રીતે
એ જૂની નોંધોમાંથી નહીં મળે. નોંધો, પત્રો વગેરેને ઊંચા મૂકી દર્શને
જ આ લખ્યું છે એમ કહેવાને હરકત નથી. જેમ જેમ વિચારો
આવતા ગયા તેમ તેમ લખાતા ગયા છે, અને બધું લખાઈ ગયા પછી
તેની સંકલના કરી છે. મહત્વના પત્રોનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે.
આથી, એક રીતે દરેક પ્રકરણ સ્વતંત્ર છે; પણ બધાની પાછળ કેટલાક
સિદ્ધાન્તરૂપ વિચારોનો દડ પામ્યો છે.

આ પાયાના સિદ્ધાન્તરૂપ વિચારો ક્યા તેનું થોડું મનન કરવું વાચકને મદદકર્તા થશે.

પહેલાં તો આ પુસ્તક કોને માટે છે, તેનો થોડોક ખુલાસો કરવો ઠીક છે. અમારા ચુરુચુર નાયક છે એવી રીતે સમાજમાં તેમનો પરિચય થયેલો હોવાથી સાધારણ રીતે વાચકોનો એવો ખ્યાલ થવા સંભવ છે કે આ પુસ્તક મુખ્યત્વે વેદાન્તજ્ઞાન, ભક્તિ, ધ્યાન, યોગસાધના, સિદ્ધિ, સાક્ષાત્કાર, તપ, વૈરાગ્ય વગેરે વિષયોના નિરૂપણનું હશે, અને તેવા માર્ગના સાધકો, જિજ્ઞાસુઓ, મુમુક્ષુઓ અને અધિકારીઓ વગેરેના કામનું જ હશે. પણ જેઓ કોઈ પ્રકારની ખાસ સાધના કે મેલ્લેન્ડ કે સંસારનો ત્યાગ કરવાની ખામેશ ન ધરાવતા હોય, કે આર દેહ, પંચ કોષ, ચોવીસ તત્ત્વ વગેરેની ચર્ચાઓમાં રસ ન લેતા હોય, મન, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન વગેરેની ભૂમિકાઓ, જનજનની સમાધિ, આત્મ, સાક્ષાત્કાર વગેરે પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ન રાખતા હોય, પણ સમાજમાં શી રીતે સદાચારથી રહેવું, વર્તવું, ગૃહસ્થાચર્યમાં અને જીવનનાં કર્તવ્યો બજાવવાં, જનમેવા કરવી, સારા વાતાવરણને સેવવું અને ક્રમે ક્રમે પોતાની વિવિધ રીતે ગોળપના વધારવી એટલી જ સફળતા રાખના હોય, તેમને માટે કદાચ આ પુસ્તક નહીં હોય એવી કલ્પના થવા સંભવ છે. આથી આ બન્ને પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓને જણાવવું ઠીક થશે કે આ પુસ્તક બન્નેને માટે છે. પહેલા વર્ગના સાધકોને એ અનેક ભ્રમો, કલ્પનાઓ, ગૃહ તત્ત્વો વગેરેમાં ગૂંચાઈ જતા અટકાવશે, જેટલા સાધનમાર્ગનો જે રીતે અને જે દૃષ્ટિએ તે કરવાની જરૂર છે તેટલાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપશે, તથા જે બીજા વર્ગના સત્સંગાર્થીઓ છે તેમને તેમની પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અગ્રત કરી તે વાપરતાં શીખવામાં અને પોતાનાં જાત, કુટુંબ તથા સમાજ સાથેના સંબંધો સુદ્ધ રાખવામાં તથા કર્તવ્યો બજાવવામાં ઉપયોગી થશે. એમાં કોઈ વિષય એવો નથી જે કેવળ પૂઠ નાથના ઉપર કે પૂઠ નાથે માનેલા કોઈ શાસ્ત્ર ઉપર અદ્વા રાખીને જ માની લેવાનો હોય, અથવા જે પૂઠ નાથ કે કોઈ બીજાને

પોતાની જાત, તન-મન-ધન સમર્પણ કરીને જ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો હોય, અથવા જે કાર્ષ્ઠ મૂઠ ભૂમિકા પર આરઠ થયા પછી જ સમજી શકાય એવો હોય. આથી જે કોઈને સ-માર્ગે જવાની થોડી પણ ટૂંક છે, અથવા જેને કોઈક સાધનમાર્ગનો પ્રયત્ન કરવાની અભિલાષ છે તે બેઠિને માટે આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થશે. એમાં વિદ્યાર્થીવિદ્યાર્થિની, પતિપત્ની, નવ દંપતી, સમાજસેવક વગેરે સર્વેને સ્પર્શતા વિષયો પર વિચારપ્રેરક અને હિતસાહવર્ધક પ્રકરણો મળશે. આટલું આ પુસ્તક વિશે નિશ્ચયપૂર્વક કહેતા અમને સંકેત થતો નથી.

તરફતરેફના ધર્મો, પ્રદાયો, શક્તિઓ, અદ્વાઓ વગેરેના બળવાન સંસ્કારો તળે બિછરેલા વાચકને આ પુસ્તક કંઈક આધાત પહોંચાડે એવો સંભવ છે ખરો કંઈક એવા વિચારો પણ એના વાચકામા આવશે કે જેની એણે અપેક્ષા ન કરી હોય, અને તેથી કલ્પ્ય પ્રારભમા એને અસંતોષ થાય, ભાવના દુભાય અથવા મન સંસયના વમળમાં સપડાય અને મુંઝાઈ જાય અમે પોતે પૂઠ નાચ સાથેના પ્રારંભિક પરિચયમાં સારી પેઠે મૂંઝવણમા પડ્યા હતા. અમારા સંપ્રદાયો વિશે જેટલી અમારી દૃઢ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા હતી, તેટલા જ અમારા આધાન પણ અમને તીવ્ર લાગ્યા. નાચના વિચારો સાચા કે અમારા સંપ્રદાયના મતો સાચા. તે ન ઠરાવી શક્યા ત્યાં સુધી તેની મુંઝવણમા અમે કેટલીયે વાર આસુ ચાલ્યા. પણ છેવટે અમે નિશંકાથી પ્રાપ્ત થતી પ્રસન્નતા અને સ્થિરતા પણ અનુભવી. આથી અમને કહેવાને દરજ્જા લાગતી નથી કે જો વાચકમાં નીડરપણે સત્યને જાણવાનો અને વાગવાનો નિશ્ચય અને દિમ્બત હશે, તો તે એ આવાતો અને સંશયોને વશથી જશે અને વિવેકપુત્ર નિશ્ચય પ્રાપ્ત કર્યોનો સંતોષ અનુભવશે

*

*

*

આપણા દેશને મેઠ આધ્યાત્મિક વલ્લયાન અને સરકૃતિ નિર્માણ કર્યાનું માન છે. નીતિ અને તત્ત્વચિંતનના ક્ષેત્રમાં ભારતના વિચારકોએ

જે સુનત્રતા બતાવી છે અને પરાકાષ્ઠા કરેલી છે, તે બીજા સર્વે દેશો કરતાં ચડી જાય છે. આ દ્રવ્યો આપણે પોતે જ આપણે માટે કર્યો છે એમ નહીં, પણ જગતના સર્વે દેશોના મહાન ફિલસૂફોએ તે સ્વીકારેલો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને તે માટે અભિમાન અને ધન્યતા હોય છે.

વળી, ભારતવર્ષની પ્રજા જગતની સર્વે પ્રજાઓ કરતાં ઘણી વધારે ધર્મપરાયણ અને જગતની ભૌતિક વસ્તુઓ અને મોટાઈ કરતાં ધર્મને વધુ મહત્ત્વ આપનારી છે, એવી આપણી ખ્યાતિ છે. સંસારના સર્વે વિષયો અને કોઈની આપણે કેવળ ભૌતિક લાભહાનિથી કિંમત આંકેલા નથી, પણ તેનાં આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અથવા નૈતિક પરિણામો પ્રમાણે કિંમત આંકેલી હોય છે. એવું આપણે માટે કહેવાય છે. આપણે માટેની આ માન્યતાનેય આપણને ગર્વ થાય છે.

આમ આપણને આપણી સંસ્કૃતિ વિશે પ્રાચીનતા અને શ્રેષ્ઠતાનું અને આપણી ધર્મભાવનાનું તીવ્રપણું જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાનને કેટલું પણ છે. એ કેટલા જોરમાં આપણે એમ પણ કહી નાખીએ છીએ કે એવી બાબતોમાં તો આપણે જગતના ચુરુચાને છીએ; બીજા કોઈ દેશ આપણને કશું નહીં શીખવી કે આપી શકે એમ નથી; જોલું, બીજા સંસ્કૃતિઓમાંથીયે કંઈ લેવા જેવું છે એમ લાગતું તે જ આપણામાં પેસતો મોટો દોષ છે. જે કંઈ બહારથી પેસી ગયું છે તેને કાઢી નાખવાનો આપણો પ્રયત્ન હોયો જોઈએ.

આપણી દૃષ્ટિથી આપણો આટલો બધો મહિમા હોવા છતાં પ્રજા તરીકે આપણી કેવી દુષ્કાળ અને ક્ષતિને અદેખાઈ ન થાય એવી દુઃખા દાખ છે ! કેવો પરતંત્રતા અને ગુલામીથી ભરેલો આપણો સદીઓ ને સદીઓ સુધીનો ઇતિહાસ છે ! કેટલી વિચમતા, દરિદ્રતા, સંકુચિતતા, બેદરદિ અને અગૃહ્ય છે ! કેટલાં નાનાં નાનાં એકબીજા સાથે સદૈવ લડ્યા કરતાં રાજ્યો, પંથો અને ન્યાતજનો છે ! બળિયાતે હાથે

નિર્મળ પર લુલ્લમ, દીન અને સ્ત્રી ભક્તિનું દનન જમાના સુધી વણ-
થોબસું ચાલતું રહ્યું છે !

લે શુદ્ધિ, સંસ્કારિતા અને ધર્મભાવનામાં આપણે ધણા ઉપર
અડેલા અને આગળ વધેલા છીએ, તો આપણું સાર્વજનિક જીવન—
રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, આરોગ્ય વગેરે સર્વે ક્ષેત્રોમાં—આપણું
બધું કંગાળ કેમ ? ધર્મ, અર્થ અને કામનું ધણું સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ
દર્શન પામેલા સમાજનું આપણું પતન સ્પષ્ટ કેમ રાખ્યું ? કદાચ
અણધારેલી આપત્તિથી થોડા વર્ષ માટે દુઃખનું મોજાં ફરી નળ એ
સમજી શકાય. પણ સેંકડો વરસ સુધી ઝડાસળ ચાલ્યા કરે અને
કરોડોની જનસંખ્યા છતાં, અર્થપ્રાપ્તિનાં કુદરતી સાધનોની વિપુલતા
છતાં, તથા શુદ્ધિમાન અને વીર સ્ત્રીપુરુષોની પરંપરા અણનુદ રહેવા
છતાં, આપણો દેશ તે બેડિઓને તોડી ન શકે, બેડિઓ એક પછી એક
નવા નવા ચિત્તેનાઓથી પાદાકાંત થતો નળ એ શક્ય જ કેમ થયું ?
કયા પાપથી આપણે પરાજીત થયા, અથવા કયા સત્યનો લોપ કરવાથી
આપણે શાગિત થયા અને હજારો વર્ષ સુધી દુઃખના દરિયામાં સપડાતા
જ ગયા ? વચ્ચે વચ્ચે ઈશ્વરના અવતાર સમા લાગે એવા પરાક્રમી
પુરુષો, ઈશ્વર સાથે એકતા સાધેલા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ અને પરમ
કૃપાળુ સંતવૃત્તિના પુરુષોના વારંવાર પ્રયત્નો છતાં, જેમ રત્નરની પટ્ટી
એથી ગળીએ ત્યાં સુધીજ મોટી થયેલી દેખાય પણ છોડી દેતાં જ
સંકોચાર્થ નળ તેમ, આપણી પ્રજા તેવા ઉદારકોનાં જીવન સમાપ્ત
થતાં જ પાછી વિપત્તિ અને દુસ્તિની શિકાર જ બન્યા કરી, એવું કયું
પાપ આપણા જીવનને વળગી ગયું હતું અને હજીયે વળગેલું હોય
એમ લાગે છે ?

કેટલાક કહે છે કે આપણે ધર્મને જીવનમાં ધણું મહત્વનું સ્થાન
આપનાર પ્રજા હોવાથી જ સંસારમાં પાછળ પડી ગયા છીએ અને
આગળ વધી શકતા નથી. લે ધર્મને ઔણ કરી નાખીએ તો આપણે
સાંસારિક દૃષ્ટિએ વધુ પ્રગતિ કરી શકીએ. શું આ સત્ય છે ? શક્ય

પણ છે ? જો એમ કહો કે ધર્મ તેને પાળનાર પ્રજાને મોટાં સામ્રાજ્યો જીતવામાં અને સ્થાપવામાં, કરોડાધિપતિ બનવામાં, એશ્યાગમ અને ભોગોમાં રમમાણ રહેવામાં આડે આવનારી વસ્તુ છે, તો તે સમજી શકાય પણ શું ધર્મ મનુષ્યના વાજળી અર્થ અને કામનોય શત્રુ હોઈ શકે ? શું તે એવો હોઈ શકે ખરો કે જે તેનું પાલન કરે તેનેજ અન અને દાંત વચ્ચે વેગ ચાલ એટલો કંગાળ કરી મૂકે ? ગમે તે એને દરાવી-ધમકાવીને એણે મહેનત કરી મેળવેલી અને કરકસર કરી સાચવેલી વસ્તુને ઝૂંટવી લઈ શકે એવો ગંક બનાવી દે ? સહેજે હેતરાઈ જાય એવો ભોળો અને મૂઢ રાખે ? નજીવી કરામતોથી ફેસલાઈ જાય એવો અધે અદ્દાણ, મૂર્ખ કે લાલચુ કરી મૂકે ? જો આણું જ પરિણામ આવે તો કા તો આપણે ધર્મપરાયણ પ્રજા છીએ એ માન્યતામાં જામ છે, અથવા જેને આપણે ધર્મ સમજીને વાગીએ છીએ તે ધર્મ જ નથી, કાંઈક જામ જ છે. કાં તો "ધર્માદર્શય કામય" (ધર્મ દ્વારા જ અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે) એ વ્યાસવચન ખોટું છે, અથવા આપણે ધર્મપરાયણ પ્રજા છીએ એ આપણું અભિમાન ખોટું છે.

કેટલાક ધર્મ અને ઈશ્વરનો અભેદ કરી, ધર્મ વિશે જ ઉપર શંકા બનાવી, તેને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે શંકાના રૂપમાં પ્રમટ કરી પૂછે છે કે જો ઈશ્વર હોય તો આવા અન્યાય, દુઃખ વગેરે કેમ હોય ? ઈશ્વર આ બધું કેમ સાખી શકે છે ? માટે કાં તો ઈશ્વર છે જ નહીં, અથવા જેને ઈશ્વર નરીકે માની બેઠા છીએ, તે કરતાં ઈશ્વર કેઈ જુદી રચિત છે.

પંગીકરણો વગેરેની તેમાં ઘણી ઘણી વાતો છે. કદી ન ખુટનારા આનંદ અને કલ્પનામાં આવી ન શકે એવા પ્રકારો અને કિરણોને તેમાં ઉલ્લેખ છે. દાખલે વર્ણની સમાધિઓ અને મગલુ બાદ પ્રાપ્ત ચનારા લોહાની, કલ્પે કલ્પે થતા ગમમૂષ્ણાદિ અવતારોની કથાઓ તેમાં છે. સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન, તેમાં પાશુ સ્વપ્ન, અને તેમાં પાશુ સ્વપ્ન; અહાંકમાં ઓરડો, ઓરડામાં અણુ, તે આણુમાં ખીનનું અણુએ વગેરેની અદ્ભુત કથાઓ પાશુ તેમાં છે. દુઃખના આત્મલોક નારાની અને સુખની ખાતરીઓ છે, યશકર્મો અને ત્રિધિઓના સૂક્ષ્મ નિયમો છે. પશુ ભારતજીની પ્રજાનાં અતિ કરુણ દુઃખોના નારા માટે અને સાધારણ સુખી તથા સ્વામિભાન-યુક્ત જીવનયાત્રા માટે પુરુષાર્થ પ્રેરનાર ધર્મ અને સરકૂનિ ક્યા તેનો તેમાંથી બેધ થતો નથી.

સ્થાનકારોએ તો જગત દુઃખરૂપ જ છે અને રહેવાનું, અને જીવન ક્ષણમંથર હોવાથી તેટલું સહન કરી લેવું એવું કહી નાખી, જે દુઃખ ઓછું કરી શકાય એમ હોય તેટલાનાયે નિવારણનો પ્રયાસ કરવાનો વિચાર કર્યો નહીં. આમ, આપણા ધર્મવિચાર અને સંસ્કૃતિવિચારમાં કઈ ખામીઓ હિપજ ઘઈ અને કેવી રીતે ઘઈ અને ટોકી છે તે કાઈ કહેતું નથી.

અમને લાગે છે કે આ મૂંઝવણોનો ઉકેલ શોધનારને આ પુસ્તક અતિશય મદદગાર થશે. તેની વિચારશક્તિને એ નવીન પ્રેરણા આપશે, તેની શુદ્ધિને સ્વતંત્ર બનાવશે, અને તેનાં મંતવ્યોનું ગોષ્ઠન કમવશે. એ બ્યક્તિ અને સમાજનો અન્વેષણાશ્રય બતાવે છે, બ્યક્તિનો સમાજનો સેવક બનવાનો અને તે પ્રત્યેના કર્તવ્યો બજાવવાનો જે ધર્મ જુગાર્પ ગયો છે અને ખીસતો અટકી ગયો છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. પરંતુ નેપો જ ઈશ્વરોદ્ધર્મ ઉદ્ભવવાનો, કામાદિ વાસનાઓથી પ્રેરાનારો, અને તે માટે ધન રળનારો રહેતાં છતાં મૃદરચામના ધર્મો પ્રત્યે વિમુખ રહેતા એમવગળા તેમજ પરપરામન ધર્મબ્યક્તિપરાણુ સંસારીને ટોળીને ભગ્ન કુટે છે. જોતું ઓછું સમગ્રય તેટલું જ રથાગે જોતું

પકડી રાખનારી અદ્વાને આ પુસ્તક વિવેકની દૃષ્ટિ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. સાથે જ જોને યોગ, લક્ષિ, કર્મ કે જ્ઞાનના માર્ગોમાં અભ્યાસ અને સાધના કરવાની હોશ છે, તેને એની વિવેકયુક્ત રીતો બતાવે છે, તેમાં પ્રેરણા પણ આપે છે અને સાથે સાથે તે બધી સાધનાઓનો હેતુ અને ફાયદો પણ અપ્પ કરી આપે છે.

આરમ્ભે પાનાના પુસ્તકમાં આટલી બધી વસ્તુઓનો સમાવેશ હોવાથી એ એક જ વાચન કરી જાય મૂકી દઈ શકાય એવું નથી. એમાં કેટલીક વાગ પુનરુક્તિ હોવાનું લાગશે. પણ પુનરુક્તિ જોવાયે તે વાક્યોને વાચક સરખાવશે તો જોશે કે દરેક વાક્યમાં કેઈક નવા ભાવ કે વિચાર પર વાચકનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે, માત્ર વાચાગતાની પુનરુક્તિ નથી.

*

*

*

પૂ. નાથની આત્મ પુસ્તક લખવા માટે ચોક્કસ કેટલી છે તે જાણવાની વાચકને સ્વાભાવિક રીતે જ જિજ્ઞાસા થાય એમના જીવનની વિગતો એમની તથા એમના બાળમિત્રો, કુટુંબીજનો વગેરેની પામેથી મેળવી ટુંકું અગ્નિ લખતું એવી અમને પહેલા ઇચ્છા થઈ. પણ એમાં કુટુંબીજનો તો ધરગતુ વિવિધ વિગતો જ આપી શકે. એ વાચકી ગમે એવી રીતે જાણે શણગારી શકાય પણ એવી વિગતોનો જો સમાજના કલ્યાણાર્થે ખાસ ઉપયોગ ન હોય તો તે આપવાની શી જરૂર, અને તે મેળવવા માટે સમય અને શ્રમ કાઢવાની શી જરૂર એવો પૂ. નાથનો મત થયો. જે વિગતો જાણવાથી વાચકને તથા સમાજને લાભ થાય એમ હોય, જે પુસ્તકને વાંચવા, સમજવા તથા આ માટે અને કેવી રીતે પૂ. નાથ અમુક વિચારો ઉપર આવ્યા તે જાણવા માટે ઉપયોગી હોય, તેવી વિગતો આપી હોય તો તે ચોક્કસ ગણાય તેવી વિગતો તો એ પોતે જ આપી શકે. મિત્રો, કુટુંબીજનો વગેરે પામેથી એમણે કરેલી અભ્યાસો, એકાન્તના અભ્યાસો, વિવિધ ગુરુઓ વગેરેના સમાગમો, મનનાં મંથનો વગેરેની વિગતો મળી શકે નહીં. કાજાસાદેખ,

સ્વામી આર્નલ્ડ, વગેરે જેવા કેટલાક મિત્રો જે એમની સાધનાના કામ દરમ્યાન જ એમને ઓળખતા થયા, તેઓ પણ એમને માત્ર એક વ્યાકુળ સાધક તરીકે જ જાણી શકે એમ એમને લાગ્યું. તેમના અંતરમાં ભારે વલોપાત હતો, કાળાંરે તે શમી ગયો, અને શમી ગયા પછી તેમણે પોતાના સર્વે મિત્રોને જણાવી દીધું કે તેમની વ્યાકુળતા શમી ગઈ છે અને શોધ પૂરી થઈ છે. પણ શી વ્યાકુળતા હતી, શી રીતે શમી ગઈ તે વિષે એમને એ મિત્રો સાથે પણ ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પડ્યો નહોતો. આથી એ જોયું પોતે કહી શકે તેટલાથી અમારે સંતોષ માનવાનો હતો. એ વિષે કોઈક અંગત માહિતી આવરયક હતી એ વાત એમણે સ્વીકારી અને સામાન્ય રીતે પોતા વિષે ન કહેવાનો સંકેત છોડી, પોતાનો પરિચય જાતે જ લખી આપવાનું સ્વીકાર્યું. આમ પુસ્તક સાથે એમનો અંગત પરિચય પણ એમને જ હાથે લખાયેલો વાચકને પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં થોડું અમારા અંગત પરિચયમાંથી અમે ઉમેરીએ તો તે વાચકને અયોગ્ય નહીં લાગે એવી આશા રાખીએ છીએ.

૫૦ નાથનો અમને પહેલો પરિચય થયો ભારે તેમની ઉંમર આઘીસથી ઓછી હતી અને લેખનું વ્યાયામથી કસાયેલું, મજબૂત શરીર ઉંમર હતી તે કરતાં નાની દેખાડતું. હવે લગભગ ૭૦ વર્ષના થયા છે, એટલે સ્વાસ્થ્યવિષયક રીતે જ દેખાવમાં ઘણો ફરક પડી ગયો છે. અનેક મંદવાડો અને સખત જીવનને લીધે એટલી શક્તિ નથી રહી છતાં મૂળ મજબૂત બાધા તો કોઈ પણ જોઈ શકે છે.

૫૦ નાથની નૈસર્ગિક પ્રકૃતિ દ્વિવિધની ગણાય. કોઈ આખર લાવ કરીને એમને જિજ્ઞાસી નહીં શકે; કોઈનાથી તે અંગત કે તેની શોધમાં તણાય તેવા નથી. ઈશ્વરભાવ — એટલે બીજાને અનુસાસનમાં રાખવાની શક્તિ — જરૂર પ્રમાણે વાપરતાં એમને આવડે છે. નિયમોનું પાલન કરાવવામાં ધારે તો કડોર થઈ શકે છે. એક બળવાન સેના બીબી કરી, અંગ્રેજ સરકારને લડાઈ આપી દેશને સ્વતંત્ર કરવાની સુઘાવરયાની

મહત્ત્વાકાંક્ષા હોવાથી સેનાપતિને માટે આવશ્યક ગુણો એમણે પ્રયત્નપૂર્વક કૃત્તવ્ય પશુ હતા. એટલે કે સાથીઓ પર દાબ રાખવો, પોતાની યોગ્યતાઓ અથવા પોતે કરેલાં કામો વિષે બધા ત્યાં વાતો કરવી નહીં, બહુ પોતાના હાથ નીચેના માણસોને પશુ જોને જોટલી જરૂર હોય તેટલી જ વાત કરવી. કના કામની વાત જાણે ન કરવી, જાના કામની વાત કને ન કરવી, કોઈ કોઈ પૂછે તો પૂછ્યું માટે કહેવું જ એમ નહીં, ઉત્તર આપવા જેવું લાગે તો જ કહેવું, અને પૂછે તેટલું જ કહેવું.

આ સ્વભાવ ત્રીસ વર્ષ પર હતો, પશુ હવે તે સ્વભાવ રાખવાનું પ્રયોજન ન રહેવાથી ઘણો ફરક પડી ગયો છે ખરો. જ્યાં તેની ઝગક બાળે પશુ જોઈ શકાય. આ સ્વભાવને લીધે અમને યશ્ચાનમાં અમારી મૂંઝવણો દૂર કરાવવામાં કાંઈક મુશ્કેલીઓ પશુ નડતી. એમનું શાસન કઠક પશુ લાગતું. અને પોતાની મેળે તો ભાગ્યે જ કશું કહે તેથી આ પુસ્તકમાં જે વિચારો ધણી સ્પષ્ટતાથી અને જોર જોરે કહ્યા છે, તે અમે પોતે તો વર્ષો દરમ્યાનમાં છટક છટક રીતે જ જાણ્યા છે અને કટબાક તો ઇશ્વારે થોડાં વર્ષમાં જ વધારે સ્પષ્ટ થયા છે.

*

*

*

અંધોમાં ઈશ્વરની ગુણરૂપે ઉપાસના અનેક રીતની બતાવવામાં આવી છે. જેમ કે, સત્ત્વરૂપે, પ્રેમરૂપે, આનંદરૂપે, અદિત્યરૂપે, સૌંદર્યરૂપે, શાન્તરૂપે વગેરે. પૂર્વ નાથે ઈશ્વરની સાધના કુરુણામૂર્તિરૂપે કરી છે. કુરુણાશીલના એ એમના સ્વભાવનું તરી આવતું અંગ કહી શકાય. સંસારમાં સ્વાર્થ, ક્રોધ અને કપટ જ ભરેલાં છે; મા, બાપ, બધું બધાં સ્વાર્થનાં સગાં છે, એમ જોઈ ઘણા સાધકો અસાધ્યી ગામી, કંટાળા તેના પર રીમે ભગઈ, ઉદ્વિગ્ન થઈ, તેનો ત્યાગ કરી, બધાથી જુદા પડીને ન્દેવાનો મર્ગ લે છે. નાથે જોયું કે બીજા દેશની વાત તો બીજા દેશવાળા જાણે, ભાગ્યની પ્રજાનું જીવન તો અવરમ આ દોષોથી ભરેલું છે. પશુ તેમને પોતાને મર્ગાંધારાં પામેથી કાંઈ મેળવવું નહોતું, તેમને પેનની દિકા નહોતી. તેથી પોતાને માટે જગત પર કે સગાંનેહીઓ:

ર રીસ કરવાની બરૂં નહોતી. તે દોષો માટે તેમનો સામ કરવાનીયે
બરૂં નહોતી. પરંતુ આ ખામીઓને લીધે ભારતની પ્રજા પરનત્ર,
ખી, દરિદ્રી, પુરુષાર્થહીન, કાચર, અત કલહોથી ફૂટેલી, અને દયાજનક
સ્થિતિમાં છે જેનામાં કાર્ક સાધુના છે, ઉદાત્ત બાનનાઓ છે, તીન
ધર્મરથદ્વા તથા હિંસા જીવન માટે વ્યાજ્ઞતા છે, તે બધા તે સસારને
ત્યાગ કરવાની જ આધ્યાત્મિકતા ગ્રીકારે, તો એ પ્રજા કદવને અતે
પશુ સી રીતે જીવે આવે ટ આમ સસારના દુ ખનુ જે દર્શન અનેક
સાધુઓને તેનો ત્યાગ કરવાની પ્રેરણા આપનારુ થઈ પડે છે, તેણે
નાથના કનુણભાવે તેની સેવા કરવાની અને તેની મુક્તિનો માર્ગ
ખોળવા માટે ધર્મરને ગોધવાની પ્રેરણા કરી લોકો પોતપોતાના કર્મનુસાર
માપામાં ગેથા ખાના ગહે તેમને છેડાવવાનો અભગખો છેડી દેવા,
પોતાનું આત્મગભ્ય મેળવી લઈ નિર્દોષતુ અને પ્રાપ્તતુ અખ ઠ મુખ
અને બધા દુ ખોનો નાશ કરનારુ મોક્ષનુ ધ્યેય સઠ કરી લેતુ, અને
તેવા અધિકારીઓને જ જીવનના ક્રમ કાળમાં મદદ કરવી, અને ખતે
તો તેમને પશુ કર્મમાર્ગથી જેવી સેવા, એવા ધ્યેયથી એમને સતોષ
ન થયો

*

એમણે એમને જે નહુ ધ્યેય આપ્યુ તે આ, અને તેમના
સમાગમમાં જેઓ જેઓ આવે છે, તેમને એક ગીતે કે મીશ રીતે જે
તેઓ સમજાવના ક્રિયે તે આ જ તમારામાં જે કોઈ સદ્વૃત્તિઓ છે,
સુમ્મતતા છે તેનો ઉપયોગ ખીજના દુ ખો ઓઠા કરવામાં કરો, સમાજને
તમારા સદ્ગુણોનો એવ લગાડો; તમારા ગુણોથી અલ્પ સતુષ્ટ ન રહો,
તેને સતન વધારના ગહે, તમારી વિવેકબુદ્ધિને સદાય સરાજુ પર ધમેલી
રાખો, તે માટે ચિત્તની અપાર શક્તિઓનુ શોધન કરો અને તે કેળવો,
ધ્યાન વગેરેનો અભ્યાસ કરો, સરીઠ ક્રમો, અને મેલાવ્યાસ વગેરેને
તેનાં સાધન માનો. પશુ ધર્મરનો કે આત્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો, આનંદમાં
નિમગ્ન થઈ જનુ, મજાદારિ હિમચિરિચિવા પર પડ્યાસન વાળી

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ડૂબી જવું વગેરે ધ્યેયોમાં રમમાણું ન રહે. ઈશ્વર અને આત્માનો નિર્લય કરી લઈ, તેમાં નિદ્રા રાખે. ઈશ્વરનિદ્રા તથા આત્મનિદ્રાનું જે મહત્વ છે તે જાતને સુખી કરવા, સમાજને ઉન્નત કરવા અને તમારી મનુષ્યતાનો વિકાસ કરવા માટે છે. સર્વ જીવોનું સુખ, સમાજની ઉન્નતિ, મનુષ્યમાં માણસાઈનો વિકાસ - એનું જીવન માટે મહત્વ છે. સાક્ષાત્કાર, સુકૃતિ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ જીવનનાં ધ્યેય નથી. તેમાં તો સ્વચ્છંદ પણ હોય, અને તે દંભનાં સાધન પણ થઈ શકે.

આ જોમના ઉપદેશના પાયા છે. એની વિશદતા આ પુસ્તકમાં કરેલી જોવામાં આવશે.

*

૬

=

કુણ્ડાલિયે ઈશ્વરની બાવી ઉપાસનાનું નાચના સ્વભાવ પર એક મોહું પરિણામ એ આવ્યું છે કે માંદાની શુશ્રૂષા, અને સર્ગાઓના મંદ્યાઃ તથા મરણથી વિપત્તિમાં સંડોવાયેલા કુટુંબીજનોની દિકર અને તેમને માટે પરિશ્રમ એ જોમના જીવનનો સૌથી મહત્વનો વ્યવસાય બની ગયો છે. સર્ગાવહાલાં, રોહી વગેરેના સુખના પ્રસંગોમાં એ હાજર હોય જ એમ ન કહેવાય. પણ કેટકે માંદું છે, અને યોગ્ય શુશ્રૂષાને અભાવે અથવા સમભાવી રોહીઓને અભાવે મૃત્યુવશમાં છે, તેની જોમને ખબર પડે છતાં પોતે જાણ નહીં એમ ન બને. અને નાચની શુશ્રૂષા માં પણ ન કરી શકે એટલી કષ્ટજનક હોય. ધણાં વર્ષ - ઉપર જોમની શુશ્રૂષાનો અનુભવ કરનાર એક મિત્રે કહ્યું હતું કે જો નાચ શુશ્રૂષા કરવા મળે તો તે માટે ફરીથી માંદા મરણનું મન થાય એવું છે. પૂ. નાચ દર્ષ સંસ્થા સ્થાપનાની કે બીજી મોટી પ્રવૃત્તિમાં પડી શક્યા નહીં, તેનું એક મહત્વનું કારણ વારંવાર આવી પડતી માંદાઓની શુશ્રૂષા-પરિચર્યા કહી શકાય.

જોમને નાચના ક્ષાત્ર સ્વભાવ, કુણ્ડાલ અને યોગીપણની ખ્યાતિ જ સાંભળી હોય અથવા તેમનાં પુસ્તક કે બીજાં લખાણો દ્વારા જ તેમને

પરિચય કુર્યો હોય તેમને એવી રૂપના થવા સહય છે કે, પૂં નાથ એક ઉચ્ચ-મંભીર, બીડિલા હોદ્દાવાળા પુરુષ હશે પણ એવો ભય રાખવાનું કારણ નથી. નાથ પામે ન ખૂટનારો વિનોદ પણ રહે છે, અને ગભીર ચર્ચા અને હાસ્યના કુવાગનો મનોહર મેળ થાય છે.

પુસ્તકના સંપાદનમાં અમને નવજીવન કાર્યાલયની જે મદદ મળી છે, અને ખાસ કરીને શ્રી પાટુ-મ દેશપાંડેએ અનુવાદ લેખ જવામાં જે શ્રમ કુર્યો છે તેનો અમારે ઉલ્લેખ કરવો જ લેખ્યો.

*

*

અમે આજ્ઞા રાખીએ છીએ કે જેમ અમને પોતાને આ પુસ્તક તૈયાર કરતા કૃતાર્થતા લાગી છે, તેમ વાચકને પણ તેનું અધ્યયન સતોષપ્રદ થશે.

કિશોરલાલ ધ્રુવ મરાઠવાળા

વમજીકલાલ મલ મોહી

તા. ૨૮-૪-૫૬

બીજી આવૃત્તિ-સંપાદકનું નિવેદન

આ આવૃત્તિ બહાર પડે છે ત્યારે આપણી વચ્ચે માગ વડીલ બંધુ સમા તથા આ પુસ્તકના સહસંપાદક શ્રી. કિંગોરલાલભાઈ સહેહે નથી. એ એક બેદુનક થઈતા છે. મૃત્યુના આગલા દિવસ સુધી એમણે આ પુસ્તક વિષે વિચારો કર્યા હતા, આ પુસ્તકના બે ભાગ અલગ અલગ છાપવાનું પણ નહીં થયું ત્યારે તેના નામ વિષે પૂ. નાથ અને એમની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો. એ જાણત એમણે તા. ૮મી સપ્ટેમ્બરે કાગળ લખ્યો અને બીજે જ દિવસે તેમનું અવસાન થયું. પૂ. નાથજીના જીવનવિષયક વિચારો પ્રજા આગળ મૂકવા વિષે જે સંકલ્પ થયેલો તેમાં તેમની તીવ્ર ઉત્કંઠા અને પરિશ્રમ ફેટલાં દનાં તેનો હું સાક્ષી છું અને તેથી આ પુસ્તકના સંપાદનમાં તેમનો ફેટલો મોટો ફાળો હતો તેનો ઉલ્લેખ આ સ્થળે કરવો એને હું મારું કર્તવ્ય માનું છું. પૂ. નાથે પોને બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં તેમને વિશે જે લખ્યું છે એ ઉચિત જ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ પાંચ-છ મહિનામાં જ ખસાસ થઈ હતી તે યુગરાતી વાચકોએ તેને વ્યાપેલા આવકાનું સૂચક છે. આને ફરીને ખંદાર પાડનાં થોડાં વિલંબ થયો છે પણ તે અનિવાર્ય હતું.

પૂ. નાથ સાથે આખું પુસ્તક ફરીને વાંચીવિચારી જવામાં આવ્યું છે અને જરૂર જણાઈ ત્યાં વિષયને અપટ કરતી નોંધો ઉમેરવામાં આવી છે. પ્રકરણોનો ક્રમ પણ બદલ્યો છે. આને વિશે તેમણે પોને પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે.

વાચકોની સમજણની દૃષ્ટિએ પુસ્તકને સ્પષ્ટ અને એ અલગ ભાગોમાં. પણ. છાપવામાં આવ્યું છે, તેમ જ તેની કિંમત પણ ઘટાડી છે.

તા. ૨૧-૧૦-૫૨

અમદાવાદ

રમણીકાશ મંડોરી

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં જે લેખો અને વિચારો આપવામાં આવ્યા છે તે હજારો વિદ્યાર્થીઓ અનેક પ્રકારના અનુભવો પરથી લખવામાં આવ્યા છે અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે થયેલી વાતચીતમાંથી પણ મને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. તે જ્ઞાનને વિવેકની દૃષ્ટિથી પારખ્યા પછી જ મેં તેને મહત્તર આપ્યું છે. તેથી અનુમાન, તર્ક, કલ્પના કે કેવળ શ્રદ્ધાને આધારે આમાં લખ્યો જ કશું લખવામાં આવ્યું હશે. આ વિચારો વાંચીને કોઈ શ્રદ્ધાવાન ભાવિકેના, કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના તેમજ પરંપરાગત માન્યતા પ્રમાણે ધર્મ, અધ્યાત્મ, અને ઈશ્વર વિશે આસ્તિકતા રાખનારાઓનાં મન હલાવનાં સંભવ છે. પણ તે બધાને ખારી નહીં વિનંતિ છે કે આ પુસ્તકમાં લખેલા મારા કોઈ પણ શબ્દ પર તેઓ ભલે વિશ્વાસ ન રાખે; પણ મારે પોતાને વિશે હું નીચે જે ચાર વાક્યો લખું છું તે પર તેઓ અવશ્ય વિશ્વાસ રાખે: “શ્રદ્ધા અને ભાવિકતાની પરાકાષ્ટા, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંતવચનો પર અનન્ય નિષ્ઠા, ધર્મ, અધ્યાત્મ, ઈશ્વર વગેરેની આજ્ઞામાં અપાર આસ્તિકતા, વગેરે બધી ભૂમિકાઓના અનુભવોમાંથી અને તે અનુભવો મારે અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કરીને હું પ્રસ્તુત વિચારો પર આવ્યો છું. આધ્યાત્મિક હેતુને મારે મારે જેમ અજ્ઞાનને કારણે નિર્ધારક સહન કરવું પડ્યું તેવી રીતે કોઈને સહન ન કરવું પડે એ એક કટુષ્ણપૂર્ણ હેતુ આ બધા લખાણની પાછળ મુખ્યત્વે છે. ઉપનંત, માનવજાતિનો ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ કરવામાં આ વિચારો અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકશે એમ અનેક લોકો અનુભવથી કહેવા લાગે તે પરથી હું તે પ્રસિદ્ધ કરવા તૈયાર થયો છું. આ વિચારો સમગ્ર આગામી રજૂ કરવા માટે હું ઉત્સાહ કરી રહ્યો છું એમ પણ મને લાગતું નથી. ઉદાત્ત હેતુની પાછળ પચાસ વર્ષ સમયમાં અને પ્રત્યક્ષ મેલકાર્યમાં ગળતણ પડી અને અનેકાનાં

જીવન પર તેમનું સુપરિચ્છામ દેખાવા પછી જ મેં આ કામ હાથમાં લીધું છે.”

એ અનુભવો કયા, તે કેમ કેમ ચલા ગયા અને તેમાંથી મેં શો સાર કાઢ્યો વગેરેનો કંઈક ખ્યાલ વાચકોને ન આવે તો મારી વિચારસરણી અને તેની ચોખ્ખોચોખ્ખતા વિષે તેઓ ગોટાળામાં પડી જાય એવો સંભવ છે તેથી મારા જીવન વિષે તેમ જ સાધના વિષે કંઈક લખવું મને અનિવાર્ય લાગે છે અને એટલા માટે જ પુસ્તકની શરૂઆતમાં મેં મારા ‘આત્મપરિચય’નું પ્રકરણ આપ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારો વાચકો વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકે એ રીતે રજૂ થાય તે માટે મને વખતોવખત સૂચના કરીને મારા મિત્ર શ્રી કિશોરલાલ મશાણવાળા અને શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ જે પ્રેમપૂર્વક મદદ કરી તેનો નિર્દેશ આ સ્થળે કરવો મને જરૂરનો લાગે છે ખાસ કરીને શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ દરેક મહત્વના વિચારની મારા તરફથી સ્પષ્ટતા થાય તે માટે જે સૂક્ષ્મતા દૂરદર્શિતા, પૃથક્કરણશક્તિ, અને વાચકો માટે કાળજીભરી લાગણી બતાવી તે બધાનો પ્રસ્તુત પુસ્તક લખવામાં ધણો ઉપયોગ થયો છે.

મારામાં વિદ્વતા અને લેખનકૌશલ્ય ન હોવાથી એ દૃષ્ટિથી વાચકોને પુસ્તકમાં કેટલીક બિલુપો જણાવાનો સંભવ છે. તેમ જ એમાં મનન કરવા યોગ્ય, આદરણીય અને આચરણીય જે જે કંઈ વાચકોને જણાય તે બધાનું કુર્તલ વિશ્વમાલક પરમાત્માનું છે તે માટે હૃદયપૂર્વક અલ્પ કૃતજ્ઞપણે અને વિનમ્રપણે હાથ જોડીને માથું નમાવના ઉપરાંત હું શું કરી શકું ?

શાંતિકુન્ડ, નાયગળ કોસરોડ

કેદારનાથ

દા.ર, મુબઈ ન ૧૪

૪-૧૨-૫૦

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ આટલો જલદી આવશે એવી મને કલ્પના પણ ન હતી. પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડ્યા પછી લગભગ ૭ મહિનામાં તે ખલાસ થઈ. આ વાતને આજે સાતઆઠ મહિના થયા. વાચકોએ પુસ્તક માટે આટલી અભિરચિ બતાવી તે માટે હું તેમનો ધણો આભારી છું.

અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પુસ્તક વધારે ઉપયોગી થાય એ માટે વિષયોના સંદર્ભ પ્રમાણે પ્રકરણોનો અનુક્રમ વધારે વ્યવસ્થિત કરવાનો આ આવૃત્તિમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. પહેલી આવૃત્તિના ‘ખંડ’ શબ્દ માટે ‘ભાગ’ અને ‘વિભાગ’ શબ્દ માટે ‘ખંડ’ શબ્દની યોજના આમાં કરી છે. તાર્કિક, ધાર્મિક, ભક્તિ અને ધ્યાનાભ્યાસના પ્રકરણો અને પત્રો તેમજ મનઃશક્તિની શોધ એ પ્રકરણ—એ બધાં પ્રકરણો પહેલા ભાગમાં આવેલાં છે. બાકીનાં પ્રકરણો અને ‘જીવન એક મહાનગર’ એ પહેલા ભાગનું પ્રકરણ—એ બીજા ભાગમાં લીધાં છે. તેમની ‘ધર્મવ્યવહાર’ ખંડ પહેલો-લઈને ‘શૃંગેર્યેન’ ખંડ બીજા તરીકે આવેલો છે. આ પ્રમાણે પહેલી આવૃત્તિનાં બધાં પ્રકરણો કંઈક અનુક્રમ બદલીને પણ આમાં આવેલાં છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાંના આત્મપરિચયમાં આવેલા ‘બુદ્ધાન’ શબ્દમાં મારો અભિપ્રેય અર્થ આવી શકે નથી એમ લક્ષમાં આવવાથી તે પારંપરિક શબ્દને આ આવૃત્તિમાં હોડી દીધો છે. ‘ધર્મભાવના’ વાળા પ્રકરણમાં ‘ધર્મશાસ્ત્રિક કલ્પના’ એ શબ્દને સીવ ઠાઈ ઠાઈ વાચકોની ગેરસમજ થતી હોવાનું સમજાવવાથી તે પ્રકરણના પ્રારંભમાં તે વિષે ચોક્કસ સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘સાધ્યસાધનવિવેક-૨’ માંના ‘મનુષ્ય એ જ આપણી કાવચની અવસ્થા’ વાળા પેગમાં

સુખદુઃખવિષયક જાળમાં થોડો વધારે ખુલાસો કર્યો છે. 'લય અવરથાનુ મોક્ષન' એ પ્રકરણમાં છેવટનો ભાગ વિધાના રખટીકરણ અર્થે થોડો લંબાવ્યો છે. પહેલી આટ્તિમાં જ્યાં જ્યાં પુનરુક્તિ જેવું અથવા નિર્ગર્થક લખાણ લાગ્યું તેમાં સુધારા કર્યા છે. એ સિવાય પણ કેટલાક સામાન્ય સુધારા કર્યા છે.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે વાચકની સગવડ માટે પહેલી આવૃત્તિની જેમ અને ભાગનું મળીને એક સંપૂર્ણ પુસ્તક તૈયાર કરવા ઉપરાંત દરેક ભાગનું એક એક છુદ્ડ પુસ્તક સાદી બાંધણીનું કર્યું છે. પોતપોતાની અભિરુચિ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે વાચકે કોઈ પણ પુસ્તક થોડી કિંમતમાં ખરીદી શકે એ તેનો હેતુ છે. એકમાં સંપૂર્ણ પુસ્તકનો કેવળ પહેલો ભાગ છે. તેમાં મોટે ભાગે તાત્ત્વિક અને ગંભીર વિષયો છે. બીજામાં સંપૂર્ણ પુસ્તકનો બીજો ભાગ છે. તે વિશેષે કરીને વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીની અને બીજા વાચકો જેમને તાત્ત્વિક વિષયો બહુ જ ગંભીર અને ગહન લાગે છે પણ સમજાર, સફળતા, ચારિત્ર્ય વગેરેની અભિરુચિ છે તેમને ઉપયોગી થાય એવી દૃષ્ટિએ તૈયાર કરેલું છે. પહેલા ભાગના પુસ્તકમાં સંપાદકોનું સંપૂર્ણ નિવેદન અને લેખકનો આત્મપરિચય અને બીજામાં સંક્ષિપ્ત નિવેદન અને આત્મપરિચય જોડ્યો છે.

પહેલી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયા પછી અનેક જણાઓએ અનુકૂળ અભિપ્રાય આપીને મને આ વિષયમાં પ્રોત્સાહન આપ્યું અને કોઈ કોઈએ પ્રતિષ્ઠા દીક્ષા કરીને પુસ્તકના વિષયમાં વધારે સદ્મતાથી વિચાર કરવા મને પ્રેર્યો તે માટે હું તે જાનનો આભારી છું.

આ આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે પણ મારા મિત્ર શ્રી કિરોગલાલ મણિલાલ અને શ્રી અમલીકલાલ મોદીની પહેલી આવૃત્તિ પ્રમાણે મને મદદ મળી છે.

નુસ્તના પ્રગતિ મુદ્રણાલયના માવિક શ્રી ગમગાલભાઈ શાહે આ બીજી આવૃત્તિ બાંધવાનું કામ પોતાની મેળે મિત્રભાવનાથી સ્વીકાર્યું અને ત્રણ

મહિનામાં સારી રીતે પૂરું કર્યું તે માટે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ.

પાટ્ટણી આજીવિત પ્રમાણે આ આજીવિત પણ જનનામાં પ્રિય થાય
એ જ પરમાત્મા પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના ।

એક અત્યંત દુઃખદ ઘટનાનો છેવટે ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. આ
આજીવિત અનેક દૃષ્ટિથી ઉપયોગી થાય તે માટે છેવટ મુધી ચિંતા અને
પ્રયત્ન કરના હોવા છતાં તે પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં જ શ્રી કિશોરલાલભાઈનું
દેહાવમાન થયું. ઘણાં વર્ષોનો અમારો મિત્રસંબંધ હતો. તે સંબંધમાં
કોઈ પણ પ્રકારના ભૌતિક સ્વાર્થની કે માનપ્રતિષ્ઠાની પરસ્પર કોઈનેયે
ધ્યાન ન હોવાથી તે દિવસે દિવસે વધારે પવિત્ર, ઉદાત્ત અને ગાઠ
થતો ગયો. જીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ સિદ્ધ કરવાના કામમાં એકબીજાને
મદદ કરવામાં અમારું જીવન ગયું હોવાથી તેમનો વિયોગ તેમના
બીજા મિત્રો પ્રમાણે મને પણ તીવ્રપણે લાગે છે. આ પુસ્તક લખાવવામાં
પણ તેમનો વારંવાર અત્યંત પ્રેમનો આગ્રહ અને જનહિત વિશેની
તેમના હૃદયની ઊંડી લાગણી ધણે અંશે કારણભૂત છે.

આત્મપરિચય

૧. જીવનની રૂપરેખા

મારા પિતાશ્રીનું નામ આખ્યાજી ગજવંત. અટક કુળકર્ણી. કાર્ય અંગે દેશપાંડે પણ કહેવાતા. કુલાખા જિલ્લાનું પાલી અમગ પૂર્વજોનું ઘણું વર્ષોથી રહેવાનું ગામ. ત્યાંનું મુખીપણું અને બીજાં વનન પણ વંશપરંપરાથી અમારા કુટુંબમાં આવતા આવેલાં. મારા પિતાશ્રી અને તેમના પાંચ ભાઈ અને એ બધાનો પરિવાર મળીને અમારું કુટુંબ ઘણું વિશાળ હતું. પિતાશ્રીને મરકરી નોકરીને કારણે બહાર ગામ રહેવું પડતું. થાણા, રત્નાગિરિ, ખાનદેશ વગેરે જિલ્લાઓમાં અનેક જગ્યાએ તેમને નોકરી અંગે રહેવાનું થયું હતું. મારું બાળપણ આ ત્રણ ચાર જિલ્લાઓમાં ગયું છે. મારા જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૩માં થયો.

અમે કુલ ૭ ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનો મળીને નવ ભાઈઓ હતાં. ધરની સ્થિતિ મધ્યમ હોવાથી અમારી રહેણી શિક્ષણ પણ સાદી હતી. અમારા માતૃશ્રી ૯ નવદશ વર્ષનો હતો. ત્યારે અવસાન પામ્યા ત્યારથી અમારી સંભાળ લેવાની બધી જવાબદારી પિતાશ્રી પર પડી. માતૃશ્રીના મૃત્યુ પછી બધા ભાઈઓ અને એક નાની બહેન પૂના રહેવા ગયાં. ત્યાં મારું થોડુંક ભણતર થયું. ૧૮૯૩થી '૯૭ સુધીનો મારો સમય પૂનામાં ગયો. ત્યાર પછી ખાનદેશમાં શિરપુર અને ધૂળિયામાં મારું થોડુંક શિક્ષણ થયું. ધૂળિયામાં અત્રેજી પાવભીમાં હતો ત્યારે મેં શાળા છોડી. ૧૯૦૧ની માત્ર દશે. મારી ઉંમર તે વખતે સત્તર વર્ષની હતી.

મેં શિક્ષણ છોડ્યું તે વખતે કોઈ પણ મધ્યમ પ્રવૃત્તિ દેશમાં ચાલુ નહોતી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પ્રવૃત્તિ ઝેગપ્રેમના સસ્કાર ત્યારે એટલી સંકુચિત હતી કે તેનો વિદ્યાર્થીવર્ગ સાથે કરો જ સંબંધ આવતો ન હતો. વર્તમાનપત્રો

કે ભાવણોને પણ તે કાળ નહોતો નાનપણમાં ચારપાટ ભાવણે સાભળવાના પ્રસંગો મને યાદ છે. તેમાંના બેત્રણ સ્વદેશી પર હતા ઇતિહાસના વાચન પ થી વ્યાપણા દેશ અને પૂર્વજો વિશે અભિમાન અને ચાતુ પરિસ્થિતિ વિશે દુઃખ થતુ, એવું મને સ્મરણ છે કપાલકારણો કે સરકારોને લીધે તે નહી કહી શકે નથી, પણ આમાં વરસથી મારા મનમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના અરપટપણે પેદા થયાતું મને યાદ આવે છે મને એ પણ યાદ આવે છે કે તે વખતે હું રત્નાગિરિ જિલ્લામાં રાજપુર ગામે હતો તે વખતે પિતાથી પામે એક ગૃહસ્થ આવતા નેઓ ૧૮૫૭ના મળામાં હતા અને તેમણે પોતાનું નામ બદલી નાખ્યું હતું તેમના તરફથી અગ્નિપણે કોર્ટ સરકારો મને મળ્યા હતા કે કેમ તે મને અત્યારે યાદ આવતું નથી તે કાગે હિંમતેની તે ભાવનાનું પોતણું પના આવ્યા પછી થતું ગતું રહ્યું અને આપર્શના ખૂન થયા ત્યારે હું પૂનામાં હતો ૧૮૮૭ અને '૮ ના દુકાળ વખતની બોકરિયનિ જોઈને અને સાભળીને મન બહુ વ્યાકુળ થતું તેર ચો વર્ષનો થયો ત્યારથી દેશ સ્વતંત્ર થવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટપણે લાગવા માંડ્યું હતું એજ ભાવના આગળ જતા વધુ ને વધુ પ્રગતિ થતી ગઈ ચાતુ શિક્ષણથી દેશને સ્વતંત્ર કરી શકાનારો નથી એમ ખાતરીપૂર્વક સમજવા પછી એજ શિક્ષણ લેના રહેતું મને અમચ થઈ પડ્યું અને તેનું જ પરિણામ છે- શિક્ષણ છોડનામાં આવું

શિક્ષણમાં પ્રથમ ટ્રેનિંગ નિવાર્થિઓમાં મારી ગણના નહોતી થતી એવી અભિનાયા પણ મને નહોતી તેમ જાણી શાદર્શ વિષે મારી વર્ગમાં મારો નબર સાવારણ રીન ડિપ્ટ જ રાખે કલ્પના ક્રિકેટ અને બીજા કે-નીક રમતોમાં માત્ર મારી બરોબરીના નિવાર્થિઓમાં પહેલા વર્ગનો હતો પણ દેશના વિચારો જેમ જેમ મનમાં વધારે ને વધારે આવવા લાગ્યા, સ્વાતંત્ર્ય માટે આપણે કે કે કરવું જોઈએ, ત્યાગ સાહસ પ્રદુર્લભ કે વો જોઈએ વગેરે વિચારો જેમ જેમ આવવા લાગ્યા તેમ

તેમ રમતગમતનો શોખ ઝોડો થવા માંડ્યો. વ્યાયામ તથા તેને ઝગેના શિક્ષણની જરૂર જણાવા લાગી અને એ જ હેતુથી તે શિક્ષણ લેવા લાગ્યો. શાળાનું લાભુર છોડી દીધા પછી તરત જ વ્યાયામની મારફત જુવાનોમા મળ અને હિસાહ પેદા કરી તેમને રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન હું કરવા લાગ્યો. જાતે સ્વદેશી વ્રત લીધું અને ખીળ પાસે પણ તે લેવાડાવવા લાગ્યો. પચાસ વર્ષ પહેલાંના તે જમાનામાં સમાજમાં મારા વિચાર પ્રમાણેની કોઈ પણ આદર્શ વ્યક્તિ મારી જાણમાં નહોતી તેથી સમર્થ રામદાસ અને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ અને આદર્શ વિજયતિઓ લાગતા. મારા રાષ્ટ્રીય વિચારોનું વસ્તુ લગભગ તેમના વિચારોને અનુરૂપ હતું. ઈશ્વર, ધર્મ, નીતિ, ચારિત્ર્ય, શીલ અને સદાચાર પર મારી પહેલેથી જ શ્રદ્ધા હતી. પોતાના સુખ માટે કુશિ નહોતી, એવાવૃત્તિ હતી. વાસબોધ, મનાવે શ્લોક, અને સંતતુકારામના અલગોની મન પર ખૂબ છાંડી અસર તે જ કાળે થયેલી. પિતાશ્રીને મોટે કોઈ કોઈ વાગ સાંભળવા મળતાં ભક્તિનાં પયો અને શ્લોકોને લીધે એ જ સંસ્કારો દૃઢ થતા ગયા.

વ્યાયામ દ્વારા શરીરજન્ય અને ઈશ્વર, સદાચાર વગેરે પરની શ્રદ્ધાને લીધે ચારિત્ર્યજન્યો વિકાસ થવા વગર ચારિત્ર્યનો સ્ફુકાર આપણે દેશનું કાર્ય કરી સફાઈ નહો, એવી શરૂઆતથી જ મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી એ જ જાતના સંસ્કારો પોતાના પર તેમ જ સમાજ પર પાડવાનો મારો પ્રયત્ન મારી શક્તિ પ્રમાણે વ્યાપ્ત હતો. એ જ અરસામાં સરવિદ્યામાં પારંગત એવા એક ગૃહસ્થની મને સોમન થઈ. તેઓ પોલીસખાતામાં સરકારી નોકર હતા અને પેન્શન લેવાની તૈયારીમાં હતા. જાતે મરાઠા હતા. તેમનું શરીર કસાયેલું હતું. જુવાનીમાં સરકારની સામે જંગવો કરેલો. તેમાં સરકારે તેમને મારી જણાવે પોલીસ ખાતામાં નોકરી આપેલી. મારા પર તેઓ જાડુ પ્રસન્ન હતા. મને શીખવવા માટે તેઓ કોઈ કોઈ વખત વ્યાયામશાળામાં આવતા. સરવિદ્યામાંની તેમની પ્રતિજ્ઞા જોઈને

મને તેમને માટે જોડેલા આદર થતો તે કરતાય વધારે આદર તેમની
 ચારિત્ર્યપરની નિષ્ઠા જોઈને થતો. પેન્શન લઈને પોતાને ગામ જતી
 રખતે તેમણે અમારામાના કેટલાક ખાસ લાઈઓને જે ઉપદેશ કર્યો
 તે મારા ધ્યાનમાં કાયમનો રહ્યો છે. તેમણે કહ્યું, “માન પિતાશ્રીએ
 મારી લગ્નનાનીમા મને કરેલા ઉપદેશના શબ્દો હું આજે તમને કહું
 છું તેમનો એકનો એક દીકરો હતો તેમણે મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું
 હતું કે ત્રીસ વર્ષનો થાય તે પહેલાં તું લગ્ન કરીશ નહીં શરીર અને
 મન દૃઢ અને પરિપૂર્ણ રાખજો વ્યાયામ કદી છોડીશ નહીં તારું શરીર
 એવું ખડતલ અને મજબૂત થવું જોઈએ કે તારે પદ્ધતિ પર પડવાનો
 પ્રસંગ આવે તો પદ્ધતિને તારો કર લાગે પણ તને તેનો કર ન લાગવો
 જોઈએ સત્તવાર અને શીન પર ગદા રાખજો ધનથી લોભાડિશ નહીં
 શ્રીઓને વિરોધ આદર અને પરિત્ર લાન રાખજો હથિરને કદી ભૂલીશ
 નહીં પોતાને સુખી કરવા કરતા બીજાને સુખી કરવામાં આનંદ માનજો
 આ રીતે વર્તોશ તો તારું જીવન ધન્ય થશે” તેમનો મને આ ઉપદેશ
 હતો. “પણ આજ વસ્તુ તમને આગ્રહપૂર્વક કહું છું આ પ્રમાણે
 વર્તવામાં તમારું કલ્પ છે” આટલું કહીને તેઓ આગળ બોલ્યા
 “પિતાશ્રીના મૃત્યુ પછી કેટલીક કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓને લીધે મારે
 અઠાવીસમે વરસે લગ્ન કરવું પડ્યું પણ તેમણે કહેલો ઉપદેશ બૂનીને હું
 કદી વર્ત્યો નથી” આવા અર્થનો ઉપદેશ તેમણે દૂર કમા અમને આપ્યો.
 વ્યાયામ અને બીજાઓને ઉપોગી થવું એ મેં વાતોનો તેમા આગ્રહ
 દેવાથી મને તે તરત જ ગમે બિતરી ગયો દ્રવ્ય અને સ્ત્રી વિષેનો મોહ
 એ શી બામતો છે એવું મને તે ઉમરે જાન સરખું ન હતું છતાં ત
 ઉપદેશમાં પણ મને ઘણી ગંભીરતા લાગ્યા વિના રહી નહીં સાગ અને
 સાદાર્થ પ્રત્યે પહેલેથી જ મને કંઈક અને આકર્ષણ હોયું જોઈએ એમ
 મારું જીવન તપાસતા લાગે છે અગ્રેજી બીજામાં હતો ત્યારે હટરના
 ઇતિહાસમાંથી ગૌતમ શુદ્ધના ગૃહસ્થાગત વર્ણન વાચતા જ તેની છાપ
 મારા મન પર પડી હતી તેજ પ્રમાણે ચકરાચાર્ય, રાનેશ્વર,

રામદાસ વગેરેનાં જીવનચરિત્રોની પણ મારા મન પર અતર ચર્ચ હતી. ત્યાંથી પુરુષોનાં જીવનની અસર નાનપણથી જ મારા મન પર વિશેષ થતી. આજે જ કોઈ કદરજીવર ઉપર આપેલા ઉપદેશની મારા મન પર ઘોડી અસર થઈ હશે. આપણા સમાજમાં જ્યાં દીકરાને આવી જાનને ઉપદેશ કર્યાના દાખલા સાચે જ મળશે.

આપામ અને તેને જ અંગે બીજી કેટલીક પ્રવૃત્તિ થોડા સમય

જાનવેશમાં કર્યા પછી હું અમારા મૂળ ગામ પાપી

મારી પ્રવૃત્તિ અહીં અને ત્યાં તે જ પ્રવૃત્તિ અને સાથે સાથે

ધરતી ખેતી વગેરેનું કામ પણ કરવા લાગ્યો. મારી

પ્રવૃત્તિને અંગે હું અવારનવાર બહારગામ પણ જતો. તે સમયની મારા મનની સ્થિતિનો વિચાર કરતા મને આજે પણ લાગે છે કે મારામાં આત્મવિશ્વાસ ધણું જ હતો. દેશભેગાના અને કાર્યના હેતુથી જેમને જેમને હું મળ્યો, મારા કામમાં જોડાવા મટે જેમને જેમને મેં આમદ કર્યો તેમાંથી ધણું કરીને કોઈએ પણ મને નાકારો દીધો નહોતો. તેમાંના ધણા અનેક દૃષ્ટિથી મારા કરતાં મોટા અને સેક હતા, તેમ છતાં દરેકના મન પર મારા બોલવાની યાવ પણ વગર ગ્રહેતી નહોતી. તેથી મારામાં આત્મવિશ્વાસ વધતો ગયો.

આવી સ્થિતિમાં ત્રણ ચર વરસ પીતી ગયા પછી મને લાગવા

માંજી કે મારા સંકલ્પન હેતુની પાછળ સંપૂર્ણપણે

ઘટલ્યાગ અને લાગા વગર એ કામ પાર નહોતું પડે. આ વિચારથી

પુનરાગમન હું પિનાશીને પૂજ્યા વગર, કોઈને જણાવ્યા વગર,

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં ધર છોડીને ચાંડી નીકળ્યો.

પિનાશીને છોડીને જતું થતું કણ લાગતું હતું. ખિસેવાની ભાવના

અને મારા જવાને લીધે પિનાશીને યત્નાર દુલ્ખની કષ્ટતા મનને

અત્યંત વ્યાકુળ કરતી હતી. મનની એવી સ્થિતિમાં આશરે દોઢસો

માર્ગલ ઉંચાડે પત્રે પ્રતાપ કરીને સાપુલે સંજ્ઞાનમદ પર ગયો. સમર્થ

રામદાસની સમાધિનું દર્શન કર્યું. ત્યાં જ થોડા સ્વિસ રહી

આત્મવિશ્વાસથી ત્યાંથી નીકળ્યો. મારી ઉંમર, સંસ્કારો, જ્ઞાન, અનુભવ, સ્વભાવ અને આત્મવિશ્વાસ—એ બધાને અનુરૂપ એવી જ મારા કાર્યની યોજના હતી. તે પાર પાડવાના ઉદ્દેશથી ફરતો હતો તે દરમ્યાન, તે સમયના સતારા ગિલ્દાના એક આગળ પડતા આગેવાન ગૃહસ્થને મળ્યો. મારી ઉંમર તે વખતે ૨૦-૨૧ વરસની અને તેમની ૫૦-૫૨ વરસની હતી. મેં મારા વિચારો તેમને કહ્યા પછી તે અમલમાં મૂકવાનું તેમને અશક્ય લાગ્યું. અને તેમ કરવા જતાં મારો માત્ર ચોક્કસ વિનાશ થશે એમ લાગવાથી તેમને મારી દયા આવી હોય, અથવા મારે વિશે વાતસલ્ય લાગ્યું હોય, તેમણે એ વિચારોથી મને પાછો વાળવાનો ધણે પ્રયત્ન કર્યો. અને હું તેમનું માનનો નથી એમ જોઈને આ સાધુવેષ છોડ્યા વગર હું તને અહીંથી જવા દેવાનો નથી એવો તેમણે આગ્રહ પકડ્યો. દેશને ઉપયોગી થાય એવું કંઈક શીખવા બાબત તેમણે મને ઉપદેશ કર્યો તે માટે વ્યવસ્થા કરવાની બધી જવાબદારી પોતાને માથે લેવા તેઓ તૈયાર થયા. છવટે તેમની આગળ મારું કથું ચાલશે નહીં એમ જોઈને મેં મારાં વસ્ત્રો તેમને હવાલે કર્યાં. ત્યાંથી નીકળ્યા પછી ફરીને સાધુવેષ લેવાનો મારો વિચાર હતો; પણ એટલામાં મારા એક મિત્ર પાલીમાં ધણા બીમાર હોવાની મને ખબર પડી એટલે હું ફરી ધેગ ગયો. પિતાશ્રીને બધી હકીકત કહી તે જરાય ગુસ્સે થયા નહોં. મિત્ર સાંજે થયો. હું ફરી પાછો પહેલાંની જેમ થોડીક મારી પોતાની પ્રવૃત્તિ અને ધરની ખેતીનું કામ કરવા લાગ્યો.

આ જ અરસામાં બંગાળના ભાગલાને લીધે પેદા થયેલા પ્રદોષમાથી ગ્રવેશીનું અદિત્યન જાહ્યુ. લોકમનગૃતિની દૃષ્ટિથી વળાઘ્ના મામલ્લ જાને મને તે સારું લાગ્યું. લોધ્રમાં દેશાભિમાન અને જનારી નિરાશા દેશ માટે લાગ અને કષ્ટો સહન કરવાની વૃત્તિ પેદા થતી જોઈને લાવિને વિશે મારા મનમાં આશા બંધાવા લાગી. થોડાંક સાદસભાર્યા કામો પણ તે કાળમાં થયા પણ બોમ્બકે ગોળીની મદદથી કોઈ વ્યક્તિનું ખૂન કરવાને માર્ગે આપણે

હેતુ પાગ પડવાનો નથી એમ અને લાગતું હોવાથી તે સમયે હાથમાં હોવા છતાં તે માર્ગે જવાની અને ઈચ્છા થઈ નહીં. ૧૯૦૮-૦૯ સુધી દેશનું વાતાવરણ ક્રુદ્ધ જ રહ્યું. પણ સાર પછી સરકારની ઊંચ દમન-નીતિને લીધે બધે લય ફેલાયો. દેશકાર્યની ખાખતમાં બધે શિથિલતા આવી. અમે જે માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા તે માર્ગે જનારી ઘણી વ્યક્તિઓ નિરાશ થઈને પોતપોતાના જીવનવ્યવસાયમાં લાગી ગઈ.

આવી સ્થિતિમાં મને भारी શક્તિનો અને લોકમાનસનો અંદાજ આવ્યો. અને આપણે ઈચ્છીએ છીએ તે પ્રમાણે એકાત્મનો નિશ્ચય કરવાની મારા પોતાનામાં કે બીજા કોઈમાં પણ પાત્રતા નથી એ અને સમજાયું. હવે પછી શું કરવું એ સવાલ भारी સામે ઉપસ્થિત થયો. દેશવિવેચક કે સમાજવિવેચક ધ્યેય હોડીને કેવળ વ્યક્તિગત કાર્યમાં જીવન ગાળવા જેવી મારા મનની ચિંતિ ન હતી. અને કશું સન્નતુ નહોતું. રસ્તો દેખાતો નહોતો. દેશની સ્થિતિ દિવસે દિવસે અસહ્ય થવા લાગી. એ ચિંતિમાં મુખ્યસમાધાન-પૂર્વક દિરસ કાઢવાનું મારે મારે અસક્ય થયું પરમેશ્વરની કૃપા સિવાય કંઈ આપણે માટે બીજો આધાર નથી અને આશા નથી એમ લાગવા માંડ્યું. હાલ્લોષ, જ્ઞાનેશ્વરી વાચવાનો ક્રમ પહેલેથી જ હતો. એ સંસ્કાર આ વખતે પ્રબળ થયો. એકાત્મમાં જઈ પરમેશ્વરનો આદેશ મેળવવો અને એજ હવે આજીવનો રસ્તો બતાવશે, એવા વિચારથી અને નિશ્ચયથી હું તેની આરાધનાને માર્ગે લાગ્યો.

ઉપવાસ, પારાયણ, અનુશાન, ચિંતન, ધ્યાન વગેરે સાધનો દ્વારા મેં એકાત્મમાં આરાધના શરૂ કરી ઈ. સ. ૧૯૧૦ સાધના અને કેટલાક મુશ્કેલી ખાનદેશ અને સત્પારા ગિરનામાં, તો ક્યારેક જ્ઞાનેશ્વરી ગુફામાં રહ્યો. પણ લાંબા અને નોર્ડએ તેવી નિરુપાધિક્તા મળતી નહોતી એમ લાગવાથી ૧૯૧૧માં હું હાંપીકરા તરફ જઈને ત્યાં એકાંતમાં રહેવા લાગ્યો. આસનોનો અભ્યાસ પહેલેથી જ હતો. પ્રાણધ્યાનનું પણ થોડુંક જાન હતું. તે જ

અભ્યાસ આગળ ચલાવ્યો. તેમાથી જ આગળ ધારણા અને ધ્યાન પર ગયો. એ સ્થિતિમાં માનસિક શક્તિ વધ્યાના અનેક અનુભવો થયા. પરંતુ જે મુખ્ય હેતુ માટે મેં આ બધો પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો તે સિદ્ધ થયો નહીં. સાધનામાં થતા જુદા જુદા અને વધતા અનુભવોને લીધે મારા વિચારમાં અને તાત્કાલિક સાધ્યમાં પણ આગળ જતાં ફરક પડતો ગયો. ઈશ્વરનો આદેશ, તેનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર, એ સાધ્યો મૌણ્ય પડી જઈ તેનું 'જ્ઞાન' મેળવવું એ સાધ્ય પર હું પહોંચી આવ્યો. એ બધા કાળ દરમ્યાન બાકુળતા વધતી ગઈ. વચમાં વચમાં ભયંકર નિરાશા પણ થતી. તે વખતે કોઈ માર્ગદર્શક મળે તો સારું એમ થતું. તેની કૃપાથી પણ આપણું સાધ્ય આપણને પ્રાપ્ત થયે એ વિચારથી એવો પ્રયત્ન પણ મેં ચાલુ રાખ્યો. એક સત્પુરુષના સમાગમમાં કેટલાક દિવસ ગાળ્યા પણ ખરા. મારા પર તેઓ પ્રસન્ન હતા, પણ તેમનું ધ્યેય કેવળ સંન્યાસ પર હોવાથી તેમને માર્ગે જવાની મને ઇચ્છા થઈ નહીં. સંસારવ્યવહાર છોડીને વૈરાગ્ય અને પરમાર્થને નામે હળશો માણસોને સંન્યાસીની લ્પે જીવન ગાળતા તે કાળે મેં જોયા. તેમાં કેટલાકને મારી સાથે ઓછોવધતો સંબંધ પણ આવ્યો. તેથી મારા જીવનધ્યેયની દૃષ્ટિથી મને કશો લાભ ન થયો તોય તેમના વિચાર, રહેણી, ટેવો, સંસ્કાર, સ્વભાવ, તેમનાં ધ્યેયો વગેરેની અને માહિતી મળી. જુદા જુદા સપ્રદાયો, ધર્મો, શુરુશિષ્યસંબંધો અને પરંપરાઓ, જુદાં જુદાં સાધનો, શક્તિપાત શક્તિસંચરણ વિધાઓ, દૂરદષ્ટિ, દૂરશ્રવણ જેવી સિદ્ધિઓ વિષે મને થોડુંક જ્ઞાન થયું. ભક્તિ અને અધ્યાત્મ વિષેની આપણી જુદી જુદી કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, માન્યતાઓ, તર્કો, તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી પ્રણાલીઓ વગેરે ઘણી બાબતો હું બાળી શક્યો. વૈરાગ્યના ખરા ખોટા પ્રકારો; તેનાં જુદાં જુદાં કારણો; ભ્રમ, દંભ તેમજ સાધુવૈરાગીઓના અપમાદ, તે બધા વિષેનું તેમનું અભિમાન, તેમના ઠાંઠ, તેમના આડંબર, તેમનાં વ્યસનો અને તેનાં કારણો વગેરેની માહિતી મને તે કાળમાં જ યર્ષા આવી રીતે સમાજ અને અધ્યાત્મ

વિશેના મારા જ્ઞાનમાં એકંદરે ઉમેરો થયો. સાધનાના ઉદ્દેશથી મારે બે-ત્રણ વાર હાંપીકેશ તરફ જવું પડ્યું. એક વાર જમ્નેત્રી, ગંગોત્રી, કેદાર અને બદરીનારાયણ સુધી હું બ્રમણ કરી આવ્યો. એ પ્રવાસ દરમ્યાન ટ્રેલીક સારી વ્યક્તિઓ સંન્યાસપદ્ધતિથી રહી પોતાની વિચાર-સરણી પ્રમાણે સાધન અને અભ્યાસ કરતી હતી, તેમની સાથે મારે મુજાકાત થઈ. તેમના અને મારા જીવનધ્યેયમાં જોકે ફરક હતો તોય તેમની શાંતિ અને પ્રસન્નતા જોઈને મને આનંદ થયો. બ્રમણ કરી રહ્યો હતો. ત્યારે જ મને સમજાયું કે પોતાના ઉદ્દેશ માટે જેને કેઈ સાધન મળ્યું હોય છે તે, તે છોડીને ફર્યા કરતો નથી. સાધનમાં ગતિ અટક્યા પછી જ મારી વૃત્તિ ચચળ બની અને ત્યારે જ હું કશી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની આશા ન હોવા છતાં સેકંડે માર્છલ નિરચક ફરતો રહ્યો.

સત્યનો નિર્ણય થયા વગર આપણે ધર્મ અને આપણું આ કાલે સમાજવિરુદ્ધ કર્તવ્ય શું છે અને તે કેમ પાર પાડી શકાય તે આપણને નહીં સૂઝે એવી સમજણને લીધે ઉત્તરોત્તર થયેલા અનુભવો પરથી મારાં તાત્કાલિક સાધ્યો બદલાતાં ગયાં, એ હું અગાઉ કહી ગયો છું. આગળ અભ્યાસ કરતાં આત્મજ્ઞાન, જ્ઞાનજ્ઞાન, અદ્વૈતાતુલ્ય, ચિત્તનો લય વગેરે સાધ્યો પર પછુ હું ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતો ગયો. ગ્રંથ-પ્રામાણ્ય એટલે ગ્રંથ પરથી પોતે કે તે વિષયમાં જ્ઞાની મનાયેલાઓએ કરેલી કદપનાઓને પ્રમાણભૂત - માનતો હોવાને લીધે જે વખતે જે કદપના મને સત્ય જણાઈ તેની પાછળ હું પડ્યો. જીવનનાં પૂર ઉમંગ અને હિત્સ હનાં લગલગ દસ વરસ સનત આ જ પ્રયત્નની પાછળ અત્યંત વ્યાકુળતામાં ગયાં. જુદી જુદી ભૂમિકાઓ સાધીને જુદા જુદા અનુભવો મેં લીધા. પણ તેટલું કરીને પણ તે પરથી હું મારો ધર્મ કે મારું કર્તવ્ય નક્કી કરી શક્યો નહીં, અથવા જે કાર્ય કરવું જોઈએ એમ મને પહેલેથી લાગતું હતું તે કરવાની શક્તિ અથવા પાત્રતા પણ મારામાં આવી નહીં.

ઇશ્વર સાક્ષાત્ દર્શન આપીને આપણને જ્ઞાન, બળ અને સામર્થ્ય
 આપે છે એ અદ્વાતી હું પ્રથમ તેના દર્શન પાછળ
 અનુભવોનું વૃણદ્વરણ પહોં. અદ્વા, સતત ચિત્ત, ધ્યાન, અનુસંધાન,
 એકાગ્રતા અને બીજાં સાધનોને લીધે દર્શનના
 જેવા અનેક અનુભવો મને થયા. પણ તે આપણી જ કલ્પનાથી નિર્માણ
 કરેલા થોડા વખત પૂરતા અર્ધજાગ્રત અવસ્થાના આભાસો માત્ર છે,
 એવું તે અનુભવોને વિવેકદૃષ્ટિથી બધી બાલુએથી તપાસતા મને જણાયું
 તે બધા અનુભવોને રંગ, રૂપ મેં જ આપેલા હોવાથી તે બધાનો
 કર્તા હું જ છું એ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું. તે જ પ્રમાણે આત્મા અને
 બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર, દર્શન, અદ્વૈતાનુભવ વગેરેની બાબતમાં પણ પ્રયત્ન કર્યા
 પછી તેમાં પણ ભ્રમ થયો, અને સ્વયં શું, એનો મને ખોલ થયો.
 ઇશ્વર, આત્મા, બ્રહ્મ એ તત્ત્વો જુદા જુદા નથી; પરંતુ એક જ મહાન
 વ્યાપક તત્ત્વને આપણે આપેલા જુદા જુદા સંકેત છે. એ તત્ત્વ દેખાય
 તેવું નથી, લાગે તેવું નથી. તેમાંથી જ જગત અને આપણે બધાં
 નિર્માણ થયાં છીએ અને તે જ આપણા બધાનો આધાર છે, એ વાત
 તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી અને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના
 નિરીક્ષણથી મારા ધ્યાનમાં આવી. અને વિવેક અને નિશ્ચયથી એ
 વિચાર પર હું દૃઢ પણ થઈ શક્યો. અનંત વિશ્વના વ્યાપારમાં, તેમ જ
 આપણા શરીર, જીવિ અને મનના ફરેક કર્મમાં તે જ મહાન તત્ત્વ —
 તે જ શક્તિ-પ્રેરણા આપીને કામ કરે છે; તેનાં કાર્ય દેખાઈ આવે
 છે પણ તે શક્તિ પોતે સ્વનંત્રપણે અવગ દેખાવી શક્ય નથી; આપણે
 પોતે તે જ શક્તિ છીએ તેથી આપણું જ આપણને દર્શન થાય એ
 સંભવિત નથી; એ પણ મને સમજાયું. ધ્યાનધ્યાનજ્ઞાનના અભ્યાસથી
 ચિત્તની એક પછી એક ભૂમિકા સાધતાં સાધતાં છેવટે તેનો લય પણ
 સાધી શકાય છે; તેમ જ ઇશ્વર વિશેની ભાવનામાં તે ચિંતનમાં ચિત્તને
 તટુપ કરી શકાય છે એ પણ મને સમજાયું. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી
 કાર્ષ્ણિક પણ ભૂમિકા કે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાથી અથવા બધી ભૂમિકાઓ

અને અસરચાઓ મિદ્ધ કરવાથી પણ માનની કર્તવ્ય પૂરું થતું નથી, એમ નાગવાથી તે અનુભવો પૈકી એકથી મારું સમાધાન થતું નહીં કે મને ધન્યતા લાગી નહીં માગ સદ્ગુણોએ મને ક્યાંક સારા પ્રામાણિક સાધકો પણ મળ્યા તેમના કોઈ, કોઈ એક ભૂમિકામાં, તે શીઘ્ર તેનાથી જુદી જ અવસ્થામાં મળી રહેના કોઈ સાક્ષી અવસ્થાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માનના કોઈ સ્થાવરસ્થાને એટલે ઉન્નત અવસ્થાને જ આત્માતુલ્ય કે ક્ષાણુભવ સમજતા, કોઈ દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ષાણી પમ્પા હતા પણ તેમના ધણાખરાની મિથિ તપાસતા તેઓ પોતાની જ કલ્પનાને, શક્તિને અથવા નિવૃત્ત સ્થિતિને કે પોતાના જ માનસિક સામર્થ્યને હર્ષિર, આત્મા, ક્ષણ કે દિવ્યત્વ સમજીને તેમાં જ કૃપાર્થતા માનતા હોવાનું હેમાલુ આવા સાધકો આજે વાતચીત કરવાનો મને પ્રસન્ન આવૃત્તો ત્યારે કેદલામ્ના દલામમાં તેમની પોતાની બાની આવતી, તે કેટલાક પોતાની સ્થિતિને જ આશ્ચર્યપૂર્વક વગળી રહેતા

સાધનોને કાલો સાધકને પડેના કદી ન ચગેના અને ક્યારેક તદ્દન અકલ્પિત એના જુદી જુદી જાતના અનુભવો થાય છે. સાધનમાં ચિત્તની થતી જુદી જુદી સૂક્ષ્મ અસરચાઓના ને પરિણામ હોય છે પણ સાધક એ વાત નમજતો ન હોવાથી તેને જણાતા કોઈ પણ રમ્ય, ભવ્ય કે આકર્ષક અનુભવને જ મુખ્ય માનીને તેમાં જ તે તત્ત્વીન કે મળી ગયેલાનો પ્રપલ્લ કરે છે તે સ્થિતિમાં તેને એક જાતનો આનંદ અને શાંતિ મળે છે સાધકનું હોય તેના કળતા ઉદ્વેગ હોય તો તે સ્થિતિને તે સર્વશ્રેષ્ઠ માનતો નથી મુખ, આનંદ, ઉન્નતિ, લાભ વગેરે દરેક જાનતનો કે સ્થિતિનો સામુદાયિક વાલ અને દિતની દૃષ્ટિથી જે વિચાર કરે છે તેને ગમે તેટલા મોટા વ્યક્તિગત લાભથી સમાધાન થતું નથી

૨. અનુભવોનો સાર

મારા જીવનનું ધ્યેય પહેલેથી જ વ્યાપક અને સામુદાયિક હોવાથી સાધનાના દરેક અનુભવને અને તે વખતની ચિત્તની વિવેકદૃષ્ટિ અને ભૂમિકાને હું એ જ દૃષ્ટિથી તપાસવા લાગ્યો. અને તે મહાજાગ્રત સ્વસ્થા પરથી જ્યાં તપાસનારી, પારખનારી, સર્વહિતકારી વિવેકદૃષ્ટિ સૌથી શ્રેષ્ઠ હોય છે તે સમજ્યો. ધણા સાધકો, ધણા સાધુસંન્યાસીઓ તેમ જ પોતાને અવતાર માનનારા અને પોતાના અનુયાયીઓ પાસે પોતાને ઈશ્વર કહેવડવનારા લોકોનો અનુભવ અને તેમની ભૂમિકાઓ સમજી લેવાના અને પારખવાના પ્રસંગો મને આવ્યા. તે પરથી પણ મને આ જ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવા લાગી. કોઈ પણ ભ્રમમાં, વ્યસનમાં કે અનર્થમાં પોતાની જાતને ન ફસાવા દેતાં અથવા કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ કે દિવ્ય ગણાતા અનુભવમાં, સ્થિતિમાં કે આનંદમાં તત્ક્ષીન થવા ન દેતા મને હમેશા ઉન્નતિ તરફ લઈ જવામાં આ જ મારી દૃષ્ટિ મને ઉપયોગી થઈ છે. આ દૃષ્ટિને લીધે હું સમજ્યો કે ચિત્તની લયાવસ્થા કરતાં તે પછીની જ્ઞાનાવસ્થા શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે તે અવસ્થામાં લયાવસ્થાનો બોધ કાયમ હોઈ તેનો જીવનમાં ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અને શક્યતા હોય છે. કોઈ પણ અનુભવમાં કેવળ તત્ક્ષીન થઈને તેમાં જ ગરકાવ ન રહેતાં જુદા જુદા અનુભવોથી માણસે સમૃદ્ધ થઈ જાતને વધારતા રહી મહાતાની થઈને આજની જગતિમાંથી તેને મહાજગતિમાં જવાનું છે, એ પણ હું તે વિવેકદૃષ્ટિને લીધે સમજ્યો.

સાધનકાળ દરમિયાન થયેલા જુદા જુદા અનુભવો અને પ્રાપ્ત થયેલી જુદી જુદી અવસ્થાઓ, ભૂમિકાઓ અને સાધનોથી થયેલા શક્તિઓથી મારું પૂરેપૂરું સમાધાન જોડે થયું નહીં, વાચસી લામો તોપણ તે જ્યાંનો મારા જીવન માટે કશો જ ઉપયોગ થયો નહીં એમ ન કહી શકાય. ઈશ્વરના દર્શન માટે સદન કરવી પડેલી વ્યાકુળતા જોડે વ્યર્થ હતી તોપણ તે કાળે તે નિમિત્તે વૃદ્ધિગત થયેલો ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ અને નિષ્ઠા, સત્ય વિગેતી

જિજ્ઞાસા, સદ્વિધ્યુતા અને અન્ય સદ્ગુણોનો આજે પણ મારા જીવનમાં મને ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ધ્યાનાભ્યાસથી ચિત્તમાં આવેલી રિચરતા, દંડતા, સંદ્રમતા, પૃથક્કરણશક્તિ અને એ બધાને લીધે પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાતિઓનું જ્ઞાન વગેરે બધા લાભો મને આજ સુધી ઘણા ઉપયોગી થયેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી સમજાવવું તત્ત્વ મને બિતરવાથી સત્ય, દયા, ક્ષમા ઉદ્ધરતા, સેવાવૃત્તિ, પરોપકાર, ભાગ વગેરે સદ્ગુણોનો પ્રાપ્તિ દૃઢ થવામાં અને અહંકારરહિત બુદ્ધિથી તેમનો વિકાસ કરવામાં મને તેની ઘણી મદદ થાય છે.

આ બધા લાભો ધ્યાનમાં લેતા છતાં મને એટલું તો લાગે જ છે કે, તે કાળની મારી ઈશ્વર વિષેની ભૂલભરેલી જા માર્ગમાં રહેલા કલ્પનાઓ; તત્ત્વજ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર અંગેની આમક મયો માન્યતાઓ; આદેશ, દિવ્ય દર્શન, દિવ્ય શક્તિ વગેરે વિષેની પરંચરામત શ્રદ્ધા; ધાર્મિક ગણાયેલા અથો વિશે પ્રામાણ્યબુદ્ધિ; તેમાં રહેલાં સત્યાસત્ય જોણી કાઢવાની મારી અપાત્રતા વગેરેને લીધે મારે કેટલાંક શારીરિક અને માનસિક કષ્ટનિરર્થક સહન કરવાં પડ્યાં. તે વખતે મારામાં જ વિવેક અને જ્ઞાન હોત અથવા કોઈ માર્ગદર્શક મને મળ્યો હોત તો મારે એવી રીતે સહન ન કરવું પડત. આનો અર્થ એવો નથી કે ઈશ્વર કે અધ્યાત્મ વિષેના આપણા બધા વિચારો ખોટા છે, બધા અથો આમક કલ્પનાઓથી જ ભરેલા છે, અથવા આ બાબતો પાછા પડવું એ જીવન વ્યર્થ ગુમાવવા જેવું છે. મારા અનુભવ પરથી હું એમ કહી શકતો નથી. પણ આ બાબતોની પાછળ પડવા માટે પણ યોગ્ય સમજણ અને યોગ્ય સાધનોની જરૂર છે. એ ન મળે તો જીવનનો હેતુ પવિત્ર હોય તોપણ તે સિદ્ધ ન થતાં માણસને વ્યર્થ સહન કરવું પડે છે; એટલું જ નહીં, પણ એવી પરિસ્થિતિમાંથી બ્રમ, દંભ અથવા નાસ્તિકતાની ઉત્પત્તિ થવાનો મોટે ભાગે સંભવ હોય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ સાધક ઈશ્વરદર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરેની ભૂલભરેલી માન્યતા પ્રમાણે, કથા સાંધન રહે

કરે અને જો તેની સમજણ પ્રમાણે બનું શક્ય જ ન હોય તો પછી તે બ્રમથી કોઈ પણ આભાસ કે કલ્પનાને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર માની લે છે. સાધકની પ્રત્યા અવ્યાસકાળ દરમ્યાન વિકાસ પાત્રી હોય તો તેમાંનો બ્રમ જલદી તેના ધ્યાનમાં આવે છે, અને પછી તે તાત્વિક વિચારો તરફ વળે છે. અને જો તે બ્રમને જ અનેક પ્રકારે દલ કરવાના અને સત્ય કરાવવાના પ્રયત્નમાં પડે તો તેનામાં ધીરે ધીરે દંભ આવવા લાગે છે. જે સાધકને દર્શન, સાક્ષાત્કાર જેવો કોઈ આભાસ થતો નથી અને સાધનોનું કષ્ટ વેડીને પણ કરું પ્રાપ્ત થયું નથી, એ કહેવાતી જેનામાં દિંમત હોતી નથી, અને જેની પ્રત્યા પણ વિકસિત થયેલી હોતી નથી, તે કાં તો દર્શન, સાક્ષાત્કાર વગેરે થવાનો ટોંગ કરવા લાગે છે, અથવા ઈશ્વર, અધ્યાત્મ વગેરે બધી કેવળ ભ્રામક કલ્પનાઓથી બ્રમ સમજીને પૂરેપૂરો નાસ્તિક બને છે. ખરું જોતાં, દાંભિક પણ નાસ્તિક જ છે. ફરક એટલો જ છે કે તે પોતાની નાસ્તિકતા છુપાવી થકાનો ટોંગ કરે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે આમતિ કોઈ પણ પ્રકાર વ્યક્તિની હિન્નિ અને સામાજિક દિનની દૃષ્ટિથી યોગ્ય અદ્વિતકર છે.

અનેક પંથોના, લુહ લુહા હેતુસર સાધન કરનારા, અનેક પ્રકારના સાધકો મેં જોયા છે. તેમાંથી પરિણામોની પણ બ્રમ જાને દંમનો મને ખગર છે. તેમાંથી જ કેટલાક, સાધકોના સિદ્ધિ કારણો સી રીતે બન્યા અને કેટલાક, સિદ્ધના મહાત્મા અને ગુરુ બનીને આગળ જતાં તેમાંથી જ પરમેશ્વરના અવતાર કે સાક્ષાત્કાર ઈશ્વર કેવી રીતે બન્યા તે પણ મેં જોયું છે. એ બધા પરથી અને મારા પોતાના અનુભવ પરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે માણસમાં રહેલાં અજ્ઞાન, મોહ, અધર્મ આદિ દોષો તેને બ્રમમાં અને દંભમાં નાખવાને કે નાસ્તિકતા તરફ વર્ષ જવાનું કારણ બને છે. જનદિનકારી અને પદોપકારી શતિવાળી કેટલીક વ્યક્તિઓ પણ કોઈ કોઈ વાર દિવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકદલા સ્વીકારે છે. એવા સાધકો

ઈશ્વરની આરાધના કરી જ્યાં સુધી તેની કૃપા પામે છે, ત્યાં સુધી કદાચ ભ્રમમાં હોય તોય જોખમાં જોણું પ્રામાણિક તો હોય છે. પણ ઈશ્વરની કૃપા થઈને આપણામાં કંઈક દિવ્યશક્તિ આવી છે એમ જ્યારે તેઓ લોકોને બતાવવા માટે છે ત્યારે તેઓ પણ જાણીજૂળેને દંભમાં પડે છે. આપણા દેશમાં સુદ્ધિમાન ગણાતા સમાજમાં પણ પુરુષાર્થના અભાવને લીધે કેટલું અંધઅધાર્મિકપણું છે એ મુરશાહીના અનેક પ્રકારે પરથી આપણે બધા સારી રીતે જાણીએ છીએ. તે સમાજમાંથી અનેક માણસો આવી વ્યક્તિઓની આજુબાજુ અદા અને આજ્ઞાથી ભેગા થાય છે. પોતાની ભાવતૃપ્તિ મટે તેઓ તે વ્યક્તિઓને ઈશ્વર બનાવે છે. તેમને ઈશ્વર બનાવવાથી ભાવિમાંની પણ પ્રતિજ્ઞા વધે છે. લોકોની અદા પરથી એ વ્યક્તિઓને પોતાનામાં પણ ઈશ્વરપણાનો ભ્રમ અને મોહ પેદા થાય છે. પહેલાનો સાધારણુ દયાળુ વૃત્તિવાળો સાધક, ઈશ્વરની કૃપા પામનારો આરાધક, અને પોતાને સંપૂર્ણપણે ઈશ્વરાર્થજી કરનારો ભાવિક. બોળા લોકોના સુનિસ્તોત્રોથી અને પૂજનઅર્ચનથી શોષાળ દિવસમાં પોતાને ઈશ્વર માનવા લાગે છે. એ શુ જોણ દુઃખની ને નવાઈની વાત છે ? અજ્ઞાન, ભ્રમ, દંભ અને બોળપણના આવા ઉદાહરણો આપણા હિંદુસ્તાન સિવાય બીજે ક્યાંય મળશે નહીં એમ લાગે છે. પરમેશ્વરના અવતાર કે ઈશ્વરી સામર્થ્યનો સચાર જ્ઞેયનામાં થયો છે એવી વિશ્વવૃત્તિઓ હિન્દુસ્તાન સિવાય બીજે ક્યાંય પેદા થતી નથી એ પરથી હિંદુસ્તાનને પૂણ્યભૂમિ માનવી કે પાપભૂમિ માનવી ? કે હિંદુસ્તાન એ બોળા લોકોનું જગત છે એમ સમજવું ? *

૦૬ સ ૧૯૧૦-૧૧ના અગસામાં જોડકા મહારાષ્ટ્રમાળ દિવસના કેટલાય અવનારો પ્રગટ થયા હતા.

સાધનકાળનાં સંયમ અને એકાગ્રતાને લીધે કેટલાક સાધકોમાં એક પ્રકારની વિશેષ શક્તિ આવે છે. તે શક્તિનો પ્રભાવ માનવી શક્તિની પણ કોઈ કોઈ વાર ખીજી વ્યક્તિઓ પર પડેલો મર્યાદા દેખાઈ આવે છે. પણ એવો ગમે તેટલો મોટો પ્રભાવ દેખાઈ આવે તોપણ માણસ કદી ઈશ્વર થઈ શકતો નથી. ગમે તેવી મહાન સિદ્ધિ મળી હોય તોપણ તેથી માણસ પોતાની જાનને ઈશ્વર માને એ જલદી ધ્યાનમાં ન આવનારું આપણું કેવળ બોળપણ નથી પણ તેમાં મોહનો પણ ધણો મોટો ભાગ છે એમ વિચાર કરનાં લાગે છે. અને જ્યારે તે ઈશ્વરપણું બહારના ઠાકમાઠ પરથી, ખીજાઓ તરફથી મળતી પૂજ્યતા પરથી અથવા જુદાં મોહમાં પાડનારી અને નરો લાવનારી વાક્યાનગ પરથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે વિવેકી માણસને એમાં બધું નાટકીયપણું અને દંભ દેખાય છે અને ઈશ્વરત્વનો ખમ થયેલી વ્યક્તિઓની તેમ જ તેમના બંધનોની રિધિ તેને ઘ્યાનનક લાગે છે.

માણસનાં અહંકાર અને મહત્વાકાંક્ષા જ્યારે પરમેશ્વર થવા મુખી જઈ પડેલે છે ત્યારે તેમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના કરતાં અજ્ઞાન અને મોહનું જ વધારે રૂપદર્શન થાય છે. પણ આ દોષોને લીધે જ આ વસ્તુ તે વખતે તેના ધ્યાનમાં આવતી નથી. ઈશ્વરનું પદ, તેમ જ વિશ્વનો સંયોગ કારભાર અને ઉત્પત્તિ, રિધિ, લયની બધી જગ્યાબદારી માણસ ઈશ્વરની પમે જ મહેલ દે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ જ એકનું સંભાળે, તેને વિક્ષિપ્ત કરે તો તેટલાથી તેનું અને દુનિયાનું કેટલુંપણ બધું થાય તેથી ઈશ્વરને નામે ચાલના કેટલાય ખમ, દંભ અને અનર્થ દુનિયામાંથી નાશ પમે; આપણામાં ચાલના કલ્લદ અને દોષ ઝોઝાં યાય; માનવના વર્તે; સમજાવની મદત્તા મમતાય; બંધુતા ને મિત્રતા વધવા લાગે; સંયમ અને ચિત્તશુદ્ધિને મદદર મળે; કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થનો વિકાસ થાય; એકંદરે આપણે બધા મુખી થઈએ.

બધી જામિકાઓ અને અનુભવો તપાસવા પછી હું સમજ્યો કે તે જામિકાઓ અને અનુભવો પ્રાપ્ત કરતાં જે શારીરિક અને માનસિક સફળતા આપણામાં આવ્યા હોય તેમનો જન્મના દિન માટે પ્રામાણિકનાથી ઉપયોગ કરવામાં જીવનની કૃતાર્થતા છે. મારી પૂર્વ કલ્પના પ્રમાણે પરમેશ્વરનું દર્શન અને તેનો આદેશ, એ મારા હેતુઓ પછીના અનુભવથી જોકે બ્રામક પુરવાર થયા તોય તે નિમિત્તે કરવા પડેલા પ્રયત્નો અને પરિશ્રમમાંથી માનવી પ્રકૃતિ, માનવી મન, ગુણો તથા 'ધર્મોનું' જ્ઞાન મને થયું વ્યક્તિ, કુટુંબ, જામ, રેશ, રાષ્ટ્ર અને માનવજાતિ—એમાંથી કાઢનાય કલ્યાણને અવિરોધી એવા માનવધર્મનો વિચાર કરવાના સામર્થ્ય તે જ્ઞાનનો મને ઉપયોગ થયો, અને એ જ્ઞાનને લીધે જ વ્યક્તિ અને માનવજાતિનું કલ્યાણ કરવાનું સામર્થ્ય આ ધર્મમાં છે એવો વિશ્વાસ પણ મારામાં પેદા થયો.

રિવેક અને સાધનાને લીધે મને થોડી શાંતિ મળ્યા પછી વચગાળાની મનની વ્યાકુળ અવસ્થામાં છોડી દીધેલું પરિવ્રમ્ભો પ્રવલ્ન પરિશ્રમી જીવન ફરી ચાલુ કરવાનો મેં વિચાર કર્યો; કારણ કે પરિશ્રમી જીવન માનવી ધર્મને એક મદદરતો ભાગ છે એ હું સમજ્યો હતો. ૧૯૦૮થી '૧૮ સુધીના કાળમાં મારી કૌટુંબિક અને જહારની ગ્રાહ્ય પરિસ્થિતિમાં ધણે જ ફરક પડી ગયેલો હતો. તેથી તે તે જગ્યાએ પહેલાંનાં જ કામો કરતાં મહેલાવું માટે માટે શક્ય નહોતું. તેથી સ્વયં રીતે જનમહેનતનું કોઈ કામ શીખી લેવું અને તે વડે જ પોતાની આજીવિકા મજાવવી એમ મેં નક્કી કર્યું. પોતાનું જીવન બધી બાબુએથી સ્વિત્ર, પ્રામાણિક અને ધર્મ બનાવીને પછી તે દ્વારા જનસેવા કરતાં રહેવું એ વિચારથી મેં સુધારી, મીનસુદાન, વણાટ વગેરે ઉલોગો શીખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે માટે જુદાં જુદાં કરખાનામાં પણ રહ્યો અને વણાટ અને સુધારીમાં થોડોપણો પ્રવેશ પણ કર્યો. એકાદ વરસ નિવર્તિપણે સતત તે અભ્યાસમાં ગાળ્યા પછી હું આવડાંબી ઘણે એવો વિશ્વાસ પણ મારામાં પેદા થયો.

પણ ધરના તેમ જ બહારના મારા પહેવાના જ એકંદરે વ્યાપક જીવનને લીધે મારા સંબંધો અગાધિથી જ વિશાળ થયેલા હતા. તે બધા સંબંધોના નિમિત્તે મારા પર આવી પડતાં કાર્યો કર્તવ્યબુદ્ધિથી પણ પાડવા જતાં કાર્ષ્ણ્ય પણ ઉદ્યોગ રીતસર શીખવા જેટલી સવડ જ મને મળે નહીં. તેથી મનમાં ધારેલા હેતુની પાછળ સતત હું લાગી રાક્યો નહીં. વળી આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં અને સાધનામાં મારો કેટલોક વખત પસાર થયો હોવાથી તેટલા પરથી મિત્રમંડળમાં અને ઓળખીતા લોકોમાં તે માર્ગનો હું જાણતા કે માર્ગદર્શક ગણાવા લાગ્યો હતો. તેથી જિજ્ઞાસુ અને શ્રેયાર્થી સાધકોને મિત્રભાવે સહાનુભૂતિપૂર્વક મદદ કરવાના પ્રસંગો મારા પર આવવા લાગ્યા. આવી જાતનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું કાર્ષ્ણ્ય કાર્ય કરવું એવી ઇચ્છા કે તે પ્રકારનો મારો સંકલ્પ કદી પણ ન હોવા છતાં—જિજ્ઞાસુ એ જાનનાં કામો હું ટાળતો હતો છતાં પણ—અભ્યાસી સાધકોને મારે નિરૂપાયે મદદ કરવી પડી. જરૂરી ચિનજરૂરી અનેક જાતના ત્રાસ સહીને છેવટે વિવેક કરીને મેં મારું મન શાંત કર્યું હતું એટલું જ. બીજાઓની બાજનમાં આ દૃષ્ટિથી મેં વિચાર કર્યો નહોતો. પણ તેમનો ભાર જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ મારે તે વિષયમાં વધારે લક્ષ્ય આપવું પડ્યું અને વધારે વિચાર કરવાની ફરજ પડી. એ કારણે પણ ઉદ્યોગના શિક્ષણમાં વારંવાર ખંડ પડવા લાગ્યો. આવી રીતે જીવન પસાર થતાં થતાં પછી શારીરિક શક્તિ પણ દિવસે દિવસે ઘટવા લાગી. બીજાં કાર્યોનો પણ પસારો વધતો ગયો. એવાં અનેક કારણોને લીધે ઉદ્યોગનું શિક્ષણ પાછળ પડી ગયું, પૂરું થઈ રાક્યું નહીં. મારા મન પ્રમાણે હું સ્વાવલંબી થઈ રાક્યો નહીં. આદર્શ જીવનનો હેતુ સિદ્ધ થયો નહીં. તેમ છતાં સેવાભાવથી લોકશિક્ષણ તેમ જ મારી શક્તિ પ્રમાણે રચનાત્મક કાર્યો વગેરેમાં હાથ વખત મારું હતું; અને બને તેટલું સાદું અને પરિશ્રમી જીવન. મનાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

વિદ્યાન લોકોના પ્રમાણમાં મારું વાચન ઘણું જ એટલું છે. વાચન મનન માટે અને મનન જ્ઞાન માટે છે, અને વાચનનો ભુલેશ જ્ઞાનનું પર્યાવરણ છેવટે સદાચારમાં થતું જોઈએ એમ મને લાગે છે. તેથી આપણામાં ગ્રંથોની સહજાવનાઓ જાગ્રત યાદને વિકાસ પામે એવી જાતના વાચન તરફ મારા મનનું વલણ છે. હનિદાસ, પુરાણો, ધાર્મિક, નૈતિક અને ચરિત્ર-રિત્યક ગ્રંથોના વાચનનો મને ઘણો ઉપયોગ થયો. સંતવાદમયને લીધે ભક્તિ, નીતિ પવિત્રતા, સમતા વગેરેના સંસ્કારો દૈનિક થયા. તે ભાવનાઓનું પોષણ અને સંવર્ધન થતું ગયું. ચિત્તગુદ્ધિ અને સદ્ગુણોના ઉત્કર્ષ સાથે કર્મભારી તરફ મનનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ હોવાથી અને વાચનનું જીવનમાં ઉત્તરવાનો આશ્રય હોવાથી મારું ચોક્કસ વાચન પણ જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મને ઘણું ઉપયોગી થયું.

દેશક્લિતની દૃષ્ટિથી વ્યાયામનું મહત્ત્વ લાગ્યું તેથી એ વિચારનો મેં થોડો ધવો અભ્યાસ કર્યો, અને એ જ વર્ષે અને જીવનનું દૃષ્ટિથી જીવન વિશે વધારે ઊંચું અને વ્યાપક સાકલ્ય વિચાર કરતાં વ્યાયામના સાધનો અને પદ્ધતિ વિશે મારા વિચારમાં આજની જગત દરેક પડતો ગયો. જેમ જેમ હું જીવનની સફળતાનો વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ મને લાગવા માંડ્યું કે કેવળ વ્યાયામની આગવચા જ નહીં પણ માણસની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક બધી જાતની શક્તિઓ, તે શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અને ઉપાયો અને એ શક્તિ દ્વારા પ્રગટ થનારું દરેક કર્મ-એ બધાંનું વલણ જીવન શક્તિશાળી, તેજસ્વી અને પવિત્ર કરવા તરફ હોતું જોઈએ. તે મિત્રાવતા ખીળા હેતુઓથી થતાં શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક કર્મોમાં મનોરંજન દાગે, પ્રેરણા દાગે, આનંદ અને શાંતિ આપવાનું સામર્થ્ય પણ દરેક એટલું જ નહીં પણ તેમાં વિકાસનો આશ્રય પણ દરેક. પરંતુ તેટલાથી માનવી જીવન કૃતાર્થ ન થઈ શકે. આપણે અને આપણી સાથે જ બોજાઓ પણ

સુખી થાય અને આપણા જવાનું જીવન સાર્થક થાય એમ જો આપણને લાગતું હોય તો આપણે આ જવા પ્રકારોમાંથી નીકળી જઈ જે દ્વારા આપણામાં રહેલી જાદવી શક્તિઓના વિકાસ સાથે તેમની શુદ્ધિ પણ થતી રહે એવો જ માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. એ વિકાસમાં અને એ શુદ્ધિમાં જ આપણને આનંદ, પ્રસન્નતા, ધન્યતા અને કૃતાર્થતા લાગવી જોઈએ. સંયમ અને સાદાઈ અને તેની સાથે સદ્ગુણયુક્ત પુરુષાર્થ એમાં જ જીવનની સફળતા છે એ વાત મારા અવલના પ્રમાણમાં અને અનુભવસિદ્ધ થયેલી છે.

આ પુસ્તકના 'મન-શક્તિની શોધ' નામના પ્રકરણમાં મોટા લાગના વિચારો સ્વાનુભવને આધારે લખેલા છે. સાધુના ધ્યેયદ્વારે અને પરની શ્રદ્ધાને લીધે ચમત્કારના બ્રમો સમાજમાં કેવી મોઢપણ રીતે નિર્માણ થાય છે અને પ્રસરે છે તેનો મને જ્ઞાનઅનુભવ છે. હું એકાંતમાં રહેવા લાગ્યો ત્યારથી મારે વિશે કેવળ જોળા લોકોમાં જ નહીં પણ વિદ્વાન લોકોમાંય શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેના કરતાંય નવાઈની વાત એ કે, મારો દેવ કરનારી કોઈકોઈ વ્યક્તિઓમાંય એક પ્રકારના ભવનો અને પછી શ્રદ્ધાનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો. તેને લીધે કેટલાકને સ્વપ્નમાં મારું દર્શન થવા લાગ્યું. કોઈને મારા તરફથી સ્વપ્નમાં ઉપદેશ મળવા લાગ્યો, કોઈના સંકટનું નિવારણ થયું, કોઈનો રોગ મટી ગયો. કોઈ મરતાં મરતાં મારી કૃપાથી બચી ગયો. કોઈ મારી બાધાઆપટી શખવા લાગ્યા. તેમની માનનાને હું પૂરી કરવા લાગ્યો. આવી રીતે લાવિક અને કામનિક લોકોમાં મારી ખ્યાનિ થવા લાગી. ચમત્કારની અનેક વાતો મારે નામે ફેલાવા લાગી. શ્રદ્ધાવાળા લોકોને તેને લીધે આનંદ થવા લાગ્યો અને તેમની શ્રદ્ધા અનેકગણી વધવા લાગી. પણ જે મારી દિવ્ય શક્તિનો અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર લોકોને થતો હતો અને જે બાજતોનું કર્તૃત્વ તેઓ મારા પર આરોપના હતા તેમાંના કયાનોય મારી સાથે સંબંધ નહોતો! એ હું જાણતો હતો. તેથી અને લોકોમાં આ જ્ઞાનની ખોટી

માન્યતા અને શ્રદ્ધા નિર્માણ થવામાં આપણુ અને જનતાનું અકબચક છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી મેં ચમત્કારોના કર્તૃત્વનો દાવો કર્યો; અને આ જાતની શ્રદ્ધા તમારું અને મારું બન્નેનું અદિત કરનારી છે એમ મેં તેમને જણાવ્યું. સારે તો વાત તેમણે પ્રથમ માની નહો; બેનકું, નિરહ કારને લીધે નુ પ્રતિજ્ઞા ટાળું છું અને મારી દિવ્ય શક્તિનો વ્યય ન થાય માટે પોતે અગ્રગટ રહેવા ઇચ્છું છું વગેરે વગેરે તેઓ સમજ્યા અને મારી સાધુતા વિષે તેમના મનમાં વળી વધારે શ્રદ્ધા પેદા થઈ. પણ દરેક વખતે મારા સ્પષ્ટ કહેવાથી અને સાદાઈથી લોકસમજણ ઠેકાણે આવી અને મારે વિશેની અધશ્રદ્ધા બિડી ગઈ. તે વખતે લોકશ્રદ્ધાનું મેં પોપણુ કર્યું હોત તો લોકોમાં ભ્રમ અને મારામાં દંભ વધત અને અમારા બંધાની દુર્ગતિ થાત એ વિશે શંકા નથી. સાધકની સાથે ચમત્કાર કેવી રીતે બોડી દેવામાં આવે છે તેની અને જાતઅનુભવથી ખબર પડી સારથી કેળવનાર ચમત્કારની કથા વિશે મારું મન સાસંક રહેવા લાગ્યું છે

આ વિષયની આ જમની અને બોળપણની બાબત બોડી ર્છી બીજી શોધકપણાની બાબત. એટલે કે ચમત્કાર મનશક્તિનું સંશોધન કરી શકે એવી કાર્મ વિશેષ શક્તિ મણસ પોતાનામાં નિર્માણ કરી શકે કે નહીં એ સવાલને લગતી છે. તે બાબતમાં મને એમ લાગે છે કે તેવી શક્તિ માણસ અમુક મર્યાદા સુધી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમાં તેવી શક્તિ નિર્માણ થઈ શકે છે, જેનાની શારીરિક શક્તિ જેમ માણસ અમુક પ્રમાણમાં વધારી શકે છે તેમ જ યોગ્ય પ્રયત્નથી માણસ પોતાની માનસિકશક્તિ પણ અમુક હદ સુધી વધારી શકે છે. આ શક્તિના કાર્યકારણભાવ સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ હોવાથી આપણે તેને દેવી શક્તિ કહીએ છીએ. પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તેમ કહેવાનું કશું કારણ નથી; અથવા જેનામાં એવી શક્તિ આવી હોય તેને પણ દેવી યુગ્મ કે હર્ષર માનવની જરૂર નથી. કેવળ તાત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો કશું પ્રાણી, કર્મશક્તિ,

કે કઈ ક્રિયા ઈશ્વરી નથી? એકજ ચિત્તશક્તિમાથી, વિશ્વશક્તિમાથી, દૃશ્યઅદૃશ્ય પદારો પેદા થયો છે અને તેનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. સૂર્ય જેવા અને તેના કરતાંય પ્રચંડ અને દેદીપ્તમાન ગોળાથી માંડીને આજુથી પણ નાના જીવ સુધી એજ શક્તિ બધામાં ભરેલી છે અને બધાને ચલાવી રહી છે. વિશ્વની રચાવરજગત, ચરચચર, બધી વસ્તુઓનું જે તેજ નિયમન કરે છે તે માણુમમા થોડીક વધેલી શક્તિનેજ આપણે ક્વિય કે દેવી શક્તિ શા માટે માનવી? તેથી ચમત્કારના બમમા ન પડતાં અને ઈશ્વરતના મોદમા ન ક્રમાતાં આપણી માનસિક શક્તિનો કેમ વિકાસ કરવો? એના સંગોધનતરફ આપણે ધ્યાન આપવું ધટે. તે શક્તિને આપણે વધારે ક્રિયાશીલ, મનિશીલ, તીવ્ર અને શુદ્ધ કેમ બનાવી શકીએ અને તેની મદદથી માનવી શ્રેય જીવવાર પડે પણ ઈદ પગિણામ કેવી રીતે ઉપજવી શકાય એનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા તરફ આપણું મન વળવું જોઈએ. હું પોતે આ વિષયનો સિદ્ધ કે શાસ્ત્રી નથી, છતાં આ વિષયના મારા અને બીજાઓના થોડાક અનુભવો, પદ્ધતી મારી આ વિષયમાં કનગ શ્રદ્ધા જ નહીં પણ ખાતરી છે કે માણુમ ચોખ્ખ પ્રયત્નથી પોતાની માનસિક શક્તિ અમુક મર્યાદા સુધી વધારી શકે છે, તેને આધીન ગણી શકે છે અને ભ્રમ અને દંભ વધાર્યા વિના જગતનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે અદ્વિત્યથી તેને ત્રાપરી શકે છે. માનવગતિને આ મનશક્તિની કેટલી જરૂર છે અને તે માટે માણુમે કેવી રીતે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ તેનું તે પ્રકરણમાં વિવેચન કરેલું છે.

‘પરિચય’ લખવામાં માન પ્રથમના મંકદિષ્ટ કાર્યમાં મને પટેલી દાઝમારીઓ; કરવા પટેલા ત્યાગ; જે ધન્ય કર્તવ્યો આવી પડ્યાં હોય એવે વખતે નિર્જીવ કરનાં થયેલું મનોમંથન; નાનપણથી ઉદાત્ત હેતુની પાછળ પડવાને લીધે પેદા થયેલી કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓ; કુટુંબના માણુમેનાં નેનાં પટેલાં દુઃખ; તેમની ઉપેક્ષા અને અવહેલના માટે મને પોતાને થયેલો

અનસ્તાપ; તેમની યોગ્ય જગ્યાઓ પણ પૂરી ન પાડી શકવાને કારણે વખતોવખત ચંચેલી માનસિક વેદના; મારી પ્રવૃત્તિની સાહસિક યોજના; તે કાળના સાહસના પ્રયોગો અને કૃત્યો; અસીમ મિત્રપ્રેમ; બીજાને માટે તેમ જ દેશને માટે જતાવવી પડેલી ઉદારતા અને સહન કરવાં પડેલાં સંકેતો; નિગરા, અજ્ઞાનવાસ અને ચિંતાગ્રસ્ત અવસ્થામાં પસાર કરવા પડેલા દિવસો; વગેરેનું વર્ણન મેં જાણીએ છીએ છોડી દીધું છે. તે જ પ્રમાણે એકાંતવાસ અને સાધનકાળની મનની વ્યાકૃષ્ટતા; તપ, સંયમ, હિપ્તવાસ, પ્રવાસ વગેરે દરમિયાન કદના અને સદનશક્તિની કમોટી કરનારા પ્રસંગો; જીવન જાણીબૂજીને અગવડવાળું કરવાથી સહન કરવી પડેલી જાનજાનની મુશ્કેલીઓ; વિયોગને લીધે પ્રિયજનોને સહન કરવાં પડેલાં દુઃખ; વગેરે કહીકેનો લખવાનું પણ મેં ટાલ્યું છે. દર્શન, સાક્ષાત્કાર, તદ્દુપના વગેરે જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં ચંચેલા જુદી જુદી જાનના આર્તનાનુભવ, અને તે કાળમાં વધેલા માનસિક સામર્થ્યના અગ્રેશ પ્રત્યેક વગેરેનો એ અર્થો મેં ઉદ્દેશ્ય કર્યો નથી. જીવનમાં નાનીમોટી, પ્રસિદ્ધઅપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે આવેલા અને આખા જીવન દરમિયાન વધારે ને વધારે દૃઢ અને માઢ થતા અગ્રેશ સંબંધોનોય મેં આમાં નિર્દેશ કર્યો નથી. દ્વિમાધ્યમાં રહ્યા છતાં ને ત્યાં પ્રમણ કર્યા છતાં ત્યાંની કુદરતનું ભવ્ય, રમ્ય અને આકર્ષક વર્ણન કરવાનો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો નથી. જીવનનો પ્રવાહ ક્યા ક્યા વિચારઆચારમાંથી પસાર થતો થતો, કેવા કેવા સંસ્કારો ધારણ કરતો કરતો, કઈ કઈ પ્રવૃત્તિમાંથી, સાધનામાંથી અને અભ્યાસમાંથી આજનું સ્વરૂપ પામ્યો છે અને આગના વિચારો ક્યા ક્યા અનુભવોમાંથી અને તેના પરીક્ષણમાંથી પરખાઈને નીકળેલા છે એટલું જ કહેવાનો આમાં સાધારણપણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

હવે એક જ મહત્વની વાત મારે પોતાને વિષે કહેવાની રહે છે. દરેક માણસને પોતાને વિષે મમતા ટોવાથી પોતાના આચારવિચાર તેને પ્રિય લાગે છે. તેને કારણે પોતાના જીવનમાં તેને ઉત્તરતા, ભવ્યતા, સમજનતા, વિગેવતા, વગેરે બધું જ લાગે છે. તે વખતે જીવનમાં પોતાના

તરફથી થયેલી ગમે તેવી મોટી ભૂલો, દોષો, અપરાધો, તેમ જ પેલ'ના દુર્ગુણો, દુર્ગુણો અને વિકારો, એ બધાનું તેને વિસ્મરણ થાય છે. પણ આ વાત સત્ય અને પ્રામાણિકતાની સાથે મેળ ખાતી નથી. માણસમાત્ર ઓછાવતા પ્રમાણમાં ગુણદોષોથી ભરેલો હોય છે. એ નિયમ પ્રમાણે જોતાં મારા કેઈ પણ દોષો મેં 'પરિચય'માં ગણાવ્યા ન હોય તોય બીજાઓની જેમ જ મારામાં પણ ગુણદોષોનું મિશ્રણ છે. જેમના દોષોની દુનિયાને ઝાઝી ખબર હોતી નથી કે જેમના દોષોથી કેઈને ધણું નુકશાન થયેલું હોય નથી અથવા જેઓ દોષોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જેમના ગુણોને થોડીવણી ખ્યાતિ મળેલી હોય છે તેઓ દુનિયામાં 'લક્ષ્મી' ગણાય છે. એવા અનેક 'લક્ષ્મી' માંનો હું એક છું, એટલું જ વાંચકોએ મારે વિષે સમજવું. જે જીવનસિદ્ધિ વિષે મેં પુસ્તકમાં વારંવાર લખ્યું છે તે હજી મને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થઈ નથી; તેમ છતાં તે દિશા તરફ હું શક્ય તેટલો પ્રયત્નશીલ છું.

પોતાને વિષે સારું કે ખોટું કશું પણ કહેવાનો સ્વભાવથી જેને કંટાળો છે એવા અને કેવળ કર્નાવ્યનિષ્ઠ રહેવાનો પ્રયત્ન કરનારા મારા જેવાને પોતાનો પરિચય આટલો વિસ્તારપૂર્વક લખવો પડ્યો છે. 'અહ'ંતિ'ને બને તેટલી ઓછી કરીનેય મેં જે પોતા વિષે લખ્યું છે તે પણ મિત્રોના આગ્રહને કારણે તેમ જ પુસ્તકમાં આપેલા વિચારોની પાછળ જીવનભરની પ્રયત્નશીલતા છે એ વાત વાંચકોના ધ્યાનમાં આવે એટલા માટે. તેમ છતાં આમાં કેઈને આત્મસ્તુતિનો દોષ જણાય તો તેનો મારે નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો તે બદલ વાંચકો મને હિંદારનાપૂર્વક ક્ષમા કરે એટલી તેમને વિનંતી છે.

અનુક્રમણિકા

પહેલી આવૃત્તિ - સપાદકાનું નિવેદન	૫
બીજી આવૃત્તિ - સપાદકનું નિવેદન	૨૪
પ્રસ્તાવના	૨૬
બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	૨૮
આત્મપરિચય	૩૧

ભાગ ૧

ખંડ ૧ : વિવેકદર્શન

૧. સામુદાયિક ધ્યેય	૩
૨. ઉન્નિવરણ	૧૩
૩. રતનનું સામર્થ્ય	૨૩
૪. રતનશુદ્ધિ	૨૭
૫. માનવતાની વિડબના અને ગૌરવ	૩૧
૬. ભક્તિરોધન - ૧	૩૭
૭. ભક્તિરોધન - ૨	૪૫
૮. ભક્તિરોધન - ૩	૫૫
૯. તરવજ્ઞાનનું સાધ્ય	૬૭
૧૦. સાધ્યસાધન વિવેક - ૧	૮૦
૧૧. સાધ્યસાધન વિવેક - ૨	૯૫
૧૨. વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર - ૧	૧૦૭
૧૩. વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર - ૨	૧૧૮
૧૪. સામુદાયિક કર્મ અને કર્મફળ	૧૨૬
૧૫. ધ્યેયનિર્ણય	૧૩૭
૧૬. માનવતાની સિદ્ધિની દિશા	૧૪૬
૧૭. સતતસત્ત્વનેલા ઉપકાર	૧૫૬

ખંડ ૨ : સાધનવિચાર (ચિત્તનો અભ્યાસ)

૧. ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન - ૧	૧૬૩
૨. ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન - ૨	૧૭૩
૩. સ્વ અવરથાનું રોધન	૧૮૬

૪ ધ્યાનાભ્યાસ વિષે કેટલીક સૂચનાઓ	૧૦૮
૫ રૂપધ્યાનની મીમાંસા	૨૦૫
૬ એકવિધ તૃત્તિનું પ્રયોગન	૨૧૧
૭ ચિત્તરોધન અને આત્મસત્તાની પ્રજ્ઞા	૨૧૬
૮ ચિત્તના અભ્યાસનો હેતુ	૨૧૯
૯ ચિત્તની અવસ્થાઓનું પરીક્ષણ	૨૨૨
૧૦ સકલ્પ, સાદ્ધિતૃત્તિ અને નિસ્તરંગ અવસ્થા	૨૨૬
૧૧ જ્ઞાનમય જાગૃત અવસ્થા	૨૨૬
૧૨, મન શાન્તિની શોધ	૨૩૦

ભાગ ૨

ખાંડ ૧ : ધર્મ્ય વ્યવહાર

૧ વિવાર્ધીકરણનું મહત્ત્વ	૨૪-
૨ સુખ વિષે ધર્મ્ય વિચાર	૨૬૧
૩ તૃષ્ટસ્થાપનની દૃષ્ટા	૨૭૫
૪ સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ ગુણો	૨૮૩
૫ પ્રજાતૃત્તિની મર્યાદા	૨૮૭
૬ પ્રાકૃતિક પ્રેક્ષા અને સચમ	૩૦૪
૭ પ્રજાસચવિચાર	૩૦૭
૮ પરિશ્રમ અને ધર્મ્ય ચેતન	૩૧૧

· વિવેક અને સાધના

ભાગ ૧

ખંડ ૧ : વિવેકદર્શન

૧

સામુદાયિક ધ્યેય

તદન પ્રાયમિક જમાનામાં માણસની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે
કલ્પના કરવાનું પણ આપણે માટે કંઠણ છે.
ધર્મકલ્પનાનો છુગમ પરંતુ મનુષ્યપ્રાણી સમુદાય કરીને રહેવા સાથે
સારથી સમુદાયનું રક્ષણ અને ધારણપોષણ કરવા
માટે તેને કોઈ ને કોઈ નિયમો અવશ્ય કરવા પડ્યા હશે; એ
નિયમો જ તે કાળનો માનવધર્મ. ત્યાર પછી સમુદાયની સંખ્યા જેમ
જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ મૂળ માનવધર્મમાં રહેલી માનવતાની
કલ્પના વ્યાપક થતી ગઈ. વ્યાપકતા સિવાય સમુદાયનો વિકાસ થઈ
શકતો નથી. તે વ્યાપકતાની સાથે સમાજમાં સત્વસંશુદ્ધિ એટલે
સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ સ્થાન થાતું ન રહે તો સમાજ ટકી
શકતો નથી. તે માટે સમાજમાં સમય અનુસાર જરૂરી સુધારણા કરવી
પડે છે, જુદાં જુદાં આવશ્યક સાધન નિર્માણ કરવાં પડે છે.

હજી પૂરેપૂરી અટકી નથી. બહારની પ્રજાઓ સાથે ટક્કર ઝીલ્યા માટે આપણી સમાજરચનામાં જોઈતી સુધારણા કરીને આપણે આપણા સમાજને બળવાન અને સમર્થ બનાવી શક્યા નથી. અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ સહન કરવા છતાં આપણે જૂની સમાજરચનાને મોઢું છૂટ્યો નથી. ‘ઈશ્વરની ઈચ્છા’ અને ‘આરબ્ધ કર્મ’ના નિરાશાનનક સિદ્ધાંતને આધારે કયણી ગયેલી સમાજરચનામાં આપણે જેમ તેમ કરીને જીવીએ છીએ. ધર્મશ્રદ્ધાને નામે આપણે જડતા અને પંગુતાને વધારી છે.

ધણા લાંબા વખતથી આપણા બધાનું મૂળાને એક જ એવું ઉદ્ધાર જીવનધ્યેય આપણી દૃષ્ટિ સામે કશું જ સામુદાયિક ધ્યેયનો રહ્યું નથી. બીજાં પ્રાણીઓ જેમ પોતપોતાની બમાવ, બ્યક્તિગત ઈચ્છાઓને કારણે જીવે છે અને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાના બ્યક્તિગત પ્રયત્નમાં આખી જિંદગી પસાર કરે છે, લગભગ તે જ રીતિ આપણે મનુષ્ય હોવા છતાં આજે આપણી ગયેલી છે. આપણા સમાજમાં દરેક યુગમાં વિકાસો હતા, પડિતો હતા, મહાન સંતપુરુષો હતા; ધનવાન, ઐશ્વર્યવાન પુરુષો હતા; એકથી એક ચઢિયાતા એવા બળવાન, ગજશૂરા અને ધુરધર યોદ્ધાઓ હતા; વિવેકજ્ઞ બુદ્ધિશાળી મુત્સદ્દીઓ હતા; પરંતુ બધાંએ મળીને પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવાનું કોઈ પણ સામુદાયિક ધ્યેય આપણી સામે ન હતું જે ધ્યેયથી બધાને ધન્યતા લાગે, બધાને સરખી જ કૃતાર્થતા અને ગૌરવ લાગે અને જે બધાંના સહિયારા પરિશ્રમ અને ઐક્ય સિવાય એકબીજા માટે એકબીજાએ સતોપપૂર્વક અને સાચા દિલથી કરવા પડતા સ્વાર્થલાગ સિવાય, ગમે તેટલા મોટા કેવળ વૈયક્તિક પરાક્રમ કે સામર્થ્યથી, લાગથી કે જ્ઞાનથી, લોકિયથી કે સાધુતાથી, ધનથી કે ઐશ્વર્યથી, ઉદારતાથી કે વિદ્વત્તાથી, સીલથી કે સદ્ગુણથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, એવું કોઈ પણ જીવનધ્યેય આપણી પામે રહ્યું ન હતું. તેનાં

અનિષ્ટ પરિણામો આપણે ભોગવના આવ્યા છીએ, અને આજે પણ ભોગવીએ છીએ. હજી પણ આપણા બધાના એકત્રિત સદ્ગુણો ને સ્વાર્થસાગથી પ્રાપ્ત થનારું ઉદ્ધત ધ્યેય આપણે સ્વીકાર્યું ન હોવાથી આપણા બધાની શક્તિમાં કે કૃતૃત્વમાં એકરસતા આવી શકતી નથી. આપણા બધામાં એકતા નિર્માણ થઈ બધામાં એક જ પ્રાણ સચરવા સાગતો નથી. આપણા સાધુચરિત્ર અને પુરુષાર્થી આગેવાનો આપણને સ્વાર્થસાગનો અને અંધનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે તેપણુ હજી તે આપણા ચિત્તમાં જડ ધારતો નથી.

‘હું તારું મુખ જો’, ‘હું તારું સલાજી’, ‘જગનની ભાજગડમાં પડનાની તારે જરૂર નથી’—આવા આજ ઉપદેશ તેના કારણે અને સસ્કાર નાનપણથી આપણને મળતા હોવાથી અને આપણી પેઢીઓની પેઢીઓ આ જ રિચતિમાં જવાથી, આપણા લોહીમાં તે ઉપદેશ અને સસ્કાર પચી જઈ પોતા પિતેની આપણી કલ્પનાઓ સાન સકુચિત થઈ ગઈ છે તેને લઈને કાર્ષ્ણ્ય પશુ ઉદ્ધત સામુદાયિક ભાવ આપણામાં નિર્માણ ન થતા સંસારમાં આપણે કેવળ સ્વાર્થની પાછળ પડીએ છીએ કાર્ષ્ણ્ય કારણે સંસારનો કટાણો આવતા ધર્મ ને અધ્યાત્મનો વિચાર કરના લાગીએ ત્યારે એ બાજુથી પણ આપણને સ્વાર્થ સિવાય બીજો ઉપદેશ મળતો નથી ‘હું જગતમાં એકનો આવ્યો છે, અને છે-ને એકલો જ જવાનો છે’, ‘જગતમાં માર્ગ કો નથી’, ‘પોતાને માથાની જાળમાંથી છોડાવ’, ‘ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કર’, ‘હું કાણુ છે તે જાણી લે’, ‘જન્મમરણમાર્થી મુક્ત થા’, ‘મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે’,—આજ ઉપદેશ આપણને મળ્યા કરે છે ગમે ત્યાં રહો, ગમે ત્યાં જાઓ, ગમે તે વાતો, ગમે તેનો ઉપદેશ સાંભળો, —આ સિવાય બીજો ઉદ્ધત વિચાર કે સસ્કાર મળવાનો નહીં સંસારનો સ્વાર્થપર ઉપદેશ જ પરમાર્થના માર્ગમાં પણ ‘આત્મા ને નામે મળતો હોવાથી તે તરત આપણને ગમે કોઈને છે અને રહે છે, કારણુ કે તે આપણને સ્વાર્થ હોદ્દાનું કહેતો નથી, બીજાઓ વિષે વિચાર કરવાનું

વિવેક અને સાધના

કહેતો નથી, કે તેમને માટે મહેનત કરવાનું કહેતો નથી. સંસારમાં આપણે પોતાની જ વૃત્તિઓનું પોષણ, વર્ધન અને શમન કરીએ છીએ, અને પરમાર્થને નામે પણ આપણે તે જ કરીએ છીએ. પરંતુ બંને પેકી કાર્ક પણ જગ્યાએ આપણે પોતાની વૃત્તિઓને તપાસતા નથી. આપણી વૃત્તિઓ ધર્મ છે કે અધર્મ, તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તે ખીમના હિત માટે સાધક, બાધક કે ધાતક છે, એનો વિચાર ન કરતાં આપણે કેવળ પોતાની વૃત્તિઓની પાછળ દોડીએ છીએ. આવી રીતે કાર્ક પણ ઉદાત્ત આદર્શ નગર આગળ રાખ્યા સિવાય આપણું શું ન આપી શકે છે !

આતુર્વર્ણ સમાજરચના જે જમાનામાં શ્રવંત હતી તે વખતે શ્રવનવિષયક કાર્ક ઉદાત્ત આદર્શ આપણી સામે જીવંત ઉદાત્ત હતો. ધર્મોપવીતની દીક્ષા આપવામાં આવતી આદર્શનો પ્રભાવ સારથી અદ્યત્તારીને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને વ્યાપક સંસ્કાર મળતા રહે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ એક જમાનામાં આપણે લાં હતી. તે પદ્ધતિ દ્વારા શ્રવનના આધ્યાત્મિક હેતુનું તેને હંમેશ રમરણ કરાવવામાં આવતું. તેમાંથી જ બળવાન અને પ્રતાપવાન, ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સમાજરક્ષકો નિર્માણ થતા. કેવળ વ્યક્તિગત સુખોપભોગોનું અને કામનાઓનું, વૃત્તિઓનું અને ભાવનાઓનું તે કાળે મહત્ત્વ નહીં હોય. આદ્યત્ત પોતાના અદ્યત્તને વધારવા માટે શ્રવતા હતા, અને એ શ્રેષ્ઠ વર્ણની કર્તવ્યનિષ્ઠાની અને ધર્મનિષ્ઠાની છાપ આખા સમાજ પર અવસ્થ પડતી હશે. અને આ રીતે આખો સમાજ શ્રવનના કાર્ક ઉચ્ચ આદર્શ તરફ યોક્ષ જતો હશે. કાર્ક પણ રાષ્ટ્રનાં બળ અને પરાક્રમના ઉત્કર્ષનો કાળ તપાસીએ તો તે કાળે તેની નિષ્ઠા કાર્ક એક પવિત્ર, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત તત્ત્વ પર હતી એમ જણાયા વિના નહીં રહે. ળીક રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષના કાળમાં દરેક નવા જન્મેલા બાળકને કોરે શારીરિક પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડતું. તેમાંથી તે સલામત પાર ગિતરે તો જ ળીક રાષ્ટ્રના બાવી નાગરિક

તરીકે તેને ઉત્તમ રીતે ઉત્તરમાં આવતું આવી વ્યવસ્થાને લીધે
અને તેવી નિષ્પાક્ષ પ્રજા રાષ્ટ્રમાં વધતી નહીં અને કેવળ લોકસંખ્યામાં
ઉમેરો થઈ રાષ્ટ્ર પર તેનો નફો ભાર વધતો નહીં આવે જ
જમાનામાં ધર્મોપદેશી ગંગાજ્યના વીગ નિર્માણ થાય છે જ્યારે રાષ્ટ્રની
સામે-તેની આખી પ્રજા સામે-મધ્યો મળીને કોઈ એક પવિત્ર,
ઉદાત્ત અને મહાન આદર્શ હોય છે, એક જ ઉદ્દેશ ધ્યેય બધાની નજર
સામે સતત હોય છે અને તેના પર બધાની નિષ્ઠા હોય છે પોતાની
વ્યક્તિગત કામનાઓ વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ પૈકી કોઈ પણ આત્મતાને
મહત્ત્વ ન આપના પોતાના વ્યક્તિગત સુખદુઃખની પરવા ન કરતા તેમણે
પોતાના આદર્શ પર નિષ્ઠા દૃઢ કરેલી હોય છે, એ આદર્શ અને નિષ્ઠા
માટે, પ્રસંગ પડ્યે પોતાના સરીસતુ બનિદાન આપવાની તે પૈકી દરેકની
તૈયારી હોય છે, સારે જ રાષ્ટ્રમાં જળ, તેજ અને ઉત્સાહનો વિકાસ
થાય છે

આવી જાતનો ઉચ્ચ અને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને હૃદય પ્રેરણા
આપનારો કોઈ પણ આદર્શ આપણી આગળ રહ્યો
આપણી ધર્મવૃત્તિ નહીં બદલાતી અને તે પ્રજાઓ આવીને આપણને
જે ત પર ઉપાદેશ લૂટે, મારે, આપણને ઝુનામ બનાવી વૈતરુ કરાવે
અને ક્ષેત્રે તેમ આપણા પર રાજ્ય કરે, એવો
આપણો શોખ વરો પહેનાતો ઇતિહાસ છે સેકેડે વર્ના આદર્શહીન
જીવનનું આ પરિણામ છે આપણા બધાની માનવતા છે અને વૃદ્ધિ
પામે એવો ફેરફાર સમય બદલાતો જાય તેમ આપણા ધાર્મિક અને
સામાજિક નિયમોમાં કરવો જરૂરી હોવા છતાં તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ
કરતા આવ્યા અને તેથી આપણામાં આગની પામરતા આવી છે
કેવળ વ્યક્તિગત સુખસુતારની પાછળ લાગવા સિવાય આપણે બીજું
કેય નથી પ્રાચીન કાળના નકામા થયેલા ધર્મનિયમોનું અપરંપર
કરીને તે દ્વારા આજે આપણે ધાર્મિક સમાધાન મેળવવાનો પ્રયત્ન
કરીએ છીએ આવા પ્રકારની પુરુષાર્થહીન પ્રવૃત્તિમાંથી નિર્માણ થનારી -

આપણી નિવૃત્તિ પણ એટલી જ નિષ્પ્રાણ અને નિસ્તેજ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેમાં આપણી અધોગતિ જણાઈ આવે છે. સંસારમાં ક્ષુદ્ર વિકારમય સ્વાર્થી જીવન અને પરમાર્થને નામે પુરુષાર્થહીન અને જ્ઞાનહીન એવું કલ્પનાવશ અને ભાવનાવશ જીવન ! આ રીતે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેમાં વિવેકશુદ્ધ અને પુરુષાર્થયુક્ત જીવનનો આપણામાંથી લોપ થયો છે. પરંતુ હવે પછી વ્યક્તિગત સુખ કે શ્રેષ્ઠતાને મહત્ત્વ ન આપતાં આપણે જીવનનો વ્યાપક રીતે વિચાર કરતાં શીખીએ, આપણે માણસ છીએ અને બધી રીતે માણસ તરીકે જીવવા માટે આપણે જન્મ છે એ વાત આપણા હૃદયમાં ઠસી જાય, તો આપણી શક્તિઓનું આપણને જુદા સ્વરૂપમાં દર્શન થશે. પોતાપણાની આપણી સંકુચિત ભાવના જે નાશ પામે અને સમુદાય વિષે આત્મીયતા લાગવા જેટલી વિશાળતા આપણા હૃદયમાં પ્રગટ થાય તો વ્યક્તિગત ધ્યેયની તેમ જ તેનાં સુખ, અને દિવ્યતાની કલ્પના વગેરેની હીનતા અને અસત્યતા આપણને સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવશે અને જીવન વિષેના બધા ક્ષુદ્ર આદર્શો આપણા ચિત્તમાંથી લોપ પામશે. પોતાના જ વિકારો કે ભાવનાઓને તાબે રહેવામાં માનવતા નથી, પણ એ વિકારો અને ભાવનાઓને નિમિત્તે પ્રગટ થનારી આપણી અનેકવિધ શક્તિઓને વિવેક પડે શુદ્ધ કરીને તેમનો યોગ્ય કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવો એમાં જ માનવતા છે, એ વાત આપણને સમજાશે. આવી રીતે આપણામાં વિવેક અને ધર્મની જગૃતિ થાય તો આપણી લોપ પામતી માનવતા આપણને ફરી પ્રાપ્ત થશે.

માણસમાં અનેક પ્રકારની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ છે. તે શક્તિઓ માણસની દરેક વૃત્તિ સમય, પ્રેરણા અને અને કર્મ દ્વારા તેની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ વિવેક-એ શક્તિઓનો બહાર પડે છે. યત્નમાં પેદા થતી વરાળને જેમ વિકાસ યોગ્ય રીતે યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવવાથી તે દ્વારા મહાન કાર્યો કરાવી શકાય છે તે જ

પ્રમાણે આપણામાં ગૃહી સંકીર્ણ, વિકાર અને ભાવનાને રૂપે અ-
વ્યવસ્થિતપણે અને અવિવેકથી વ્યર્થ ન જવા દેતા તેને વધારીને અને શુદ્ધ
તેજી શુદ્ધ કરીને આપણે જો તેને ચોખ્ખાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવી
શકીએ તો તે દ્વારા ડેટવાય મહાન સાર્થકો સાધી શકાય. એવા મહાન
કાર્યો કરવા માટે પોતાની એકેએક વૃત્તિનું આપણે શોધન કરવું જોઈએ,
અયોગ્ય વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તેમને ભાવનાઓમાં પરિણત કરવી
જોઈએ. તે ભાવનાઓને પણ શુદ્ધ કરીને વિવેકથી તેમનો યોગ્ય
કાર્યમાં હમેશા ઉપયોગ કરવો જોઈએ કોઈ પણ ભાવના ગમે તેટલી
દિવ્ય લાગતી હોય તોપણ તેમાં પુખ્ત થઈને આપણે તેમાં જ રમ્યા
ન કરવું જોઈએ તેમાં આપણી કોઈ પણ શક્તિનો વિકાસ ન થતા
તે આપણો કેવળ મનોવિવાસ છે તેમાં આનંદ હોય તોપણ તેમાં
માનવોચ્ચિત પુરુષાર્થથી મળતી પ્રસન્નતા નથી ઈશ્વર રિપેની ભાવના
પણ આપણા ચિત્તમાં કેવળ રમ્યા કરે તો તેમાં આનંદ, આવેશ કે
મસ્તી થોડો વખત આપણને મળે ખરા, પરંતુ તેમાં પુરુષાર્થ નથી.
વ્યભિચાર દર્શાવતું માટે આપણે ઈશ્વર સાથે તન્મય થવાનો પ્રયત્ન
કરીએ અને તેથી આપણને એવી તન્મયતા લાગે તોપણ તેથી
આપણામાં જ્યાં સુધી ઈશ્વરી શક્તિનો સંચાર ન થાય અને
તેને અનુરૂપ પુરુષાર્થ આપણા તરફથી પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તે
તન્મયતાનું માનસિક વિશ્રાંતિ કરતા વધારે મહત્ત્વ નથી કેવળ મનથી
કંપેલી ને પોષેલી પ્રેમભરત અસ્થાનો પણ ઈશ્વર રિપે કાર્થક
અસમર્થપણે આવતા રહેતા મિનાય બીજે કરી ઉપયોગ ન થતો હોય
તો તે અનર્થ જીવનના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી નકારી છે. જેને જીવનસિદ્ધિ
સાધવી હોય તેણે કેવળ દર્શનાસૃષ્ટિમાં કદી પણ ન રહેવું જોઈએ.
પોતાની બધી વૃત્તિઓને અને શક્તિઓને શુદ્ધ કરીને તેમ જ વધારીને
તે બધીને કામ્યમાં રાખવાની શક્તિ તેણે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. વૃત્તિઓને
ગમેનેમ સ્વૈચ્છ્યે મહત્ત્વ ન પડવા દેતા માટે આપણને સયમસંયમની
જરૂર છે અને તેને યોગ્ય કાર્યમાં વાળવા માટે પ્રેરણાશક્તિની જરૂર

છે. તે જ પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય ઝોળખીને તેમણે આ બે શક્તિઓને યોગ્ય વખતે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવા માટે આપણને વિવેકશક્તિની જરૂર છે. આ મુખ્ય ત્રણ શક્તિઓના નિકાસમાં જ માનવતા છે, અને સામુદાયિક ધ્યેય ને કર્તવ્યને માર્ગે આપણે તે જ કેળવવાની છે.

ધર્મિય ખરેખર કેવો છે તેના હજી કોઈને પત્તો લાગ્યો નથી.

તેમ છતાં આપણી ભાવતૃપ્તિ માટે આપણને પ્રેમ કર્મમાર્ગની શુદ્ધિનો જોઈએ ત્યારે તેને પ્રેમસ્વરૂપ, આનંદ જોઈએ ત્યારે તેને આનંદસ્વરૂપ; આપણને દયા જોઈએ ત્યારે તેને દયાસિંધુ; વાત્સલ્ય જોઈએ ત્યારે તેને જ ભક્તવત્સલ, દીનવત્સલ, માતાપિતા; પાવન થવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેને પવિત્રપાવન વગેરે - જેવો જે વખતે આપણને જોઈએ તેવો તેને કહીને, બતાવીને તેની પાસેથી આપણે પોતે આનંદ, ધીરજ, આધાર અને સમાધાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છીએ. તેનું કર્મમાર્ગ પર ખાસ કશું જ છોટ પરિણામ આવ્યું નહીં. તેને લીધે આપણી દુર્બળતા અને પંગુતા ઝોળા થયા નહીં. તેના કરતાં ધર્મિયમાં જે જે શુભ આપણે કહ્યા તે બધા શુભોથી યુક્ત થવાનો, તેનામાં આરોપણ કરેલા શુભો પ્રમાણે પોતે પ્રેમસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ, દયા અને વાત્સલ્યથી યુક્ત થવાનો, તેમજ તેના જેવા જ ન્યાયપરાયણ બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેના સુપરિણામ સમાજમાં અને આપણામાં અરસપરસ થવા કરત અને આપણુ જીવન ખરેખર સુખી અને આનંદી થાત. આપણે સદ્ગુણો પર ભાર આપતા આવ્યા હોત તો આપણામાં સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થઈ હોત. તેથી આપણને બધાને એકબીજાનો આધાર મળત, એકબીજા પાસેથી ધીરજ અને આનંદ મળત એવી સ્થિતિમાં આપણામાં સહેજે ઐક્યભાવ નિર્માણ થઈને તે અખંડ રહ્યો હોત અરમખંડ સદ્ભાવથી આપણામાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાત અને તેનાથી આપણા બધાનો ઉત્કર્ષ થયો હોત. પરંતુ પ્રસક્ત કર્મમાર્ગમાં ઉપયોગી થનારા આવા સદ્ગુણોનો આગ્રહ આપણે રાખ્યો નહીં કર્મમાર્ગની

શુદ્ધિનો અને તેમાંથી જ પ્રત્યક્ષ આનંદ મેળવવાનો આવશ્યક માણસ રાખે છે ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ સાદું આચરણ કરવું પડે છે, શુદ્ધિ અલાવવી પડે છે, યોગનાઓ ધણી પડે છે અને છેવટે પ્રયત્ન-પૂર્વક સફળ થવું પડે છે. આ બધા પ્રયત્નોમા તેનો પોતાનો અનેક બાલુથી વિકાસ થાય છે. સાર્વિકતાની સાથે જ તેની કાર્યશક્તિ પણ વધે છે, તેના સદ્ગુણોમાં હિમેરો થાય છે, તેની કર્મકુશળતા અને તેમાં તેની લાયકાત વધે છે. તેના પ્રયત્નથી બીજાઓને પણ તે માર્ગ અને ઉપાય સુગમ થાય છે. તેનો ધણાઓને ધણી રીતે લાભ થઈ શકે છે. ધણાઓની સાર્વિકતા બમણી થાય છે બીજાઓના સદ્ગુણોને પ્રેરણા મળે છે, કર્મમાર્ગનાં અજ્ઞાન, અશુદ્ધિ અને જડતાનો નાશ થઈને આપણો અને બીજાઓનો પુરુષાર્થ વધે છે. તેમા કલ્પનિકતા ન હોવાથી કર્મમાર્ગમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી સુધારણા અને સમાજની વધેલી પાત્રતા આગળ ચાલુ રહે છે. સાર્વિક આનંદના લુહ લુહ પ્રકારે સમાજમાં રૂઢ થાય છે અને તેને પરિણામે એકંદરે આખા સમાજની શુદ્ધિ અને નીતિનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આ દૃષ્ટિથી કેવળ કલ્પનિક વ્યક્તિગત સુખનો અને આનંદનો વિચાર કરતાં તેનાથી પોતાની કે સમાજની કોઈ પણ શક્તિ વધતી નથી. તેથી એવા સુખની કે આનંદની વ્યક્તિની તેમ જ સમાજની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી વિશેષ કિંમત માની શકાય નહીં.

આ બધા વિચારો પગથી એ જ ફલિત થાય છે કે, જ્યારે આપણે વ્યક્તિગત અને કેવળ કલ્પનાજન્ય આનંદને જીવનમાં મહત્ત્વ આપવાનું છોડી દઈશું ત્યારે જ કર્મમાર્ગની શુદ્ધિ થઈ શકશે. જ્યારે આપણી બધી વૃત્તિઓ, કલ્પનાઓ અને લાવનાઓનો એક માત્ર ઉદ્દેશ સામુદાયિક ધ્યેય સિદ્ધ કરવા તરફ વિષયોગ કરતા રહેવાનું આપણને બધાને મુઝામે અને સધારે ત્યારે જ સંયમ, કર્તૃત્વ, પુરુષાર્થ અને વિવેકની મદદથી પ્રત્યક્ષ આનંદ મેળવવામા વ્યક્તિ તેમજ સમાજની દૃષ્ટિથી ઔચ્છા પ્રત્યક્ષ લાભો છે તે આપણે સમજી શકીશ. આવી રીતે આપણા બધાંના એક ધ્યેયથી કર્મમાર્ગની શુદ્ધિ થતી રહે.

તો તેથી આપણા બધાંની નૈનિક અને આધ્યાત્મિક પાત્રતા સહેજે વધતી જશે. પછી જીવનના દરેક કાર્યમાંથી, કર્તવ્યમાંથી આપણને સાત્ત્વિક આનંદ મળ્યા કરશે અને આપણા બધાંના જીવનમાં તે દેખાઈ આવશે. માધુર્ય, પ્રેમ, મિત્રતા, ઉદારતા, વક્તવ્ય, નમ્રતા, માતૃપિતૃભાવ, બંધુમિત્રીભાવ, દયા, નિરહંકારતા વગેરે સદ્ગુણો યથાકાળે આપણી મારફત પ્રકટ થતા રહેશે. જીવનમાં દરેક વ્યક્તિ સાથે આવનારા સંબંધો અને પ્રસંગોએ થતાં નાનમિઠાં કર્મોદ્ધારા આપણને અને બીજાઓને જ્ઞાન અને આનંદની પ્રાપ્તિ થતી રહેશે.

કર્મભારોની અને ગૃહસ્થાશ્રમની શુદ્ધિમાંથી જ માનવતાનો માર્ગ છે. તે માર્ગે ચાલવા માટે સામુદાયિક કર્તવ્ય-માનવતાને નોંટ જરૂરી નિધાની અને સાત્ત્વિકતાની જરૂર છે એ સમાજરચના સાત્ત્વિકતામાં જોટલું સંયમનું મહત્ત્વ છે તેટલું જ જીવનમાં સ્ફૂર્તિ આપનાર પવિત્ર આનંદનું પણ છે. પુરુષાર્થ અને સાદાર્થ, કર્તૃત્વ અને નિરહંકારીપણું, આત્મ-વિશ્વાસ અને વિનય વગેરે બધા સદ્ગુણોની આપણને જરૂર છે. જગતનાં બધાં, દેશેશ, સંતાપ, કટુતા અને નીરસતા ઓછાં કરવા માટે આપણામાં પ્રેમ, માધુર્ય અને શાંતિની ધણી જરૂર છે. સમાજનું અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થિતપણું દૂર કરવા માટે આપણામાં જ્ઞાન અને ચાતુર્ય હોવું જોઈએ જરૂરી છે. દૈન્ય અને દુઃખનો નાશ કરવા માટે આપણામાં પુરુષાર્થ, કર્તૃત્વ અને ઉદ્યોગપ્રિયતા હોવા જોઈએ. આવી જાતની સર્વાંગ પરિપૂર્ણતામાં જ સાચી માનવતા છે. આ આપણા જીવનનો આદર્શ છે. આવું પરિપૂર્ણ જીવન ક્યારેક ગંભીર મહાવ્રત જેવું લાગશે તો ક્યારેક તે પ્રેમ, માધુર્ય અને આનંદનું પરમ ધામ લાગશે; ક્યારેક વિવેક અને ચાતુર્યનો તે ભંડાર છે એવો અનુભવ થશે તો ક્યારેક કેવળ કુરુણા અને પુરુષાર્થથી તે ભરેલું છે એમ જણાશે. પરંતુ કોઈ પણ પ્રસંગે, કોઈ પણ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઈએ તોયે તેમા વિવેક, સેવાપરાયણતા અને ઉદારતા જ મુખ્યત્વે દેખાશે. આ

દર્શનમાં જ માનવતા છે. તે જગાએ આપણે બધાંએ જઈ પહોંચવાનું છે. આપણું જીવન આપણું એકવાનું નથી, તે બધાં માટે છે, એવી નિષ્ઠા જે હૃદયમાં દૃઢ થઈ ત્યાં માનવતા જન્મત થઈ એમ સમજવું. એ માનવતાનો જે સમાજપદ્ધતિમાં વિકાસ થાય એવી સમાજરચના આપણને જોઈએ છે, મહાપ્રયત્ને આપણે તે નિર્માણ કરવી જોઈએ.

૨

ધૈર્યરસાવના

જીવ માત્રમા જિજ્ઞાસાવૃત્તિ છે. પશુપક્ષીઓમાં તે તદ્દન મર્યાદિત. સ્વરૂપમાં હોવાથી સહેજે આપણા ધ્યાનમાં આવતી નથી. પરંતુ માણસમાં તે નાનપણથી સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે અને તેની બૌદ્ધિક વૃદ્ધિ સાથે તે પણ વધતી જાય છે. ધૈર્યર વિશેની કલ્પના આ જિજ્ઞાસાવૃત્તિમાંથી જ માણસમાં પેદા થયેલી છે. કેઈ મહત્ત્વની વસ્તુને આપણે યથાર્થપણે જાણી ન શકીએ તોયે તેને જાણવાની ઇચ્છા આપણા મનમાં હોય છે, તે વસ્તુનું જે પ્રમાણમાં આપણે જ્ઞાન એટલું તે પ્રમાણમાં જ તે વિશે આપણે કાંઈ તકો કે અનુમાનો કરવા પડે છે, તે તકો કે તે અનુમાનો એ જ આપણી કલ્પના કે મર્યાદા. મોટે ભાગે તેમને જ આપણે તે વસ્તુ વિશેનું જ્ઞાન સમજીએ છીએ, જેમ જેમ આપણા અનુભવ વધતો જાય છે, જ્ઞાન વૃદ્ધિગત થાય છે, તેમ તેમ પહેલી કલ્પનાનો અયથાર્થ ભાગ ઓછો થાય છે અને યથાર્થ કાયમ રહે છે, અને તેમાં જ નવીન તકો કે કલ્પનાઓનો ઉમેરો થાય છે. આજ કમથી એક પછી એક અયથાર્થ જણાતી કલ્પનામાંથી નીકળી જઈને માણસ સતત તરફ જાય છે. ધૈર્યર અનંત, અપાર,

અગમ્ય છે તોપણ આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે આપણે તેના સ્વરૂપ અને સ્વભાવ વિષેની કલ્પના બદલતા આવ્યા છીએ. અને જ્યાં સુધી આપણને તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી તેના વિષેની આપણી કલ્પનામાં, માન્યતામાં ફેરફાર અને સુધારણા ચર્તા જ રહેવાનાં. આપણી મૂળ જિજ્ઞાસાશ્રુતિ અને આપણુ વધતુ જતુ જ્ઞાન, આપણી જરૂરિયાતો, ભાવના - એ બધાનું તે પરિણામ હશે. કલ્પનાદ્વારા ચર્તા અને લાગતી દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખાનુભવને અનુરૂપ માણસના મનમાં ઈશ્વર વિષે પ્રેમ અને કૃતજ્ઞાના ભાવો પેદા થાય છે અને તેથી કલ્પનાનું પર્યાવસાન ભાવનામાં થઈ મૂળ ઈશ્વરવિષયક કલ્પના ભાવના બને છે. ઈષ્ટ સિદ્ધિ પર્યંટ ટકી રહેનારી દૃઢ અને પ્રબલ ભાવના એટલે જ શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધામાંથી નિર્માણ થનારી સમર્પણવૃત્તિમાંથી ભક્તિનો ઉદ્ભવ થયો હશે અને ગમે તેવી વિપરીત સ્થિતિમાં ચલિત ન થનારી શ્રદ્ધાનુ જ નિષ્ઠા એવું નામ પડ્યું હશે. વિકાસ પામેલા માનવી મનમાં આવા ભાવો વધતાઓછા પ્રમાણમાં હોય છે જ. આ ભાવો કાર્મિક ઈશ્વર વિષે, કાર્મિક તત્ત્વ કે ધર્મ વિષે, તો કાર્મિક બાહ્ય વિષે હોય છે. પરંતુ માનવી મનમાં આ બધાને સ્થાન છે. માનવી મનને તેમની ભૂખ છે. આ ભાવતૃપ્તિમાં માનવતાનો વિકાસ છે. માનવગતિ આ જ રસ્તે ચાલતી આવી છે.

ઈશ્વર કેવો છે તેનું શુદ્ધ જ્ઞાન માણસને કાર્મિક પણ કાળે થઈ શકશે કે નહીં એ પ્રશ્ન બાળુએ રાખીએ તોપણ મૂળ જિજ્ઞાસામાંથી માનવી મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ ભાવોમાંથી ધણું સામર્થ્ય છે, એવું આજ સુધીના આ વિજ્ઞાન પ્રતિજ્ઞાસ પરથી જણાઈ આવ્યું છે. આ ભાવો જેમ જેમ શુદ્ધ થતા જાય છે તેમ તેમ તેમનું સામર્થ્ય વધતું હોય છે, એ સ્વસ્થ ધ્યાનમાં લઈને માણસે પોતાના ભાવો શુદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રકરણ લખવામાં મુખ્યપણે આ દૃષ્ટિ અને આ હેતુ છે.

જુદા જુદા સમાજોમાં ઈશ્વરસમ્બંધી કલ્પનાઓનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે મનુષ્યજાતિમાં જેમ જેમ માનવી સદ્ગુણ પ્રગટ થતા આવ્યા છે તેમ તેમ તે કલ્પનાઓમાં બીજાવલ્લભની ફેરફાર થતો આવ્યો છે. ઈશ્વરની મૂળ કલ્પના માણસની દુર્ગંજના અને તેના થયેલા થોડાકણા બૌદ્ધિક વિકાસમાંથી ઉત્પન્ન થઈ દશે. દુર્ગંજતાની સાથે કલ્પના કે તર્ક કરવાની શક્તિ માણસમાં ન હોત તો તેને ઈશ્વરની કલ્પના સૂઝી હોત એ શક્ય લાગતું નથી. પશુપક્ષી દુર્ગંજ છે તેમજ તેમનામાં ઈશ્વર-વિષયક કલ્પના હોય એમ લાગતું નથી. મનુષ્ય પર આવી પડનારા દુઃખ, સંકટ, મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિના નિવારણ માટે, તેની સુરક્ષા માટે, તેમજ તેની કામના, ઈચ્છા વગેરેની પૂર્તિ માટે અને સુખની સ્થિતિ માટે તેને કોઈ ને કોઈ દિવ્ય અને મહાન શક્તિ વિશેની શ્રદ્ધાનો આધાર લેવો પડે છે. ઇરાનિકો, તત્ત્વજ્ઞો, વિચારકો, ચિકિત્સકો કે નાસ્તિકો ઈશ્વર વિશે મને તે કહે; કોઈ પોતાની સંયોગ દલીલથી, કોઈ તર્કવાદથી, કોઈ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અથવા બીજી કોઈ રીતે ઈશ્વરનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી બતાવે તોય જ્યાં સુધી મનુષ્યપ્રાણી આજે જે સ્થિતિમાં છે — અને ઓછાજવા ફરકથી આજ આર્નાસિક સ્થિતિમાં તે રહેવાનું છે — ત્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં તેને ઈશ્વરવિષયક કલ્પનાની જરૂર પડવાની. જીવનના દરેક દુઃખનો નાશ કરવાના સ્વાધીન ઉપાયનું જ્યાં સુધી માણસને જ્ઞાન થયું નથી, આજનું સુખ કાલમ ટકવાનો આધાર કેવળ પોતાના પુરુષાર્થ પર નથી પણ પોતાના કાબૂમાં નહીં એવા બહારના અનેક બાહ્ય સંયોગો પર છે એમ માણસને લાગે છે, અથવા શેના પર છે તે એ જાણતો નથી — અને ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે — ત્યાં સુધી માણસને કોઈ પણ મહાન આલંબનની જરૂર લાગ્યા કરવાની. દુઃખને પ્રસન્ન નિર્ભય, નિશ્ચિત અને અનુદિઘ તથા સુખના સમયમાં જાગ્રત અને સંયમથી રહેવા માટે ચિત્તની જે પ્રકારની પવિત્ર અને સ્થિર અવસ્થા હોવી જોઈએ

તે જ્યાં સુધી માણસને સિદ્ધ થઈ નથી, ચિત્તવૃત્તિ પર જ્યાં સુધી માણસ સદગુણો પોતાનો કાળૂ રાખી રાકે નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ મહાન શક્તિનો આધાર લેવાની ઇચ્છા તેને થવાની જ. જે સુખદુઃખની પાર ગયા હોય, જે દરેક બાબતમાં પોતાના સામર્થ્ય પર આધાર રાખવા જોઈલા સમર્થ બન્યા હોય, એવા થોડાને છોડી દઈએ તો બાકી આખા મનુષ્યસમાજને ઈશ્વરવિષયક કલ્પનાની જરૂર છે. સાવ અજ્ઞાનીથી લઈને વિદ્વાન સુધી, રંકથી માંડીને ધનિક સુધી — બધાને આ કલ્પનાની જરૂર છે. એમાં ફરક હોય તો કેવળ કલ્પનાના સ્વરૂપનો હોવાનો; બાકી કલ્પના તે જ. મનુષ્યની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાઓમાં અનેક પ્રકારના બેદ હોય તોપણ તેનામાં માનેલી મહાન શક્તિ, તેનું ન્યાયીપણું, દયાળુપણું, તેની દીનવત્સલતા, તેની સર્વ-વ્યાપકતા, તેની સર્વજતા વગેરેની બાબતમાં બધામાં લગભગ એકવાક્યતા છે. તે શરણાગતોનો રક્ષક, અનાથોનો પ્રતિપાલક, પતિતોનો ઉદ્ધારક અને અનંત વિશ્વની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનો કર્તા છે, એ બાબતમાં પણ બધા લગભગ એકમત છે. અલ્પજ્ઞ, દુનિયામાં બધા લોકોની ભુદ્ધિ, પરિસ્થિતિ, સંસ્કાર અને સામાજિક રીતરિવાજમાં સરખાપણું ન હોવાથી બધાની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનામાં પૂરેપૂરું સરખાપણું ન હોય એ આભાવિક છે; અને તેથી જ ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાની અને તેની આગમના અને ઉપાસના કરવાની વિધિ અને માર્ગ દરેકનાં ભુદ્ધિ ભુદ્ધ છે એમ જોઈએ છીએ. તે છોડી દઈએ તો બાકી બધાની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનામાં ધણું જ સરખાપણું છે એમ જણાશે.

ઈશ્વરવિષયક કલ્પના તેમજ ઈશ્વર કે પરલોક સાથે સંબંધ જોડનારી

બીશ્વરવિષયક

કલ્પનાનો વિવેક

સુક્ત હુપયોગ

ધર્મકલ્પનાને કેટલાક અરીજ્ઞની ગોળીની ઉપમા

આપે છે, તેમાં કંઈક અંશે સત્ય છે પણ તે

સંપૂર્ણ સત્ય નથી. ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાથી

જમનામાં જોઈલાં અનિષ્ટો યથાં છે તે બધાં ધ્યાનમાં

લઈને તેમણે આ ઉપમા આપેલી છે. ઉપમા

કાયમ રાખીને કહેતું હોય તો એમ કહી શકાય કે, ઈશ્વર વિશેની કલ્પના ક્યાંક ક્યાંક અને ક્યારેક ક્યારેક અરીજાના જેવું પરિણામ નિષ્પન્નનારી નીચડી હોય તોપણ તેમાં તે કલ્પનાનો દોષ નથી અરીજાનું સારું અને નરસુ એમ બંને પ્રકારનું પરિણામ આવી શકે છે, દવા તરીકે યોગના પૂર્વક તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી તે પ્રાણુદાયી થાય છે, અને રોગ ખાવાની ટેવ પાડવાથી કે એકદમ પ્રમાણુ ઉપરાત તેનો ઉપયોગ કરવાથી તે જ નુકસાનકારક અને પ્રસંગે પ્રાણુધાતક થાય છે તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર વિશેની કલ્પના અદિતકર નથી, પણ તે કલ્પનાનો કેવી રીતે, કેટલા પ્રમાણુમાં અને કયે વખતે ઉપયોગ કરવો તે વિશેના અજ્ઞાનને લીધે નુકસાન થાય છે કેનહી અરીજા જ શા માટે, બીજી કેઈ પણ ઉપયોગી વસ્તુ અજ્ઞાનથી વાપરવામાં આવે તો તેનાય દુષ્ટ પરિણામ આપણે ભોગવના પડે છે ખોરાક જેવી હમેશા જરૂરી અને ઉપયોગી વસ્તુ પણ અયોગ્ય રીતે, અયોગ્ય પ્રમાણુમાં અને અયોગ્ય સમયે લેવામાં આવે તો તેનાથી પણ અનેક રોગો થાય છે અને કેઈકે ધાતુ જનનની પણ હાનિ થાય છે તેથી આપણા દિનાદિનનો આધાર કેનહી વસ્તુ પર નથી હોતો, પણ તે વાપરવામાં બનાવાતા વિવેક અથવા અજ્ઞાન પર હોય છે.

માનવી ઉત્કર્ષ અને ઉત્થાપિ માટે ઈશ્વર વિશેની કલ્પના, બ્રહ્મા, અદ્વૈત, ભક્તિ, નિરા — એ બધી શ્રીશ્વરની યોગ્ય જરૂરી છે તે માણસને અચળતિ તરફ લઈ કલ્પનાના ભક્ષણો જનારી નથી. તેનાથી મળતી શાંતિ અને પ્રસન્નતાની માનવી મનને લૂખ છે માનવી મનને આધાર આપીને તેને ઊભા કરવા માટે તે યશી ઉપયોગી છે. તેમાં મહત્ત્વની અને મુખ્ય બાબત એ જ છે કે આપણી ઈશ્વર વિશેની કલ્પના બંને તેથી વિવેકપૂર્ણ, સરળ અને ઉદાત્ત હોવી જોઈએ. તેમાં ચૂકેલાં કે ચુખેલાં ન હોવી જોઈએ. તે કલ્પનામાંથી આપણા ચિત્તને આધાર મેળવવા માટે તેમાં કેઈ પણ

જાતના કર્મકાંડની કડાકૂટ ન હોવી જોઈએ. જિજ્ઞાસુ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને નિશ્ચયિતામાં વધવા રહે એવો સ્વાધીન અને સાદો ઉપાય તેમાં હોવો જોઈએ. તેમાં મધ્યસ્થ, માર્ગદર્શક કે ગુરુની જરૂર ન હોવી જોઈએ. તે કલ્પનાને માનનારાનું નીતિ અને પવિત્રતા તરફ સ્વાભાવિક વલણ હોવું જોઈએ; સદાચાતુર્ય તેમાં પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. દયા, સત્ય, પ્રામાણિકતા, ધૈર્ય, નિર્ભયતા, ઉદારતા, નિર્ગુણતા, શાંતિ અને પ્રસન્નતા એ લાભો તેમાંથી સદૃજ મળવા જોઈએ. મનુષ્યમાત્ર પર પ્રેમ વધતો રહે, સમુદાયના કલ્યાણની ઈચ્છા હંમેશાં જાગ્રત રહે અને કર્તવ્ય કરવાની સ્ફૂર્તિ સતત કાયમ રહે એ તે કલ્પનાનાં સ્વાભાવિક પરિણામો હોવા જોઈએ. અજ્ઞાન અને ભ્રાંતિપણનો લોપ થાય, વિકારોનું બળ નાશ પામે; આશા, તૃપ્તિ, લોભ, દંભ આપણામાંથી વિસય પામે, ચિત્ત સ્વાધીન અને શુદ્ધ અને, શુદ્ધિ વ્યાપક અને તેજસ્વી થાય, ધર્મને પ્રોત્સાહન મળે, અને અહંકાર દૂર થાય એવો પ્રભાવ એ કલ્પનામાં હોવો જોઈએ. આપણી પામરતા અને શુદ્ધતા,

વર્ષ પહેલાંની ધધિર વિધેની કલ્પનાને અને તેની આબુખાબુ રચાયેલી ધર્મકલ્પનાને દૃઢ પકડીને બેઠેલા છે. માનવજાતિનું કલ્યાણ શામાં છે તેનો વિચાર ન કરતાં જૂની કલ્પનામાં દિલ્ખતા માનવાનો આપણા બધાનો સ્વભાવ છે. જૂનાકાળમાં જો અનેક વાર ધધિર વિધેની કલ્પના બદલી શકાઈ છે અને દરેક વખતે તેથી આપણું કલ્યાણ થતું આવ્યું છે તો આજે પણ જૂનાકાળની કલ્પના બદલીને નવી ધારણ કરવામાં શી મુશ્કેલી હોઈ શકે ? આ રીતે આ બાબતમાં આપણે વિચાર કરતા નથી. કોઈ બોળપણથી, કોઈ અજ્ઞાનથી, કોઈ ભયથી, કોઈ લાલચથી અને કોઈ ધધિર વિધેની ચાહુ કલ્પના બદલવાને લીધે પોતાનું આર્થિક સુકસાન મશે, પોતાની પ્રતિજ્ઞા નાશ પામશે એ ધારતીથી, એમ અનેક કારણોથી જૂની કલ્પના બદલવા તૈયાર થતા નથી. સમાજની આજની સ્થિતિ અને તેની જરૂરિયાતોનો વિચાર ન કરતા અને જૂની કલ્પનાઓ ધાતક થઈ રહી છે તે જોતાં છતાં કળાસુરૂપ નવી કલ્પના આપણે ધારણ કરતા નથી; એટલું જ નહીં પણ તેનો વિરોધ કરીએ છીએ. સમાજ પોતે અજ્ઞાન અને અદ્યાણુપણને લીધે પૂર્વ કલ્પના છોડવાને તૈયાર થતો નથી અને નવી કલ્પનાનો વિરોધ કરનાર પણ પોતાનું મહત્ત્વ ટકાવી રાખવા માટે સમાજને તેની જૂની કલ્પના છોડવા દેતો નથી. અહીં જ ધધિર વિધેની કલ્પના અરીજનું કામ કરે છે. તે અરીજુ ન અને તે માટે તે કલ્પનામાં કાળાનુરૂપ ચોખ્ખા ફેરફાર થતો રહેવો જોઈએ, અને સમાજની શુદ્ધિ થઈને તેની શક્તિ સત્તા વધવી જોઈએ. જૂની કલ્પનાના આદનારાઓ, તે કલ્પનાને લીધે મહત્ત્વ પામેલા મધ્યસ્થો, શુરુઓ અને કર્મકાંડી પુરોહિતોનો વર્ગ નવી કલ્પનાનો હમેશાં વિરોધ કરે છે. જૂની નિરુપયોગી અને અહિનકર કલ્પનાઓને છોડી દેવા તૈયાર ન થતાં નથીનો વિરોધ કરનારો વર્ગ સમાજમાં હમેશાં હોય છે અને ધધિરને નામે તેમણે જ હમેશાં અનર્થો કરેલા છે એમ જણાય છે.

યત્રમાં માણુએની કે પશુએની આહુતિ લીધા સિવાય ઈશ્વર સંતુષ્ટ થતો નથી એ પ્રકારની આપણી એક સમયની ભીંશર વિષેની કલ્પના બદલાતા બદલાતાં આજે તે કેવળ મદ્યારથી સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્પના, અને ભાવભક્તિથી સંતુષ્ટ થાય છે ત્યાં મુખી આવી ભાવના અને શ્રદ્ધા પહેંચી છે. માનવજનિમાં સદાચાર અને સદ્ભાવનાઓને જેમ જેમ મદત્વ મળતું ગયું તેમ તેમ આ કુટુંબ થતો આવ્યો છે. એનું રહસ્ય ધ્યાનમાં લઈને આજને સમયે માનવમાત્રની પ્રગતિ, ઉત્કર્ષ, ઉન્નતિ, અને સર્વ બાજુએથી કલ્યાણ સિદ્ધ થાય એવી જ ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણે ધારણ કરવી જોઈએ; તે કલ્પના આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવી જોઈએ. માણુસ-માત્રના સાધન કલ્યાણનો વિચાર કરીને તત્કાલ આચરણ કરવામાં જોએ પોતાની સર્વ શક્તિશુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે, બૂતમાત્ર વિષે જેમના ચિત્તમાં સદ્ભાવનિ છે, જે સદાચારી છે, જેમનું હૃદય નિર્મળ છે, જે નિરપેક્ષ છે, જે પૂર્વમદ અને પૂર્વસંસ્કારોથી બદ્ધ નથી, જે વિવેકી છે, એવા સજ્જનોના હૃદયમાં જે પ્રકારની ઈશ્વર વિષેની કલ્પના દૃઢ થયેલી હોય અને જે તેમના જીવનમાં તેમને ગતિ, ઉત્સાહ, બળ, પ્રેરણા, પ્રકાશ, અને પવિત્રતા મેળવવામાં ઉપયોગી થતી હોય, જેનાથી તેમની પ્રજા અને સાર્વિકતા વધતી હોય તે કલ્પના આજને સમયે ધારણ કરવાને યોગ્ય સમજવી જોઈએ. તેને અનુમરવામાં આપણું અને માનવજનિનું કલ્યાણ છે. એવા પુરુષની કલ્પના સમજવાનું આપણે માટે રાક્ષ્ય ન હોય તો દરેકે પોતાના સંસ્કાર, પોતાનું હૃદય, પોતાનું જીવન તપાસી. જેનું જોઈએ અને તેમાંથી શોધી કાઢવું જોઈએ કે, જીવનમાં જે જે કંઈ ઉદાત્ત, બલ્ય અને પવિત્ર એવું આપણે સિદ્ધ કરી શકાય, સંકટમાં, દુઃખમાં, મુશ્કેલીમાં, બચમાં જેના બળ અને શ્રદ્ધા પર આપણે દિમત રાખી શક્યા તેમ જ - સીધું ગ્રહણ કરી શકાય અનિક ધિનિમાં જનિ, પશુપાપમાં સાંત્વન, પત્નાવસ્થામાં ઉત્થન, મૂર્ખાવસ્થામાં બુદ્ધિ, અજ્ઞાન અવસ્થામાં જ્ઞાન, અસ્પૃશ્ય રિશનિમાં

સહાય, મોહમાં વિવેક અને સંયમ, મૂંઝવણની સ્થિતિમાં પ્રકાશ અને માર્ગ જોનાથી મળી શક્યાં; પુરુષાર્થમાં બળ અને ઉત્સાહ, કર્મમાં શુદ્ધતા અને વ્યાપકતા જોનાથી સિદ્ધ થયાં તે કઈ કલ્પના? તે કઈ ભાવના? કઈ પવિત્ર શ્રદ્ધા જીવનમાં આ બધી બાબતો સિદ્ધ કરવામાં કારણ બની? તે જોધી કાઢવું જોઈએ. અને પછી તે જ કલ્પનાને, ભાવનાને કે શ્રદ્ધાને યકંપ તેટલી સરળ, પ્રભાવશાળી, નિરુપાધિક, સ્વાધીન, મહાન, ભવ્ય, વ્યાપક, બાહ્ય આડંબર રહિત, શુદ્ધમાં શુદ્ધ, મંગળમાં મંગળ, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ એવી બનાવીને તેને આપણા હૃદયમાં દૃઢ કરવી જોઈએ. આ વાત જો માણસ સિદ્ધ કરી શકે તો તેના બળ પર જીવનભર એકનિષ્ઠ રહી તે પોતાનું જીવન સાર્થક કરી શકશે.

આ સાથે આ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે માણસના ચિત્તમાં ઈશ્વરભાવના જન્મન રહે તે માટે તેને મિદ્ધા અને સ્વલ્પનુ પોતાના અબ્યુદય અને ઉન્નતિની પ્રત્યક્ષ તીવ્રપણે સામર્થ્ય દેખી જોઈએ, વિવેક હોવો જોઈએ. આ વસ્તુઓ સમજાવવાના સહવાસથી સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આપણે શ્રેયાર્થી હોઈએ તો વિવેકી અને પુરુષાર્થી સમજાવવાની સંગતિની અને તેના ચારિત્ર્યની આપણા પર સારી અસર થયા વગર રહેતી નથી. આ બધાની મદદથી આપણે પોતાની માનવતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ. તે સાધવા માટે શુદ્ધમાં શુદ્ધ અને પ્રભાવશાળી ઈશ્વર વિષેની ભાવના અને શ્રદ્ધા આપણે ધારણ કરવી જોઈએ. તે વગર આપણે આપણું ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકીશું નહીં. ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ, ઈશ્વરનું દર્શન કે સાક્ષાત્કાર, તેના આદેશ વગેરે ધર્મોમાં અનેક ક્રમો હોઈ તેમાંથી બીજા અનેક ક્રમો નિર્માણ થાય છે. તેથી આપણે એ વસ્તુઓની પાછળ ન પડવું જોઈએ. જેને કારણે જગતમાં નીતિયુક્ત બ્યવહાર વટે અને ક્રમ, દંભ અને આગસને આશ્રય મળે એવી કોઈ પણ ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણે માન્ય ન

કરવી જોઈએ. જે પ્રમાણે આપણે જીવનના ધ્યેય વિષે કલ્પના કે નિશ્ચય કરીએ તે પ્રમાણે જ આપણી ઈશ્વરવિષયક કલ્પના હોવાની. તેથી પહેલાં આપણને ધ્યેય વિષેની કલ્પના શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ થવી જોઈએ. તે વિષે આપણે એ ચોક્કસ સમજવું જોઈએ કે, જે જે ભવ્ય લાગે તે તે આદરણીય કે અનુકરણીય નથી; આકર્ષક લાગે તે ધ્યેય નથી; કેવળ આનંદપ્રદ કે સુખકર લાગે, કેવળ શાંતિ અને પ્રસન્નતા આપનારું હોય, તે પણ આપણું ધ્યેય નથી; દિવ્ય કે રમ્ય લાગે તે પણ ધ્યેય નથી; પણ જે માનવતાને અનુરૂપ હોય, સદ્ગુણોને પોષક, સંયમને સહાયક, ધર્મ અને કર્તવ્યને પ્રેરક હોય, જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રામાણિક માનવી વ્યવહાર, અને પરિશ્રમ વગેરેનો ત્યાગ કરવો પડતો ન હોય, જેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા બધા કરે અને બધાને તેની પ્રાપ્તિ થાય તો માનવી વ્યવહાર અધિક સરળ, પવિત્ર અને વ્યવસ્થિત થાય, તે સિદ્ધ કરવાનું આપણું ધ્યેય છે. તે ધ્યેય સિદ્ધ કરવું કંઈ જુદું હશે પણ તેમાં ભ્રમ નહીં હોય. તેમાં મુશ્કેલીઓ હશે પણ કંઠ નહીં હોય. તેમાં હંમેશા આનંદ ન હોય તો પણ કૃતાર્થના હશે. તે સિદ્ધ કરવું કંઈ જુદું છે તેથી તેની કંઈ જુદાની તીવ્રતા ઓછી લાગે, ભ્રમમાં ન પડાય, અને ફાલમાં ન ફસાઈએ તે માટે કોઈ અત્યંત પવિત્ર અને મહાન શક્તિ પર આપણી શ્રદ્ધા અને નિશ્ચય હોય એ જરૂરી છે. બધાં અનિષ્ટો અને સંકટોમાંથી, બધાં પાપો અને અઘ્યણોમાંથી, પાર પાડીને આપણને આપણા ધ્યેય સુધી પહોંચાડવાની શક્તિ તે નિશ્ચયમાં જ છે. ધ્યેય વિષેના આપણા ૬૬ સંકલ્પથી આપણી નિષ્ઠા જાત્રા ગદે છે. વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી મહાન શક્તિને આપણને ઉપયોગી કરી લેવાનું મૂત્ર અને સામર્થ્ય આપણા ૬૬ સંકલ્પમાં છે.

સ્તવનનું સામર્થ્ય

આપણી ઉન્નતિ માટે કેઈ પણ બાહ્ય ધાર્મિક આડંબર કે કર્મકાંડની જરૂર નથી, કેવળ અંતરની ઝંખનાની જરૂર છે. જેનામાં અંતરની ઝંખના હોય તેને પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ જડી જાય છે, અને તેનામાં દહતા અને નિમ્નશક્તિ હોય તો તે માર્ગે જવાનું સામર્થ્ય પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉન્નતિના માર્ગમાં પોતાના જ અયોગ્ય સંસ્કારો અને ટેવોને બદલવાની જ પહેલી મુશ્કેલી હોય છે. એ સંસ્કારો અને ટેવો બદલ્યા વગર આપણે આગળ વધી ન શકીએ. આપણી ઈન્દ્રિયોને પહેલી ટેવો અને મન પર પડેલાં સંસ્કારોથી આપણે બદ્ધ છીએ. તેમનો કાબૂ આપણા પર રહે છે. શ્રેયાર્થી માણસે પોતાની અયોગ્ય ટેવો અને સંસ્કારોમાંથી પોતાનો છુટકારો કરી લેવો જોઈએ તો માટે પોતાનામાં સામર્થ્ય પેદા કરવું જોઈએ, તે સામર્થ્ય ધ્યેય ત્રિપેની આપણી તાલાવેલી અને નિમ્નશક્તિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રયત્નમાં આપણી જૂની અને નવી મનોવૃત્તિઓનો કેટલોક વખત ઝંઘોરો ચાલ્યા કરે છે. આપણી પહેલી મનોવૃત્તિઓ લાંબા વખતથી ચાલતા આવેલા તેના તે સંસ્કારો, ટેવો અને કૃતિઓને લીધે આપણો સ્વભાવ બની મથેલી હોય છે. નવી મનોવૃત્તિઓ વડે અને ખાસ કરીને પોતાના નિમ્નશક્તિ આપણે તેમનો નાશ કરવાનો હોય છે. પહેલાંની અયોગ્ય વૃત્તિઓમાં ટેવને લીધે બળ આવેલું હોય છે; જ્યારે નવી શુભ વૃત્તિઓમાં નિશ્ચયન બળ હોય છે, પરિત્ત સંકલ્પની અને તેને લીધે નિર્માણ થયેલા આત્મવિશ્વાસની મદદ હોય છે. આવી જાતની પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓની આપણા ચિત્તમાં ચાલતી ખેંચનાણુ આપણે સહન કરવી પડે છે. આપણો નિશ્ચય, આપણો સંકલ્પ દૃઢ હોય, પૂરતી નિમ્નશક્તિ આપણામાં હોય, તો

આપણી શુભ વૃત્તિઓનો છેવટે વિનય થાય છે, અને આપણે પોતાના માર્ગમાં આગળ વધીએ છીએ. આપણા ચિત્તમાં ઉન્નતિ માટે તાલાવેલી હોય તો આપણને અનેક વખત આવી જ્ઞાના પોતાના જ ચિત્તના ઝઘડાઓ સહન કરવા પડશે. પરંતુ તેથી ન કંટાળતાં તેમ જ નિરાશ ન થતાં આપણે પોતાની ઉન્નતિને રસ્તે આગળ ને આગળ ચાલ્યા કરવું જોઈએ.

અંતરની ઉત્કટ ઈચ્છા—સંકલ્પ આપણને આ માર્ગમાં હંમેશા સહાય કરતો રહેશે. એ ઈચ્છા અને એ સંકલ્પને આપણે ઔશ્વર્યનિષ્ઠા, સદ્ગુણ કદી મંદ થવા દેવાં ન જોઈએ. વાચન, મનન, અને સાધનનું સામર્થ્ય સજ્જનોનો સંગ, ઉચિત અને ધર્મ્ય વ્યવસાય વગેરેની મદદથી આપણે આપણા સંકલ્પને સત્તેજ જાગ્રત અને

આને માટે સૌથી પ્રમાણશાળી અને ગ્રાધીન સાધન ઈશ્વરસ્તવન ।

છે. જે આપણને હુએ અને જેને પશ્ચિમે આપણામા

સ્વાધીન સાધન સદ્ભાવો ભક્તિયાય અને આપણા શરીરમા દુઃખે દુઃખે ।

ઔશ્વસ્તવન મયગ્વા લાગે એના પ્રકારનુ સ્તવન આપણે સાધન

તરીકે પસંદ કરુ જોઈએ. એ સ્તવન કે સ્તોત્ર

આપણે રોજ સ્નાન વગેરે કરીને પવિત્ર થઈને એકાંતમા શાન અને પ્રસન્ન સમયે, અતર્કિત થઈને યાનિથી અને સ્થિરપણે તેના પ્રત્યેક શબ્દનુ, તેના ભવનું આપણા ચિત્ત પર જીકુ પરિણામ થાય એવી રીતે અને કેવળ પોતાને જ જાણુ થાય એવી પદ્ધતિથી નિયમિતપણે બોનરાનું ગાખનુ તે બોનના હોઈએ તે વખતે તેના દરેક શબ્દથી આપણા ચિત્ત પર ગુભ, પવિત્ર ને મહીંગ લટકે ઠાકવી જોઈએ પ્રેમ ભક્તિ થવો જોઈએ હૃદય સાર્વિક ભાવોથી ભરાઈ જનુ જોઈએ તે ભાવો હૃદયમા જીકે મુધી જઈ પહોંચના જોઈએ. કામજના ને દહતા, પ્રસન્નતા ને તેજસ્વિતા હૃદયમા વ્યાપી જવી જોઈએ સ્તવન કરતા કરતા આપણી નિદ્રા વધી જવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રસંગે, કોઈ પણ કાગ્યથી તે પડી ન લાગે કે ચિન્તિત ન થાય એવી દહ અને અમત્ર જની જવી જોઈએ અને આ બધુ પરિણામ આપણે સ્તવન કરતા હોઈએ તે વખતે થાય છે એવો અનુભવ આપણને થવો જોઈએ સ્તવનની શરૂઆતની આપણા ચિત્તની સ્થિતિ સ્તવનને અતે હિપર જણાવ્યા પ્રમાણે બદલાઈ જઈ છે એવો અનુભવ આપણને થવો જોઈએ, આવી જાનનુ સામર્થ્ય સ્તવનની પદ્ધતિમાથી આપણને નિર્મોલુ કરતા આવડનુ જોઈએ સ્તવનમા જે ઈશ્વરી ગુણોનુ આપણે વર્ણન કરીએ જે પ્રશસ્ત આપણે કરીએ, જે ગુણોના સ્તોત્ર આપણે ગાઈએ તે ગુણો તે ભાવો, સ્તવન કરતા કરતા આપણામા સચરવા લાગના જોઈએ આપણા પ્રેમ, ભક્તિ, ભાવના ને નિદાથી આપણે ઈશ્વરપરિચયક કદપના સાથે ગુણો સાથે તન્મય થઈએ, સમરસ થઈએ, તો તે જ ગુણો આપણામા પ્રગટ થયા વગર નરો નહીં આવી સ્થિતિમા દુર્જનતા ને દીક્ષા દુષ્ટતા ને

હીનતા, જડતા ને કૃપણતા, અગુહતા ને લંપટતા; ક્રોધો અને કુસંસ્કારોને આપણા હૃદયમાં જગા રહેશે નહીં. એ જધાનો સમૂળ નાશ થશે.

સ્તવનમાં આવી દિવ્ય શક્તિ છે. પણ તેમા એ- દિવ્ય શક્તિ લાવવાનો આધાર આપણી અંતરની તીવ્ર ઈચ્છા પર હોય છે. આપણી તીવ્ર ઈચ્છા સ્તવનમાં શક્તિ લાવશે સ્તવનથી નિષ્કામાં બળ આવશે નિષ્કા સંકલ્પને દૃઢ અને પ્રભાવી બનાવશે. આપણી તીવ્ર ઈચ્છા એ જ આપણો સંકલ્પ. એ સંકલ્પ, સ્તવન અને નિષ્કા બધાં એકબીજાના પોષક અને બળ વધારનારાં છે. તેમને એકબીજાથી ભુદાં પાડી શકાય નહીં. સંકલ્પનો પ્રભાવ સ્તવન પર, સ્તવનનો નિષ્કા પર અને નિષ્કાનો ફરી સંકલ્પ પર—આવી રીતે સામર્થ્યવૃદ્ધિનું આ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. બળવાન સંકલ્પનું આપણા આખા જીવન પર અગભૂતાં સતત પરિણામ ચાલુ જ હોય છે. સ્તવનથી તેમા શક્તિ પ્રગટ થાય છે. આપણી બીજી શક્તિઓ કરતાં આ શક્તિ ઘણી વ્યાપક છે. તે શક્તિને લીધે અશક્ય જણાતી વસ્તુઓ આપણે સહેજે સાધી શકીએ છીએ. આપણી સંકલ્પશક્તિ એ જ આપણામાં રહેલી સાચી શક્તિ છે. જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ—એ ત્રણે અવસ્થાઓમા તે આપણામાં જાગ્રતપણે કાર્ય કરતી હોય છે. આપણી અંદર ને બહાર થતી બધી ઘટનાઓમાં તે શક્તિનો સંબંધ હોઈ તેનું કાર્ય અચાતપણે હઠ્ઠમેગ ચાલુ હોય છે. આપણું મન, શ્રુદ્ધિ, ચિત્ત, તેમ જ આપણો ‘અહ’ બધું સુષ્પ્ત દશામાં ગયા પછી પણ તે શક્તિ જાગ્રત હોય છે. તે જાગ્રત હોય છે તેથી જ ગાઢ નિદ્રામાંથી પણ ચોક્કસ વખતે, ક્યારેક કવેગાએ પણ, તે આપણને જાગ્રત કરે છે. તે જાગ્રત ન હોય તો રોજના કરતા વહેલાં પરાદિયે જડવાનો સંકલ્પ કરીને આપણે રાતે ઊઘી ગયા પછી જાગ્રત તે જ વખતે આપણને ગાઢ નિદ્રામાંથી કાણુ જાગ્રત કરે ? એ પરથી આપણા દૃઢ સંકલ્પો અગભૂતાં આપણું જીવન ધરે છે એમાં શંકા નથી. તે સંકલ્પોને વધારે ને વધારે બળવાન, તીવ્ર અને યશસ્વી બનાવવા માટે સ્તવનની અત્યંત આવશ્યકતા છે. એ સ્તવનમાંથી આ બધી સિદ્ધિઓ

પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જે સાધી શકે તે પોતાની ઉત્તરિને માર્ગે જતો જતો, જીવન ક્રમશઃ વિકસિત કરતો કરતો પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરે શકશે એમાં શંકા નથી.

૪

સ્તવનશુદ્ધિ

પોતાના હૃદય દેવનો કે આદ્યતત્ત્વનો અર્થ સાક્ષાત્કાર થવો એ આત્મવિકાસમાં ઉપયોગી છે અથવા આત્મવિકાસની એ એક પાયરી છે એમ તમે કાગળમાં લખ્યું છે; પણ મને તેમ લાગતું નથી. કારણ કે, એવી જાનની સાક્ષાત્કાર વિશેની જાણને લીધે જ આપણા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મંથામાં જામને વધવા માટે ખૂબ અવકાશ મળ્યો છે. લક્ષ્મીના અતિરેક સાથે તેટલા જ પ્રમાણમાં જો માણસોના મનમાં જામો ધર કરીને રહેતા હોય, તો તે લક્ષ્મીની કલ્પનાઓ અને પ્રથાઓ સંદેપ છે એમ કહ્યા વગર છૂટકો નથી લાગ નહીં પડતાવેંત ખ્રિસ્તનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ કહેનારા ખ્રિસ્તી લક્ષ્મી ઉદાહરણ તમે કાગળમાં આપ્યું છે. પણ એમ ન કહેતા લાગ નહીં પડતાની સાથે જ તે મહાપુરુષનું સ્મરણ થાય છે એમ કહેવું જ યોગ્ય ગણાય. પણ એમ કહીને લક્ષ્મીની જાવતૃત્તિ થતી નથી. એવે વખતે લક્ષ્મી જ્યારે ભક્તોના માર્ગે લેવારે તેને મોહ કે જામ જ કહેવો જોઈએ. આ રીતિતી અથવા આવી જાતની જાવતૃત્તિની વિકાસમાં જરૂર જણાતી નથી. વિકાસની કાઈ પણ જામિકા જીવજંતુ સમગ્રણ પર આધારેલી ન હોવી જોઈએ. જામત્તક લક્ષ્મીમાં કશો જ વિકાસ થતો નથી એમ નથી. લક્ષ્મીની જાવતા અને આચાર જીવનના કર્તવ્યોને જોતા

પ્રમાણુમા અનુસરનારા દશે તેટલા પ્રમાણુમા તેમાં વિકાસ માની શકાય. તેની બાકીની કલ્પનાઓ અને બ્રમો તેના પોતાના તેમજ સમાજના વિકાસને પ્રતિબંધક થાય છે. કોઈ પણ સ્થિતિને વિકાસ ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે તે સ્થિતિ યોગ્ય માર્ગે ઉત્તર થતાં થતા ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયેલી હોય અને પછીના વિકાસને બાધક કે પ્રતિબંધક ન થતાં સ્વાભાવિકપણે જ સહાય કરનારી હોય. અને વિકાસની પાયરી પણ તેને ત્યારે જ કહી શકાય. કોઈ પણ પાયરી કે બૃમિકા પ્રચલશીલ માણસને ધીમે ધીમે આગળની બૃમિકા તરફ લઈ જનારી હોવી જોઈએ. આપણે વિકાસ સમજણપૂર્વક ક્રમસર થતો નથી. એનું કારણ એક તો તેને માટે આપણે કોઈ વ્યવસ્થિત સાધન મળતું નથી હોતા; એટલું જ નહીં, પણ વિકાસનોય કોઈ ચોક્કસ ક્રમ હોય છે, અને ચિત્તને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ બૃમિકા પર લઈ જવા માટે કોઈ વ્યવસ્થિત સાધનોની જરૂર હોય છે એ વાતની પણ આપણને દૃઢ ખબર નથી એમ લાગે છે. એક કરતાં એક ચડિયાતી

વિસંગત શ્લોકો આપણે પ્રાચીના કે સ્તવન તરીકે રાજ્ય બોલતા રહીએ તોય વિકાસની દૃષ્ટિથી તેનો કશો ઉપયોગ નથી. પ્રાર્થના કે સ્તવન બોલતી વખતે તેના અર્થ અને ભાવ સાથે આપણું ચિત્ત ધીરે ધીરે સમરસ થવું જોઈએ. તે માટે પ્રથમ આપણે આપણા 'જીવનનું' સાધ્ય નિશ્ચિત કરવું જોઈએ એ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે આપણને કઈ ભાવનાઓની અને ધારણાઓની સાધન તરીકે જરૂર છે તે આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવું જોઈએ. એ ભાવનાઓ જેથી જન્મત થાય અને ક્રમશઃ વિકસિત થાય એવા એક કરતાં એક વધારે અર્થપૂર્ણ અને ભાવપૂર્ણ શ્લોકોની કે સ્તવનની સુસંગત પસંદગી આપણને કરતાં આવડતી જોઈએ તે પસંદગી એવી હોવી જોઈએ કે તે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં કરતા ચિત્ત સહેજે ચડતા ક્રમે તેના અર્થ અને ભાવ સાથે સમરસ થઈને છેવટે ગાઢ અનુભવમાં તહીન થઈ જાય. દરરોજના આઠા મહાવરાથી ચિત્તની સાત્ત્વિક લૂમિકાઓ દૂર થશે. ચિત્ત હમેશાં આનંદિન અને પ્રસન્ન રહેવા માંડશે. કામ, ક્રોધ અને લોભનાં આવર્તો સહેજે મંદ પડશે. રાજદ્વેષમાંથી ચિત્ત સુકન થવા માંડશે. પછી આપણે દુઃખથી ગભરાશું નહીં. સાત્ત્વિક કર્મો વિશે આપણને હિતસાહ થવા માંડશે. આવી રીતે ભક્તિભાવનાથી કરાયેલી પ્રાર્થના વડે કે સ્તવન વડે આપણામાં આવી જાતનું જગ્ન આવે છે, આપણે વિકાસ થાય છે.

આજે આં વિષયને નિમિત્તે આ જ જાતના કેટલાકે વિચારો જણાવું છું. આપણા સમગ્ર ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક સંસ્કારોમાં એકનિર્ઘનિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન જવડલેજ ક્યાંક જોવા મળે છે. બાકી જ્યાં ઠેકાણે અનેક દેવદેવીઓની કલ્પનાઓ અને તેમની આરાધનાના પ્રકારોની શ્રદ્ધિ દેખાઈ આવે છે. એકેશ્વરી નિજા-આપણને સ્મરતી નથી, અને પચતી પંચુ નથી. દેવદેવીઓની કલ્પનાઓ વધારવા તરફ જઈવા કોઈ પક્ષ રીતે તેમને ક્ષમા રાખવા તરફ જ આપણા મનનું વલણ દેખાય છે. કોઈ પક્ષ સારી કલ્પનાને કે વિશેષતાને દેવપણા મુધી લઈ ગયા વગર આપણને સમાધાન.

યતુ નથી. તે વિના તેની યોગ્ય કદર કર્યા જેતુ આપણને લાગતું નથી. આદ્ય, માતા, પિતા, ગુરુ, પતિ, માય, સર્પ, તુલસી, વડ, પીપળા, ચંદ્ર, સૂર્ય - બધા જ આપણા દેવો. એ બધા વિષેની દેવપણાની ભાવના માંડ ઓછી થવા માડી એટલામા હિંદુસ્તાનને 'ભારત માતા' દિદ દેવી' કહીને એ રૂપે તેના નકશા બનવા લાગ્યા છે. દરિદ્રીઓને 'નારાયણ' બનાવવા સુધી આપણે જઈ પહોંચ્યા છીએ. હવે સ્ત્રીઓ, બાળકો અને દરિદ્રનો પર દેવ બનવાનો વારો આવવાનો સંભવ છે.

આ બધા પરથી વિચાર કરનાં એમ લાગે છે કે, આપણા સરકાર અને પરંપરાને લીધે આપણું માનસ જ આવી જતતું બની ગયું છે ઈશ્વર વિષે ભુદી ભુદી કલ્પનાઓ કરીને, તેની સાથે જાતજાતના કલ્પનિક સંબંધો બેડીને આપણે પોતાની ભાવતૃપ્તિ સાધવાનો, મનને આનંદિત કરવાનો, ક્યારેક પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તો ક્યારેક પોતાની કામનાઓને માટે દેવદેવીઓની જાતજાતની કલ્પનાઓ કરીએ છીએ. ક્યારેક કોઈ નિર્દોષતાને દેવપદે લઈ જઈ બેસાડીએ છીએ, તો ક્યારેક કર્તાધ્ય અને કરુણાની ભાવનાથી આપણું મન ભરાઈ જાય છે ત્યારે જેમને વિશે એ ભાવનાઓ આપણામાં પેદા થાય છે તેમનામાં આપણે દેવત્વની પ્રતિષ્ઠાપના કરવા માંડીએ છીએ. દેવત્વની ભાવના વગર કેવળ

માનવતાની વિડંબના અને ગૌરવ

જે પોતાના દેહને જ સર્વસ્વ માને છે તે જીવ, અને જેને માનવતા પ્રિય હોય છે તે મનુષ્ય, એવાં જીવ અને મનુષ્યજન્મનો એકતા મનુષ્યનાં લક્ષણ ઠરાવીએ તો તેમાં કોઈ ભૂલ થશે એમ લાગતું નથી. આ પરથી જ્યાં સુધી માણસ માનવતાનું મહત્ત્વ ન જાણતો કેવળ પોતાના દેહને અને જીવને સંભાળતો અને પાળતો રહે છે, ત્યાં સુધી તે માનવતા સુધી આવી પહોંચ્યો નથી એમ કહેવાને વાધો નથી. માનવતાને જરૂરી એવા યુક્તો માટે જે માણસ તનમનથી સહન કરે છે તેને માનવતાનો ઉપાસક માનવો યોગ્ય થશે; અને માનવતાની સિદ્ધિ માટે કે માનવતામાં ખામી ન રહે તે માટે પ્રસંગે જે પ્રાણપાલ્ય કરે છે તે માનવતાનાં કસોટીએ જીત્યો અને તેણે માનવતા સિદ્ધ કરી એમ કહેવું જોઈએ. માનવતા કરતાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ જગતમાં બીજી નથી. થોડો વિચાર કરીએ તો માનવી જીવન કેટલું મહત્ત્વનું છે એ આપણને સમજાશે. કનુંમક્લું એવી શકિત જગતમાં કયારે નિર્માણ થઈ શકતી હોય તો તે માનવી જીવનમાં જ થઈ શકે છે. મહાન વિદ્વાન તેમ જ મહાપરાક્રમી, પોતપોતાના સમયમાં અદ્વિતીય, અજેય, અને ધુરંધર યોદ્ધાઓ કયાંય પેદા થયા હોય તો તે આ માનવકુળમાં જ પેદા થતા આવ્યા છે. મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ, મોટા મોટા તત્ત્વશીલો, જ્ઞાનવિદ્યાનના શોધકો અને જોધકો, મોટા મોટા તપસ્વીઓ અને યશસ્વીઓ, પ્રતિસ્પૃષ્ટિકર્તાઓ અને મહર્ષિઓ, મહાન સતો, મહંતો, અરિહંતો વગેરે બધાની ઉત્પત્તિ માનવજાતિમાં જ થતી આવી છે. સજ્જનોનું રક્ષણ કરીને ધર્મની ગ્લાનિ દૂર કરનાર પરમેશ્વરના અવતારોનો વિચાર કરો કે જગતના ઉદ્ધાર માટે પૃથ્વી પર આવેલા પરમેશ્વરના

પુત્રોનો વિચાર કરો, સિદ્ધાર્થ ગૌતમ કે વર્ધમાન મહાવીર જેવા ધર્મસ્થાપક અને ધર્મપ્રવર્તકોનો વિચાર કરો કે પરમેશ્વરી આત્માથી ધર્મનો પ્રચાર કરનારા પેગંબરોનો વિચાર કરો, — એ બધા માનવજાતિને પેટે જન્મેલા છે. મનુષ્યરૂપે જ કાર્ય કરીને તેઓએ વિદ્યા લીધી છે. તેમના જન્મથી માનવતાને ગોળા આવી છે. તેમને લીધે માનવતાનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. આ વાત ધ્યાનમાં લઈને આપણે માનવી જન્મનો વિચાર કરીએ, પોતાની જવાબદારી ઓળખીને આપણું જીવન ઉજવ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો આપણે પણ આપણું જીવન સાર્થક કરી શકીશું વિશ્વની અનર્કલ ઘટનામાથી, પરમાત્માની અઘૌકિક કક્ષામાથી, આપણી ઉત્પત્તિ થઈ છે એ ધ્યાનમાં રાખીને આપણે પોતાના જીવનની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ સાધવાનો નિશ્ચય કરીએ તો વિશ્વશક્તિમાથી આપણને હમેશા સહાય મળ્યા કરશે; આપણો વિવેક અને તેની માથે જ માનવતાનો આદર્શ આપણા હૃદયમાં સતત જાગ્રત રહેશે.

માનવતાનો માર્ગ જો કે સીધો છે અને ચિત્તની શુદ્ધિ અને સફળતાની વૃદ્ધિ જ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવાની મુખ્ય માનવતાના માર્ગમાં વસ્તુઓ છે છતાં તે સાધતી વખતે વિવેકની જાણપતે વિષ્ણો લીધે, આદર્શની ખોટી કલ્પનાને લીધે, પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિના લોભને લીધે અથવા તાત્કાલિક મુખ્યલોભપ્રતિષ્ઠાને લીધે માણસ અવજો રસ્તે ચડીને પોતાની માનવતા ગુમાવે છે, અને તેમાં જ ક્યારેક ક્યારેક તે જીવણ પણ માને છે. એવે વખતે તે ભ્રાંતિમાં સપડાવેલો હોય છે. તેથી તેણે પોતાની માનવતા જાળવી રાખવામાં હમેશા સાવધ અને દક્ષ રહેવું જોઈએ. જેને માનવતા પૂરું પ્રેમ હોય છે તે કેવળ પોતાની માનવતાની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન ન કરતા આખા જગતમાંથી માનવતા વધે એ ઈચ્છાથી તે દિશામાં પ્રયત્નશીલ હોય છે. કારણ કે, જગતમાં જો માનવતા ન વધે તો કેવળ એકથી બકિતને પોતાની માનવતા, પ્રધારવામાં અત્યંત પરિશ્રમ પડે છે,

અને તેમાં તેને અપજ્ઞા અથવા શરીરનાશ સુધી સહન કરવાનો વખત આવે છે

સોક્રેટીસ, ઈશુ ખ્રિસ્ત, ગુરુ તેમગહાદુર વગેરે અનેક સંતસન્નનોને -જેમને જેમને સલા અને માનવતા ખાતર અતિશય સહન કરવું પડ્યું તેમને તેમને-તેમના સમયમાં નેમના જેટલી ઉત્કટ માનવતા હજારો હોઠામાં હોત તો પોતાની માનવતા જાળવવા માટે પોતાના પ્રાણ શુભાવવાનો વખત ન આવત અથવા તેમના કોઈને બીજા કશા અસહ્ય કષ્ટ પણ મહન ન કરવા પડત. ધણા માણસો સત્ય અને પ્રામાણિકતાથી વર્તતા હોય તો આધારણ માણસ સુદા સલા અને પ્રામાણિકતાથી વર્તી શકે છે પરંતુ સમાજમાં અસત્ય અને બીજા દુર્યુષ્ટ સર્વત્ર ફેલાયેલા હોય એવી સ્થિતિમાં કેઈ એકવહોકય વ્યક્તિને પણ પોતાનું જીવન સન્માર્ગે રાખવાનું ઘણું જ મુશ્કેલ પડે છે સાંવાદિક

નહીં પણ આખી માનવજાતિ પરનો વિશ્વાસ ઝોઝો થાય છે આપણા
 સંસ્કૃતિ થયેના સારાનગસા વર્તનથી આપણે અગ્નિજ્વાલા જગનના સદ્ગુણમાં
 કે દુર્ગુણમાં કેવો ઊમેરો કરીએ છીએ તે વિવેચી માણસ સમજે છે તેથી
 જીવનમાં સત્ય પ્રામાણિકતા કૃપાતા વગેરે સદ્ગુણોને તે મદદ આપે કે
 તેથી જીવન અસત્ય, કપાળ ઝેનપિંડી દગો કૃતમિત્ર વગેરેથી આપણુ કામ
 પાર પણ એમ જોઈને જેમને સત્ય થતો હોય તેમણે તે વખતે આપણા
 વર્તનથી આપણે પોતાના ચિત્તમાં તેમ જ જગનમાં શાની વૃદ્ધિ કરીએ
 છીએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ ભૌતિક
 દૃષ્ટિથી ગમે તેટલી કીમતી લાગતી હોય તોય તે અશ્વત્થ છે અને આપણે
 પોતાની અને સમાજની માનવતાનો નાશ કરીને તે પ્રાપ્ત કરી છે
 એ વસ્તુ આપણા હાથમાંથી જતી રહેતા વાર નહીં લાગે પણ તે
 મેળવના માટે આપણા હૃદયમાં અને સમાજમાં ઉત્પન્ન કરેલા અને
 વધારેના દુર્ગુણોનો નાશ આપણે કરી શકના નથી તેણે વળી એવો
 પણ વિચાર કરવો જોઈએ કે આવી જાનના વર્તનથી આપણી કઈ
 પ્રકૃતિ વધે છે? એથી આપણે પોતાને અને સમાજને કયા કઈ
 નુકસાન કરીએ? આમાં આપણી સમજતા છે કે નિર્મળતા છે કે
 આપણે બધા આજ માટે આપણા કરીશ અને પોતાની કાર્યસિદ્ધિ
 માટે ખીજાઓની સાથે દુર્ગુણી થવાની હરીફાઈમાં પડીશું તો હવે
 એનું પરિણામ શું આવશે? ખીજાની વાત છોડી હવે આપણે પણ
 આપણી પ્રજાને આપણા સત્તાને, આપણે આપણા આ વર્તનથી
 કઈ પરિસ્થિતિમાં લાવીને ચૂકીએ છીએ? આ દુનિયામાં તેમને માટે
 કયા પ્રકારનું સ્થાન આપણે તૈયાર કરીને રાખીએ છીએ? આવી રીતે
 પોતાના તરફથી થનારા કર્મોના વર્તમાન અને લાવી પરિણામોનો
 માણસ જો સક્ષમ ને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરે તો પોતાના વર્તનના
 પરિણામોનું બીજું ચિત્ર તેની નજર સામે જણી રહેશે માનવતાની
 પોતાના તરફથી થતી વિકળતા તેના ધ્યાનમાં આવશે ખોટા માર્ગ-
 માથી બહાર નીકળવાનો તે પ્રયત્ન કરશે તેના મનમાં સદાચાર વિશે

શ્રદ્ધા પેદા થયે. અને તે દૃઢ નિશ્ચયી હશે તો પોતાના અને બીજાના કલ્યાણ માટે પોતાનામાં પેદા થયેલી શ્રદ્ધા પર દૃઢ રહીને કાયમતે સદાચારી બનશે.

સ્વાર્થ, દભ, કપટ, અસહ, અસંયમ, અધિવેક, દુષ્ટતા, કરતા, સાત્ત્વિકતા વગરના ઇન્દ્રિયગ્રન્થ ભોગો અને માનવતાની વિહંગના તેને લીધે માનવગુણો તરફથી થનારા અનર્થો—
 કરનારાઓ આ બધાને લીધે માનવતાની વિહંગના થતી આવી છે ધન, માન, કીર્તિ ને પ્રતિજ્ઞાની પાછળ પડેલા, વિવાસમાં કુપેલા, વ્યસનમાં સપડાયેલા, જીવાનીના મદદથી ભગેલા, સત્તાનો નગો ચડેલા, સ્ત્રીપુત્રના મોહને લીધે કર્તવ્ય ભૂલેલા—આ બધા માનવતાની વિહંગના કરે છે એમ કહેવું પડે છે. માતાપિતા પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય ન જાણનારા, કબાને નામે વાસન ની શ્રદ્ધા કરનારા, ધર્મને નામે સ્વાર્થ સાધનારા, સામુદાયિક ધર્મ ન જાણનારા, માનવતાની વિહંગના જ કરે છે. ઇશ્વરભક્તિ કરતા કરતા પોતાને જ ઇશ્વર માનનારા, લોકોમાં એની જાનની ખાતે દેવાનારા, પોતાને જ ભગવાન કહેવડાવી લોકો પાસે પોતાની પૂજા કરાવનારા, — એ બધાને માનવતાની વિહંગના કરનારા કહેવાને હરકત નથી. આપણે માનવી માનવતાને પેટ જન્મ્યા છીએ, તેથી ધરી, મન ને જીવિની બધી શક્તિઓનો વિકાસ કરીને, તેમની શ્રદ્ધા કરીને આપણે માનવતાની પૂર્ણતા સાધવાની છે, એનું જાન ન રહેવાથી શમિતે નેરે કોઈ દાનવ અને છે તો કોઈ મોહ અને બાતિમાં સપડાઈને ભગવાન બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માણસે દાનવ બનવાનું નથી કે ઇશ્વર બનવાનું નથી. પરંતુ માનવરૂપે વ્યાપાર કરતા ચૈતન્યનું સદ્ગુણો દાન પ્રગટી કરણ કરતાં કરતાં તેણે માનવતાની સીમાએ પહોંચવાનું જ માનવતાની શક્તિ, મુખ ને પ્રસન્નતા તેણે મેળવવાની છે. એમાં જ તેનો વિકાસ છે. એમાં જ તેની પૂર્ણતા છે. અને આ સિદ્ધિ જ્યારે સધાય તે જ તેનો ધર્મ છે.

આ બધી બાબતો સ્પષ્ટ હોવા છતાં માણસ બ્રાંતિથી જાત-જાતના મોહમાં ફસાય છે, અને તેથી તેને માનવતાનું ગૌરવ પોતાનો આદર્શ સમજતો નથી; ધ્યેય તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી; માનવતાનું ગૌરવ અને માનવતાની વિડંબના એ બે વચ્ચેનો ભેદ તેને સમજતો નથી. માનવની દુર્દૃશ્ય ઈચ્છાઓ કદી દાનવ બનીને તો કદી દેવપણાના મોહમાં ફસાઈને બહાર પડે છે. તે બંને માર્ગો ટાળીને માનવતાનો સરળ માર્ગ ધારણ કરવા માટે શુદ્ધ વિવેકની જરૂર છે. એ વિવેક ન હોય તો માણસ વિલાસને જ વિકાસ સમજે છે; બ્રાંતિને જ્ઞાન, દુર્બળતાને સજ્જનતા, બીકણુપણાને ક્ષમા, મનમાં આસક્તિ છર્તા બળાત્કારથી કરેલા ત્યાગને અને સંયમને વૈરાગ્ય સમજે છે. ભાવના ને યોજના, ઉદાસીનતા ને શાંતિ, જડતા ને સ્થિરતા, મોહ ને પ્રેમ, આસક્તિજન્ય કર્મ ને કર્તવ્ય વચ્ચેનો ભેદ તેને સમજતો નથી. પરંતુ મોહ અને બ્રાંતિ ટાળીને, અજ્ઞાન દૂર કરીને અને વિવેકને શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ કરીને જીવનના અંત સુધીમાં આપણે શું મિશ્ર કરવાનું છે તે જાણવું જોઈએ અને પ્રયત્નપૂર્વક સિદ્ધ કરવું જોઈએ. દુર્બળતા અને ક્ષુદ્ર કામનાને લીધે આપણે દેવતાને શોધતા હોઈએ છીએ, અને તેથી આપણને દેવતાપણું શ્રેષ્ઠ લાગે છે. વિકટ પ્રસંગે પણ જે પોતાનું શીઘ્ર સાચવીને માનવતાથી જીવન ગાળે છે તેને વિષે આપણને કશી વિશેષતા, આદર કે પૂજ્યભાવ લાગતો નથી; પરંતુ કોઈ સાધારણ ભાવિકને પણ આપણે જોતજોતામાં ઈશ્વરપદે બેસાડીએ છીએ. ઈશ્વરભક્તિથી, ધાર્મિક આચરણથી, માણસમાં નમ્રતા, નિરહંકારીપણું, કૃતજ્ઞતા વગેરે ગુણો આવે છે, તેમ જતાં ભક્તિને માર્ગે લાગેલો સાધક થોડા જ દિવસોમાં પોતાનું મનુષ્યત્વ વીસરી જઈને દેવપણામાં સંતોષ માનવા લાગે છે. તે પરથી માનપ્રતિષ્ઠાની હોંશ માણસને મનુષ્યપણામાંથી નીચે પાડવામાં કેવી રીતે કારણ બને છે તે દેખાઈ આવે છે. આ જાતની આકાંક્ષા અને ઈચ્છામાં માનવતાની વિડંબના છે. જે જે

આશા, તૃપ્તિ ને કામનાઓને લીધે માણસ પોતાનું મનુષ્યત્વ ભૂલી જાય. તે તે બધી મનુષ્યત્વની હાની કરનારી છે, એ ઝોળખેને માણસે સાવધાનતાથી અને સંયમથી, ધૈર્યથી અને પુરધારથી, વિવેકથી અને નિરહંકારીપણાથી વર્તીને પોતાની માનવતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ અને સરળ કરવો જોઈએ. ધર્મ, કર્મ, આનંદ, લાલ્સ, ઈચ્છા, કામના, ભાવના, પ્રતિષ્ઠા વગેરે બધા પ્રસંગોમાં તેણે પોતાની માનવતાનું સ્મરણ રાખીને ચાલવું જોઈએ. માનવી કર્તવ્યનું અને માનવી ધર્મનું તેણે સદૈવ સ્મરણ રાખવું જોઈએ. વિશ્વશક્તિમાંથી, ઈશ્વરશક્તિમાંથી પ્રગટ થઈને પોતા સુધી આવી પહોંચેલું આ માનવતાનું દાન અધિક શુદ્ધ અને માનવી સદ્ગુણોથી અધિક સમૃદ્ધ કરીને ભવિષ્યની પ્રજાના કલ્યાણ માટે માનવજાતિને સમર્પણ કરવું જોઈએ. આમાં જ માનવતાનું અને માનવજાતિનું ગૌરવ છે. આ જ બધા ધર્મોનો સાર છે. ભક્તિની અને તત્ત્વજ્ઞાનની પરિસીમા આમાં જ છે.

૬

ભક્તિશોધન - ૧

માનવી દુર્બળતા અને કલ્પનાશક્તિમાંથી ઈશ્વર વિશેની કલ્પના નિર્માણ થયા પછી તેમાંથી માણસ પોતાનાં બીજરની ભારાવના, દુઃખ, અજ્ઞાન, મુશ્કેલીઓ, અને સંકટોનું નિવારણ ભક્તિ, વગેરે કલ્પનાઓ કરવાનો, તેમ જ ધીરજ અને આત્માસન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. માનવપ્રકૃતિમાં જેમ જેમ સજ્જનનાની વૃદ્ધિ થવા લાગી તેમ તેમ ઈશ્વર સૌજન્યની ભક્તિ અને પ્રેમ, વાત્સલ્ય, દયા વગેરે ગુણોનો સાગર છે એમ માણસને

લાગવા માડ્યું અને તે તેની સાથે મારો સંબંધ બાંધવા લાગ્યો. ઈશ્વર વિશે લયાનકતાની કે ઉચ્ચતાની કલ્પના હોય એવે વખતે માનવી મનમાં તેને વિશે પ્રેમ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. એ કાળ દરમ્યાન તેની આરાધનાનો રિવાજ ચાલુ હોય છે. તેમાંથી જ આગળ જતા તપની કલ્પનાઓ પેદા થાય છે. ઈશ્વર વિષેની સૌમ્ય કલ્પનામાંથી જ આગળ જતા ભક્તિ, ઉપાસના વગેરે પ્રકારો શરૂ થયા હશે. અવતારવાદને લીધે ઈશ્વર દુષ્ટસંહારક અને દીનવત્સલ જણાવા લાગ્યો. તે પરથી તેની ભક્તિના અનેક પ્રકારો નિર્માણ થયા. તપની પેઠે ભક્તિમાં પણ સકામ ભક્તિ અને ઈશ્વર સાથે તદ્રૂપ થઈ જન્મ-મરણમાંથી મુક્ત કરનારી ભક્તિ એવા બેદ પડ્યા. સકામ ભક્તિમાંથી જ અનેક દેવતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ ઈશ્વરને સગુણ, સાકાર માનવા લાગ્યા પછી તેના દર્શનની ઈચ્છા, ઉત્કંઠા, વ્યાકુળતા વગેરે માનવી મનમાં પેદા થવા લાગ્યાં, અને તે બધાનો મોક્ષ સાથે સંબંધ જોડવામાં આવ્યો. ઈશ્વરનું જ્ઞાન, દર્શન, સાક્ષાત્કાર, તદ્રૂપતા, તેની સાથે સમરસ થવું, તેની સાથે મળી જવું વગેરે કલ્પનાઓને લીધે ઈશ્વરનું સતત ધ્યાન, ચિંતન, અનુસંધાન રહે તે માટે તેની મૂર્તિનું બધા ઉપચારો સાથે પૂજન, અર્ચન, ભજન, કીર્તન વગેરે ઉપાયોનો ભક્તજને આશ્રય લેવા લાગ્યા. અવતારની કલ્પનાને લીધે ઈશ્વર અને તેની લીલાના વર્ણનોથી ભરેલા ગ્રંથો નિર્માણ થવા લાગ્યા. તેને લઈને ભાવિકતા વધવા લાગી તેના દર્શનની વ્યાકુળતાને લીધે પેદા થયેલી સંસાર ત્રિષેની ઉદાસીનતામાંથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થઈ. વૈરાગ્યને લીધે પ્રેમાળ ભાવિકાના મનમાં તપના સંસ્કાર જાગૃત થયા તેનું પરિણામ પોતાને જાણીજૂઝને કષ્ટમય સ્થિતિમાં નાખવામાં થવા માડ્યું. ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ હોવા છતાં તેના દર્શન માટે ખાસ કષ્ટ સહન કર્યા વગર તે પ્રસન્ન થતો નથી એવી વિસંગત વિચારસરણી પેદા થઈ. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસ અને સાક્ષાત્કાર એવો આ માર્ગની સિદ્ધિનો ક્રમ માનવામાં આવ્યો અને તેથી નિદિધ્યાસના અનેક ઉપાયો

નીકળ્યા. નામસ્મરણ, ધ્યાન વગેરે સાધનો દ્વારા કોઈ કોઈને સાક્ષાત્કાર થયા જેવું લાગવા માંડ્યું. જેમને એટલાથી ચસ મળ્યો નહીં તે પૈકી કેટલાકે શ્રીકૃષ્ણના દર્શનનો સતત નિદિધ્યાસ રહે તે માટે પોતે રાધા બનવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. રાધાની પ્રેમભાવના પોતાનામાં ઉતારવા માટે હાવભાવ, પહેરવેશ, લાગ્યા વગેરે બધામાં તેઓ રાધાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. તેમાંથી તે જાતના યંથો નીકળવા લાગ્યા.

ભક્તિની આ જાતની કલ્પનાઓને લીધે આપણો કંઈક અંશે એકાંગી વિકાસ થયો ખરો; પરંતુ તેથી માનવી દર્શન-સાક્ષાત્કારનું પૂર્ણતા માધવા માટે જે માર્ગ લેવાની જરૂર પરીક્ષણ હતી તે આપણને સૂઝ્યો નહીં. કદાચ તે સૂઝવા જેવી તે કાલે આપણી પગિરિયનિ નહીં હોય.

માનવના સર્વાંગી વિકાસને આપણા જીવનનું ધ્યેય આપણે મમળ્યા હોત તો ગમે તે ઉપાયે ઈશ્વરનો નિદિધ્યાસ ગળીને તે વિષેની કલ્પનામાં તદ્દપ થવામાં આપણને કૃતાર્થતા ન લાગત. શ્રીકૃષ્ણના દર્શન માટે વિવેકહીન સાધનોની પાછળ આપણે ન પડ્યા હોત. નિદિધ્યાસથી ઈશ્વર-સાક્ષાત્કાર જેવું લાગ્યા પછી પણ આપણે તે અનુભવને વિવેકથી તપાસ્યો હોત તો આપણને દેખાત કે તે સાક્ષાત્કાર ઈશ્વરનો નથી પણ નિદિધ્યાસ અને અનુસંધાન દ્વારા ઈશ્વર વિષેની જે કલ્પના આપણે પોતાના ચિત્ત પર દાવવા હતા તે કલ્પનાનો તે આભાસ હતો. તે કલ્પનાને રંગ, રૂપ, ભાવના, અદ્ભુતતા વગેરે બધું જ આપણે આપ્યું હતું. તેના જનક આપણે જ છીએ એમ વિચાર કરતાં આપણા ધ્યાનમાં આંધુ હોત. આવી જાતનો આભાસ એકાદ વખત કે વારંવાર થાય તોય તેથી માનવનાની પૂર્ણતા ચર્ચાકની નથી એ વાત આપણા ધ્યાનમાં વખતસર ન આવવાને લીધે અને જીવન વિષેના એકાંગી વિચારને લીધે વિવેકહીન અને પુરુષાર્થહીન કલ્પનામાં આપણે ખરી ભક્તિથી ધણે જ દૂર તણાયા.

જીવનમાં આપણને ઈશ્વરનિપયક શ્રદ્ધાની ભક્તિની અને નિજાની
 ધણી જરૂર છે પરંતુ એ બધામાં જે પ્રમાણમાં
 ભક્તિ અને કૃપાસનાના વિવેક, પુરુષાર્થ અને વ્યાપકતા હશે તે પ્રમાણમાં
 સાચા લક્ષણો તે ભાવનાઓ આપણને કૃતાર્થ કરી શકશે ઈશ્વર
 નિપયક પ્રેમથી આપણા ચિત્તમાં કેવળ અદ્વૈત

સાત્ત્વિક ભાવો જ્યારે થાય અથવા તે ભાવોના અતિરેકથી આપણને
 તદ્દૂપતા કે મૂર્છા આવે તો તેનાથી ભક્તિની પરિસીમા થઈ શકતી
 નથી વિચારના અંતે આ બધા લક્ષણો કદાચ આપણી દુર્ન્યાયતાના
 લક્ષણો ઠરવાનોય સભન છે તદ્દૂપતાથી આપણે પરમેશ્વર સાથે સમરસ
 થઈએ છીએ અને તેને લીધે આપણુ તેનામાં સમર્પણ થઈ આપણને
 મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતા અને શ્રદ્ધાને લીધે આ અવરથા
 ધણી શ્રેષ્ઠ માનનામાં આવી છે પરંતુ આમાં ધણો વિચારદોષ હોય
 એમ લાગે છે નિશ્ચય અપરપાર ભરેલી શક્તિમાંથી નિર્માણ થયેના,
 ‘હું’ રૂપે માનેલા, શરીર, બુદ્ધિ અને મનસહિત ચૈતન્ય દ્વારા માનવી
 કર્તવ્યો પાર પાડતા રહેવામાં ભક્તિની પરિસીમા છે વિશ્વવશક્તિના
પ્રમાણમાં આપણે જે કે અણુપ્રમાણ છીએ તોપણ એ આણુ તેનો જ
અંશ હોવાથી પરમાત્મામાં જે સાત્ત્વિક ગુણો આપણે કદપીએ છીએ
તે બધા આપણામાં અશરૂપે છે જ તે ગુણોનો ઉત્કર્ષ અને તેમના
પૂર્ણતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ભક્તિનું સાન્ય લક્ષણ છે
 પરમાત્મામાં દયા, ન્યાય, વાત્સલ્ય ઉદારતા, પ્રેમ, ક્ષમા વગેરે ગુણો છે
 એમ આપણે કહીએ છીએ જગતમાં બધે પસરેલી માનવજાતિમાંય
 આ સદ્ગુણો હોય એવી આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ તો તે જ
 સદ્ગુણો આપણામાં લાવવા, તેમનો વિકાસ કરવો અને આ પ્રયત્નમાં જ
 વિશ્વવશક્તિના સાત્ત્વિક તત્ત્વો સાથે સમ-સત્તા સાધવી એ જ સાચી
 તદ્દૂપતા નથી સુ ? આપણામાં અનેક શક્તિઓ અને ગુણો સુપ્તપણે
 વાસ કરે છે, એ પૈકી જે જે શક્તિ અને ગુણ જાગ્રત કરવાનો
 અને વધારવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તે બધા આપણી દ્વારા પ્રકટ

યતાં રહે એવો ઈશ્વરી નિયમ છે. સૃષ્ટિનો એ ધર્મ છે. હાર્મોનિયમની કે કોઈ તત્ત્વવાદની જે પટ્ટી દગાવીએ તેને અનુરૂપ સૂર જ તેમાંથી નીકળવા લાગે છે. એ જ નિયમ પ્રમાણે માનવરૂપે વ્યાપાર કરતી વિશ્વશક્તિના - પરમાત્માના - અંશમાંથી આપણા સકલ અનુસાર પરમેશ્વરી શક્તિનું અને ગુણોનું સનત પ્રગટીકરણ થતુ રહે છે. એમાં જ ખરી માનવતા, સમર્પણ અને સમરસતા છે. વિશ્વશક્તિનો કારભાર અનંત પ્રકારે અને અખડપણે ચાલુ છે. તે કારભારમાંથી આપણે ભાગે આવેલું કાર્ય આપણે પણ અખડિતપણે કરતા રહીએ એ જ પરમેશ્વરની સાચી ઉપાસના છે.

ઈશ્વર વિશેની પોતાની જ કલ્પના સાથે તદ્રૂપતા સાધવાથી, ચિત્તને કેટલોક સમય નિર્બ્યાપાર કરવાથી, અથવા શક્તિની મૂલમોલી ભક્તિના કાર્પનિક આનંદમાં મગ્ન કે ખેદોશ થવાથી, માન્યતાથી તપની માનવતાની પૂર્ણતા ચર્ચા સકતી નથી. પોતાની જ પ્રવૃત્તિ કલ્પનામાં રમ્યા કરવાના કે તન્મય થવાના આનંદ અને સમાધાનના તે પ્રકારો છે. તે મારે જે પ્રમાણમાં આપણે પોતાનામાં વ્યાકુળતા નિર્માણ કરી હશે, જે પ્રમાણમાં પોતાનું જીવન જાણીબૂજીને કલ્પમય કર્યું હશે તે પ્રમાણમાં તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે આપણને આનંદ, પ્રસન્નતા કે શાંતિ જણાવા લાગે છે; અને ફરી ફરીને આનંદમય કલ્પના કરીને તે જ સ્થિતિ ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તે કેટલોક વખત રહી શકે છે એમાં શકા નથી. પરંતુ તે સ્થિતિનું પરીક્ષણ કરતાં, તેનો કાર્યકારણભાવ તપાસના, એ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો આનંદ, આપણે પોતે બનાવેલી આપણી કલ્પમય સ્થિતિનું અને આપણી કલ્પનાનું પરિણામ છે એમ જણાશે. જન્મમરણની ધારણીને લીધે ભાવનાથીયે માણસના મનમાં વૈરાગ્ય અને ભક્તિપ્રધાન ધ્યેયના વાચનથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિની વ્યાકુળતા પેદા થાય છે. તેમાં ઈશ્વર વિશેના જ્ઞાન અને પ્રેમનો ભાગ ધરે જ અદ્ય હોય છે અને ભય અને ઠંડપનાનો ભાગ જ વિરોધ હોય છે. ઈશ્વરી પ્રેમના આનંદને લીધે

સંસારનાં સુખસગવડની જરૂર માણસને લાગતી ન હોય, તે સુખસગવડ વિના માણસ આનંદ, ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહમાં પુરુષાર્થો જીવન ગાળી શકતો હોય, તો ઈશ્વરી પ્રેમ અને આનંદ જીવનમાં અત્યંત જરૂરી હોય એમાં શંકા નથી. પરંતુ ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ અને વૈરાગ્યનો જેમનામાં સંચાર થયો છે એવા માણસો જરૂરી સુખસગવડોનો આગ્રહપૂર્વક, પરાણે ત્યાગ કરીને ભક્તિ, વિહ્વળતા વગેરે વધારવાનો જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેમનામાં ભક્તિ, પ્રેમ વગેરેના ઉત્કર્ષને લીધે જે સહજ શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવવી જોઈએ તે આવતી નથી. પણ તેને બદલે આવશ્યક ક્ષેત્રો અને કર્તવ્યનો ત્યાગ કરવાથી જાણીખૂણે બનાવવામાં આવેલા એકાંગી અને એકાંતિક કષ્ટમય જીવનની અસહ્યતા જ તેમને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જાણવા લાગે છે. એ અસહ્યતાને લીધે થનારી બ્યાકુળતા ઈશ્વરવિષયક પ્રેમને લીધે જ નિર્માણ થયેલી છે, એવી બ્રામ્હ સમજણ તેમનામાં પેદા થાય છે, ભક્તિની ખોટી સમજણને લીધે આગ્રહપૂર્વક ત્યાગ અને તપનો માર્ગ સ્વીકારવાથી પોતાની દિશાભૂલ અને પોતાની માનસિક સ્થિતિના કાર્યકારણભાવ તેમના લક્ષમાં આવતાં નથી. એવી સ્થિતિમાં એક તો ઈશ્વરી સાક્ષાત્કારનો તેમને ભ્રમ કે આભાસ થયા વગર અથવા તો તેમણે તે વિષેનો દલ શરૂ કર્યા વગર પોતે જ બનાવેલા કષ્ટમય જીવનમાંથી તેમનો છુટકારો થતો નથી. આવી જાતના ઘણાખરા ભક્તોનું પૂર્વ જીવન ત્યાગમય તો પાછળનું વિકાસવૈભવવાળું અને આરામવાળું જેવામાં આવે છે. ઈશ્વરી પ્રેમ અને નિષ્ઠા જેમના હૃદયમાં હોય તેમનામાં ખીજાઓ કરતાં અધિક જ્ઞાન, પ્રસન્નતા, ઉત્સાહ વગેરે સહેજે હોવા જોઈએ. સાદા જીવનમાં જ તેમને સંતોષ થવો જોઈએ, પોતાની દરેક શક્તિનો અને વિશેષતાનો ઉપયોગ નિરહંકાર વૃત્તિથી, ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરતા રહેવામાં તેમને સ્વાભાવિકપણે જ કૃતાર્થતા લાગવી જોઈએ. પ્રેમ કે નિષ્ઠા માટે પોતાનું જીવન જાણીખૂણે કષ્ટમય બનાવવાનું તેમને કારણ નથી.

ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર, આત્મસાક્ષાત્કાર, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કે દર્શન, ઈશ્વરી દિવ્ય પ્રેમ, પરમેશ્વરી આનંદ, ઈશ્વરજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, સાક્ષાત્કાર વગેરે બ્રહ્મજ્ઞાન, વગેરે પૈકી કોઈ પણ અનુભવની પ્રાપ્તિ વલ્પનામા રહેલો શુરુદ્ધપાથી, તપથી કે ભક્તિથી સાધકને વીઝળીના વિચારદોષ જનકારાની માફક એકદમ થાય છે, માયાનો પડદો અચાનક સરી પડે છે, એવી જાતની માન્યતા અને શ્રદ્ધા આપણામા આવતી આવી છે; પરંતુ તેમા સત્ત્વ ક્રમ્તા ભ્રમનો જ ભાગ છે એવું આ બાબતનો અનુભવ તપાસતા સમજાય છે. ઈશ્વર, આત્મા કે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કે દર્શન થઈ શકે એવાં તે તત્ત્વો સ્પર્શી નથી અથવા તે આપણાથી વિજન નથી. તેથી આપણુ જ આપણુને જ્ઞાન થાય છે, દર્શન થાય છે, કે આપણો જ આપણુને સાક્ષાત્કાર થાય છે અથવા 'હું કોણુ ?' એ આપણે ઓળખી શકીએ છીએ વગેરે માનવુ એ એક પ્રકારનો ભ્રમ છે, અને આપણુને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ માનવુ એ મહાભ્રમ છે એ બધા આપણા જ ચિત્તની વૃત્તિનિવૃત્તિના પ્રકારો છે. ચિત્તના અભ્યાસથી અને તેમા થયેલા અનુભવના નિરીક્ષણથી વિવેકી માણુમ આ બધા પ્રકારો ઓળખી શકે છે, અને માનવી પૂર્ણતાની દૃષ્ટિથી તેમની ઉપયુક્તતા કે અનુપયુક્તતા જાણી શકે છે.

ઈશ્વર, આત્મા, કે બ્રહ્મની કલ્પનાની સાથે ચિત્તની તાદાત્મ્યના સાધવાથી અથવા હેવટે ચિત્તને નિર્બાપાર કરવાથી સમરસતાનો જીવનની તે તે તત્ત્વોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમજ જ્ઞાન થાય દૃષ્ટિથી વિચાર છે અથવા તેમની સાથે સમગ્રસત્તા સંધાય છે એ માન્યતામા વિચારદોષ લાગે છે. જે જે તત્ત્વો સાથે તાદાત્મ્ય કે સમરસતા સાધવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે તે તત્ત્વમા માનેલા શુણ્ણ આપણામા ઊતરના હોય તો જ તાદાત્મ્ય કે સમરસતા સાધવાનો આપણો પ્રયત્ન યોગ્ય છે એમ કહી શકાય. ઈશ્વર સાથે સમરસતા સાધ્યા પછી પણ જે આપણામાં પુરુષાર્થ અને સમતા

ન આવે; દયા, ન્યાય, હિંદારના, પ્રેમ, ક્ષમા, વાત્સલ્ય એ સદ્ગુણો આપણામાં પૂરેપૂરા ન હોય; અર્થાંક સત્કર્મપરાયણતા આપણામાં ન વ્યાપે; તો તે તાદાત્મ્યની અને સમગ્સતાની માનવી પૂર્ણતાની દૃષ્ટિથી કશી કિંમત માની શકાય નહીં. વરાળની જડ શક્તિની મારફતે મોટી નદીઓમાંથી કાંટેલી નહેરો દ્વારા કે કોઈ જલસંચય દ્વારા પણ યોજનાની મદદથી પ્રચંડ કાળો કરાવી શકાય છે, તો ચૈતન્યના અપરંપાર સાગર એવા પરમાત્મા સાથે — બ્રહ્મા સાથે — આપણે એકરૂપ કે સમરસ થયા પછી આપણી દ્વારા પણ એ મહાચૈતન્યને શોભે એવાં કાર્યો થતાં રહે એ જ એકંદરે બધી દૃષ્ટિથી સુસંગત અને યોગ્ય લાગે છે.

શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા આ શ્રેષ્ઠ અને પરિત્ર લાવનાઓમાં અસાધારણ સામર્થ્ય છે જે પ્રમાણમાં આપણામાં સંયમ, પુરુષાર્થ, સદ્લાવના અને સદ્ગુણ હોય તે પ્રમાણમાં તે સામર્થ્ય પ્રકટ થાય છે. સારાંશ, જે પ્રમાણમાં આપણામાં ધર્મ હશે, જે પ્રમાણમાં આપણું જીવન ધર્મમાર્ગે ચાલતું હશે તે પ્રમાણમાં આપણી લાવનાઓના પ્રલાવનો અનુભવ થવાનો. ધર્મમાં સામર્થ્ય લાવવાનું કામ શ્રદ્ધાનું છે; ધર્મને ગતિ આપવાનું કામ ભક્તિનું છે; અને ધર્મમાં તેજ લાવવાનું સામર્થ્ય નિષ્ઠાના છે; એ ધ્યાનમાં લઈ આપણે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને નિષ્ઠાને આપણા જીવનમાં યોગ્ય મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

ભક્તિશોધન-૨

આપણા લોકોમાં ભક્તિ અને આરાધનાની જુદી જુદી કલ્પનાઓ

અને પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. તે દરેક કેવી રીતે ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો અને મ્યારે નિર્માણુ થઈ હશે એ ખાતરીપૂર્વક મેં કહી શકાય તેમ નથી. છતાં તે કલ્પના સમાજમાં

કે લોકમાનસમાં પેલ યવાનાં સાધારણપણે ફારણો શી હશે તે વિષે કંઈક અદ્યજ કરી શકાય તેમ છે. માણસ ઓછોવત્તો સમૂહ કરીને રહેવા લાગ્યો ત્યાર પછી તેના ચિત્તમાં આરાધનાનો ભાવ પેદા થયો હશે. તે કાળે આરાધનાનું સ્વરૂપ કણે ભાવે સામૂહિક હોઈ તેમાં સામૂહિક દિત્તો - ઓછામાં ઓછું પોતાના સમુદાયના દિત્તો તો - હેતુ હશે જ. ત્યાર પછી બ્યક્તિગત દુઃખસમન માટે પણ આરાધનાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ હશે. આગળનામાં વૈરાગ્યનો ભાવ નહોતો પણ દુઃખસમન અને સુખપ્રાપ્તિનો હેતુ હોય છે. પુનર્જન્મની કલ્પના પછી તપની અને તપમાંથી લાગ અને વૈરાગ્યની કલ્પના નિર્માણુ થઈ હશે તપમાં પણ આગળ જતાં ઔદિક અને પારલૌકિક એવા બેદો જણાઈ આવે છે. મેદ્દાની કલ્પના પછી તેમાંથી જ પારમાર્થિક હેતુના તપનો વિચાર પેદા થયો. લાગ અને વૈરાગ્યની કલ્પનાનું નિરીક્ષણ કરતાં એવું જણાઈ આવશે કે મનમાં કામના હોઈ તે આ જન્મમાં કે હવે પછીના જન્મમાં પૂર્ણ થાય એ ઇચ્છાથી અને આશાથી આચરવામાં આવતા સયમમાં અને કડક વ્રતમાં વૈરાગ્ય નથી હોતો પણ તેટલા વખત પૂરતી લાગની ભાવના હોય છે. અને ચાલુ કે હવે પછીના જન્મ માટે પણ બાલ સુખોપબોગની ઇચ્છા ન કરતાં તેના કાયમનો લાગ કરવામાં વૈરાગ્યની ભાવના હોય છે. આ પરથી લાગમાં

બહુ તો પારલૌકિક અને વૈરાગ્યમા કેવળ પરમાર્થિક હેતુ હોય છે. મોક્ષના હેતુમાંથી કર્મક્ષયની નિશ્ચયસંભાષણી પેદા થયા પછી જ વૈરાગ્યની ભાવનાથી સયમનો આગ્રહ માનવી મનમા પેદા થયો હોવો જોઈએ.

માનવી મનમા પ્રથમ દેવતાઓની કલ્પના આવ્યા પછી તેમાંથી જ આરાધનાની અને ત્યાર પછી તપની કલ્પના

મક્તિની વલ્લભાનો નીકળી રોય. તોપણ બહુજનસમાજ દેવતાઓની સામાન્ય ઇતિહાસ આરાધનામા જ લાભો વખત રહ્યો હોવો જોઈએ.

તિથિ કે પર્વને નિમિત્તે એકાદ વ્રત કરવા ઉપરાંત સાધારણ લોકોના આચરણમાં તપનો સરકાર જોવામાં આવતો નથી. મોક્ષની કલ્પના પછી તપને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ આવ્યું. કર્મક્ષયના નિશ્ચયને લીધે મોક્ષ માટે સન્યાસ જરૂરી હતો. કર્મક્ષય માટે જ ચિત્તલયના ઉપાયની શોધ થઈ. મોક્ષમાર્ગો વ્યક્તિઓએ જ તેની વૃદ્ધિ કરી. દર્શનોનો ઉપયોગ જન અને જગતનો સબધ વધારે વધારે શુદ્ધ અને સરન કરવા તરફ ન થતા તેમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી લેવાની વૃત્તિ દેખાય છે. અનંતારવાદની કલ્પના પછી પૌરાણિક દેવતાઓની આરાધના શરૂ થઈ. આરાધનાની પાછળ હમેશા કામનિક હેતુ જ રોય છે. આરાધના અને તપની મિશ્રિત કલ્પનાઓમાંથી ભક્તિની ભાવના નીકળી હશે એમ લાગે છે. ભક્તિમાં સકામ અને નિષ્કામ એના સુખ્ય બે બેદ માનવામાં આવે છે. ઔદિક સુખ માટે ભક્તિ કરનારા સકામ અને મોક્ષ માટે ભક્તિ કરનારા નિષ્કામ ભક્ત કહેવાય છે. પરંતુ સકામ ભક્તિને આરાધના કહીએ તો ભક્તિના આવી જાતના એ બેદ માનવાનું કારણ રહેતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન અને અવતારવાદ એ એનો મેળ બેસાડનાના પ્રયત્નમાંથી સચુચુનિચુચુ, સાકારનિરાકાર વગેરે અધિરવિષયક કલ્પનાઓ નીકળી છે. તેમનો મેળ બેસાડનાના સતત પ્રયત્નની સિદ્ધિને પરિણામે પરમેશ્વરને નિર્ચુલનો સચુચુ અને સચુચુને નિર્ચુલ, નિરાકારનો સાકાર અને સાકારનો નિરાકાર એમ આપણી સગવડ પ્રમાણે, પ્રસંગોપાત્ત ભાવના અને જરૂરિયાત પ્રમાણે ગમે તેવો

અનાવરો એ આપણા તરવરાનનો સહજ ખેલ થઈ પડ્યો છે. પ્રચલિત દેવતાઓની આરાધનાથી કામનાસિદ્ધિ ન થવાથી નવા નવા દેવતાઓની કલ્પના લોકમાનસમાં પેદા થતી આવી છે. દરેક દેવતાની ઉત્પત્તિની કથા એવી જ મળે છે કે, ભક્તના સંકટ વખતે અવતાર લઈને તેણે તેનું સંકટ નિવારણ કર્યું. અને આજે પણ અમુક એક કારાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે તેની આરાધના કરવામાં આવે તો આરાધકને ને સંકટમાંથી છોડાવીને સુખ અને વૈભવથી સંપન્ન કરી શકે, એવી ને વિધેની લોકશ્રદ્ધા છે. દેવતાઓની આરાધના માટે મૂર્તિપૂજાની પ્રથા પડી. વૈદિક કાળમાં દેવતાઓની આરાધના હતી. પણ મૂર્તિપૂજા તે કાળે પ્રચલિત હોય એમ ક્યાય જણાતુ નથી. એકેશ્વરી ઉપાસના કે ભક્તિની શક્તિ આપણા લોકોમાં કોઈ કાળે પણ હતી કે નહીં એ વિષે શંકા છે. ઈશ્વરને સચ્ચા માન્યા વગર ભાવભક્તિને આધાર નથી; અને તેને સચ્ચા અને સાકાર માન્યા સિવાય મૂર્તિપૂજાને આધાર મળી શકતો નથી. કામના, દેવતા અને અવતારવાદને લીધે મૂર્તિઓ અને તેમની પૂજાના પ્રકારોનો ખેદદ વૃદ્ધિ આપણા સમાજમાં થઈ છે. તેને લીધે લોકમાનસ તેવું જ બન્યું છે. લાગ કોઈ કોઈ જગાએ જણાતો હોય તોય તેમાં વૈરાગ્ય દેખાતો નથી. ઈશ્વરપ્રેમ અને ઈશ્વરનિષ્ઠાને લીધે સમાજ ઉન્નત થાય છે, તેમાં સદ્ગુણ રહે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. પરંતુ દેવળ આરાધનાની પાછળ પડેલો સમાજ કામનિક અને દુર્બળ રહે છે.

આપણી હંમેશની યોગ્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જોઈતા પુરુષાર્થનો, સમયકોનો, તેમ જ તે માટે જોઈતી સકામ અને નિષ્કામ વિદ્યા, કળા અને જ્ઞાનનો અભાવ; સમાજમાં પરસ્પર અવિતનું પરિણામ સહાય કરીને એકબીજાનું દુઃખ ઓછું કરવા માટે જોઈતી સહકારવૃત્તિનો અભાવ; આત્મીયતાની વિશાળ ભાવનાનો અને તદ્દુરૂપ આચરણનો એટલે એકંદરે સામુદાયિક ભાવનાનો અભાવ—એવી અનેક ભૂતની વૈયક્તિક અને સામાજિક પ્રતિકૂળ ચરિત્રિયોને લીધે દેવતાઓની આરાધના સિવાય દુઃખ કે સંકટને વખતે

આશા આપનારો બીજો કોઈ ઉપાય ન હોવાથી બહુજનસમાજ દેવતાઓનો આરાધક બન્યો છે. દુઃખને પ્રસંગે ‘ઈશ્વરેચ્છા’, ‘પ્રાન્નધ’ જેવા શબ્દો ઉચ્ચારીને પોતાના મનનું સાંત્વન કરી લેવાની તેને ટેવ પડી છે, એનું પણ આ જ કારણ છે. આપણાં દુઃખો, મુશ્કેલીઓ અને સંકટો માટે યોગ્ય ભૌતિક ઉપાય આપણે જાણતા નથી. સમુદાયની આપણને મદદ નથી. ‘જગતમાં કોઈ કોઈનું’ નથી, એ નિરાશામય સૂત્ર અનુસાર આપણા બધાનું જીવન ચાલતું આવ્યું છે. આજે પણ જે ઈશ્વરભક્તિના એને ધાર્મિકતાના પ્રકારો આપણામાં જોવા મળે છે, તેમનો વિચાર કરતા તેમાં ભક્તિ કે ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ જ નથી હોતો. પણ પોતાની ઇચ્છાપૂર્તિને માટે દેવતાની આરાધના જ ચાલતી આવેલી દેખાય છે. દેવતાનો આરાધક તે દેવતાને પરમેશ્વરનું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ માનતો હોય તોય આરાધનાની આખી પદ્ધતિ પરથી પરમાત્માની વિશાળ કલ્પના આપણને સહની નથી એમ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે તેથી જ આપણા સમાજમાં સંકુચિત સ્વરૂપના સ્થળદેવતા, જળદેવતા, ડુંગદેવતા, શાંતિ કે સમુદાયના દેવતા, એમ જુદા જુદા સંકુચિત સ્વરૂપ, અધિકાર અને સામર્થ્યના દેવતાઓ વિષેની કલ્પનાઓ રૂઢ થઈ છે. શાંતિ છોડીને સમાજ વિષેની કલ્પના કરવી જેમ આપણી શક્તિની બહાર છે, તે જ પ્રમાણે દેવતા કરતાં અધિક વ્યાપક ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણને માફક આવતી નથી. આપણામાં મહાન સામુદાયિક ભાવ પેદા થતો નથી તેનું કારણ આપણી સંકુચિત આરાધના પણ છે એમા શંકા નથી. આપણી સકામ ભક્તિનો આ પ્રકાર છે. તેમાંથી જ દેવતા, મૂર્તિપૂજા અને કર્મકાંડની વૃદ્ધિ થયેલી છે. પણ નિષ્કામ મનાની ભક્તિનો વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ આપણી અસમર્થતા, પંચુતા અને દુર્બળતા જ કારણ હશે એમ લાગે છે. મંસારમાં અડચણો, સંકટો કે મરણ પછી થનારી યાતનાઓ, જન્મમરણનો ભય, અને એ બધાની સાથે મોક્ષની અગ્નિલાવા વગેરે બાજતો આપણા નિષ્કામ ભક્તોના વેરાબળાં કારણો દનાં એમ જણાઈ આવે છે. ઈશ્વર વિશેના

પ્રેમને લીધે સસાર નીરસ લાગ્યો હોય અને તેના સુખ વિશે અતગ્રામી સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય ઊપજ્યો હોય એવા માણસો આપણામાં મળવા મુશ્કેલ છે તેમનામાં ત્યાગ હશે પરંતુ વૈરાગ્ય લાગ્યે જ દેખાશે અને તેથી જ ભક્તિના પહેલા આવેશમાં ત્યાગી અને તપસ્વી જીવન ગાળનારી વ્યક્તિઓ કાળાનરે મુરુ અને મહત્ત બન્યા પછી સુખભોગી અને વૈભવપ્રિય બનેલી દેખાઈ આવે છે સમર્થ રામદાસ કહે છે

સસારતાપેં તાપલા । ત્રિવિધ તાપેં જો પોઝલા ।

તોચિ એક અધિકારી ચાલા । પરમાયાંસી ॥

રાસબીષ

(જે સસારના દુ ખથી તપ્ત થયેલો છે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક - ત્રણ પ્રકરના તાપથી જે બળેલો છે તે જ કેવળ પરમાર્થનો અધિકારી થાય છે) પરમાર્થની લાપકાત વિશે આપણા મહાત્માઓની આ જાતની સમજણ હતી એમ ક્યેા પરથી દેખાઈ આવે છે સમાજવ્યવસ્થા બ્યારે સારી નથી હોતી, પ્રાકૃતિક બાહ્ય કાગજોથી આનંદારા સકોગે દૂર કરવાની શક્તિ બ્યારે સમાજમાં નથી હોતી પ્રામાણિક માર્ગે મહેનત કરવા છતાં બ્યારે પોતાનો અને પોતાના સ્ત્રીનાગ્રામનો નિર્વાહ ચલાવવો કઠણ હોય છે ત્યારે સમાજમાં એક બાબુથી ખોટો વૈરાગ્ય અને ખીજ બાબુથી અનેક દુર્યુષો વધી પડે છે આખું વરસ મહેનત કરીને મેળવેલુ ધન આપણને નિરાતે અને વ્યવસ્થિતપણે ભોજનના મળશે એવી બ્યા ખાતરી નથી હોતી, બ્યા સકટમાં કોઈ કોઈને મદદ કરવું નથી બ્યા પ્રેમ વિશ્વાસ ને એકનાની લાગણી નથી, બધાનું રક્ષણ કરનાવું કે ન્યાય કરવાનું સામર્થ્ય બ્યા નથી, તે સમાજમાં સસારસુખની જામતમાં નિરાશા, ઉદાસીનતા વગેરે વિશેષ જણાય તો આશ્ચર્ય નહીં તે જ પ્રમાણે તે જ સ્થિતિમાં ખીજ બાબુએ સમાજમાં અન્યાય ને અત્યાચારની વૃદ્ધિ થાય તો તેમાં પણ કરી નવાઈ નથી સામાજિક દૃષ્ટિથી આ અત્યંત અનંત અને લાચારીની અવસ્થા છે એમાં શકા નથી તેમાંથી જ કોઈ ભક્ત તરીકે

પ્રખ્યાત થાય એટલે તે, પોતાના અનુયાયીઓને એક પથ નિર્માણ કરે છે; તે પંથ બિક્ષા પર કે મઠ, મંદિર, દેવસ્થાન ને ઇનામ પર ચાલતો રહે એવી તે વ્યવસ્થા કરે છે. પણ જે સમાજસ્થિતિ પોતાની પંચુતાનુ, વૈરાગ્યનું અને લક્ષિતુ કારણ બની તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન થશે ભાગે કોઈ પણ કરતું નથી. આવી સ્થિતિમાં જેમ જેમ સાધુસંપ્રદાયો વધતા ગયા તેમ તેમ આપણે વધારે ને વધારે ધાર્મિક યર્ષએ છીએ, આપણામાં ભક્તિ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે એવો ભૂલભરેલો ખ્યાલ અને અભિમાન આપણામાં વધતાં ગયાં. એને પરિણામે જીવનને આવશ્યક અને ઉન્નત કરનારા કર્મમાર્ગની અને ગૃહસ્થાશ્રમની અવહેલના થવા લાગી અને આજે આપણે વધારે ને વધારે પંચુ અને અસમર્થ થઈ રહ્યા છીએ.

વેદ ને ઉપનિષદ જેવું મહાન તત્ત્વજ્ઞાન આપણા દેશમાં ધણા

પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે, રામાયણમહાભારત

દેવદેવતાની વૃદ્ધિને જેવા કીમતી મંથો હજારો વર્ષથી આપણે આંતરેલી ગણેલી પંચુતા અને સંભળાતા આવ્યા છે, છતાં આપણામાં

સામુદાયિક ભાવ નિર્માણ થતો નથી અને આપણો

સમાજ સમર્થ બનતો નથી. જીવનને જરૂરી એવો બોધ તે તત્ત્વજ્ઞાન

અને બહુમૂલ્ય મંથોમાંથી ન લેતાં આપણે આપણી દુર્બળતાને લીધે

તેમજ આપણી જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જોઈતા જ્ઞાન, સામર્થ્ય

વગેરેના અભાવને લીધે આપણે અવતારવાદી, દેવતાવાદી અને કર્મવાદી

બનીને તેમાંથી જ કેવળ મૂર્તિના પૂજક અને આરાધક બન્યા છીએ.

મૂર્તિ જ આપણો પરમેશ્વર બની છે. આપણા દેશના કરોડો લોકો હજુ

પણ શૂતપિશાચની પૂજા કરે છે. ગાય, બળદ, સર્પ જેવાં પ્રાણી; વડ,

પીપ્પળા, રામી, ઉંખરો, તુળસી જેવાં ઝાડ તથા છોડ, એ બધાનું કામનિક

પૂજન હજી આપણામાં ચાલુ છે. આ સ્થિતિમાંથી જેમને અર્થોપાર્જન

થાય તેઓ જ ધર્મોપદેશક બનીને આ સ્થિતિ કલ્પમ રાખવાનો

પ્રયત્ન કરે છે. આ બધામાં આજે પણ આપણી દુર્બળતા અને અજ્ઞાનને

સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પડેલાંનાં અગણિત દેવતાઓ અને દેવસ્થાનો હોવા છતાં તેમાં હજુ પણ વધારો ચાલુ જ છે. પ્રામાણિક અને સદાચારી ગૃહસ્થાશ્રમી માણુમને સમાજમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત માનતુ નથી. પરંતુ જેણે સંસાર છોડ્યો છે એવાને અને પોતાને ભક્ત કહેવાવનારને બહુજનસમાજ પૂજ્ય માનવા લાગે છે. તેની આજુમાજુ અનુયાયીઓ ભેગા થવા મડિ છે. ભોક્ષાને એક નવીન આરાધ્ય મળે છે. તેની કૃપાથી પોતાનો યોગક્ષેમ ચાલે છે કે ચાલશે એવી શ્રદ્ધા તેઓ રાખે છે. થોડા જ દિવસમાં તે ભક્ત મહાત્મા બને છે, ગુરુ બને છે. આવી રીતે ભાવિકોની વધતી જતી ભક્તિને લીધે વખત જતા તે ભક્ત ભગવાન બને છે. તેનું મૃત્યુ થતાં જ તેના જીવતાં તેનામાં જે સામર્થ્ય ન હતું તે તેના પ્રેતમાં, પ્રેત ખળી જતાં જ ગખમાં અને રાખમાંથી પથ્થર કે માટીની તેની મમાધિમાં અથવા તેના નામથી સ્થાપન કરાયેલી પાકુકામાં કે મૂર્તિમાં, એવા ક્રમથી વધનાં વધતાં છે. રે ત્યા જ સ્થિર થાય છે. અને તે સમાધિમાં કે મૂર્તિમાં બેસીને તે મહાત્મા એટલે મરેલો માણુસ જગતનો - ઓછામાં ઓછું પોતાના ભક્તોનો તો ખરો જ - યોગક્ષેમ ચલાવે છે, એવી શ્રદ્ધા સમાજમાં રૂઢ થાય છે. તે એક દેવરથાન કે જાત્રાનું ધામ બને છે. જેમને જેમને ભાવિકો કે જાત્રાળુઓ તરફથી દ્રવ્યસાજ થાય છે તેઓ બધા તે સ્થાનનું માહાત્મ્ય વધારે છે. પરંતુ સૌથી આશ્ચર્યની અને ખેદની વાત તો એ છે કે જૂના અને આવી રીતે દર સાલ વધતાં જતા દેવતાઓ, દેવસ્થાનો અને ભગવાનના અવતારો, બધાના ભેગા થયેલા સામર્થ્યથી પણ આપણા દૈન્ય, દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાન નાખૂદ થતાં નથી. આપણી પંચુના દૂર થતી નથી. આપણામાં પુરુષાર્થ આવતો નથી. આપણી યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રામાણિકતાથી પૂરી કરી શકાય એવી શક્તિ આપણામાં આવતી નથી અથવા સાદી માણુસાઈ પણ હજુ અપણામાં આવતી નથી, આવી શકતી નથી. બહુજનસમાજની આજે આવી દશા છે.

દુર્બળ માણુસ પોતાના આધારો વધારે તેથી સન્ન થતો નથી. તેમાંય કાલ્પનિક આધારોથી તો ઊલટું તેની દુર્બળતા જ વધે છે.

આપણા સમાજની આવી જ સ્થિતિ છે. આપણે હજી માનવતાને મહત્ત્વ આપતા નથી દેવતા કે દેવતાપણું આપણને પ્રિય લાગે છે. કંઈક વિશેષતાનો આભાસ થતાં આપણે પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગીએ છીએ. કામનિક લોકો આપણી પાછળ પડીને આપણને એકદમ પૂજ્ય અને દેવતા બનાવે છે. પથ્થરને સિંદૂર ચોપડીએ કે જેમ તેનો બજારંગ બને છે તેમ જ જેમને બરાબર સંસાર ચલાવતાં આવડતું નથી, પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રામાણિક માર્ગે પૂરી કરવા જેટલું જ્ઞાન, શક્તિ ને પુરુષાર્થ જેમનામાં નથી તેમને સમાજ આરાધ્ય બનાવે છે. કારણ લોકોને પણ કામનાપૂર્તિ માટે દેવતાની જરૂર હોય છે. એમને મન શુદ્ધિ, સદાચારી, કર્મમાર્ગો ગૃહસ્થાશ્રમી માણસની કિંમત શી હોય? આ જાતની સામાજિક અને ભાવિક મનોરચનાને લીધે આપણામાં દેવતાપદ પ્રાપ્ત કરવું સહેલું છે, પણ માણસ બનવું કઠણ થયેલું છે. ભાવિકોની શ્રદ્ધાને લીધે જ્યાં પથ્થરમાં પણ દેવપણુ આવે છે ત્યાં આપણામાં મનુષ્યત્વ આવે તે પહેલાં ભાવિકો આપણને દેવતા કે ભગવાન બનાવે તો તેમાં નવાઈ શી? પણ માનવતાની દૃષ્ટિથી આ સ્થિતિ બંને બાજુથી ધણી હીનતાની, અજ્ઞાનની અને દુર્જનતાની દર્શક છે. આ સ્થિતિને લીધે જ ધર્મ અને ઈશ્વરને નામે સમાજમાં દલ ચાલતો આવ્યો છે, અને દિવસે દિવસે સમાજમાંથી પુરુષાર્થ નાશ પામતો આવ્યો છે.

સારાંશ, ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન, બહુમૂલ્ય શ્રેયો, લાખો દેવતા અને તેટલા જ દેવસ્થાનો, ઈશ્વર વિષેની સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર બગેરે કલ્પનાઓ, સકામ-નિષ્કામ ભક્તિ, આરાધના—એ ઘેરી કશાથી પણ આપણામાં માનવતાનો વિકાસ થયો નથી. આપણે મનુષ્યત્વને મહત્ત્વ આપ્યું નહીં તેથી, માનવધર્મની કિંમત ઝોળખી નહીં તેથી, અને સામુદાયિક ધ્યેયને જીવનનો આદર્શ બનાવ્યો નહીં તેથી, આજની આ અવનત સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યા છીએ, એ વાત જો આપણે ગમે ઊતરી હોય તો તેની સાથે આ વાત પણ આપણા લક્ષમાં આવવી જોઈએ.

કે, આ સ્થિતિ એમ ને એમ ચાલુ રહે તો આપણા બધા દેવધ્યાનો, મઠ-મંદિરો, આપણા પયો, સંપ્રદાયો વગેરે બધી જ બાજતો આપણી દુર્બળતાની, નાલાયકીની અને અજ્ઞાનની સાબિતીઓ અને સ્મારકો બનવાનો વખત પાસે આવી પહોંચ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિનું આપણે ગમે તેટલું અભિમાન ગળીએ, તત્વજ્ઞાનના વિષય પર આપણે ગમે તેટલું પાઠિત્ય ડહોળી શકતા હોઈએ તોપણ આપણી બધી પરીક્ષા આપણી માનસિક સ્થિતિ પરથી, આપણા સદ્ગુણો પરથી અને આપણા દરરોજના આચરણ પરથી કરવામા આવે છે બહુજનસમાજ આજે કઈ ભૂમિકા પર છે તે જોઈને એ પરથી સમાજની લાવકાન નક્કી થાય છે

આ સ્થિતિ આપણને દુઃખદ લાગતી હોય અને આપણે મનુષ્ય છીએ અને મનુષ્ય તરીકે આપણે જીવવાનું છે મક્તિનું સાચું સ્વરૂપ એમ આપણને સાચે જ લાગતું હોય તો વ્યક્તિગત સુખની અને ઈશ્વર વિષેના બ્રામક ધ્યેયની ક'પનાઓ આપણે છોડી દેવી જોઈએ. આપણે શુદ્ધ વિવેક જાગ્રત કરવો જોઈએ. આપણા પુરુષાર્થની અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થતી રહે એવું વ્યાપક અને સામુદાયિક ધ્યેય આપણે અપનાવવું જોઈએ. બધાના કલ્યાણનું માર્ગ આપણે સ્વીકારવો જોઈએ તે માટે ઈશ્વર વિષેની નિષ્ઠાને આપણે શુદ્ધ અને વ્યાપક બનાવવી જોઈએ. તે નિષ્ઠામા જ ભક્તિનો અંતર્ભાવ થાય છે. તે નિષ્ઠાના બળ પર જ આપણે પોતાનું જીવન માર્થક કરી શકીશું એવી શ્રદ્ધા આપણા અંતરમાં દૃઢ થવી જોઈએ. ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની ઉપાસના અને તે ઉપાસના દ્વારા પ્રસંગાનુસાર બીજાઓ માટે પોતાના સુખનું સમર્પણ એ જ પરમાત્માની શ્રદ્ધા ભક્તિ છે, એવી આપણને ખાતરી થવી જોઈએ. નિષ્ઠા એ મહાન શક્તિ છે. જીવનમા કર્તવ્ય અને ધર્મને પ્રસંગે જ્યારે જ્યારે આપણું સામર્થ્ય જોણું પડતું આપણને લાગે તે ને પ્રસંગે અને તે તે ઠેકાણે આ મહાન શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આપણે પોતાની સાત્વિકતા અને સામર્થ્ય વધારી ધર્મમાર્ગમાં આગળ જવાનો પ્રયત્ન

કરવો જોઈએ તે માટે પરમ શુદ્ધ, અત્યંત વ્યાપક, મહા મંગલ અને મહા સમર્થ એવી ઈશ્વરવિષયક ભાવના આપણે ધારણ કરવી જોઈએ તે આપણા હૃદયમાં ઊડે જિતરીને, દૃઢ ચર્ધને આપણા લોહીમાં એકરસ થઈ ગયા પછી આપણા દ્વારા ચનારા દરેક કર્મમાં, આપણી વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ બધામાં, તે જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાનું દર્શન થતું રહેશે. સદ્ગુણ અને સત્કર્મને રૂપે તે મહાશક્તિના અરાનું યથાકાળે યથાએક પ્રગટીકરણ આપણી મારફતે ચલા કરશે. પછી આપણને વારે વારે ઈશ્વરની સહાય માગતી નહીં પડે તે વખતે આપણા મંદા વ્યવહારો માનવધર્મને પોષક અને સહાયક બનશે. આપણું આખું જીવન જ ધર્મમય, શ્રદ્ધામય, ભક્તિમય અને નિષ્ઠામય બની જશે. ઈશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય પામવાનો, તેને સમર્પણ ચવાનો, આ જ માર્ગ છે એમાં જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાની પરિસીમા છે. આ માર્ગ જો આપણને મિલકે થાય તો વૈયક્તિક સુખની અને આનંદવિષયક ભૂમિની આપણી બધી કલ્પનાઓ ભોપ પામશે. આપણો પેતાનો ઉદ્ધાર, સમાજનો ઉદ્ધાર અને જગતનો ઉદ્ધાર એકબીજાથી જુદા નથી એવો આપણને અનુભવ થશે આપણું જીવન સહેજે પરમાત્મા સાથે સમરસ ચલા જેવું હમેશા શુદ્ધ, ચૈતન્યયુક્ત અને વ્યાપક રહેશે. આ જ ભક્તિ, આ જ સમર્પણ અને આ જ માનવતાની પૂર્ણતા છે.

શક્તિસૌધન-૩

આપણા શરીરમાં જેટલી શક્તિ છે તેના કરતાં સઘિંત્રા એટલે કે આપણી બહાર જે શક્તિ છે તે અત્યંત પ્રચંડ અને મહાશક્તિને શરણે અપાત્ર છે, અને તે શક્તિ આગળ આપણુ કાંઈ ચાલતુ નથી અને આવશે નહીં એવુ જ્ઞાન માનવ-જાતિના પ્રાથમિક કાળમાં પણ માણસને થયુ હોયું જોઈએ, તે શક્તિના દુ ખંદાથી અનુભવને લીધે લાયભીન અને દીન બનેલા મનથી, તે શક્તિને દેવના માની તેની આગળ પોતાની દીનતા પ્રગટ કરીને, તેની પ્રશંસા કરીને, તેને શરણે જઈને તેનો કાપ સ્થાત કરવાનો પ્રયત્ન તે કાળે માણસો કરવા લાગ્યા હશે. તેનો કાપ પોતાની ઉપર ફરી ન જીતે એટલા માટે પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુઓ તેને વાગ્વાર અર્પણ કરીને તેને સતુષ્ટ કરવાની કલ્પના તેજ વખતે તેમને સૂઝી હશે. એવી જ જાતની ક્રિયાઓમાંથી દેવતાની આગધનાની શરઆત થઈ હશે. લાયમાંથી દીનતા, દીનતામાંથી શરણાગતિ, તેમાંથી જ કંઈક અનિષ્ટ દૂર થવાના કે કંઈક સુખપ્રાપ્તિના અનુભવ જેવુ લાગ્યું એટલે કૃતજ્ઞતા, કૃતજ્ઞતા પછી નમ્રતા, પ્રેમ, પ્રેમમાંથી શ્રદ્ધા, શક્તિ, શક્તિમાંથી નિષ્ઠા, એમ ધણી લાના વખતના જુદા જુદા અનુભવ પરથી માનવી જીવનમાં જુદી જુદી લાવનાઓ એક પછી એક નિર્માણ થતી આવી છે, તેમનો વિકાસ થતો આવ્યો છે.

આદિ કાળે માણસને ડુદરતના ધર્મોનું જ્ઞાન ધણુ અલ્પ હતું.

ધારણપોષણના સાધનો કેવળ કુદરતી હતા તેટલાજ.

વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને પછી કુદરતના ધર્મોનું જ્ઞાન જેમ જેમ તેને મક્તિનો માનવજાતિના થવા લાગ્યું તેમ તેમ પોતાના પરિજમથી અને હૃત્સ્પર્શ માટે અવયોગ જુદિથી ધારણપોષણના જીવન સાધનો તે પ્રાપ્ત કળ્યા લાગ્યા આજ ક્રમે જેમ જેમ તેનું જીવિતક

કરવો જોઈએ તે માટે પરમ શુદ્ધ, અત્યંત વ્યાપક, મહા મગ્ન અને મહા સમર્થ એવી ઈશ્વરવિષયક ભાવના આપણે ધારણ કરવી જોઈએ તે આપણા હૃદયમાં જોડે ભિતરીને, દૃઢ થઈને આપણા લોહીમાં એકરસ થઈ ગયા પછી આપણા દ્વારા ચનારા દરેક કર્મમાં, આપણી વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ બધામાં, તે જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાનું દર્શન થતું રહેશે. સદ્ગુણ અને સત્કર્મને રૂપે તે મહાશક્તિના અશનું યથાકાળે યથાથોમ્ય પ્રગટીકરણ આપણો આરક્ષે થયા કરશે પછી આપણને વારે વારે ઈશ્વરની સહાય માગવી નહીં પડે તે વખતે આપણા મધ્ય વ્યવહારો માનવધર્મને પોષક અને સહાયક બનશે આપણુ આપ્તુ જીવન જ ધર્મમય, શ્રદ્ધામય, ભક્તિમય અને નિષ્ઠામય બની જશે ઈશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય પામવાનો, તેને સમર્પણ થવાનો, આ જ માર્ગ છે એમાં જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાની પરિસીમા છે. આ માર્ગ જો આપણને મિલકે યાય તો વૈયક્તિક સુખની અને આનંદવિષયક ભક્તિની આપણી બધી કલ્પનાઓ લોપ પામશે આપણો પોતાનો ઉદ્ધાર, સમાજનો ઉદ્ધાર અને જગતનો ઉદ્ધાર એકબીજાથી જુદા નથી એવો આપણને અનુભવ થશે આપણુ જીવન સહેજે પરમાત્મા સાથે સમરસ થયા જેતું હમેશ શુદ્ધ, ચૈતન્યયુક્ત અને વ્યાપક રહેશે આ જ ભક્તિ આ જ સમર્પણ અને આ જ માનવતાની પૂર્ણતા છે

શક્તિશોધન-૩

આપણા શરીરમાં જેટલી શક્તિ છે તેના કરતાં સૃષ્ટિમાં એટલે કે આપણી અદ્યાર જે શક્તિ છે તે અત્યંત પ્રચંડ અને મહાશક્તિને શરણે અપાર છે; અને તે શક્તિ આગળ આપણું કાંઈ ચાલતું નથી અને ચાલશે નહીં એવું જ્ઞાન માનવ-જાતિના પ્રાથમિક કાળમાં પણ માણસને થયું હોવું જોઈએ. તે શક્તિના દુઃખદાયી અનુભવને લીધે લયભીન અને દીન બનેલા મનથી, તે શક્તિને દેવના માની તેની આગળ પોતાની દીનતા પ્રગટ કરીને, તેની પ્રશંસા કરીને, તેને શરણે જઈને તેનો કોષ શાંત કરવાનો પ્રયત્ન તે કાળે માણસે કરવા લાગ્યા હશે. તેના કોષ પોતાની ઉપર ફરી ન જતરે એટલા માટે પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુઓ તેને વારંવાર અર્પણ કરીને તેને સંતુષ્ટ કરવાની કલ્પના તેજ વખતે તેમને સૂઝી હશે. એવી જ જાતની ક્રિયાઓમાંથી દેવતાની આરાધનાની શરૂઆત થઈ હશે. લયમાંથી દીનતા, દીનતામાંથી શરણાગતિ, તેમાંથી જ કંઈક અનિષ્ટ દૂર થવાના કે કંઈક સુખપ્રાપ્તિના અનુભવ જેવું લાગ્યું એટલે કૃતરાના, કૃતરાના પછી નમ્રતા, પ્રેમ, પ્રેમમાંથી શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ભક્તિમાંથી નિષ્ઠા, એમ ઘણાં લાભા વખતના જુદા જુદા અનુભવ પરથી માનવી જીવનમાં જુદી જુદી લાવનાઓ એક પછી એક નિર્માણ થતી આવી છે, તેમનો વિકાસ થતો આવ્યો છે.

આદિ કાળે માણસને કુદરતના ધર્મોનું જ્ઞાન ઘણું અલ્પ હતું.

ધારણપોષણનાં સાધનો કેવળ કુદરતી હતાં તેટલાંજ.

વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને પછી કુદરતના ધર્મોનું જ્ઞાન જેમ જેમ તેને ભક્તિનો માનવજાતિના થવા લાગ્યું તેમ તેમ પોતાના પરિશ્રમથી અને હૃત્વર્થ માટે અપયોગ ભુદ્ધિથી ધારણપોષણનાં બીજાં સાધનો તે પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યાં. આજ ક્રમે જેમ જેમ તેનું ભૌતિક

જ્ઞાન વધતું ગયું, માનવજનિમાં જેમ જેમ સહકારવૃત્તિ વધતી ગઈ, પ્રેમ, વિશ્વાસ, આદર, પરાપકાર, ઉદારતા વગેરે ભાવનાઓ તેમ જ સામુદાયિક કલ્પનાઓ જેમ જેમ માણસમાં વધતી ગઈ. તેમ તેમ મહાશક્તિના—દેવતાના—સ્વરૂપ વિશેની તેની કલ્પના બદલાતી ગઈ અને તે શક્તિની મદદની તેને પહેલાં કરતાં ઓછી જરૂર જણાવા લાગી. તેમ જતાં આરાધનાની પહેલી રૂઢિ તેણે લાંબા કાળ સુધી ચાલુ રાખી. તેમાં તેને એક જાતનું માનસિક સાંત્વન મળતું રહ્યું.

મહાશક્તિ, દેવતા, પરમેશ્વર વગેરે દરેક કલ્પનામાં જેમ તકાવન છે તે જ પ્રમાણે આરાધના, શ્રદ્ધા, ભક્તિ વગેરે દરેક ભાવનામાં પણ અંતર છે. મહાશક્તિનો ભય લાગનો હોય એવી અવસ્થામાં તેને વિશે પ્રેમ કે ભક્તિભાવ માણસના મનમાં પેદા થાય એ શક્ય નથી. ભય અને આશા માણસના મનમાં સરળાગતભાવ, દીનતા અને દાસ્યભાવ પેદા કરે છે. પરંતુ કૃતચેતા, નમ્રતા, પ્રેમ, ભક્તિ વગેરે ભાવો ઉત્પન્ન થવા માટે પરમેશ્વર વિશે થોડેધણે અંગે પણ નિર્ભયતા અને આત્મીયતા લાગવાની જરૂર હોય છે. તે દયાસિન્ધુ અને દીનવત્સલ છે એવી શ્રદ્ધા પેદા થવાની જરૂર હોય છે. એ શ્રદ્ધામાંથી પ્રેમ, ભક્તિ વગેરેનો ઉદય થાય છે. નિષ્કાનો ભાવ બધાના કરતાં પાછળથી નિર્માણ થાય છે, અને તેને માટે ઘણો વખત લાગે છે.

કુદરતના ધર્મોના વધના જતા જ્ઞાનમાંથી જ આજનું વિજ્ઞાન નિર્માણ થયું છે. એ જ કુદરતના ધર્મોની શોધ લેનાં લેનાં સૃષ્ટિના આદિ કારણ સુધી વિચારની મગ્ગ મળ્યા પછી તેમાંથી જ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ છે. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ ઘણા લાંબા વખતથી માનવજનિમાં ધીરે ધીરે થતો આવ્યો છે. તે બધાનું પશ્ચિમ પરમેશ્વર વિશેની કલ્પના પર થયું અને તેની ઉચ્ચતા ઓછી થતાં થતાં તે દેવે આપણને સૌમ્ય અને કૃપાળુ લાગવા માંડ્યો છે. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમેશ્વર વિશેનો ભાવ—એ બધાનો માનવજનિનાં મુખ્યમગ્ગ, વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે ઠેવી રીતે ઉપયોગ કરતો એવો વિચાર

જગર્જના જ્ઞાની અને માનવજાતિના હિતની ચિન્તા કરનારા મહાપુરુષોએ વખતોવખત કર્યો છે. તે વિચારમાંથી જ માનવધર્મનું જ્ઞાન વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતું આવ્યું છે. એ માનવધર્મ જુદા જુદા માનવસમૂહોમાં, જુદે જુદે નામે પ્રચલિત છે.

જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, આરાધના, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરે બધી વસ્તુઓ માનવધર્મની સિદ્ધિ માટે છે. માનવી

જ્ઞાન-અજ્ઞાનયુક્ત

માનવી મન

મનમાં પોતાના અજ્ઞાનનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવા લાગ્યું ત્યારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવા લાગી છે. અને જ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે જ અજ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ તેને સ્પષ્ટપણે

થતું રહ્યું છે. કાર્ષ્ણ્ય પણ સમયના માનવી મનને તપાસીએ તો તે જ્ઞાન-અજ્ઞાન બંનેથી યુક્ત છે એમ જણાઈ આવશે. તેમાં આટલી વાત નિર્ગોપ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે, માણસમાં જ્યારે જ્ઞાનવૃત્તિ જાગૃત થાય છે ત્યારે પોતાના અજ્ઞાનનું જ્ઞાન દગ્ધાઈ જાય છે. તે વખતે તેના મનમાં જ્ઞાન વિષે આનંદ અને અહંકારના ભાવો જાણ્યેઅજાણ્યે સ્ફુરે છે. અજ્ઞાનના જ્ઞાનને જે તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાન કહીએ તો તે જ્ઞાનકાળે એટલે કે અજ્ઞાનના સ્પષ્ટ જ્ઞાનને વખતે માણસમાં નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિરહકાર વગેરે ભાવો જોડે છે. માણસમાં જ્ઞાનદશા સ્પષ્ટ થઈ ત્યારથી આ જ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની સ્થિતિમાં તેનો વ્યવહાર ચાલતો આવ્યો છે. તે પોતાની જ્ઞાનદશા પર આશ્રય થાય છે ત્યારે પ્રાપ્ત જ્ઞાનને જ સર્વસ્વ અને સર્વશ્રેષ્ઠ માનીને પોતાના જ્ઞાન પર પોતે જ ખુશ થાય છે અને તે ખુશીમાં ક્યારેક પોતાના જ્ઞાનનું મહત્ત્વ, તેની શ્રેષ્ઠતા અને તેને કાળજી પોતાને લાગતી ધન્યતા બોલીને કે લખીને વ્યક્ત કરે છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં તેનો જ્ઞાન-અહંકાર આ નિમિત્તે પ્રગટ થાય છે. ઈશ્વરની આમતમાં પણ માણસના મનના આવા જ જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો પ્રકાર જોવામાં આવે છે. પોતાના અજ્ઞાનનું જ્ઞાન તેને થાય છે ત્યારે ઈશ્વર આગળ તે પોતાને પામર અને મંદબુદ્ધિ માને છે. ઈશ્વરને કાર્ષ્ણ્ય જાણી રહવાનું નથી, તે અનંત છે, અપાર છે, કલ્પનાતીત છે વગેરે તે કહે છે અને

હૃદયમાં નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિરહકારિતા વગેરે ભાવો ધાન્ય કૃત છે; પણ એ જ માણસ જ્ઞાનાહકારમાં જ્યારે પોતાના અજ્ઞાનને બૂલી ગય છે ત્યારે મેં ઈશ્વરને જાણ્યો છે, તેનો મને સાક્ષાત્કાર થયો છે વગેરે કહેવા લાગે છે. કલ્પનાતીત એવા પરમેશ્વરની સ્થિતિ અને મતિ તે વર્ણવવા લાગે છે. તેને શુ પ્રિય છે, શુ અપ્રિય છે, તે સાથી કેાપ પામે છે અને સાથી સંતુષ્ટ થાય છે એ વિષે પોતાને ખાતરીલાયક જ્ઞાન છે એવો ભાસ ઉપજાવે છે. ક્યારેક તે પ્રેમના વેગમાં આવે છે તો ક્યારેક હું પોને જ ઈશ્વર હું અથવા ઈશ્વર અને હું એક જ છીએ, એમ કહેવા લાગે છે. આવી રીતે માણસ પોતામાં રહેલી જ્ઞાન-અજ્ઞાન, અહંકાર-નિરહંકાર, મહાનતા ને નમ્રતા વગેરે વૃત્તિઓનું ક્યારેક પોપણુ તો ક્યારેક શમન કરે છે. જ્ઞાનની કલ્પનાથી જેને ઉન્માદ આવે છે તેને જ ક્યારેક ક્યારેક નમ્રતા સારી લાગે છે. એ પરથી એમ જણાય છે કે માણસ પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન સંપૂર્ણપણે નાબૂદ કરી શકતો નથી, તેમ જ જ્ઞાનનો અહંકાર પણ છોડી શકતો નથી.

અનંત વિશ્વમાં ભરેલા “સત્તત્તત્તત્ત”-પરમશક્તિનું-”સંપૂર્ણ” અને યથાર્થ જ્ઞાન માનવી મનને થાય એ શક્ય નથી. ઔશ્વરના સર્પૂર્ણ જ્ઞાનની આટલી મહાન શક્તિનું આકલન કરી શકે કે તેની અશક્તતા યોગ્ય કલ્પના કરી શકે એવું સાધન જ માણસ પાસે નથી માણસની શુદ્ધિ મર્યાદિત છે. તે શુદ્ધિને પૃથ્વી કરતાં અનંત ગણા વિશાળ ક્ષેત્રમાં પસરેલા અમર્યાદ તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય એ સમ્ભવિત લાગતું નથી. તે તત્ત્વનો વિચાર કરતાં કરતાં, મન થાકીને સ્તબ્ધ થાય, લીન થાય કે નાશ પામે એટલે તે તત્ત્વનું જ્ઞાન થયું એમ માનવું એમાં સત્યાંશ નથી. તર્ક કન્વાની આપણી શુદ્ધિ કુંડિત થઈ કે મનનું મનપણુ નાશ પામ્યું એટલે આપણે તે તત્ત્વમાં લળી ગયા એમ માનવું એમાં જ્ઞાન નથી, પણ આપણા વિચારની ભૂલ છે. અનંતના પ્રમાણમાં જે અણુ જેટલોય નથી એવો માણસ પોતાને અનંતનું જ્ઞાન થયું છે એમ કહે તેમાં તેના જ્ઞાનની સિદ્ધિ

દેખાવાને બદલે તેના અહંકારનું જ દર્શન થાય છે એમ કહેવું જ યોગ્ય થશે.

અત્યંત સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરના તત્ત્વચિંતક લોકોએ એવો તર્ક

કર્ચો કે વિચરેના પસારે અનંતપણે આપણા

જ્ઞાન-સ્થિતિ વિષે અનુસનમાં આવતો હોય તોપણ તે બધો પસારે

હોટી મામ્યતા એકજ તત્ત્વ પર ભાસતો અને પ્રતિક્ષણે બદલાતો

આવિર્ભાવ માત્ર છે. શરીર, શુદ્ધિ અને મન સુદ્ધાં

અહને રૂપે બ્યાપાર કરનારા આપણે પણ તે તત્ત્વના જ ક્ષણિક આવિર્ભાવ

છીએ. આપણી કલ્પનામાં આવનારું ન આવનારું બધું જ એ મહાન

તત્ત્વ છે. તેને આદિ નથી અને અંત પણ નથી. તે કદી ન હતું એમ

નથી અને કદી નહીં હોય એમ પણ નથી આવી રીતે અનંત

અને પોતાની વચ્ચેના સંબંધ વિષે તેમ જ બનેલાં રહેલા મૂળભૂત

તત્ત્વ વિષે તર્ક કરીને તેમણે પોતાની જિજ્ઞાસાનુ શમન કર્યું. પછી

આ જ તર્ક સાથે કોઈએ તાદાત્મ્ય પામવામાં, કોઈએ તેનું તીવ્ર

અનુસંધાન રાખવામાં, કોઈએ આ સિદ્ધાંત પોતાના મન પર દબાવે

કસાવવામાં કે તે વિષેના પ્રયત્નમાં મનનું મનપણ થોડા વખત માટે

હુપ્ત કર્યું, કોઈનું મન કુંઠિત થયું, કોઈની વૃત્તિઓ થોડા વખત

લય પામી, એટલે દરેક જણ પોતાને ઈશ્વરનું, આત્માનું, બ્રહ્મનું

જ્ઞાન થયું એમ માને; કોઈ એ ને એ જ અવસ્થા ફરી ફરી અનુભવવાને

પ્રયત્ન કરે અને આપણે ઇશ્વરરૂપ, આત્મરૂપ, બ્રહ્મરૂપ યથા એમ સમજે;

તેમજ કોઈ 'હું કોણ ?' એનો અનુભવપૂર્વક ઉકેલ થયો એમ માની

લે; એમા મોટે ભાગે સમજણનો ગોટાળો લાગે છે.

આ બધા પરથી લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન, આત્મા, બ્રહ્મ વગેરે વિષે

આપણી ભ્રામક માન્યતાઓ દૂર થયા વગર આપણો

બીશ્વરમક્તિ અને માનવતાનો માર્ગ સરળ નહીં થાય. ભકિતને નામે

સ્વાવલંબન, અને જ્ઞાનને નામે નિષ્ક્રિયા જ

સમાજમાં વધતાં ગયાં હોય તો તે ભ્રમિ અને

જ્ઞાન આપણે તપાસવા જોઈએ. ભક્તિને લીધે ઈશ્વર પર પોતાનો બધો ભાર નાખવાનું શીખેલી પ્રજામાં જો દિવસે દિવસે દુર્બળતા જ વધતી હોય તો તે પ્રજા કદી પણ સ્વાવલંબી અને સ્વતંત્ર થશે એવી આશા જ રાખી શકાય નહીં. કોઈના પર પણ ભાર નાખીને જીવન વિતાવવાની જે પ્રજાને દેવ પડેલી હોય છે, તે પ્રજા ક્યારેક ઈશ્વર પર તો ક્યારેક રાજા પર, ક્યારેક શુરુ પર તો ક્યારેક મહાત્મા પર કે આગેવાન પર અવલંબીને ગટે છે. એટલે બધો વખત તે પરાધીન અને પરતત્ર જ રહે છે. તેની મનોરચના જ એ જાતની બની ગયેલી હોય છે. તેને હંમેશા કોઈના ને કોઈના આધારની જરૂર હોય છે. ખરું જોતા વિજ્ઞાનની મદદથી માણસને પોતાનાં અને બધાનાં ધારણુપોષણ અને રક્ષણની બાબતમાં સ્વાધીન રહેતાં આવડવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરેને લીધે પણ તેનામાં જિતેન્દ્રિયત્વ, ચિત્તાનો સ્થિરતા, ગંભીરતા, નિર્ભયતા, નિશ્ચિતતા વગેરે સદ્ગુણો આવવા જોઈએ અને એ બાબતથી પણ તેનામાં સ્વાધીનતા આવવી જોઈએ. આવી રીતે વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેનો માનવતા સાધવામાં સતત ઉપયોગ થવો જોઈએ. પણ તેમ ન થતાં જો તેને કારણે આપણે ઉત્તરોત્તર બળહીન, વિવેકહીન થતા હોઈએ, પરતંત્ર અને પરાધીન થતા હોઈએ, તો તે વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આપણા તરફથી કોઈ ભારે મોટી ભૂલો થતી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. ઇતિહાસ પરથી આખી માનવજાતિની અને જુદા જુદા માનવસમૂહોની સ્થિતિનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને આપણે આ બાબતમાં આપણા નિર્ણયો નક્કી કરવા જોઈએ. સુખી અને સ્વાધીન થવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. વ્યક્તિગત સુખશાંતિની કલ્પના આપણે છોડી દેવી જોઈએ. સમૂહના કલ્યાણને મદત આપીને આપણે માનવી જીવનનો વિચાર કરીને તે વિષેના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવા જોઈએ.

આ બાબતોનો વિચાર કરતી વખતે આપણે એટલું નક્કી સમજવું
 જોઈએ કે માણસ ગમે તેટલો જિતેન્દ્રિય, સંયમી,
 જ્ઞાનવિજ્ઞાનની અને અપરિચ્છી હોય તોપણ વિજ્ઞાન વગર,
 મર્યાદા ધારણપોષણ અને રક્ષણ માટે જોઈતી વિવિધ
 વિદ્યાઓ અને કલાઓ વગર, તેમજ માણસના
 તેમજ બીજાં પ્રાણીઓના સહકાર કે મદદ વગર, તેને આશરો નહીં.
 તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં આજના કરતા તે ગમે તેટલો આગળ વધે,
 ભૌતિક વિદ્યામાં ગમે તેટલો પારંગન થાય અને પોતાની સમાજરચના
 તે ગમે તેટલી નિર્દોષ અને સમર્થ બનાવે તોપણ જીવનમાં ધીરજ, શાંતિ
 અને પ્રસન્નતા મેળવવા માટે અને જીવન પૂર્ણ બનાવવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન,
 ભક્તિ, નિષ્ઠા, સંયમ, જિતેન્દ્રિયત્વ, લાગ, પરિચ્છ વગેરે મર્યાદા, વગેરે
 બાબતો સ્વીકાર્યા વગર તેને આશરો નહીં. માણસની વૈયક્તિક શક્તિના
 પ્રમાણમાં તેના સંબંધો ધણા વિશાળ થયેલા છે. તેનાં શરીર, શુદ્ધિ
 અને મનના ધારણ, પોષણ અને રક્ષણ માટે તેને અસંખ્ય સ્થૂળ
 અને સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોની જરૂર પડે છે. 'હું કોણ ?' એની તપાસ કરના
 કરતાં શરીર હું નથી એમ તે માને તોપણ તેના શરીરના ભાવો
 નાશ પામના નથી. શરીરની જરૂરિયાતો સર્વાંશે નાશ પામતી નથી.
 શુદ્ધિ અને મનને પોષણ આપ્યા વગર આશરું નથી. માનવી સદાચ
 વગર નિર્વાહ થતો નથી. અને બીજી બાબતો, કેવળ શરીરને જ 'અહ' સમજાવે
 તે દ્વારા મુખી થવાનો માણસ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોપણ
 મનની ગૂઢ શક્તિઓ અને સૃષ્ટિમાં રહેલી અવ્યક્ત શક્તિઓનો અને
 રુણધર્મોનો આધાર લીધા વગર તેનું જીવન ચાલી શકશે નહીં. માનવી
 શક્તિશુદ્ધિ ગમે તેટલી વધે અને આપણાં મુખનાં બધાં સાધનો આપણા
 હાથમાં આવી ગયાં એમ માણસને લાગે તોપણ તેની શક્તિશુદ્ધિની અને
 સાધનોની મર્યાદા બહાર રહેલી વિશ્વશક્તિ ક્યારે પણ અનંત અને
 અપારજ હોવાની; અને પોતાનામાં વધેલી જણાતી તેની શક્તિશુદ્ધિનું
 પોષણ અને સંવર્ધન તેજ અપાર વિશ્વશક્તિમાંથી થતું રહેવાનું.

આપણામાં અને બહાર વિશ્વમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, પ્રગટ અને ગૂઢ બંધી મળીને બનેલી સંપૂર્ણ શક્તિ એ જ પરમ શક્તિ એટલે પરમાત્મશક્તિ છે. તે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ બંને રૂપે નિત્ય નિરંતર કાર્ય કરે છે. આપણા દ્વારા થતી દરેક ક્રિયા, વિચાર, વિચારસ્પંદ, માનસિક બળ, પ્રેરણા, ભાવના, કલ્પનાતરંગ, બધું એ જ શક્તિમાથી અને એ શક્તિની સહાયથી જ પેદા થાય છે. કાંઈ પણ બ્યવ કે સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મ ક્રિયાને કે વિચારને તે શક્તિથી જુદો પાડવો શક્ય નથી પૃથ્વી પર પેદા થયેલો ગમે તેટલો મોટો જ્ઞાની અથવા વિજ્ઞાની અન્ન, પાણી અને હવા વગર પોતાના શરીરને ટકાવી શકતો નથી. સૃષ્ટિમાના બીજા બધા શરીરોની માફક માનવ શરીર પણ પરમ શક્તિમાંથી જ નિર્માણ થયેલું છે અને એ જ શક્તિમાથી પેદા થયેલાં દ્રવ્યો વડે તે પોષાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. માનવરૂપે જોળખાતો એ જ શક્તિનો આ અંશ એ જ પરમ શક્તિના જુદા જુદા રૂપો બતાવતો, મનશુદ્ધિ દ્વારા જુદી જુદી કલાઓ, વિદ્યાઓ અને ભાવો પ્રગટ કરતો, જુદી જુદી અવસ્થાઓ પાર કરતો છેવટે તે પરમ શક્તિમાં જ વિલીન થાય છે. જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેના કાળમાં તેનામાં જુદા ‘આત્મત્વ’નો—‘અહંપણા’નો—ભાવ સતત માહુ હોય છે, તે ‘અહં’ જાગૃતિ, સ્વપ્ન, મુદુપ્તિ—ત્રણે કાળમાં અનુસ્થાપણે કાયમ હોય છે. તેનું સ્વરૂપ ક્યારેક સ્પષ્ટ, ક્યારેક અસ્પષ્ટ, ક્યારેક પ્રગટ અને ક્યારેક સુપ્ત હોય છે. તે જ ‘અહં’ અજ્ઞાનના ભાનમાં નત્રતા, કૃનત્રતા ને નિરહંકારિતા બતાવે છે, અને જ્ઞાનના અહંકારમાં આપણે જ આખા બ્રહ્માંડને કે વિશ્વને વ્યાપી રહ્યા છીએ એવી વાર્તા કરવા લાગે છે. માણસમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી ભાવો, ગુણો ને ધર્મો છે. એ બધામાંથી માનવી ‘અહં’નું દર્શન અને પોષણ થાય છે. માણસમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને છે એમ આગળ કહ્યું જ છે. તે કેવળ અજ્ઞાનમાં રહી શકતો નથી અને સંપૂર્ણ જ્ઞાની પણ થઈ શકતો નથી. પણ બંને દ્વારા ‘અહં’નું પોષણ અને સમાધાન કરવાનો તેનો પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે. અંતે પરમેશ્વરને જાણવો શક્ય

નથી. આપણે તેની આગળ રજમાન સુધ્ધાં નથી એમ કહીને આ ભૂમિકા પરથી શરણાગતતા, નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિહંકાગ્નિતા વગેરે લાવનાઓનું સમાધાન માણસ મેળવે છે; તો ક્યારેક પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ, તેની સ્થિતિ, મતિ, તેનું સ્થાન, માન વગેરે બધું આપણે જાણીએ છીએ એમ માનીને જ્ઞાનનો આનંદ અને સમાધાન તે મેળવે છે. તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે એમ કહીએ તો જ્ઞાનના કરતાં અજ્ઞાન જ તેનામાં અપાર છે એમ સહેજે જણાઈ આવે છે. તેમ છતાં પોતાનામાં જે જ્ઞાન છે, એમ તેને લાગે છે તે જ્ઞાનથી તેનો 'અહં' એટલો વિસ્તૃત અને ગાઢ થઈ જાય છે કે તેની નીચે તેના અપાર અજ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ તે વખતે ઢંકાઈ જાય છે.

આપણે જન્મ શા માટે પામ્યા ? મનુષ્યપ્રાણી સૃષ્ટિમાં પ્રથમ અવતીર્ણ કેવી રીતે થયો ? તેના જન્મની પાછળ ગૂઢ પ્રશ્નો વિશે જ્યાં કારણો છે ? ક્યા ઉદ્દેશો છે ? મૃત્યુ પર્યંત જિજ્ઞાસા તેણે શું સાધ્ય કરવાનું છે ? તેનો જન્મ તેની ઇચ્છાથી થયો છે કે તેની ઇન્દ્રિયઅનિચ્છાનો તેના જન્મ

સાથે કશો સંબંધ નથી ? કઈ શક્તિએ તેને જન્મ લેવાની ફગ્ગ પાડી ? જન્મ આપીને તે શક્તિએ તેના પર ઉપકાર કર્યો કે અપકાર ? સૃષ્ટિમાં પ્રતિદેશુ આલતી અનંત ઘડબાંજનો કર્તા કોણ ? તે બધીમાં તેનો હેતુ શો ? આ સૃષ્ટિ કરતાં લાખોગણી મોટી અમણિન સૃષ્ટિઓ, એકો, તારાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર જેવા ગોળાઓ, આકાશમાં દર્શન આપનારા અને દર્શન તથા કલ્પનાની પેલે પાર રહેલાં અનંત વિશ્વો, એ બધાં કઈ શક્તિમાંથી નિર્માણ થયાં છે ? તે કઈ શક્તિ વડે લાખો વરસ અવ્યાહતપણે અને શા માટે ચાલેલાં છે ? આ બધાનો આરમ્ભ ક્યાથી થયો અને તેમનો અંત શામાં થશે ? આવી જ્ઞાનના કેટલાય પ્રશ્નો માનવી મનમાં ઊડે છે. તેમના ચતુર્થ ઉત્તરો મળતા નથી બુદ્ધિ મંજારી જાય છે, તકં કુંહિન યાય છે. કલ્પના બંધ પડે છે. વિચાર અટકી પડે છે. પણ માનવી મનનું સમાધાન થતું નથી. વિશ્વમાં બ્યાપીને રહેતું

સત્ત્વર આપણે પોતે જ છીએ; જે કદી નાશ પામતું નથી, જેને આદિ નથી અને અંત નથી, એવા મૂળ પરબ્રહ્મના આપણે અંશ છીએ; એમ તર્કથી સમજીને, એ સમજણને દૃઢ કરીને, તદાકાર વૃત્તિ કરવાથી પરમ શક્તિનું અને વિશ્વનું જ્ઞાન થયું એમ માનીને તેમાં જ આનંદ માનવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો તેમા એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ તેને પૂર્ણ જ્ઞાન કે માનવતાની પૂર્ણતા ન સમજતાં, તે પણ માનવી અહ કારનું જ એક સ્વરૂપ છે એમ કહેવું યોગ્ય થશે.

પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે તે ન જાણતા હોવા છતાં તેને વિશે ખાતરીપૂર્વક જ્ઞાન આપનારાં શાસ્ત્રો કે ધર્મગ્રંથો ઈશ્વરને નામે ધનારા જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી ભાષામાં નિર્માણ થયાં અનર્થ છે. કોઈ જગ્યાએ પરમેશ્વર માણસને પેટે અવતરીને તો કોઈ જગ્યાએ પરમેશ્વરના પુત્ર કે તેણે મોકલેલા દિસ્તા કે દેવદૂત તરીકે આવીને તે લોકોનું રક્ષણ કરે છે, લોકોને ઉપદેશ આપે છે, એવી જાતની શ્રદ્ધા લોકોમાં પ્રચલિત છે. ધર્મગ્રંથોમાં તેવાં વર્ણનો છે. આપણે બધાં ‘એક જ પરમેશ્વરનાં બાળકો છીએ’, ‘આપણે બધા ભાઈ ભાઈ છીએ’, એવા અર્થનાં બોધવચનો ધર્મપુરુષો કહેતા આવ્યા છે. પરંતુ ખટુ જોતાં અનંત વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલી શક્તિને જ જે પરમેશ્વર એ સંસાર વાસ્તવિકપણે લાગુ પડતી હોય તો તે સંપૂર્ણ શક્તિ કોઈ માણસને પેટે જન્મ લે અથવા કોઈ માનવ તેને પેટે પુત્રરૂપે આવે એ શક્ય નથી. તેના દરબારમાથી કોઈ દેવદૂત પૃથ્વી પર મનુષ્ય-જાતિના ઉદ્ધાર માટે મોકલવામાં આવે છે એ માન્યતા પણ વિવેકવાળી નથી. આપણે બધા એક જ વિશ્વશક્તિમાથી નિર્માણ થયા છીએ અને એ સંબંધને લીધે આપણે બધા એક જ છીએ અથવા ભાઈ ભાઈ છીએ એમ કહેવું યોગ્ય થશે. પરંતુ માણસની સંતતિની જેમ આપણે બધા સાથે જ જે ઈશ્વરનાં બાળકો હોઈ તો જુદા જુદા ધર્મોને કે ઈશ્વરને

નામે ધર્મના અભિમાનને કે આશ્રયને કારણે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર આજ સુધી જે ખુનામરકી થતી આવી છે તે કદાપિ ન થઈ હોત. આપણે માનીએ છીએ તેમ આપણે જો સાચે જ ભાઈ ભાઈ હોત તો આપણી વચ્ચે થતા આવા ઘાતકી બધા અને તેથી થનારા અનર્થો આપણા પિતા નિરતિ જોઈ ન રહ્યો હોત. તે દયાળુ અને વાત્સલ્યપૂર્ણ છે એમ આપણે માનીએ છીએ તો તેને નામે ચાલતી આવેલી ગેરસમજણો અને ભયંકર રીતરિવાજો તેણે પોતે પ્રગટ થઈને કપારનાથ બધ કરી દીધા હોત. પરંતુ આપણે ઈશ્વર સાથેનો સબધ એવી જાતનો નથી. આપણે માણસ છીએ એટલે માનવધર્મની સિદ્ધિ માટે આપણા બધામા અરસપરસ પ્રેમ, વિશ્વાસ, ઉદારતા ને એકતા નિર્માણ થવા જોઈએ; આપસમાં સદ્ભાવ પેદા થઈ તે વધતો જવો જોઈએ. આપણે એકબીજાના ભાઈ ન હોઈએ તોપણ આજે આપણામા ભાતુબાન ઉત્પન્ન કરીને આપણે તે વધારવાનો છે. આ વાત આપણે સિદ્ધ કરી રાખીશું તો જ માનવજાતિ કપારે પણ સુખી થવાની આશા છે. આવી રીતે આપણે જ્યાં સુધી માનવજન્મનું મહત્ત્વ નહીં સમજીએ, જ્યાં સુધી માનવતા વિષે ખરું અભિમાન આપણામા પેદા નહીં થાય અને માનવધર્મના ઉપાસક બનવા આપણે નહીં ઈચ્છીએ ત્યાં સુધી પરમેશ્વર વિષેની આપણી બધી ભાવના, શ્રદ્ધા અને ભક્તિની કશી કિંમત નથી. આપણે માનીએ છીએ તેવા ગમે તેટલા ઈશ્વરી અવતાર આપણામાં થતા રહે, ગમે તેટલા ઈશ્વરના પુત્રો આપણામાં આવે અથવા ગમે તેટલા દેવદૂતો-પૃથ્વી પર આટાફેરા મારે, તોય તેથી માનવજાતિની અરસપરસ શત્રુતા, આપણે આચરતાં આવ્યા છીએ તે ધાતકીપણ, આપણી દુષ્ટતા, દગો, કપટ, લુલ્લમ, અન્યાય વગેરે બાજતો ઓછી નહીં થાય. ઊલટું, ઈશ્વરી અવતારને, પરમેશ્વરના પુત્રને કે દેવદૂતને નામે એ જ વસ્તુઓ આપણે ભયંકર પ્રમાણમાં કરતાં અચકાઈશું નહીં.

આ વસ્તુઓ, આ અનર્થો, ન થાય એમ આપણે ધ્યેયતા હોઈએ તો આપણી ચાલતી આવેલી ઈશ્વર-
લીલરનિષ્ઠા વિષયક અને ધાર્મિક કલ્પનાઓ આપણે સુધારવી જોઈએ. માનવતાનું ધ્યેય કેટલું વિશાળ, પવિત્ર

અને બધી બાલુથી શ્રેષ્ઠ છે તેનો વિચાર કરીને આપણે તે અપનાવવું જોઈએ. તે માટે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ એ બે મુખ્ય બાબતો પર આપણે ભાર મૂકવો જોઈએ. એ સિદ્ધ કરવા માટે આપણને ઈશ્વરનિષ્ઠાની જરૂર છે. તે આપણા જીવનમાં, આપણા ધર્મમાર્ગમાં, આપણને પ્રેરણા, બળ, ગતિ, સ્ફૂર્તિ અને ધૈર્ય આપનારી છે. તે વગર આપણું કેવળ શારીરિક કે બૌદ્ધિક બળ અપૂર્ણ છે. તે નિષ્ઠા વડે જીવન વિષેનો આપણો ઉચ્ચ સંકલ્પ દૃઢ થવો જોઈએ. પરમાત્મા વિષેની નિષ્ઠામાં અને આપણા સત્સંકલ્પમાં જે સામર્થ્ય છે તેવું સામર્થ્ય બીજા કશામાંય નથી. પરમાત્માનું જ્ઞાન આપણને પૂર્ણપણે થવું શક્ય નથી તેમ છતાં તેને વિષે આજે આપણને જેટલું જ્ઞાન છે તે પરથી પણ આપણે તેના પર નિષ્ઠા રાખી શકીએ, તે વધારી શકીએ અને દૃઢ કરી શકીએ. જીવનમાં હમેશા ઉપયોગી થાય એવું બળ નિષ્ઠામાં જ છે. ઈશ્વર વિષેના પ્રેમ અને ભક્તિ-ભાવમાં એક પ્રકારનો આનંદ છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ જીવનમાં કોઈ કંઈ પ્રસંગે બ્યારે ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ભક્તિભાવ વગેરે ડગી જાય છે ત્યારે માણસનું મન રિધર રાખવામાં નિષ્ઠા જ એક મમર્ય ઠરે છે. જ્યાં જ્ઞાન અસમર્થ નીવડે છે, જ્યાં વિવેક પાંગળો ચાપ છે ત્યાં નિષ્ઠા આપણી બધી શક્તિઓ જાગ્રત કરી આપણા મનને મક્કમ બનાવે છે, હૃદયને ધૈર્યથી ભરી દે છે, સાત્ત્વિકતામાં તેજ લાવે છે, સદ્ગુણોને બળ આપે છે. આવી રીતે નિષ્ઠા માણસને બધી રીતે એટલા આપનારી શક્તિ છે. જીવનમાં તેની અત્યંત જરૂર છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધ્ય

જગતના કેઈ પણ પ્રાણી કરતાં માણસમા વિચારશક્તિ વધારે છે. માનવી જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં તે શક્તિનો તત્ત્વજ્ઞાનની નિર્મિતિ પ્રભાવ દેખાય છે. દુઃખનો નાશ કરી સુખની વૃદ્ધિ કરવાના ઉપાયો માણસે પોતાની બૌદ્ધિક શક્તિથી જ નિર્માણ કર્યાં છે. સુખદુઃખના કાર્યકારણસંબંધો જાણવા અને એ જ્ઞાનની મદદથી સુખ વધારી દુઃખનો નાશ કરવા માટે ઉપાય શોધી કાઢી તેને અમલમા મૂકવા પ્રયત્ન કરવો, એ બધામાથી જ અનેક શાસ્ત્રો અને કલાઓનો વિકાસ થતો આવ્યો છે. માણસજાત તદ્દન પ્રાથમિક કાળથી આ જ હેતુની પાછળ લાગેલી દેખાય છે. માનવી શરીરમાં જે જે નવી નવી શક્તિઓ પ્રગટ થતી ગઈ તે બધી શક્તિઓ દ્વારા આજ સુધી આ જ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન માણસ કરતો આવ્યો છે. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જીવ જીવ વિષયોનો જેટલી જીદી જીદી રીતે રસાસ્વાદ લઈ શકાય તેટલી રીતે લેવાનો અને દરેક બાણુથી દુઃખનો સંબંધ ટાળવાનો તેનો હમેશાં પ્રયત્ન ચાલુ છે. આ પ્રયત્નમાંથી આગળ જતાં વિચારી માણસના મનમા એવી શંકા પેદા થઈ કે, આ શાસ્ત્રો, આ વિદ્યાઓ ને કળાઓ માણસનાં દુઃખ અને લય દૂર કરીને તેને સાચે જ કાયમનો સુખી બનાવી શકશે ? ગમે તેટલા પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત કરેલું સુખ છેવટે અશાશ્વત હોય છે, સુખાનુભૂતિ ક્ષણિક હોય છે અને એક લય કે દુઃખ ટાળીએ તો બીજું આવળા જીવું જ હોય છે. એવી જાતના માનવી જીવનમાં અને પરિસ્થિતિમાં માણસ કદી પણ કાયમનો દુઃખ વગરનો અને સુખી થઈ શકશે ખરો ? ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરીએ અને જાતજાતની શોધો અને ઉપાય કરીએ તોયે માણસ ધડપણને ટાળી શકતો નથી,

તેને વ્યાધિ ટળતો નથી અને મૃત્યુ તો કાઢનાથી કદી પણ ટાળી શકાતુ નથી તે કઈ ક્ષણે આપણા પર તરાય મારશે તે કહી શકાય નહીં. ઇચ્છાની આશા માણસને કદીજ છૂટતી નથી. ઉપભોગોની - ઇન્દ્રિયઆજ્ઞા રસોની - ઇચ્છા કદી ક્ષીણ થતી નથી. શરીરસુખની ઇચ્છા તેને રક્ષા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુનો ભય માણસને હમેશા લાગ્યાજ કરવાનો. આ બાબતમાં વિદ્વાન-અવિદ્વાનનો ભેદ નથી; સખળ-નિર્બળ, શ્રીમંત-મરીય, રાય-રંકનો ભેદ નથી. આખી માનવજાત આ દુઃખમાં અને ભયમાં કાયમની સપકાયેલી છે. આ જાતની શંકાઓ અને ધ્રુશોને લીધે વિચારી માણસનું મન વધારે વિચાર કરતું થયું.

સુખ કરતાં દુઃખને પ્રસંગે માણસનું મન વધારે જાગ્રત થાય છે અને તેનાં કારણોની શોધ કરવા તરફ વળે છે. આવા જ પ્રસંગોને લીધે વિચારી માણસ જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ વિષે સદ્ગમપણે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેના કારણોની શોધ કરવા લાગ્યો. મૃત્યુની સાથે સાથે જન્મનો પણ તેને સહેજે વિચાર કરવો પડ્યો. જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિ આ ચાર અવસ્થાઓ પૈકી ખાસ કરીને જન્મ અને મૃત્યુનો જ તેને વિચાર કરવો પડ્યો હતો. કારણુ એક માનવી જીવનનો આરંભ છે તે બીજો તેનો અંત છે. જન્મ અને વ્યાધિ એ અવસ્થાઓ જન્મને લીધે જ માણસને પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મમૃત્યુની જેમ તે અવસ્થાઓ પણ રપટ છે. પરંતુ જન્મ પહેલાંની અને મૃત્યુ પછીની એ બે અવસ્થાઓ ગૂઢ છે. મૃત્યુની અવસ્થા પણ જન્મને લીધે જ માણસને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ ન જોઈતાં હોય તો જન્મ જ ટાળવો જોઈએ. પણ જન્મમગ્ધનું મહત્ત્વ ઉકલ્યા સિવાય અને તેનાં કારણો જાણ્યા સિવાય આ વાત સિદ્ધ નહીં થઈ શકે એમ વિચારી માણસને જણાયું હતું. તેથી તે જન્મમૃત્યુના કારણોની શોધ કરવા તરફ વળ્યો. માનવી જીવનમાં મૃત્યુ જેટલી ભયાનક, દુઃખપ્રપ્ત અને અનિવાર્ય બીજી કોઈ આપત્તિ નથી. મૃત્યુએ જ માણસને

જીવન વિષે સૂક્ષ્મ, જીવિ અને ગંભીર વિચાર કરવા પ્રેર્યો હશે મૃત્યુના કારણોનો અને સાર પછીની સ્થિતિનો વિચાર કરતા કરતા જન્મનો અને તેના કારણોનો તેને વિચાર કરવો પડ્યો હશે તે સાથે શરીર અને તેની બુદ્ધિ બુદ્ધિ અવસ્થાઓનો, મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત-પ્રાણ, ચૈતન્ય, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેના કાર્યો અને પરિણામો, સૃષ્ટિ, પથમહાભૂતો-એ બધાનો વિચાર તેને કરવો પડ્યો હશે તે જ પ્રમાણે માનવી સ્વભાવ, વિકાર, જ્ઞાનના, સરકાર, શુભ, ધર્મ, નિગૂંતિ-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ, ત્રિગુણ, પ્રાણીવર્ગ તથા વનસ્પતિવર્ગ, તેમના બેદો, તેમની અવસ્થાઓ, જીવમાત્રનું અગ્રસપરસ આકર્ષણ-અપકર્ષણ વગેરે બધી સચેતન-અચેતન વસ્તુઓની જોધ કરતા કરતા તેને પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડ્યો હશે. શરીરની ઘટના-નિવટના, સૃષ્ટિની પ્રિય-અપ્રિય ઘટનાઓ, અને નિશ્ચનો અખડપણે આવનારો પ્રચક કારોનાર-આ બધાનો કર્તા કોણ, જન્મ અને મૃત્યુ કોની આસાથી થાય છે, એ વિષેના વિચાર અને પ્રશ્ન વિચારી લોકોના મનમાં સ્વાભાવિકપણે જ જીકપા હશે. તેમના વિચારો, પ્રશ્નો, શંકાઓ અને શોધામાથી જ તત્ત્વજ્ઞાન નિર્માણ થયું છે તેમાથી જ ઈશ્વર-પરમેશ્વર, પ્રકૃતિ-પુરુષ, ક્ષણ-પરબ્રહ્મ, આત્મા-પરમાત્મા, પૂર્વજન્મ-પુનર્જન્મ વગેરે કલ્પનાઓ અને વિચારો માણસને સંજ્ઞા છે.

દરેક વિચારકની જ્ઞાન વિષેની જિજ્ઞાસા, ઉત્કંઠા અને બ્યાકુળતા, તેનો વૈરાગ્ય, સચેતનઅચેતન સૃષ્ટિનું તેનું અવલોકન, શોધને ભક્ત ધનારી નિરીક્ષણ. અને ચરીક્ષણ, તેની બૌદ્ધિક સૂક્ષ્મતા કૃતજ્ઞતાની સામગ્રી અને વ્યાપકતા અને છેવટે નિર્ણયશક્તિના પ્રમાણમા તેને પોતાની જોધમા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હશે તે પરથી તેણે જન્મમૃત્યુ વિષે અને એકદરે વિશ્વ વિષે સિદ્ધાંત દરાવ્યા હશે તેમા જ તેને તૃપ્તિ, સમાધાન, પ્રસન્નતા અને જીવન વિરે કૃતાર્થતા જણાઈ હશે આગળ જતા વધતી જતા અનુભવ અને જ્ઞાનને લીધે, નિરીક્ષણ અને નિર્ણયશક્તિને લીધે તેની પાસેથી માન્યતામા કેટલાક

વખત પછી કોઈના મનમાં શંકા પેદા થઈ હશે અને એ નવી શંકાએ સાથે તે ફરીને મૂળ શોધ તરફ લાગ્યો હશે; અથવા પછીના વિચારકને પહેલા સિદ્ધાંતો માન્ય ન થતાં તે પોતાની શંકાઓ લઈને અધિક સૂક્ષ્મતાથી અને વ્યાપકતાથી તે જ શોધની પાછળ લાગ્યો હશે. આ રીતે બધાં ચરાચર તત્ત્વોની ફરી ફરી શોધ કરતાં કરતાં વિશ્વના આદિ કારણ સુધી કોઈ વિચારકના તર્કની મજલ પહોંચ્યા પછી, બધાંનું આદિ કારણ એવું એક જ સનાતન, અવિભાજ્ય તત્ત્વ આપ્યા વિશ્વમાં ભરેલું છે એમ તેને ખાતરીપૂર્વક જણાયું હશે અને તેની સૂક્ષ્મતા, વિશાળતા અને વ્યાપકતા પરથી તેને જ તેણે અક્ષરતઃ કહ્યું હશે. વિશ્વના સજીવનિર્જીવ, અણુથી માંડીને બ્રહ્માંડ સુધી જે જે કંઈ દૃશ્યઅદૃશ્ય, ગોચરઅગોચર, જ્ઞાતઅજ્ઞાત, કલ્પનામાં આવનારું ન આવનારું બધું જ, —તે પોતે પણ—તે મહાન અને મૂળ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ છે એવા દૃઢ તર્ક કે અનુમાન પર તે ચોક્કસપણે આવ્યો હશે અને તે જ્ઞાનને તેણે અક્ષરજ્ઞાન કહ્યું હશે. વિચારક જે તત્ત્વમાં સ્થિર થયો, આગળ વિચાર કરવાની તેની ગતિ જ્યાં અટકી, જ્યાં તેની વ્યાકુળતા શાંત થઈ, તે તત્ત્વને કે તર્કને પ્રધાન માનીને તે તત્ત્વનું બોધક નામ તેણે પોતાના હેવટના નિર્ણયને આપ્યું. સદ્વિના આદિ કારણમાં જેને નિવામકપણું અને શક્તિમત્તા પ્રધાનરૂપે દેખાયાં તેણે તેને ઈશ્વર એ નામ આપ્યું. જેને વ્યાપકતા અને અનંતત્વ દેખાયાં તેણે તેને બ્રહ્મ કહ્યું. આપણે પણ એ જ વિશાળ તત્ત્વના આવિર્ભાવ છીએ એમ જેને લાગ્યું—શરીરનું મુખ્ય તત્ત્વ એ જ છે એવો નિશ્ચય જેનામાં દૃઢ થયો—તેણે તેને આત્મતત્ત્વ મન્યું. અસંત પરિશ્રમથી, સતત સૂક્ષ્મ અવલોકન, અભ્યાસ વગેરેની મદદથી, જેમણે પોતાની શોધના પ્રયત્નમાં હેવટે યશ મેળવ્યો હશે, જેમને જીવનમાં સત્ય જ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ દેવ રહ્યો નહોતો હોય, જેઓ વાસનાનૃપ, બધા ભૌતિક વિષયો પ્રત્યે અનામકત, જ્ઞાન માટે અસંત વ્યાકુળ, અને સમર્થ હોયે વિરક્ત હોય તેમને પોતાની શોધમાં હેવટે મળેલી સફળતાથી કેટલો આનંદ.

કેટલી પ્રમત્તા અને કૃતકૃત્તના લાગી હશે તેની કલ્પના આપણા જ્ઞેવાને કેવી રીતે આવી શકે? એક જ ઉચ્ચ હેતુની પાછળ તન, મન, સર્વસ્વ અર્પણ કરીને લાગ્યા પછી, તેને જ જીવનનો એકમાત્ર હેતુ બનાવીને તે માટે અપાગ પરિશ્રમ કર્યા બાદ, તેમાં સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી તેમને શું લાગ્યું હશે? જીવનનું સાધ્યક થયું, જીવનમાં કોઈ પણ હેતુ બાકી રહ્યો નથી, કોઈ પણ કાર્ય કે કર્તવ્ય હવે કરવાનું રહ્યું નથી, એમ તેમને લાગ્યું હોય અને તે સ્થિતિમાં તેમને પરમ આનંદ થયો હોય તો તેમાં શી નવાઈ? સદિમા કે પોતાનામાં, અંદર કે બહાર જાણવાનું હવે કશું રહ્યું નથી એમ લાગનાં તેમને પરમ કૃતાર્થતાએ જણાઈ હશે. જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ થયા પછી જીવનની ઈચ્છા નહીં અને મૃત્યુનોય ભય નહીં એવી તેમની અવસ્થા થઈ હશે. કોઈ જાતનું બંધન નહીં, કોઈ પ્રકારની ઈચ્છા નહીં, એવી સ્થિતિમાં મોક્ષની કલ્પના તેમના મનમાં આવી હોય તો તેય મહજ છે. સત્ત્વની શોધ થાય એ હેતુ, ને માટે કરેલાં પરિશ્રમ, ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસ, વિરક્ત ગિધિનિ, સ્વાર્થનો પૂરેપૂરો અભાવ, બધાં તત્ત્વોની થયેલી શોધ, પ્રયત્નમાં આવેલી સફળતા અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલી જ્ઞાનાવસ્થા વગેરે બધાનું તે ગિધિનિ સ્વાભાવિક પરિણામ હોવું જોઈએ એ વિષે શંકા નથી. આવી રીતે એક કરતાં એક વધારે પ્રખર, સૂક્ષ્મ અને ગાઢ વિચારશીલ શોધકોએ કરેલા પ્રયત્નમાંથી નિર્માણ થયેલું તત્ત્વજ્ઞાન આપણને મળ્યું છે. આ બધી ને મહાભાગેની કમાણી છે.

તે મૂળ ઇર્ષાનિકા વિષે વિચાર કરતાં તેમની સત્યજ્ઞાન વિષેની જિજ્ઞાસા, ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા; તેને માટે તેમને દર્શનકારોનો માનવ-લેવો પડેલો પરિશ્રમ; તેમની સૂક્ષ્મ કુશલ જાતિ પર કૃપકાર ભર્મસ્પર્શી પણ વ્યાપક શુદ્ધિમત્તા; ત્રિપયને આરપાર બેઠીને તેની પેલે પાર દેઠ સત્ત્વ મુધી જઈ પહોંચનારી તેમની દીર્ઘ, બેદક અને પવિત્ર દૃષ્ટિ વગેરે વિષે

વિચાર મનમાં આવતાં તેમને વિષે પરમ આદર થયા વિના રહેતો નથી. ભૌતિક હૃદયજન્ય સુખ વિષે તેમનો વૈરાગ્ય, કુદરત-પંચમહાભૂતોથી માંડીને માનવી શરીર, મન, પ્રાણ, ચિત્ત, જન્ય, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, વગેરે સુધી બધી ચગચર સૃષ્ટિનું તેમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, નિરીક્ષણ, તેમ જ એ બધાના મુલ્યમૂર્તિનું અને સંસ્કારોનું તેમનું જ્ઞાન વગેરે બાબતો અત્યંત આશ્ચર્યકારક હોય છે. આમું જગત મોહ અને અજ્ઞાનમાં ગોઠ્યાં ખાતું હતું ત્યારે તત્ત્વજોષિનની પાછળ પડીને જે મહાપુરુષોએ સસની ઉપાસના કરી અને પોતાને ભોંઈનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તે ખરેખર ધન્ય છે એમાં શંકા નથી. માનવજાતિ પર તેમના હારે ઉપકાર છે. આખી માનવજાતિએ આ બાબતમાં તેમના સદૈવ ઝાણી રહેવું જોઈએ.

પરંતુ તત્ત્વજોષિનનો ભારતવર્ષનો આ પ્રયત્ન પહેલાંના જેવો જ આજ રહ્યો નહીં. કાર્ક સમયે તે અટકી ગયો તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વધારે વિકાસ આપણા દેશમાં પાછલ્લી કાચી આગળ થઈ શક્યો નહીં એમ જણાય છે. એનાં કારણો ? કારણોનો વિચાર કરતાં, તત્ત્વજ્ઞાન અને મોક્ષનો સંબંધ આપણે કાર્ક કાળે જોડી દીધો અને ત્યારથી આપણું શોધકપણું નાશ પામ્યું અને કેવળ શ્રદ્ધાશુભલું વધતું ગયું અને જ્ઞાનની ઉપાસના બંધ પડી હોય એમ લાગે છે. મૂળ શોધોને અને ઘર્શનિકોને તેમની જિજ્ઞાસા અને પરિશ્રમનું ફળ જ્ઞાન, જ્ઞાન અને પ્રસન્નતાને રૂપે મળ્યું. તે પરથી તેમની તત્ત્વજ્ઞાન વિષેની વિચાર-સંસ્કૃતિ માની લઈએ એટલે આપણને પણ તેનું જ જ્ઞાન, તેની જ જ્ઞાન અને પ્રમત્તના મળે એવી ભૂવખરેડી પ્રમત્તજી આપણામાં કાર્ક કાળે પેદા થઈ અને તેનું જ આ બધું પગિજ્ઞાન દોતું જોઈએ એવી શંકા આ બાબતમાં આવે છે. અને એક વાર આવી દૃઢ સમજણ બંધાઈ ગયા પછી તેમાંથી જ પ્રજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, અદ્વત્તાજ્ઞાન આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરે દૃષ્ટનાઓ નિર્માણ થઈ છે અને તત્ત્વજોષક

દાર્શનિકોના આનંદ પરથી બ્રહ્માનંદ, આત્માનંદ, નિત્યાનંદ વગેરે જુદા જુદા આનંદો કલ્પીને આપણે આનંદની ઉપાસના શરૂ કરી છે. જ્ઞાન, આનંદ, કૃતાર્થતા તથા બંધનરહિત અવસ્થા એ પરિણામ જ્ઞાનાં છે એનો વિચાર ન કરતાં દાર્શનિકોએ અને વિચારકોએ રજૂ કરેલી વિચારસરણી જ આ બધી બાબતોનું સાધન છે એમ આપણે માન્યું. અનેક પ્રકારના પરિશ્રમે સહન કર્યા પછી, હેતુ સિદ્ધ થયા પછી અને મોઢકના જ્ઞાનની તાલાવેલી શાંત થયા પછી તેના ચિત્તાની જે સ્વાભાવિક અવસ્થા ધર્મ તે એ બધાના પરિણામરૂપ હતી, એ વાત લક્ષમાં ન લેતા કેવળ વિચારસરણીથી કે કેવળ આનંદની કલ્પનાથી આપણે કૃતાર્થતા માનવા લાગ્યા અને મોક્ષ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ક્યારેક પણ આ જાનનો બ્રામ્હ વિચાર આપણામાં નિર્માણ થયો અને પરંપરાથી દૃઢ થતાં થતાં તેણે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ ધાન્ધુ કર્યું.

અમેરિકાનું પ્રથમ દર્શન થતાં કોલંબસને અતિશય આનંદ થયો અને એ જમિ પર પહેલું પગલું મૂકતા તેણે કૃતાર્થતા અનુભવી. ન્યૂટને પોતાની શોધમાં યશ મળતાં આનંદ અને ધન્યતા અનુભવી. આજે પણ મોટા મોટા શોધકો અને વૈજ્ઞાનિકો પોતાપોતાની શોધોમાં અને પ્રયત્નોમાં યશ મળતાં આનંદ અને કૃતાર્થતા અનુભવે છે. એટલા પરથી અમેરિકાના દર્શનમાં અને તે જમિ પર પગ મૂકવામાં જ આનંદ અને કૃતાર્થતા લાગવાનો ગુણ છે અથવા ન્યૂટનનો સિદ્ધાંત સમજી લેવાથી તેને મળેલો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા આજના શોધકોની શોધોની ઉપપત્તિ સમજી લેવાથી તેમને થનારો આનંદ અને કૃતાર્થતા આપણને પણ મળજે એમ માનીને તે પ્રમાણે કોઈ પ્રયત્ન કરવા લાગે તો તે યોગ્ય યશ ખરું ? તે બધું આપણે યોગ્ય માનીશું ? જ્ઞાનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં આપણે જે યોગ્ય માનતા નથી અથવા કદી માનીશું નહીં તે તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં તેને આપેલા આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને લીધે

યોગ્ય માનીએ છીએ, તે પર શ્રદ્ધા રાખતા આવ્યા છીએ અને તે પર આજે મોટા મોટા સંપ્રદાયો ચાલી રહ્યા છે.

આ બધાનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, જ્ઞાન કેને કહેવું ?

આનંદ અને કૃતાર્થતાનું સ્વરૂપ શું, આ જાણો.

મોક્ષવિવેક કે અવસ્થાઓ શામાંથી નિર્માણ થાય છે ? એ
કલ્પનાનો આનંદ જ્ઞાનનાં પરિણામ છે ? — એ બધાનો આપણે સૂક્ષ્મ
વિચાર કર્યો નથી. આપણે તત્ત્વશોધક નથી.

શોધની ગિજાસાની આપણને તાત્કાલિક નથી. આપણને આનંદની
ધમ્મ છે. મોક્ષની પણ ધમ્મ કેઈ કાઈને હશે. પરંતુ મૂળ શોધકને
શયેક્ષા આનંદની કે કૃતાર્થતાની આપણને ધમ્મ નથી. તેમ છતાં
શોધકની શોધ જ્યાં પૂરી થઈ અને તે પૂરી થવા પહેલાં તેને જે વસ્તુ
નિર્ણય તરીકે મળી, તે નિર્ણય પોતાના ચિત્ત પર અનેક પડાને દાખાવીએ

આત્મ જ કાંઈ ચક્રું હશે એવી પ્રત્યક્ષ સાંકા થાય છે. જીવનનું આપણું ધ્યેય મોક્ષ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીને મોક્ષ મળ્યો છે. જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીનું જ્ઞાન આપણે માન્ય રાખ્યું, તે આપણા ચિત્ત પર હસાવ્યું કે આપણને પણ મોક્ષ મળશે એવી આપણી શ્રદ્ધા ! એ શ્રદ્ધા દર ચર્ચ એટલે મોક્ષની ખાતરી ! આ ક્રમે આપણામાં એક પ્રકારની જે શ્રદ્ધા નિર્માણ થઈ તે પરંપરાથી આજે એટલી દર ચર્ચ મર્ષ છે કે હું જે દૃષ્ટિથી આ લખું છું એ દૃષ્ટિથી આ બાબતમાં વિચાર કરવાને કોઈ ભાગ્યે જ તૈયાર થશે.

તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક જુદી જુદી પ્રણાલીઓ છે. એ બધીમાં એક-વાક્યતા છે એવું નથી. અંતિમ સિદ્ધાંતની શોધક અને શ્રદ્ધાળુ બાબતમાં તો તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ પણ વચ્ચેનો મેદ જણાશે. તોપણ જે, જે મનને એક વાર સ્વીકારે છે તે, તે મનને એટલો ચોંટી રહે છે કે તેને ગમે તેટલું સમજાવવામાં આવે તોય તે પોતાની વિચારસરણીને ઊડતો નથી. કારણ કે તે શોધક નહીં પણ શ્રદ્ધાળુ હોય છે અને પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંઈક જૂઠું છે એમ મનાય અથવા પુરવાર થાય તો પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અપૂર્ણ પુરવાર થશે; તેથી પોતાના મોક્ષમાં અને સદ્ગુણમાં બાધા આવશે, એટલું જ નહીં પણ જે સંપ્રદાયના આપણે છીએ તેની અને તેના મૂળ પ્રવર્તકની ખામી ગણાશે; તેથી તે મૂળ પ્રવર્તકના દિવ્યપણા વિશે કે અવગારીપણા વિશે શંકા પેદા થશે અને તેના પરની પોતાની શ્રદ્ધા ઓછી થશે અને પોતે તથા પોતાની પરંપરાના બધા સાંપ્રદાયિકા અજ્ઞાની દરશે; કોરે વગેરે અનેક પ્રકારના ભય તે શંકાઓને લીધે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સર્વશ્રેષ્ઠ માનેલા તત્ત્વજ્ઞાનને તપાસી જોવાને કોઈ તૈયાર થતું નથી. આવી જાનતા શ્રદ્ધાળુઓ કેવળ સાંપ્રદાયિક લોકોમાં જ હોય છે એમ નથી. કોઈ પણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો ન હોય તોયે આધ્યાત્મિક હેતુ માટે તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનનારા લોકો પૈકી ઘણાખરા કોઈક મહાપુરુષની દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરનારા હોય છે. તેઓ

પણ શ્રદ્ધાળુ હોવાથી પોતાની વિચારસરણી વિશે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થતા તે ઉપર શ્રદ્ધા વધતી રહે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે. સાંપ્રદાયિકોમાં કે વિનસાપ્રદાયિકોમાં કોઈ અભ્યાસી નથી હોતો એમ નથી. પરંતુ તેમના અભ્યાસનું ધોરણ નક્કી થયેલું હોય છે. તે પોતાની મૂળ શ્રદ્ધાને સાચવીને અભ્યાસ કરતા હોવાથી તેમનામાં શોધકૃતિ હોવાનો ધર્શો જ એવો સભવ છે જે ખરેખર શોધક હોય છે તે કેવળ શ્રદ્ધાથી કાઠ પણ વસ્તુ માનવાને તૈયાર નથી હોતા. તે દરેક વાતને અનુભવસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જોટલી શંકાઓ કે તર્ક ઊઠે તે બધાને દૂર કરી તેમને સત્યજ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે. તેથી તેઓ શંકા, અને તર્કથી ખીતા નથી. પણ જેમની તત્ત્વજ્ઞાન પરની શ્રદ્ધા પાછળ મોક્ષની આશા હોય છે તેઓ, ભાવિક ભક્ત જેમ પોતાની પૂજ્ય મૂર્તિને સાચવે છે તેમ, પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને સાચવે છે. એ ભક્ત જેમ પોતાની મૂર્તિને જુદી જુદી રીતે શણગારીને કે સજ્જતીને પોતાનામા આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ પોતે માનેતા તત્ત્વજ્ઞાનને જુદા જુદા રૂપોથી અને આલંકારિક ભાવાથી રસપ્રદ બનાવીને આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે આનંદ પરથી

મળે છે. વેદાંત અથવા બીજી કોઈ પણ વિચારસરણી કેવળ માનવાથી, વિશ્વની ઉત્પત્તિનો અને સંહારનો બિલકોમ્પ્યુટો ક્રમ અંધમાંથી સમજી લેવાથી, પંચીકરણ પદ્ધતિ પરથી પંચમહાભૂતોની જુદી જુદી પદ્ધતિની વહેંચણી સમજવાથી અને છેવટે ‘આત્મા કે બ્રહ્મ હું જ છું’ એવી ધારણા સતત ચિત્ત પર ઠસાવતા રહેવાથી શોધને અંતે મળેલી સદ્ગુણતામાંથી જે આનંદ થાય છે તે આપણને મળી સકશે નહીં! મોક્ષની આરાધાથી ‘હું કોણ છું?’ એની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર શ્રદ્ધાળુ સાધક ઉપર જણાવેલી વિચારસરણી વડે પોતાના મનને સમજાવતો અને મનાવતો છેવટે ‘હું જ આત્મા છું, હું જ બ્રહ્મ છું, બાકીનો બધો કારભાર સરીર, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે બધું પ્રકૃતિનો ખેલ છે’ એ સમજણ પર આવીને ‘મહં બ્રહ્માહ્મિ’ એ મહાવાક્ય પર પોતાની ચિત્તવૃત્તિ દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સતત અભ્યાસથી તેની એ વૃત્તિ એટલી દૃઢ થઈ જાય છે કે તે જ સસંતો અનુભવ છે અને તે જ આત્મબોધ છે એવી તેની ભત્તિ થાય છે. પરંતુ તે આત્મબોધ નથી પણ વેદાંતપ્રજ્ઞાથી પરથી આપણે પોને જ બનાવેલી આપણી એક ચિત્તવૃત્તિ છે એ તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી. જન્મમૃત્યુના બંધને લીધે ‘હું કોણ છું’ તેની તપાસ થવી જોઈએ એવી વ્યાકુળતાથી અને સાધક-દેશની વૈરાગ્યનિષ્ઠાથી તેનામાં કંઈક સયમ અને સદૃશ્ય આવેલા હોય છે. પછી તત્ત્વજ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત માનીને ‘તે જ હું’ એવી સમજણ દૃઢ કરી લેવાથી તેના ચિત્તની વ્યાકુળતા શાંત થાય છે. એવી રીતિમાં શ્રદ્ધાળુ અભ્યાસીને પોતાને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો એવી સમજણથી સમાધાન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે માની લઈ આપણે તેને જુદાં જુદાં રૂપોથી સમજીને તેમાંથી જુદા જુદા રસ અને આનંદ નિર્માણ કરી પોતાની જાતનું મનમાં ને મનમાં રંજન કરવા લાગ્યા, અને આપણી ચારે બાજુ બેસા થતા ભાવિકોના મનમાં તેવા આનંદની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. જાતકાળમાં

પણુ અદ્વાણુ હોવાથી પોતાની વિચારસરણી વિષે અઅદ્વા ઉત્પન્ન ન થતાં તે ઉપર અદ્વા વધતી રહે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે. સાંપ્રદાયિકામાં કે મિનસાંપ્રદાયિકામાં કોઈ અભ્યાસી નથી હોવું એમ નથી. પરંતુ તેમના અભ્યાસનું ધોરણ નક્કી થયેલું હોય છે. તે પોતાની મૂળ અદ્વાને સાચવીને અભ્યાસ કરતા હોવાથી તેમનામાં શોધકવૃત્તિ હોવાનો ધણો જ ઓછો સંભવ છે. જે ખરેખર શોધક હોય છે તે કેવળ અદ્વાથી કોઈ પણ વસ્તુ માનવાને તૈયાર નથી હોતા. તે દરેક વાતને અનુભવસિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. જેટલી શંકાઓ કે તર્ક જોડે તે બધાંને દૂર કરી તેમને સત્યજ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે. તેથી તેઓ શંકા, અને તર્કથી ખીતા નથી. પણુ જેમની તત્ત્વજ્ઞાન પરની અદ્વા પાછળ મોક્ષની આશા હોય છે તેઓ, ભાવિક ભક્ત જેમ પોતાની પૂજ્ય મૂર્તિને સાચવે છે તેમ, પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને સાચવે છે. એ ભક્ત જેમ પોતાની મૂર્તિને જુદી જુદી રીતે શણગારીને કે સગવડીને પોતાનામાં આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણુ પોતે માનેલા તત્ત્વજ્ઞાનને જુદાં જુદાં રૂપોથી અને આલંકારિક ભાષાથી રસપ્રદ બનાવીને આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે આનંદ પરથી આત્મા, બ્રહ્મ, આનંદરૂપ છે વગેરે વગેરે વર્ણન કરે છે.

મગે છે વેદાંત અથવા બીજી કોઈ પણ વિચારસરણી કેવળ માનવાથી, વિશ્વની ઉત્પત્તિનો અને સંહારનો ઊદયોત્સવો ક્રમ અંથમાંથી સમજ લેવાથી, પંચીકરણ પદ્ધતિ પરથી પંચમહાભૂતોની જુદી જુદી પદ્ધતિની વહેંચણી સમજવાથી અને છેવટે ‘આત્મા કે બ્રહ્મ હું જ છું’ એવી ધારણા સતત ચિત્ત પર ઠસાવતા રહેવાથી શોધને અંતે મળેલી સદ્ગતિમાંથી જે આનંદ થાય છે તે આપણને મળી શકશે નહીં’ મોક્ષની આશાથી ‘હું કોણ છું?’ એની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર શ્રદ્ધાળુ સાધક ઉપર જણાવેલી વિચારસરણી વડે પોતાના મનને સમજાવતો અને મનાવતો છેવટે ‘હું જ આત્મા છું’, હું જ બ્રહ્મ છું’, બાકીનો બધો કારભાર શરીર, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે બધું પ્રકૃતિનો ખેલ છે’ એ સમજણ પર આવીને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ મહાવાક્ય પર પોતાની ચિત્તવૃત્તિ દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સતત અભ્યાસથી તેની એ વૃત્તિ એટલી દૃઢ થઈ જાય છે કે તે જ સંસારનો અનુભવ હો અને તે જ આત્મબોધ છે એવી તેની મતિ થાય છે. પરંતુ તે આત્મબોધ નથી પણ વેદાંતપ્રણાલી પરથી આપણે પોતે જ બનાવેલી આપણી એક ચિત્તવૃત્તિ છે એ તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી. જન્મમૃત્યુના ભયને લીધે ‘હું કોણ છું’ તેની તપાસ થવી જોઈએ એવી વ્યાકુળતાથી અને સાધક-દશાની વૈરાગ્યનિશાથી તેનામાં કાંઈક સમય અને સદ્ગુણ આવેલા હોય છે. પછી તત્ત્વજ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત માનીને ‘તે જ છું’ એવી સમજણ દૃઢ કરી લેવાથી તેના ચિત્તની વ્યાકુળતા ચાલુ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં શ્રદ્ધાળુ અભ્યાસીને પોતાને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો એવી સમજણથી સમાધાન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે માની લઈ આપણે તેને જુદાં જુદાં રૂપોથી સમજીને તેમાંથી જુદા જુદા રસ અને આનંદ નિર્માણ કરી પોતાની જાતનું મનમાં તે મનમાં રંજન કરવા લાગ્ય, અને આપણી ચારે બાજુ બેગા થતા ભાવિકોના મનમાં તેના આનંદની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. જ્ઞાનકાળમાં

અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ મનાયેલી કે અવનારી તરીકે ગણાયેલી વિભૂતિઓ આપણે પોતે જ છીએ એમ કદપીને અને માનીને કાંઈ મસ્તીનો તો કાંઈ શ્રેષ્ઠતાનો ડોળ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે પોતાની બ્રામક વૃત્તિનું જ આપણે તત્ત્વજ્ઞાનને નામે પોપણું કરવા લાગ્યા, અને તે માટે તે તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી માર્ગો કાઢવા લાગ્યા. આપણામાં શોધકપણું હોત તો જ્ઞાનને નામે આવા બ્રામક પ્રકારે આપણા તરફથી ન થાત. આપણે તે રાજાનો વિકાસ કર્યો હોત અને તેથી આપણને અનેક ભૌતિક તથા સાર્વિક લાભો થયા હોત અને આપણે ઉન્નત થયા હોત. પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ કેવળ મોક્ષ સાથે જોડવામાં આવ્યાથી તેવા લાભ થઈ શક્યા નહીં. દરેક સંપ્રદાયે તત્ત્વજ્ઞાનની કાંઈ ને કાંઈ પ્રણાલી સ્વીકારી છે. એનું કારણ તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય મોક્ષ નથી એવી આપણા મહાપુરુષોની અને સર્વસાધારણ લોકોની આસતી આવેલી શ્રદ્ધા છે અને તેથી જ આ માર્ગમાં જ્ઞાનની શોધ ન થતાં શ્રદ્ધાગુપ્તું વધતું ગયું છે.

સાચે જ, આપણે તત્ત્વોના શોધક અને અભ્યાસી થઈએ તો પંચભૂતાત્મક સૃષ્ટિના બધા સ્વયૂગસક્ષમ પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાનની અને તેના શુદ્ધધર્મોનું જ્ઞાન આપણને થયા વગર સિદ્ધિ રહેશે નહીં. ધ્વનિ, પ્રકાશ, વિદ્યુત જેવાં ગૂઢ અને મહાન તત્ત્વોના કાર્યકારણભાવોનું જ્ઞાન આપણને થશે. મનુષ્ય અને બીજાં પ્રાણીઓના શુદ્ધધર્મ, સંસ્કાર, સ્વભાવ વગેરેનું જ્ઞાન પણ આપણને થશે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, અૈન-ય એ બધાં વિશેનું સૂક્ષ્માભિસક્ષમ જ્ઞાન આપણી આગળ પ્રગટ થશે. આખી ચરાચર સૃષ્ટિના અને તેના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના આપણે જ્ઞાન યર્જનું. આ પ્રમાણે બધાં તત્ત્વોની શોધ કરતાં કરતાં આપણે જ્ઞે તત્ત્વજ્ઞાનના અંત મુખી પહોંચીએ તો આ વિશ્વમાં આપણને કંઈ પણ અજ્ઞાન રહેશે નહીં. અને પછી એ બધા જ્ઞાનનો માનવજાતિના ઉત્કર્ષ અને કલ્યાણ માટે આપણે સહેજે ઉપયોગ કરી શકીશું. તે

જ્ઞાનથી બૂતમાત્રનું હિત સાધવા તરફ જ આપણા જીવનનું સહજ વલણ અને ધોરણ રહેશે પરંતુ આમાંના કોઈ પણ તત્ત્વની શોધ આપણને લાગી ન હોય અને માનવજાતિનું કલ્યાણ અને બૂતમાત્રનું હિત એમાની કોઈ જાગૃત આપણે કરી શકતા ન હોઈએ છતાં કેવળ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન ધર્મને આપણને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ધર્મ શકે છે એ વાત જ્ઞાનમાર્ગમાં સહવર્તી લાગતી નથી મલદૃષ્ટિથી તપામવામાં આવે તો આ પ્રકાર કેવળ કલ્પિત અને શ્રદ્ધાનો કાર, તેને જ્ઞાનની સિદ્ધિ ન કહી શકાય

આ બધા પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ મોક્ષ સાથે ન જ્ઞાનના આપણી જીવનશુદ્ધિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું જીવન- સિદ્ધિ સાથે જોડવો જોઈએ. માનવના માટે આવશ્યક સિદ્ધિમા પર્યવસાન જન્મ્યાતી દરેક જાગૃતને અધિક ગુણ, અધિક તેજસ્વી અને અધિક પ્રભાવશાળી કરવાનું સામર્થ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં હોવું જોઈએ. માનવી જીવનમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ મોટા પુરુષાર્થો છે. મહાસમાત્રનું આખું જીવન આ ત્રણ પુરુષાર્થોમાં વહેંચાયેલું છે. આ ત્રણની શુદ્ધિ વડે જ જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસિદ્ધિ સાધી શકાશે. જ્ઞાન સિવાય શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ શક્ય નથી. તેથી ધર્મ, અર્થ અને કામને શુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય જ્ઞાનમાં હોવું જોઈએ. બ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું કલ્યાણ પરસ્પર વિરોધક કે વિધાતક ન થતાં એકબીજાને સહાયક થતું રહે એ દૃષ્ટિથી ધર્મ, અર્થ અને કામનો વિચાર થવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. એ આવશ્યકતા પૂરી કરવાની શક્તિ તત્ત્વજ્ઞાનમાં હોય તો જ ધર્મ, અર્થ અને કામની શુદ્ધિ ધરે અને માનવધર્મની સિદ્ધિ થશે. આપણે જોને તત્ત્વજ્ઞાન કહીએ છીએ તેમાં આ શક્તિ ન હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો જ વિકાસ કરીને તેમાં તે શક્તિ લાવવી જોઈએ જ્ઞાનમાં જે પુરુષાર્થ ન હોય, શક્તિ નિર્માણ કરવાનો ગુણ જો જ્ઞાનમાં ન હોય, તો તે જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં કશું જ ફરક નથી. દીવામાં અને અગ્નિમાં પ્રકાશ આપવાની શક્તિ હોવાની જ.

તે શક્તિ દીવામાં અને અગ્નિમાં નથી એવો અનુભવ થતો હોય તો ત્યાં દીવો અને અગ્નિ નથી પણ તે વિશે કંઈક જાણી જ હોવી જોઈએ એમ ચોક્કસ સમજવું.

સારાંશ, તત્ત્વજ્ઞાનના આભાસ પર વિશ્વાસ ન રાખતાં, માનવી જીવનને બધી બાબતોથી સફળ કરવાનું સામર્થ્ય જેમાં હોય એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો આપણે આશ્રય લેવો જોઈએ. બ્રમની પાછળ ન પડતાં આપણે સાથે જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી લઈએ તો તેની સાથે સાથે આપણામાં પુરુષાર્થ આવશે જ જોઈએ. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેનો ઉપયોગ કરવો એ તે જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

૧૦

સાધ્યસાધન વિવેક - ૧

બક્તિ, યોગ, જ્ઞાન એ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગો આપણામાં માનવામાં આવે છે. આ માર્ગોની ઉત્પત્તિ એક જ કાળે થયેલી નથી. સમાજમાં આવી જાતના કોઈ પણ માર્ગ અને સાધનની કલ્પના વ્યક્તિના કે સમાજના કોઈ દુઃખનું શમન, સુખનું સાધન કે મનનું સાંત્વન અને ઉન્નતિને નિમિત્તે થાય છે. અને તેની જ આગળ વૃદ્ધિ થઈને તેમાંથી જુગ્મ જુગ્મ બૌદ્ધિક અને માનસિક વ્યાનંદ પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પનાઓ નીકળે છે. આ માર્ગોનું છેવટનું ધ્યેય મોક્ષ હોવાથી મોક્ષેચ્છુ સાધકો પોતાને રુએ તે માર્ગ અડધું કરીને પોતાની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરના આવ્યા છે. આ માર્ગો અને તેનાં સાધનો ઓળવતા પ્રમાણમાં વૈયક્તિક વિકાસને સદાપક થયાં છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ તેમાંની વ્યક્તિગત

કલ્યાણની કલ્પનાને લીધે સામાજિક અને સામુદાયિક કલ્યાણની જે ભાવના પેદા થયા વિના માનવજાતિની પ્રગતિ થવી શક્ય નથી તે આપણામાં આવી નથી. ઉપરાંત, ભક્તિ જ્ઞાન વગેરે માર્ગોમાં પ્રત્યક્ષ કર્મના કરતાં આપણી કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓનું જ મહત્ત્વ હોવાથી તેનાથી પ્રાપ્ત થનારા જુદા જુદા લાભો પણ વિચાર કરતાં કાલ્પનિક લાભો છે. તે માર્ગમાં આનંદ નથી એમ નથી. પરંતુ તે આનંદના ઘણાખરા પ્રકારો આપણે જ આપણી કલ્પનાથી ને ભાવનાથી નિર્માણ કરેલા હોય છે, એવું તે માર્ગના સાધ્યસાધનનો વિચાર કરતા દેખાઈ આવે છે. આપણી ભક્તિના અનેક પ્રકારો, આત્મજ્ઞાન, અને બ્રહ્મજ્ઞાન વિષેની આપણી માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધા પરથી આ બધી બાબતોમાં આપણે જુદી જુદી કાલ્પનિક સૃષ્ટિઓ નિર્માણ કરીને તેમાંથી પોતાની ભાવનાઓનું પોષણ, વર્ધન અને શમન કરતા આવ્યા છીએ એમ લાગે છે.

અવતારવાદ અને ઈશ્વર વિષેની આપણી સમુચ્ચ-સાકારની કલ્પનાને લીધે ભક્તિમાર્ગમાં ધણી જ કાલ્પનિકતા મક્તની પેદા થયેલી જેવામાં આવે છે. નવવિધા ભક્તિથી મન દિયતિતું આપણી ભાવતૃપ્તિ થઈ નહીં, તેથી મધુરભક્તિ જેવા પરીક્ષણ પ્રકાર આપણે નિર્માણ કર્યા છે. ઈશ્વર કેવો છે એની માહિતી ન હોવા છતાં, તેના રંગરૂપ વિષે કશું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, આપણે તેને રંગરૂપ આપીને, તેને મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત ને હૃદય વળગાડીને તેની ભક્તિ કરવાનો વિવાજ પાડ્યો છે. ઈશ્વરે લીલામાત્રે કરીને અનંત બ્રહ્માંડ નિર્માણ કર્યાં એ વાત ખરી કે ખોટી એ વિષે શંકા હશે; પણ આપણી ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાઓનો વિચાર કરતાં આપણે ઈશ્વરને પોતાની સમગ્ર પ્રમાણે, ભાવના અને કલ્પના પ્રમાણે આપણને જ્યારે જેવો જોઈએ તેવો બનાવીએ છીએ એ વાત માત્ર પ્રત્યક્ષ અને ખરી છે. ઈશ્વરના દર્શન માટે બ્યાકુળ થયેલો ભક્ત તેને કહે છે :

કાય તુજેં વેંચે મજ મેટી દેતાં । વચન ચોલતાં એક દોન ॥
 કાય તુજેં સ્મ ઘેતોં મી ચોરોનિ । ત્યા મેળેં લપોનિ રાહિલાસો ॥
 કાય તુજેં આમ્હાં કરાવેં વૈકુઠ । મેવો નકો મેટ આર્તાં મજ ॥
 તુકા મ્હણે તુજો ન લગે દસોડી । પરિ આહે આવડો દર્શનાચો ॥

(હે પ્રભુ ! મને દર્શન આપતાં અને મારી સાથે એક બે વચન બોલનાં તારું શું પ્રાર્થના થાય છે ? તારું રૂપ શું હું ચોરી લેવાનો છું કે એ ખીકે તું સંતારીને બેસે છે ? તારા વૈકુંઠને મારે શું કરવું છે ? ખીશ મા. હવે મને દર્શન દે. તુકારામ કહે છે કે તારી પાસેથી મારે કથાનીપે જરૂર નથી. ફક્ત દર્શનની જ ઇચ્છા છે.)

આવી સ્થિતિમાં ધ્મિરને શું લાગે છે, શું નહીં, તે બધું ભક્ત જ નક્કી કરે છે. તેને કેવી શંકાઓ આવતી હશે તે પોતે જ કલ્પીને તેનું નિરસન પણ પોતે જ કરે છે. એવી રીતે દેવની અને ભક્તની બંને બુદ્ધિઓ તે એકલો જ ભજવે છે. દર્શનોત્સુક અવસ્થાવાળા ભક્તોના આવા અનેક ઉદ્ગાર મળે છે. એવી બ્યાકુળ સ્થિતિમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે, નિર્દિધ્યાસ પ્રમાણે, તેમને કરી આભાસ થાય તો તેને તેઓ ધ્મિરનો આક્ષાત્કાર કે દર્શન માનીને પોતાને ધન્ય અને કૃતજ્ઞ માને છે. કોઈ ભક્તોને ધ્યાન-અનુસંધાનને લીધે તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય અથવા તે સાધ્ય કરતાં કરતાં ચિત્તની ગતિ કુદૃશ થાય અગર ચિત્તનો લય થાય એટલે પોતે ધ્મિર સાથે તદ્રૂપ થયા એમ સમજીને તેઓ સાધુ-જ્ઞાની અને મોક્ષની ખાતરી માને છે. આ બધામાંની જુદી જુદી ચિત્તસ્થિતિનું પરીક્ષણ કરતાં પોતાની કલ્પનામાં જ રમ્યા કરવાના અને છેવટે તેમાં જ મગ્ન થવાના આ બધા પ્રકારો લાગે છે.

આત્મજ્ઞાનના ઉદ્દેશથી ‘હું કોણ ?’ એ શોધવાને નીકળેલા સાધકો સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ, અને મહાકારણ શરીર વગેરેના બ્યતિરેક કરતા કરતા, આ તત્ત્વો ‘હું’ નથી, એમ ચિત્તને સમગ્નવત્-હસાવત્, તે તત્ત્વો વિશે લાગતા અહંપણને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા છેવટે કેવળ ‘પોતાપણુ’નું જ્ઞાન કરાવનારી શક્તિ મુખી બને

પહેલે છે, અને તે સ્થિતિને જ તેઓ પૂર્ણ સ્થિતિ સમજે છે. 'હું કોણ ?' એ આપણે જાણ્યું એમ તેમને તે ચિંતિમાં લાગે છે, અને તેમાં જ તેઓ આનંદ અને સતોષ અનુભવે છે. તે - 'હું' - ચાર દેહ, ત્રણ ગુણ, પાંચ ભૂતો, એ બધાથી અલિપ્ત છે, ભુદે છે; દેહના અધ્યાસને લીધે તે દેહ સાથે બંધાયે ગયો હતો; તે દેહાધ્યાસ છૂટીને 'હું કોણ ?' એ જાણ્યા પછી હવે આપણને ફરીને દેહ પ્રાપ્ત થશે નહીં; અને એ જ મુક્તિ એમ તેઓ સમજે છે. 'હું' પોતે અલિપ્ત છું એવો અધ્યાસ કરીને પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિને એટલે તુર્ણવસ્થાને તેઓ આત્મસ્થિતિ માને છે. કાર્મ, બધી વૃત્તિઓનો નિરાસ કરીને ચિત્તનો લય સાધે છે અને ત્યાર પછી જે બાકી રહે છે તે 'હું' છું એમ સમજીને તેને જ આત્મચાનની ઉવટની ભૂમિકા માને છે, એટલે કે ઉન્નત સ્થિતિને આત્મસ્થિતિ માને છે, અને જ આત્મ-સાક્ષાત્કાર માનીને તે પરથી મોક્ષની ખાતરી રાખે છે. પોતાનામાં સ્ફુરતું સત્-તત્ત્વ જ આખા વિશ્વમાં ભરેલું છે, તે જ બ્રહ્મ છે, એવી શ્રદ્ધાથી જેઓ આત્મસ્થિતિ પરથી 'જહં જહ્યાઽસ્મિ' એ ભૂમિકા પર જાય છે, તેઓ પોતાને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયો એમ સમજે છે. એવી રીતે પોતાને કુચે તે સાધનથી અને પોતે સાધી શકે તે ધારણાથી પોતાની મતિ અને શક્તિ પ્રમાણે સાધક ચિત્તની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને જ ચાનની ઉવટની અવસ્થા સમજે છે, અને તેમાં થતા અનુભવને ઉવટનો જીવનસિદ્ધાંત માને છે. તે જ ભૂમિકાને અને અવસ્થાને તેઓ પ્રમત્તપૂર્વક દૃઢ કરે છે. પરંતુ આમાં કોઈ પણ સાધક મોટે ભાગે પોતાની ભૂમિકાને તપાસતો નથી, ચિત્તવૃત્તિનું પરીક્ષણ કરતો નથી. તેથી જેને આપણે અનુભવ સમજીએ છીએ તે ખરેખર આત્માનો અનુભવ છે કે આત્માને વિષે આપણે કરેલી કલ્પના દોષિતે કલ્પના પર સ્થિર અને દૃઢ કરેલી ચિત્તની વૃત્તિ છે, એ તેમના ધ્યાનમાં આવતું નથી કે એવી શંકા પણ તેમના મનમાં જાગતી નથી. તે જ પ્રમાણે ચિત્તવૃત્તિનો લય થયા પછી ચિત્તની નિર્વાપાર સ્થિતિમાં રહેલી જે

‘કેવળ’ અવસ્થા તે જ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ, એમ જોયો માને છે તેમને પણ શંકા ચતી નથી કે આ સ્થિતિમાં આપણને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે કે પોતાના દેહનું કેવળ વિરંમરણ થાય છે ? ધ્યાન કે યોગને માર્ગે જોયો ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરતા કરતાં છેવટે ચિત્તનો લય કરીને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સાધે છે તેઓ તેને જ આત્માની શુદ્ધાવસ્થા માને છે. ચિત્તનો લય સાધવાથી કર્મફલ થાય છે ને પુનર્જન્મ ટળે છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી આ સાધકોની શ્રદ્ધા હોય છે તેથી લયાવસ્થાનો કાળ શક્ય તેટલો લંબાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન હોય છે. આત્માની શુદ્ધાવસ્થામાં સતત રહેવાય એવી તેમની ધૃત્તિ હોય છે. પરંતુ ‘હું કોણ ?’ એની શોધ કરીને તે પ્રયત્નમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા આત્મજ્ઞાનીઓ, ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ના અનુભવથી થયેલા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, તેમ જ નિર્વિકલ્પ દશા પ્રાપ્ત કરીને જેમણે સમાધિ સિદ્ધ કરી છે એવા યોગીઓ — એ બધાનું ધ્યેય મોક્ષ જ હોય છે; અને પોતપોતાનાં સાધનોથી અને તેની છેવટની સિદ્ધિથી પુનર્જન્મ ટળશે અને મોક્ષ મળશે એવી તે પૈકી દરેકની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે. પરંતુ કયા અર્થિત્ય અને અતર્ક્ય કારણથી આપણને સૌથી પહેલો જન્મ પ્રાપ્ત થયો એ વિષે અનુભવાત્મક જ્ઞાન કોઈને નથી હોતું છતાં દરેક જાણે મોક્ષ વિષે શ્રદ્ધા કે ખાતરી કેમ રાખી શકે છે તે વિવેકી માણસથી સમજાય તેવું નથી. ‘આત્મા’ નામનું તદ્દન ભુલું જ તરવ શરીરના બંધનમાં અસખ્ય જન્મોથી સંપન્ન થયેલું છે, તેને કોઈ પણ ઉપાય કે સાધન વડે ભુલું પાડી શકાય તો આપણી મૂળની શુદ્ધ, ભુદ્ધ ગિયતિ પ્રાપ્ત થશે એવું આ માર્ગના સાધકોને લાગે છે. તેથી તે પૈકી કેટલાક આત્માનું, કેટલાક ધર્મસ્તુ અને કેટલાક બ્રહ્મનું સતત ચિંતન કરવાનો કે અનુસંધાન રાખવાના પ્રયત્નમાં તાદાત્મ્ય કે ચિત્તનો લય સાધે છે; અને તે સ્થિતિમાં દેહનું વિરંમરણ થાય, સકલ્પવિકલ્પ બંધ પડે, ચિત્તવૃત્તિઓ નાશ પામે એટલે આપણે દેહથી ભ્રમ થયા, દેહથી ભ્રમ એવા આત્મનિરવનો આપણને અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર થયો એમ તેઓ

માની લે છે. પરંતુ આમાં ખરું જોવાં પરંપરા અને મંથપ્રામાણ્ય પર શ્રદ્ધા રાખીને કરેલા અધ્યાસથી થોડો વખત દેહની વિસ્મૃતિ સંધાય છે. યમ, નિયમ, સદાચાર વગેરે દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધાવસ્થા સાધવી એ જ જીવનની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્ત્વની બાબત છે તે આમાં સંધાય છે એ વિશે શંકા નથી. પરંતુ આ સાધનથી આત્મજ્ઞાન થાય છે અને તેથી માણસ જન્મમરણમાંથી મુક્ત થાય છે, એ માન્યતામાં અને શ્રદ્ધામાં વિવેકનો તેમ જ નિરીક્ષણનો અભાવ જણાય છે.

બધી ઇન્દ્રિયોને ચેતના આપનારી, બાળપણ, જુવાની, ધડપણ, જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે બધી અવસ્થા-
 ચૈતન્યનુ મત્તત જોમાં અખંડપણે કાયમ રહેનારી, મન, શુદ્ધિ
 પ્રગટીકરણ ચિત્ત, પ્રાણ—બધાંને પ્રેરણા આપનારી જે
 શક્તિ, તે શક્તિ જ જે આપણે પોતે છીએ,

તો તે શક્તિની પ્રતીતિ ચિત્તની લય-અવસ્થામાં જ કેવળ થાય છે અને બીજી વખતે થતી નથી એમ કહેવું એવો વિવેક અને અનુભવ સાથે મેળ બેસતો નથી. તે શક્તિ આપણે પોતે જ હોવાથી ચિત્તનો લય કર્ણથી આપણુ જ આપણને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર થાય એ પશુ મંભવિત નથી. મન-શુદ્ધિ-ચિત્ત સહિત બધી ઇન્દ્રિયોનાં બધાં કાર્યો ચાલુ હોવાથી તે નિમિત્તે તે શક્તિનું જ પ્રગટીકરણ અને દર્શન સતત ચાલુ છે. ને પ્રકટીકરણ હંમેશ શુદ્ધપણે થતુ રહે તે માટે જે સાધનોની અને ઉપાયોની જરૂર છે તેમનો આપણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દેહના અધ્યાસથી આત્મા ક્યારેક પણ દેહના બંધનમાં સપડાયો છે અને ‘આત્મા જ હું’ એ અધ્યાસ દૃઢ કરવાથી અથવા ચિત્તનો લય સાધી દેહનું વિસ્મરણ કર્ણથી તે જન્મમરણમાંથી મુક્ત થાય છે — આ બે કદપના અને શ્રદ્ધા પર આને અંગેની બધી વિચારસરણી અને સાધન-ઉપાય રચેલાં છે. ખરું આ વિચારસરણી અને સાધનોને લઈ ચયેલા અનુભવો શોધક દૃષ્ટિથી તપાસતા તેમાં વિચારની મુસંજનિ અને અનુભવોનું નિરીક્ષણ દેખાતાં નથી. દેહ

અને આત્મા અથવા પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ એ તરવા એકબીજાથી અલંત લિન ગુણધર્મવાળાં હોવા છતાં તેમનું ઐક્ય શી રીતે થયું? કયા સુખની આશાથી, શુદ્ધ, શુદ્ધ, નિત્ય નિરંતર, સત્-ચિત્-આનંદ-સ્વરૂપ આત્મા અસાધ્યત દેહનો અધ્યાસ લાઇને તેના મોહમાં સપડાયો? અને આત્મા વિષેના કે બ્રહ્મ વિષેના અધ્યાસથી થોડો વખત દેહનું કેવળ વિસ્મરણ કર્યાંથી તે તેમાંથી કાવમનો કેવી રીતે છૂટવાનો? દેહના આધારે દેહનું જ વિસ્મરણ કરવાનો કમ સાધક રોજ રાખે તોપણ તે જ દેહના અધિષ્ઠાન પર કુદરતી રીતે વ્યુત્થાન દશા આવ્યા જ કરવાની અને તે જ વધારે વખત સહેજે રહેવાની, ચિત્તાની આવી રોજની પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત સ્થિતિમાં આત્મા પોતાની મૂળ શુદ્ધ, શુદ્ધ અવસ્થા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જન્મમરણ-માંથી મુક્ત થાય છે વગેરે શંકાઓ અને પ્રશ્નોના યોગ્ય જવાબો અધ્યાસ પછીના અનુભવમાંથી પણ વિવેકી માણસને મળતા નથી આ પરથી આ બધી માન્યતાઓને પરંપરાગત બ્રહ્મ સિવાય બીજો આધાર દેખાતો નથી. આત્માની ખરી અવસ્થા નિર્વિકલ્પ છે, અધ્યાસથી તે અવસ્થામાં ગયા પછી તેને પોતાની મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એવી જાતની સમજણ આ બધા પ્રયત્નનાં મૂળમાં છે. પરંતુ અધ્યાસમાં થતા અનુભવને તપાસતાં જણાશે કે, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ અવસ્થાઓ આત્માની નથી પણ ચિત્તાની છે. સર્વ પ્રેરક શક્તિને જે 'આત્મા' એ શબ્દ લાગુ પડતો હોય તો તે શક્તિ સવિકલ્પ નથી, તેમ જ નિર્વિકલ્પ પણ નથી. સૂર્ય જેમ સતત પ્રકાશમાન હોવાથી પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય તેના તરફથી સતત અખંડપણે ચાલુ જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રેરક અને સ્વયંબુદ્ધશક્તિનું કાર્ય પણ સતત ચાલુ જ હોય છે. આમાંનું તથ્ય લક્ષમાં લઇને મોક્ષની આશાથી અધ્યાસ કે અધ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી અવસ્થાનું ખોટું મહત્ત્વ કોઈએ માનવું જોઈએ નહીં.

લકિન, જ્ઞાન, યોગ વગેરે માર્ગોમાં જોએ યમ, નિયમ, સદાચાર વગેરે વડે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાના પ્રયત્નમાં હોય પરંપરાગત ધ્યેયોની છે તેમને વિશે મનમાં ખૂબ આદર અને સદ્ભાવ અર્પણ હોવા છતાં ઊંચા વિશેષ કેવળ પારંપરિક અને શ્રદ્ધામાન્ય ધ્યેય વિશે ઉપર પ્રમાણે વિચારો દર્શાવવા પડ્યા છે. ચિત્તની શુદ્ધિ સાધવામાં જોએ યગસ્વી થયા હશે તેઓ ક્યારેય પણ આદરને પાત્ર છે એમાં શંકા નથી. માનવી ઊંચા શુદ્ધ ગામ્ભીર્ય અને એવી જ્ઞાનતુ વાતાવરણ સમાજમાં નિર્માણ કરીને તે પોતાનામાં તેમનો જોડેલો ઉપયોગ થતો હોય તે પ્રમાણમાં તેઓ સાચે જ ધન્ય છે, એમાં પણ શંકા નથી. પરંતુ માનવી ઊંચાની વિશાળતા અને પૂર્ણતાનો વિચાર કરતાં આપણે આજ સુધી જે ધ્યેયો શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા આવ્યા છીએ તે ધ્યેયો હવે અપૂર્ણ પુનરાચર્ય થઈ ગયાં છે; તેથી એ દૃષ્ટિથી હવે આપણી બધી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ ને ધ્યેયોનો વિચાર કરવો એ જરૂરી બન્યું છે. તે માટે આ બધા માર્ગોથી અને સાધનોથી આપણામાં માનવી સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે કે નહીં તે આપણે જોતું જોઈએ તેમાંની કોઈ પણ કલ્પનાથી, ભાવનાથી કે સાધનથી સમાજમાં અસત્ય ને દંભ નિર્માણ થવાનો કે ફેલાવાનો અવકાશ મળતો હોય; તેને કારણે કોઈ પણ આમક કલ્પનાઓને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું હોય; સમાજમાં જડતા, અધઃશ્રદ્ધા, અકર્તૃત્વ અને પરાવર્તન વધતાં હોય, તો એ બધી બાજતોમાં આપણે સુધારણા કરવી જોઈએ.

કોઈ ગૂઢ સાધનથી પોતાનામાં પરમેશ્વરી સામર્થ્ય પેદા કરીને તે વડે પોતાનું, બીજાનું, અને સમસ્ત દિવ્ય સામર્થ્યનો ભ્રમ જગતનું કલ્યાણ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કેટલાક સેવે છે. કોઈ વિશેષ સાધનથી અને ક્રિયાથી ધ્મિયર સંતુષ્ટ થાય છે અને માણસને દિવ્ય સામર્થ્ય આપે છે અથવા

તે સાધનથી અને ક્રિયાથી માણસમાં જ ધ્વિરી શક્તિ પ્રકટ થાય છે, એવી જાનની કલ્પનાઓ આ મહત્ત્વાકાંક્ષાની પાછળ હોય છે. આવી જાનની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને કેઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સાધનો કરનારા સાધકો મળી આવે છે. પરંતુ તેમાંના કોઈને પણ સિદ્ધિ મળી છે અને તેનામાં જગતનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે એવું હજી કંઈય જોવામાં આવ્યું નથી. આવી જાનના સાધકોના પૂર્વ જીવનની માફક તેમના પાછલા જીવનને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક પૂર્વ જીવનમાં જ કોઈક વિશેષનાને લીધે પ્રખ્યાત હોય તો તેના સાધકપણાને પણ મહત્ત્વ મળે છે અને તેના પ્રયત્ન તરફ મોટા મોટા લોકોનું સક્ષ્ય ચોરેણું રહે છે. પરંતુ આવા સાધકોનો જેમ જેમ સાધનામાં કાળ જાય છે અને સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું પ્રાપ્ત થવાની તેમની આશા જેમ જેમ નાશ પામતી જાય છે તેમ તેમ તેમની સાધનાને અને જીવનને છુદ્ડું રૂપ મળવા લાગે છે અને પછી કેવળ સાધનાના નામ પર જ તેમનું જીવન ચાલવા લાગે છે. સિદ્ધિની આશામાં તેમનો ધણો કાળ વહી જાય છે. એટલા વખતમાં બાહ્ય પરિસ્થિતિ, જગતની ગિચિ, લોકમાનસ, કલ્પના, આદર્શ વગેરે બાજતોમાં ખૂબ ફેરફાર થઈ ગયેલો હોય છે. તેથી સાધકોના ચિત્ત પર તેની અસર પડીને તેમની પદ્ધતિની મનઃસ્થિતિ બદલાવા માંડે છે. સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું જ પ્રાપ્ત થયું ન હોય તો પણ ધણો વખત જનસંપર્કથી—પ્રવૃત્તિથી—દૂર ગયા પછી તેઓ સમાજમાં બગી શકતા નથી. સામર્થ્યહીન અને મદત્તરહીન ગિચિમાં એકાંત છોડીને ગદાર આવવાની ઈચ્છા તેમને થતી નથી. આવે વખતે ખુરું જોનાં પોતાની સાધના, અનુભવ, મનગિચિ, પ્રયત્નને અતે પોતાને મળેલા વશ—અપવશ—એ બધું આત્મીય ગોધની અને સમાજના દિનની દૃષ્ટિથી પ્રગટ કરવું એ તેમનું કનંવ્ય અને છે. પણ જમને લીધે, પ્રતિજ્ઞાના મોહને લીધે અથવા દંભને કારણે તેઓ તેમ કરવાની દિમન કરી શકતા નથી. ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગ

માર્ગના કેટલાયે સાધકો જેમ પોતાના યશ-અપયશ કથું ન જણાવતાં પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ થયાનો દંભ કરે છે, તે જ પ્રમાણે દિવ્ય સામર્થ્યની પાછળ પડેલા સાધકો પણ સિદ્ધિની બાબતમાં મોજેસો અપયશ પ્રકટ ન કરતાં દંભ કરવા લાગે છે. જનસમુદાયમાં તેઓ ભણી શક્તા નથી અને એકાંત પણ તેમનાથી આગળ જતાં સહન થતુ નથી. ત્યારે લોકો જ પોતાની પામે આવવા માટે એવી પ્રયા તેઓ શરૂ કરે છે. આપણા સમાજમાં મૂળથી જ પુણ્ય અંધ-શ્રદ્ધાળુપણુ છે. તેથી ભાવિક લોકો તેમને દર્શને જવા લાગે છે, પપ્પન જતાં તેમની આલુગાલુ સમુદાય વધતો જાય છે, અને આવી રીતે સમાજમાં ભ્રમ ફેલાવા માટે છે.

આવા સાધકોને સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું પ્રાપ્ત થયેલું ન હોય તોપણ કેટલાક વખતના એકાંતને લીધે અને હંમેશની સદ્ગમ વિચાર અને નિરીક્ષણ કરવાની ટેવને લીધે તેમના વિચારમાં મૂઢમના અને માર્મિકતા સહેજે આવે છે. તેઓ મૂળથી જ વિદ્વાન હોય તો તેમની વિચારશક્તિ સારી પેઠે ખીલે છે. તેથી તેઓ વિદ્વાતલક્ષી લેખો લખી શકે છે. ગીતા અને ઉપનિષદનાં વચનો પર તેઓ એટલા મૂઢ અર્થવાળાં લખાણો કરે છે કે મૂળ ગીતા અને ઉપનિષદકાંથી પણ તે સમજી ન શકાય; એટલું જ નહીં પણ તેઓ પોતે પણ તેમાંથી કશું સમજી શકે છે કે નહીં એ રિયે શંકા પેદા થાય છે. તે વાંચીને જીદિમાન અને ભાવિક લોકોની શ્રદ્ધા બમણી થાય છે લખાણના ન સમજતા લાગને તેઓ દિવ્ય માને છે અને એ તેમની સિદ્ધિનો પ્રભાવ છે એમ તેઓ માને છે. આવા સાધકોની આલુગાલુ અનુયાયીઓ અને ભક્ત લોકો બેગા થવા લાગે છે. કોઈ પણ દિવ્ય શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થયેલી નથી હોતી, તેમ જ પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ પણ તેમને પ્રાપ્ત થયેલો નથી હોતો, છતાં તેઓ ધીમે ધીમે જગદેશ્વરક અને છે. ભક્ત લોકો તેમનું મહત્ત્વ વધારી મૂકે છે. તેમાં તેમનું પોતાનું મહત્ત્વ પણ વધે છે. સર્વસમર્પણ, કૃપા, પ્રસાદ, ચક્રિસંચરણ, સાક્ષાત્કાર, ચમત્કારની લાખા ત્યાં શરૂ થાય છે. આવા

દરેક સાધકના ભક્તો પોતાની ભાવિકતાને પોષવા મટે તે સાધકને ભગવાન બનાવી દે છે અને પોતાને આનંદ થાય અને અદ્ભુતતા લાગે એવા કાલ્પનિક ચમત્કારો તેને નામે પ્રસિદ્ધ કરે છે. મોટાં મોટાં યુદ્ધો, તેમાં થતા જયપરાજયો, જુદા જુદા દેશોની રાજ્યક્રાંતિઓ, પ્રતાપી રાજકારણી પુરુષોના મૃત્યુ વગેરે જગતની બધી મહાન ઘટનાઓ પોતાના ગુરુની ઈચ્છાથી, આજ્ઞાથી અને સામર્થ્યથી બને છે એમ તે ભક્તો માને છે. જગતના બધા સારા કાર્યોનું કર્તૃત્વ પોતાના ગુરુનું છે એમ તેઓ દુનિયાને દર્શાવે છે. આગંથ, પોતાનો ગુરુ જ એક જગ્યાએ બેસીને જગતનાં સૂત્રો ચલાવી રહ્યો છે એવી ભાવના લોકોમાં ફેલાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. આ બધા પ્રકારથી જગતનો કે કોઈનોય ઉદ્ધાર ન થતા કેવળ એક નવો સંપ્રદાય માત્ર નિર્માણ થાય છે. દુનિયામાં પહેલેથી જ ચાલતા આવેલા ભ્રમ અને દંભમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈનામાંય દિવ્ય તો શું, પણ થોડુંય સામર્થ્ય વધતું નથી. ભક્ત કહેવડાવનારાઓમાં પણ ખરી શ્રદ્ધા ભાગે જ હોય છે. પરંતુ છવન અને મનને આધાર તરીકે એક પ્રકારની શ્રદ્ધા દૃઢ કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. સંપ્રદાયનું મહત્ત્વ વધારવાનો પ્રયત્ન બને બાલુથી ચાતુ હોય છે. પરંતુ તે બધા પ્રયત્નમાંથી બોધ એટલો જ નીકળે છે કે, ભ્રમ છે ત્યાં દંભ છે, દંભ છે ત્યાં આડંબર અને, આડંબર છે ત્યાં શબ્દચાતુર્ય જરૂરી હોય છે.

માણસના મનમાં કેટલીયે ગૂઢ શક્તિઓ છે. તે શક્તિઓનો વિકાસ થાય અને તે સાથે જ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થય તો માનવજાત સુખી થાય એમાં શંકા નથી. પરંતુ શક્તિને નામે જ્યાં બોળપણ અને દંભ વધતાં હોય છે, એવા સમાજની ઉન્નતિ થાય એ શક્ય લાગતું નથી આપણા લોકોને માનવતાની કિંમત નથી કોઈને ભગવાન બનવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે, તો કોઈને પણ ભગવાન બનાવીને તેની આરાધના કરતા રહેવાનો બહુજનસમાજમાં રસ હોય છે. આ રિચ્છિને લીધે તત્ત્વજ્ઞાન અને મન:શક્તિના શોધકો અને માનવતાના ઉપાસકો આપણામાં જોવામાં આવતા નથી. આપણામાં હજી સત્ય જ્ઞાનની શૂન્ય બિંદી નથી. તેથી સાધક-

દશામા ધણે વખત ગાળ્યો હોય એવા સાધકે પણ પોતાનો ખરો અનુભવ દુનિયા આગળ રજૂ કરતા નથી બેનક, પહેલાના જ ભ્રમને તેઓ વધારે દૃઢ કરે છે. શ્રદ્ધા પ્રમાણે આગળ જતા અનુભવ ન થાય ત્યારે તેમ કહેવાનું ધૈર્ય પોતાનામાં ન હોય તો સત્યની ઉપાસના થઈ શકતી નથી સિદ્ધાર્થ ગૌતમે કરો સંકોચ અને ભય ગળ્યા વિના પોતાના અનુભવો જગતને સ્પષ્ટપણે કહ્યા તે પ્રમાણે દરેક સાધક પોતાના ખરા અનુભવ જે પ્રગટ કરે તો આ વિશ્વને અગેરુ આપણુ અજ્ઞાન દૂર થશે અને આપણી બધાની ખરી પ્રગતિ થશે, ભ્રમ અને દુલભાપી આપણે બધા છૂટી જઈશું, જ્ઞાનનો આપણો માર્ગ સરળ થશે અને માનવજાત સુખી થશે જગતનું ભોળપણ, અજ્ઞાન, ભ્રમ, દુલ્હ અને આ બધાંને લીધે થનારા પાતક અને અનર્થોનું કારણ સાધકોની સત્ય વિશેની અવહેલના, વિવેક અને શોધકપણાનો અભાવ, તેમની અધીરાઈ, તેમનું આજ્ઞાસ, તેમની સુખલોનુષ્ઠા અને જનહિત વિશે બેપરવાઈ એ જ છે, એમ અત્યંત દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.

આધ્યાત્મિક રિવધમાં સૌથી પ્રમાત્મક અને તેથી જ અનર્થકારી માર્ગ છે 'હું જ બ્રહ્મ છું' એન માનીને સધન શુદ્ધ વેદાંતનો ભ્રમ સિવાય સ્વયં સિદ્ધ બનવાનો આ માર્ગમાં સાધન નથી, વિધિ નથી, નિષેવ નથી, કષ્ટ નથી, કોઈ પણ જાતની જવાબદારી નથી, કર્તવ્ય નથી. હું જ 'આત્મા' કે 'બ્રહ્મ' છું એમ હમેશા મનને મનાવતા અને ભાવના કરાવતા રહેવા સિવાય બીજું કશું સાધન જેમાં નથી એવો આ માર્ગ છે, કોઈ પણ એક તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારીને તેમ જ પોતાનો તર્કવાદ સામેલ કરીને તે દ્વારા સાધક પોતે જ આ માર્ગમાં સાધ્ય બની જાય છે સર્વ સત્ત્વિક દ્રવ્ય જેવા કોઈ મહાવાક્યનો માત્ર તેણે આધાર લીધેલો હોય છે "આપણે પોતે અને આપણા સિવાય જે કોઈ ગોચર-અગોચર, કલ્પનામાં આવનારું ન આવનારું, સ્થિર-ચર, રાત-અજ્ઞાન છે તે બધું એક જ મહાન તત્ત્વ પર આભાસ માત્ર છે ગમે તેવા બહુ ફેરફારથી, સ્થિત્યત્વથી, મૂળ તત્ત્વમાં

કશે ફેરબદલ થતો નથી. તે વિકાર જાણતું નથી, પ્રકાર જાણતું નથી. તેમાથી જ વિશ્વનો આભાસ સતત ચાલુ છે. તેમા માયાને અવકાશ નથી. તે તત્ત્વનો જ આવિર્ભાવ સર્વત્ર લાગે છે. ત્યાં માયા આવવાની કપાથી અને તે રહેવાની ક્યાં ? અજ્ઞાનના નિરસનની અહીં જરૂર નથી. વિશેષ જ્ઞાનની કે જ્ઞાનસ્થિતિની આવશ્યકતા નથી. અહીં કશું થયું જ નથી એટલે કર્મનો કે કાર્યનો આગ્રહ નથી. આમાં કોઈ કર્તા નથી. જૂન, વર્તમાન કે ભવિષ્યનો આમાં ભેદ નથી. દરેક વ્યક્તિ, દરેક વસ્તુ, કોઈ અણુરેણુ પણ આવિર્ભાવની દૃષ્ટિથી પોતપોતાની રીતે પૂર્ણ જ છે. તે પોતાની યોગ્ય જગાએ યોગ્ય સ્થિતિમાં અને યોગ્ય ગતિમાં છે માણસ કર્મ કરે તોયે ઠીક, ન કરે તોયે ઠીક. આવિર્ભાવની દૃષ્ટિથી ઉત્પત્તિ-અવનતિ, નીતિ-અનીતિ એ કેવળ કલ્પનાઓ છે. માયા ન હોવાથી અહીં જ્ઞાન્તિ નથી બંધન ન હોવાથી મોક્ષ નથી. બધું આવિર્ભાવ જ છે ત્યાં કોને બંધન અને કોને મોક્ષ કહેવો ? આવિર્ભાવનું જ્ઞાન થવું અથવા ન થવું બંને આવિર્ભાવની જ સ્થિતિઓ છે, તેથી બંને એક જ છે શુદ્ધ, ધ્રુવ, નિલ્લ સનાતન એક જ તત્ત્વ અનેક રૂપોથી સમ્બંધિત છે. તેનું જ્ઞાન રહે અને ચિત્તની શાંતિ જળવાય એ માટે મહાવાક્યનું સ્મરણ રાખવું જોઈએ. પણ તે ન રાખીએ તોયે મૂળભૂત તત્ત્વમાં કે તેના આવિર્ભાવમાં ફેરફાર થતો નથી.” તેમના આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સદૃશ્યોને આગ્રહ ન હોવાથી જેવા હોય તેવા જીવનને પૂર્ણ માનવા માટે એવા જ પ્રકારની વિચાર-સરણી પ્રસ્થાપિત કરવામાં તેમની તર્કશક્તિ કામ કરતી હોય છે. બળદ, ઘોડો, ઝાડ, પાન, ફૂલ, ઘાસનું તણખું જે કંઈ તેમની નજર આગળ દેખાય તે પર પોતાની તાર્કિકતા ચલાવીને તેઓ પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાનો મત દૃઢ કરતા રહે છે. આ પ્રાણીઓ, આ વસ્તુઓ છે તેના કરતાં વધારે સારી કેમ નથી ? આ પ્રશ્ન કે શંકા અજાન છે. કોઈ પણ વસ્તુ બહારથી ગમે તેવી દેખાતી હોય તોપણ તે તેનું નાશવંત સ્વરૂપ છે. બધી વસ્તુના બાહ્ય આવિર્ભાવો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા હોય છે અને તે તેવા જ બદલાતા રહેવાના. એટલે વિશ્વની બધી

વસ્તુઓનું આ ક્ષણે જે સ્વરૂપ હોયું જોઈએ, જે સ્થાને તે હોવી જોઈએ તે જ સ્વરૂપે અને તે જ જગ્યાએ તે છે. હું પણ આ દેહના આ વિર્ભાવ રૂપે જ્યાં જોવા હોવા જોઈએ ત્યાં અને તેવો જ છું. આ સદિ અને હું — બધા યથાતથ છીએ. એમાં જ સમાધાન છે. હું આવો કેમ અને તેવો કેમ નહીં એ પિયાર જ અજ્ઞાન, દુઃખ અને અસમાધાનનું કારણ છે. તે અસમાધાન ચિત્તમા ઊડવા ન દેવું એ જ ખરું સાધન અને તે ન જોઈએ જ સાચી જ્ઞાનાવસ્થા. આ બાસનું તથ્યખંડુ કદી કહે છે કે હું અપૂર્ણ છું ? તો પછી હું માણસ હોવા છતાં મારે પોતાની જાતને અપૂર્ણ સા મારે સમજવી કે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે :

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદ પૂર્ણત્વં પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

(આ પૂર્ણ છે, એ પૂર્ણ છે, પૂર્ણમાથી પૂર્ણ નીકળે છે, પૂર્ણમાથી પૂર્ણ લેવાથી પૂર્ણ જ અવશેષરૂપે રહે છે.) આ શ્લોકનું રહસ્ય ચિત્ત પર પૂર્ણપણે ઠસ્યું નથી ત્યાં સુધી જ પૂર્ણ-અપૂર્ણ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, ઉન્નતિ-અવનતિ, સદ્ગુણ-દુર્ગુણ, શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ, એવા બેદો રહેવાના. આ ગદસ્ય દસ્યા પછી બેદ જ્ઞાના અને તે ટાળે માનવા કે સત્ય જ્ઞાન, સત્ય સિદ્ધાંત, ‘સર્વં સત્ત્વિદ્ બ્રહ્મ’ એજ.

આવા સાધકો પોતાની મન સ્થિતિ આવી જાતની બનાવના હોય છે. આ સ્થિતિને લીધે તેમને એક પ્રકારનો સંતોષ મળે છે, કારણ આ સ્થિતિમા બધા કર્તાવ્યોત્તમાથી, બધી જવાબજારીમાથી, કર્તું ન કરતા તેમને છૂટ્યા જેવું લાગે છે આ સ્થિતિમા મરણ પડે તો ઉપાધિ લેવી, ન પડે તો ન લેવી, પ્રિય લાગે તે વિષયમાં મનને જવા દેવું; રમ્ય અને આનંદપ્રદ લાગે તે કરવું; કોઈ પણ બાબત, કોઈ પણ કાર્ય આગ્રહ-પૂર્વક પૂરું કરવું જોઈએ, એમ આ સ્થિતિમા મનને કદી લાગતું નથી. ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય જાય એવી લાજગડમા પડવાનું નહીં આવી જીવન-પદ્ધતિ રાખ્યા પછી તેમાં દુઃખ અને ચિંતાનો સંબંધ આવવો નથી.

તેથી એ જ્ઞાનની પરમાવસ્થા છે એમ માનવાનો ભ્રમ સહેજે થાય. આપણા દેશમાં આવી જાતની વિચારસરણીવાળા પંથો ચાલુ છે. તેમાં કોઈ જ શુદ્ધિમાન હોતુ નથી એમ નથી. પરંતુ તેમાં સામાન્ય રીતે આળસ, જડશુદ્ધિ, પુરુષાર્થહીન અને પોતાનામાં રહેલો કોઈ પણ દોષ દૂર ન કરતાં કોઈ આધ્યાત્મિક વિશેષતા પ્રાપ્ત કરવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખનારાઓ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. આ માર્ગમાં તેમને નિરુપાધિકતા લાગે છે અને પ્રતિષ્ઠાની મહત્વાકાંક્ષાની પણ એમાં કંઈક અંશે તૃપ્તિ થાય છે.

પરંતુ આ વિચારસરણીથી ગમે તેવા દોષને આશ્રય મળે છે અને તેનું પોપણ થવાને પણ તેમાં ભરપૂર જીવનકર્તવ્ય અવકાશ રહે છે. તેથી જે વિચારસરણીથી આપણે પોતાની માણસાર્થ, તેનાં કર્તવ્યો અને પોતાનું ધ્યેય જૂલી જઈએ છીએ, તે તત્ત્વજ્ઞાન નહીં પણ ભારે મોટા ભ્રમ છે એમ કહેવું પડે છે. ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોનું સંવર્ધન જેનાથી સાધી શકાતાં નથી, જેમાં આપ-પરભાવ પ્રસક્ત આચરણમાં ઓછો કરવાની શક્તિ નથી, વિવેક, નમ્રતા, સેવાદૃષ્ટિ જેવા સદ્ગુણોનું જેમાં મહત્ત્વ નથી, જેમાં કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ માટે અવકાશ નથી તે વિચારસરણી કે તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સાધન ગમે તેટલું દિવ્ય, આકર્ષક કે રમ્ય લાગે તોય માનવી જીવનને સફળ કરવાનું સામર્થ્ય તેમાં નથી એ વાત આપણને સહેજે સમજાવી જોઈએ. માનવી મનમાં અનેક પ્રકારના મોહ પ્રગટ કે સુપ્તપણે વાસ કરે છે. અંતર્મુખ થયા સિવાય, શુદ્ધ વિવેક સ્પષ્ટતા સિવાય આપણો મોહ આપણે ઓળખી શકતા નથી. માનવ શરીરમાં રહેલી બધી શક્તિઓની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ કરીને પોતાની પૂર્ણતા સાધવી એ જીવનનો હેતુ છે. ચિત્તને શુદ્ધ કરતાં કરતાં અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પોતાને અહંકાર નાશ પામે ત્યાં સુધી અને તે સદ્ગુણો જ પોતાનો સ્વભાવ બની જાય ત્યાં સુધી આપણે આગળ જવાનું છે. આપણે એકલા જ

કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પર આરંભ છીએ એવી કલ્પનામાં ન રહેતાં આપણે અને આપણી આબુખાબુનો માનવ સમાજ સતત ઉન્નત થતો રહે એવા પ્રકારનો કર્મયોગ આપણે સિદ્ધ કરવો જોઈએ. એ કર્મયોગ તે જ માનવ ધર્મ. તે કર્મયોગનું આચરણ કરતા રહીને આપણે બધાએ પોતાની ઉન્નતિ સાધવી એ જ આપણું જીવનકર્તવ્ય છે.

૧૧

સાધ્યસાધન વિવેક-૨

માનવતાના આર્ગમાં ધર્મવિરુદ્ધ ભોગ, લાલસા અને વૈયક્તિક સ્વાર્થ જેમ બાધક છે, તેમ જ વૈરાગ્ય અને જિતેન્દ્રિયત્વની નિર્વિકારતાનો ભ્રમ ખોટી કલ્પનાઓ પણ બાધક છે. બધી ઇન્દ્રિયોની બાજતમાં માણસે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાની છે, તેથી દરેક આબુનો વિચાર કરીને તેને અંગે માણસે પોતાના નિર્ણયો વિવેકપૂર્વક કરવા જોઈએ, વિશેષતઃ બ્રહ્મચર્યને અંગેના આપણા આદર્શમાં કેવળ કાલ્પનિકતા હોય તો તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ થતાં જરાય વાર લાગતી નથી. કારણ એ બાજતમાં જૂનું પર્યાવસાન છેવટે દંભમાં ત્રાય છે. અને એ બાજતમાં ભ્રમ અને દંભની જોટલી વૃદ્ધિ થઈ શકે છે તેટલી બીજા વિષયોને લગતી ખોટી માન્યતાઓને કારણે થઈ શકતી નથી.

બ્રહ્મચર્ય અને જિતેન્દ્રિયત્વ વિષેની ખોટી વિચારસરણીમાંથી સંપૂર્ણ નિર્વિકારતાનું એટલે જ અતિશયતાનું કાલ્પનિક ધ્યેય નિર્માણ થયું છે. કેટલાક સાધકો આવી જાતની કલ્પનામાં પડીને તે સાધવા પાછા

લાગે છે. આત્મા નિર્વિકાર છે અને આપણે જ આત્મા છીએ, તેથી બધી બાબતોએથી પોતાની નિર્વિકારતાને અનુભવ થયા વિના આપણે મોહને લાલસા યશ્ચ નહીં એવી તેમની શ્રદ્ધા રોય છે. એ શ્રદ્ધાને લીધે તેઓ ખોટા આદર્શમાં અને સાધનમાં ફસાઈ પડે છે. તેમણે આને અંગેનો પોતાનો આદર્શ દર્શાવતા પહેલાં અનુભવમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, એ શી વસ્તુઓ છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ વિકૃતિઓ જ છે કે પ્રકૃતિ-સ્વભાવ છે ? તેમની દ્વારા માનવી શાંતિનું પ્રાપ્તિ કરી શકે છે કે તેની શાંતિનો કે નાશ ફાસ જ થાય છે ? આ શાંતિઓને યોગ્ય વનસ્તુ આપવામાં આવે અને તેનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માણસ ઉન્નત થઈ શકે છે કે નહીં ? યોગ્ય નિયામથી અને યોગ્ય સાધનથી આ શાંતિઓની શુદ્ધિ કરી શકાય કે નહીં ? જો તે આપણે વિકાર કહીએ છીએ તેની પાછળ નિસર્ગનો કોઈ હેતુ છે કે નહીં ? હોય તો શું છે ? તેને માનવી જીવન માટે ઉપયોગી અને લાભદાયક બનાવી શકાય કે નહીં ? વિકારોનો ■ પૂર્ણ નાશ કરવાની જરૂર છે કે તેમને ક્ષીણ અને શુદ્ધ કરીને સ્વાધીન રાખવાની જરૂર છે ? અને આમાંથી કઈ બાબત માણસને પ્રયત્નસાધ્ય છે ? વગેરે પ્રશ્નો પર તેણે ઊંડા વિચાર કરવો જોઈએ.

વિકારોનું વર્ચસ્વ આપણા પર જામીને તેના જાદુમાં ગમે તેમ વર્તવાને લીધે થયેલા અનર્થ અને તે બદલ થતા પશ્ચાત્તાપમાંથી તેની પ્રતિક્રિયારૂપે જે વૈરાગ્ય નિર્માણ થાય છે તેમાંથી આપણે ક્યારેક પણ નિર્વિકારતાની અતિશયતાના ધ્યેય પર આના છીએ એમ લાગે છે. આ વિષે આપણે અનુભવાત્મક દૃષ્ટિથી ફરી ફરી વિચાર કરવાની જરૂર હોવા છતાં પરપરાથી ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધાને લીધે તેમજ શોધકપણાના અભાવને લીધે એ આપણાથી થઈ શકતું નથી, તેથી એક વાર માને ના ખોટા આદર્શોને આપણે એમ ને એમ માનના આભ્યા ડીએ સયમ, અહમકાર ને જિતેન્દ્રિયતાની પ્રાપ્તિ પહેલાં પ્રામાણિક સાધકને પોતાના વિકારોનું બધું ક્ષીણ કરાવે જઈ પહેલું છે એટલી હદ સુધીની સફળતા યોગ્ય પ્રયત્નથી

પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ને સ્થિતિમાયે યમ, નિયમ ને સદાચારનું સતત પાલન કરીને તે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે તો તેના વિકારોના અવશિષ્ટ સંસ્કાર પણ અત્યંત ક્ષીણ થાય છે અને તેનું ચિત્ત સહેજે સ્વાધીન રહી શકે છે. એવી સ્થિતિમાં પણ કોઈ સાધકના ચિત્તમાં કોઈ અંતર્ગત કાગળુથી વિકારનો આવર્ત બેઠે તોય તેણે જમરાયા વિના સંયમશીલ રહી ચિત્તને શાંત કરવું જોઈએ. આ રીતે તે પોતાનો નિશ્ચય અને પ્રયત્ન ચાલુ રાખે તો તેના જીવનમાં સહજતા આવવા લાગે છે. જીવનમાં શુદ્ધ વ્યવહાર માટે અને ઉન્નતિ માટે આટલી નિર્વિકારતા જરૂરી છે અને તે પૂરતી છે. પણ આથી આગળ જઈને જે સાધકો જાણી-બૂઝીને પ્રતિકૂળ સંયોગો નિર્માણ કરે છે અને તેમાંથી પોતાની નિર્વિકારતાની પરીલા અને કસોટી કરવાના ભ્રમમાં પડે છે તેઓ યમ, નિયમ, સદાચાર અને નીતિના પાલનમાં શિથિલ થાય છે અને તેનું પરિણામ આગળ જતાં તેમને પોતાને અને બીજાને પણ અનર્થકર જ થાય છે. આવી રીતે અતિશયતાની પાટળા પડેલા સાધકો પોતાના સાધનમાં ફસાઈ જાય છે. ફસાયા પછી વધારે ને વધારે મોહમાં પડી દંભનો આશ્રય લે છે. તેમાંથી જ કોઈ કોઈ વાગ્ વામમાર્ગના સંપ્રદાય પેદા થાય છે. આ બધાનું કારણ ધ્યેય વિશેની આપણી ખોટી માન્યતાઓ છે એમાં શંકા નથી.

તેના કગ્તાં જીવનનું ધ્યેય યોગ્ય હોય, સંબાધ્ય હોય, તે માટે પાત્રા અનુરૂપ યોગ્ય માર્ગ અને સાધન મળ્યાં હોય તો સમાજક ધ્યેય અને તેથી કોઈ પણ માણસ કદી ભ્રમમાં ન પડે. ભ્રમ ન તેનાં સાધન હોય તો પછી દંભનું કારણ ન રહે, અને તેની ધાસ્તી પણ ન રહે. માટે જીવનનું ધ્યેય યોગ્ય હોય જોઈએ. તે વિવેકથી પારખી લીધેલું અને ન્યાય અને ધર્મ હોય જોઈએ. તે તરફ જતાં માનવી સદગુણોનો સહેજે ઉત્કર્ષ થાય એવું તે ઉત્તમ હોય જોઈએ. પોતાનું તેમ જ માનવસમાજનું તે ક્ષારે પણ કલ્યાણ જ, કરે એવી તેને વિશે ખાતરી હોવી જોઈએ. તેનું સાધન જનસમાજની નીનિમત્તાની

ભાવનાને કોઈ પણ પ્રકારે બાધક કે વિધાનક ન હોવું જોઈએ જોયું
ચાતું નીતિમત્તાને વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરતા ગહેવાનું સહજ સામર્થ્ય
તે સાધનમા હોવું જોઈએ. સાધનમા કડાણતા હોય, મર્યાદા હોય અને
નિયમન હોય તોયે વાધો નહીં; પણ તેમા અસંખ્યતા, ઉચ્છ્રમનતા
કે અશુદ્ધતા ન હોવી જોઈએ તેને લીધે આળસ, જડતા અને અહંકાર
પેદા ન થવા જોઈએ પોતાપોતાની પાત્રતા અનુસાર સાધન સ્વીકારીને કોઈ
પણ માણસ ધ્યેયની દિશામા પ્રગતિ કરી શકે એવી સગળતા તેમા હોવી
જોઈએ આવી રીતે ધ્યેય અને સાધન ત્રિષે સ્પષ્ટતા અને શુદ્ધતા હોય
તો તેમા ભ્રમ અને દભ પેદા થવાનું કે વધવાનું કારણ જ ગહેતું નથી.

મણસ જે મૂળભૂત તત્ત્વોનો બનેલો છે, જે પ્રકૃતિધર્મ અનુસાર તેના
શરીર, મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ બનેલા છે અને જે ધર્મ
પ્રકૃતિગત તત્ત્વોની પ્રમાણે તેમનું પોષણ-મંરધન થાય છે, તે તત્ત્વો
બુદ્ધિ અને તે ધર્મો કોઈને કોઈ સ્વરૂપે તેની પ્રકૃતિમા
હંમેશ હોવાના જ. જે વૃત્તિઓ, જે વાસનાઓ, જે
વિકારો માણસના અસંખ્ય પૂર્વજો પામેથી આત્મા આવીને તેની પોતાની
ઉત્પત્તિનું કારણ બન્યા છે તે એક કે બીજા સ્વરૂપે તેનામા દેખાઈ
આવવાના જ. માતાપિતાની જે વૃત્તિઓ આપણા જન્મનું કારણ બની
છે તેમનો આપણા લોહીમાથી કાયમનો નાશ થઈ શકે છે એમ સમજવું
એ ભ્રમ છે; અને તે થઈ ગયો છે એમ સમજવું એ મહાભ્રમ છે.
આ ભ્રમમાથી જ દંભ નિર્માણ થાય છે. ભ્રમનું કારણ મોક્ષ મિથેની
મહત્તાકાક્ષા અને દભનું કારણ ક્ષુદ્ર અભિલાષા અને અહંકાર છે.
આપણા પૂર્વજો તન્મયી જે તત્ત્વોનો અને વૃત્તિઓનો વારસો આપણને
મળ્યો છે તે પૈકી કોઈનોયે આપણે સંપૂર્ણ નાશ કરી શકતા નથી.
તે પૈકી જે વૃત્તિઓ આપણને અનિષ્ટ લાગે છે તેમને આપણે બહુ તો
ક્ષીણ કરી શકીએ, શુદ્ધ કરી શકીએ. ચિત્તવૃત્તિઓનો થોડો સમય
આપણે લય કરી શકીએ, - પણ તેમનો સંપૂર્ણ નાશ આપણે કદી પણ
કરી શકતા નથી. સહિનો તે ધર્મ નથી, પ્રકૃતિનો તે નિયમ નથી.

શુદ્ધ વિવેક, પોતાના અને બીજાના અનુભવોનું સક્ષમ નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ વગેરે કર્યા વિના આ બાબતો આપણા ધ્યાનમાં આવશે નહીં.

નિર્વિકારતાના ખોટા આદર્શ અને મોહની અભિવ્યક્તિ લીધે માનવી મનનું જેવું સંશોધન, નિરીક્ષણ, પૃથક્કરણ વિગેરે માનવી મનના ચતુર્જ્ઞેયે તેવું કરવા તરફ હજી આપણા મનની શોધનની જરૂર પ્રવૃત્તિ નથી. તેથી નિર્વિકાર કે જિતેન્દ્રિય થવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓના તે વિષેના ખરા અનુભવો, તેમને નોંધા વિધો, કે તેમની સફળતાનિષ્ફળતા વગેરેની આપણને કશી ખબર પડતી નથી. બ્રમ, અજ્ઞાન, દંભ, શોષકપણાનો અભાવ વગેરે કાંણોને લીધે આ વિષયનું સાત્ત્વ નિર્માણ યર્થ સકતુ નથી અભિવ્યક્તિ અધ્યાત્મવાદી, બ્રહ્મચારી ગણાય છે; અને તે પણ પોતે નિર્વિકારી છે એમ દર્શાવે છે. કાંણુ તે પરથી જ તેને આત્મપ્રાપ્તિ કે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ યર્થ છે એમ સમજીને લોકો તેને મોક્ષનો અધિકારી માને છે પણ તેથી નિર્વિકારિતાનો બ્રમ કાયમ રહે છે અને દહને અવકાશ મળે છે. જ્યાં સુધી આપણી તેમ જ લોકોની નીતિમત્તા વિષે ખરી કાળજી આપણા ચિત્તમાં પેદા યર્થ નથી અને શુદ્ધ વિવેક કરવાનું આપણે શીખ્યા નથી, ત્યાં સુધી ધાર્મિક, ઈશ્વરવિષયક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં આપણાં કાદંપનિક ધ્યેયો આવા જ રહેવાનાં વૈરાગ્ય, નિર્વિકારિતા, બ્રહ્મચર્ય અને જિતેન્દ્રિયત્વ વિષેની આપણી ખોટી કલ્પનાઓ આવી જ રહેવાની. બ્રમ અને દહ આમ જ ચાલ્યા કરવાના. આ સ્થિતિ બદલાવી જ જોઈએ એમ આપણને લાગતું હોય તો જીવનના ધ્યેય વિષે આપણે પારપરિક દૃષ્ટિ છોડીને વિચાર કરવો જ જોઈએ.

આપણો આદર્શ અને આપણો આજનો ધર્મ આપણને ઠરાવનાં આવડતું જોઈએ. તે માટે આપણે માનવજાતિનો માનવધર્મ ઇતિહાસ, માનવજાતિની આજની સ્થિતિ અને માણસનું માનસ—એ બધાનો વિચાર કરવો જોઈએ.

માણસમાં ગ્રહેલી જાંઘી શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ; તે બધીનો વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક, ધાર્મિક કે સંસ્કૃતીય હેતુથી તે તે ક્ષત્રમાં યનારા ઉપયોગ અને તેનાં પરિણામો; માનવી સુખદુઃખ, તેની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ ને અભિલાષાઓ; માણસ માણસ વચ્ચેનો અને ઉંચકે મોટા નોટા માનવસમૂહો વચ્ચેનો સહકાર અને સંઘર્ષ વગેરે અનેક બાબતો લક્ષમાં લઈને મનુષ્યમાત્રનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ તેનો વિચાર આપણને કરતાં આવડવું જોઈએ. ક્યા ધ્યેયથી અને સાધનાથી માનવજાતિનું દુઃખ ઓછું થશે અને તેને કાયમના સુખ તરફ—ઓળખાં ઓછું લાભો ઠાળ્યા વાલે એવા સુખ તરફ—વાળી શકાશે; મનુષ્યમાત્રની શક્તિનો યથાયોગ્ય વિકાસ થતો રહેશે, તેની જરૂર સાથે શુદ્ધિ પણ સાધી શકાશે; પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રાપ્તિશીલ માર્ગે સંતોષવા માટે દરેકને યોગ્ય સાધનો અને તક મળતાં રહેશે; બધાને અસપેક્ષ ઉત્તમ સાધનારો, સમાધાન અને અસત્તા આપનારા સહકાર અને સહવાસ મળ્યા રહેશે; એકબીજા સાથેનો સંઘર્ષ ઓછો થતો જશે—એ બધું આપણે જાંઘી કાઢવું જોઈએ. આવી જાતની પરિસ્થિતિની અને તે નિર્માણ કરી શકાય એવી યોજનાની માનવસમાજને આજે જરૂર છે. એ યોજના એટલે જ માનવધર્મ. તે માનવધર્મ આચરવા માટે આપણે જન્મ છે. માણસની શક્તિઓની શુદ્ધિ અને શુદ્ધિ માનવધર્મથી જ થશે. માણસમાત્રમાં રહેલી સંઘર્ષ, દ્વેષ, વેર વગેરે દુર્ભાવનાઓ નાશ પામીને તેને રધાને સામૂહિક પ્રેમ, સામૂહિક કલ્યાણ, સામૂહિક ઉત્તમ વગેરે સદ્ભાવનાઓ જાગ્રત થઈને તેમનો વિકાસ પણ એ માનવધર્મથી જ થઈ શકશે. એ ધર્મને અનુસરવાથી જ માણસ વૈયક્તિક સુખ અને ઉત્કર્ષની સંકુચિત દ્રવ્યનામાંથી નીકળીને દરેક જાતના વ્યાપકપણે—સામૂહિક કલ્યાણની દૃષ્ટિથી—વિચાર કરતાં શીખશે. મનુષ્યમાં રહેલી વિવિધ શક્તિશુદ્ધિ, સદ્ભાવનાઓનો અને માનવજાતિના ધ્યેયનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રયત્નિ લાક્ષિત, જાન, યોગ્ય વગેરે માર્ગો અને સાધનોથી પ્રાપ્ત યનારા વૈયક્તિક લાભો સંકુચિત અને કલ્પિત હોય છે.

સાધ્યસાધન વિવેક-

ધન, વિદ્યા, કીર્તિ, સ્ત્રીપુત્ર આદિ પારંવાર દોરેજીવી થવાની ઇચ્છા કરનારાઓને આપણે અત્તાની અને મોહવશ આસ્તિકતા અને કહીએ છીએ. જુદી જુદી ધર્મિયો દ્વારા સુખાનુભવ નાસ્તિકતાની વ્યાખ્યાઓ લેના રહેવાથી જીવન કૃતાર્થ થશે એમ માનનારાઓને આપણે વિષયોના અને વાસનાઓના ગુલામ માનીએ છીએ. સત્તાની મદદથી બધા સુખો પોતાના હાથમાં રાખવાની અભિલાષા કે મહત્વાકાંક્ષા રાખનારા સત્તાના મદમાં છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. પરંતુ ઈશ્વરદર્શન, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ, આત્મદર્શન, નિર્વિકાર અવસ્થા વગેરેની પાછળ લાગેલા લોકો પરપરાને લીધે, અથવા પૂર્ણ વિવેક ન કરવાને લીધે જીવનનું ધ્યેય દરાવવામાં ભૂલ કરે છે એમ કહેવામાં આવે તો તે આપણને માન્ય થતુ નથી. આ બધા ધ્યેયોમાં ક્યાં અને કેવી રીતે ખોટી માન્યતાઓ રહેલી છે તેની આપણે કદી તપાસ કરતા નથી, કાગળ કે આ ધ્યેયો તેમ જ તે જેને માટે ધારણ કરવાના તે મોક્ષ, એ બધાં વિષે આપણા મનમાં અત્યંત શ્રદ્ધા હોય છે, તેથી તે વિષે શકા લેવામાં કોઈને નાસ્તિકતા લાગે છે, શ્રદ્ધાહીનતા લાગે છે, તો કોઈને પોતાની દુર્ગતિ થવાનો ભય લાગે છે. પરંતુ આ બામતમા આપણે ખાતરી રાખવી જોઈએ કે, જીવન વિષેનાં આપણે માનેલા ધ્યેયો તપાસી જોવામાં અનિષ્ટો કશો જ હર નથી. જ્ઞાન અને વિવેકનું જીવનમાં ઘણુ જ મહત્ત્વ છે. ધ્યેય તપાસવાથી જો આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી હોય, આપણી ગેરસમજો આપણા ધ્યાનમાં આવતી હોય, તો તેથી આપણી દુર્ગતિ થશે એવો હર રાખવાનું કરણ નથી. જ્યાં સુધી આપણે ચિત્ત-શુદ્ધિને મહત્ત્વ આપીએ છીએ; વિવેક, નમ્રતા, ક્રમા, દયા, સંયમ વગેરે ગુણોના આપણે આરાધક છીએ; ઈશ્વરનિષ્ઠા આપણુ હૃદયમાં જ્યાં સુધી નમ્રત છે; અને સૌથી મહત્ત્વનું, જ્યાં સુધી આપણે મનવત્તાના ઉપાસક છીએ, ત્યાં સુધી આપણને કોઈ પણ અનિષ્ટો હર નથી, કે નાસ્તિકતાની શંકા રાખવાનું કરણ નથી. નાસ્તિક તે છે જે પોતાના દેહને જ સર્વસ્વ માને છે, અને તેને સુખી કરવા માટે જેના મનમાં

દુષ્ટતા, ક્રૂરતા, અન્યાય કે કોઈ પણ નીચ કામ કરતાં કશું ખટકતું નથી. જેને જીવ કરતાં જડની કિંમત વધારે લાગે છે તે નાસ્તિક છે; પછી તે કોઈ પણ ધર્મગ્રંથને કે ઈશ્વર, આત્મા, પરમાત્મા વગેરે કોઈને પણ માનતો હોય કે ન હોય; તે ઈશ્વરપૂજન કરતો હોય કે ન હોય. આસ્તિકતાનાસ્તિકતાને આની સાથે કશો સંબંધ નથી. જે બીજાનું દુઃખ જાણતો નથી; વિવેક, નમ્રતા, દયા, સેવાશ્રુતિ એ ગુણો જેના હૃદયમાં નથી; બીજાનું સુખ જોઈને જેને સંતોષ થતો નથી; ગતિદુઃખ મતસરથી જેનું હૃદય બળવા માડે છે તે જ ખરેખર નાસ્તિક છે. માનવતાની દૃષ્ટિથી નાસ્તિકતાની આ વ્યાખ્યા છે. એ પરથી વિચાર કરતાં સર્વોચ્ચ અને પવિત્ર માનેલા આપણાં ધ્યેયો તપાસીને તે વધારે શુદ્ધ, ઉદાત્ત અને સત્યપૂર્ણ બનાવવામાં આપણું અકલ્યાણ નથી, પણ યોગ્ય કલ્યાણ જ છે.

કેવળ મોક્ષ રિષેની કલ્પનાનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આપણામાં મોક્ષસિદ્ધિમાં માનનારા અનેક સંપ્રદાયો મોક્ષસિદ્ધિ વિષે શંકા છે. તે બધાના તાત્વિક વિચારોમાં અને સાધનોમાં એકવાક્યતા નથી. સત્ય, બ્રહ્મચર્યાદિ પાંચ મહાવ્રતોનું નિરપવાદ પાલન થયા વગર મોક્ષ મળતો નથી એમ એક કહે છે, તો બીજો નિષ્કામક્રિયો દ્વિંસા કરવાથી અથવા અસિપ્તપણે બધા ભોગો ભોગવના રહેવાથી પણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં બાધ આવતો નથી એમ યોગ્ય માને છે. કર્મક્ષય વગર જન્મમરણ ચળનાં નથી એમ એક કહે છે, તો બીજો સંસારમાં કમળપત્રવત્ રહેવાથી મોક્ષમાં બાધ આવતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે. મોક્ષ માટે એક વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા કરે છે, તો બીજો તે જ મોક્ષ વામમાર્ગ વડે જ મળશે એમ માને છે. એક નૈમિક બ્રહ્મચર્યને મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ખૂબ જ મદત્ત આપે છે તો બીજો પરિપૂર્ણ ઐશ્વર્યમાં અને અનેક સ્ત્રીપુત્રના પરિવારમાં મગ્તાં સુખી રહીને મોક્ષની ખાતરી રાખે છે. આ બધા પરથી એવી શંકા થાય છે કે, મોક્ષ એ અમુક એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ગૃહેણીથી કે આચરણથી

મરણ પછી પ્રાપ્ત થનારી નિશ્ચિન અવસ્થા નહીં પણ પોતપોતાની પારંપરિક શ્રદ્ધાથી માનેલી કેવળ કલ્પના તો નહીં હોય ? વળી, મરણ પછી કેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો અથવા કેની શી મતિ થઈ તે સમજવાનું કરુણ સાધન કે જ્ઞાન કોઈને પણ ઉપલબ્ધ ન હોવા છતાં દ્વેષ સાંપ્રદાયિક પોતપોતાની સાધનપ્રણાલીથી મોક્ષપ્રાપ્તિની ખાતરી રાખે છે, એનું કાગળ તેણે માની લીધેલી કલ્પના પરની તેની શ્રદ્ધા જ નથી શ ? આ બધી શંકાઓનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ અને આપણી માન્યતામાં, ધ્યેયમાં અને સાધનમાં જે જે ઈર્ષ્ય ફેરફારો કરી શકાય તે કરતા જોઈએ, કેવળ પોતાની કલ્પનામાં કે અનુભવમાં મગ્ન થવાથી આ વસ્તુ સિદ્ધ નહીં થાય. અનુભવ જાગ્રત રાખીને, તેને તટસ્થપણે અને શોધકપણે તપાસવાનું કાર્ય આપણે કરવું જોઈએ. વૃત્તિ, કલ્પના, તર્ક, અનુમાન, અનુભવ એ બધાનો ભેદ આપણે સમજવો જોઈએ. સત્ત્વની શોધ કરનારે, ધર્મમય જીવનનો આગ્રહ રાખનારે, આનંદના ઉપાસક થયે આશ્રય નથી. સાધનને અને ચનારા અનુભવમાં કે અનુભવના આનંદમાં જે રમમાણુ થાય છે તેનાથી સત્યશોધન થતું નથી. તેથી આપણે આ વિષયના શોધક બનવું જોઈએ.

દુઃખ ટાળવાના અને સુખ મેળવવાના લાખા વખતના પ્રયત્નથી માણસને જાણાય કે, તદ્દન દુઃખરહિત સુખ મનુષ્યત્વ એ જ માણસ હિલોકમાં કે જન્મમાં પ્રાપ્ત કરી શકે નો આપણી કાવમની નથી. તેથી તે માટે તેણે ધર્મ કે બીજા લોક અવસ્થા કલ્પ્યા તેનાથી પણ આ બાબતમાં તેનું સમાધાન ન થવાથી દુઃખ ન જોઈતું હોય તો માણસે સુખ પણ છોડવું જોઈએ અને તે છોડી શકતું ન હોય તો દુઃખ સ્વીકારવું જોઈએ, એ નિર્ણય પર તે આવ્યો. આવી રીતે ઉત્તરોત્તર વધતા અનુભવ પરથી માણસ આ બાબતના પોતાના નિર્ણયો બદલતો બદલતો જન્મમરણમાંથી મુક્ત થવાની કલ્પના સુધી આવ્યો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે કેટલાક જ્ઞાની પુરુષોએ મુખ્યદુઃખ સમાન

માનના નિમે ઉપદેશ કર્યો છે. તેનો આશય માણ્યમે ફેરગ વૈરાગિક સુખદુખનો નિચા ન કરતા પોતાના કર્તવ્ય નિમે, ધર્મ નિમે વિચાર કરવો એવો છે. વ્યમિગન સુખદુખના હનુથીજ માણસ વર્તેનો રહે તો બધાને કલ્યાણપ્રદ એના ધર્મનું આચરણ તે કરી શકે નહીં, એટલું જ નહીં પણ છેડે વ્યાકિગન માનમિક સતોન પણ તેને રહેશે નહીં, તેથી સુખદુખ સમાન માનનાનું તેણે શીખવું જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું. તેનું રહસ્ય ધ્યાનમા લઈને માણ્યમે તત્કાલિક અને વ્યમિગન સુખદુખને મહત્ત્વ ન આપતા, સામુદાયિક સુખદુખનો વિચાર કરીને ચિત્તાની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિનો આમદ ગાળીને માનતા સાધવાનો નિચાર અને પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો. સુખદુખની સકુચિત કલ્પનાઓ ફેટી દઈને તેણે આત્મીયતાની વ્યાપક કલ્પના ધારણ કરવી જોઈતી હતી. પરંતુ તેમ ન કરતા હોવું તેણે પોતે જ જન્મ મરણમાથી મુક્ત થઈને સુખદુખમાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો ચાતુ જન્મના મનુષ્યપણાનું જ્ઞાન નહતું ક્યાં વગર જન્મમરણ ટાળી નહીં એવી સમજણથી તેણે ઈશ્વરવિરલક કલ્પના સાથે તદ્રૂપ થવાનો પ્રયત્ન કરીને ઈશ્વર સાથે આપણે સમરત્વ થયા એમ માનીને જોયું, પોતે આત્મરૂપ, સત્ ચિત્ આનંદ રસરૂપ, છે એમ નક્કી કરીને જોયું, ચિત્તાને કાય કરીને મનુષ્યપણાનું જ્ઞાન વિસારે પાડીને જોયું, અનન બ્રહ્માને-વિશ્વને-વ્યાપીને આપણે જ રહ્યા છીએ એવી ધારણા કરીને પોતે બ્રહ્મરૂપ છે એમ માનીને જોયું, પોતાના મનુષ્યપણાનો નિચાર છોડી ઇષ્ટ ખીજ મોગી મોગી વિશાળ અને દિવ્ય કલ્પનાઓ પોતાને નિમે કરીને તે ચિત્ત પર કસાનના માટે જાતજાતના પ્રયત્નો તેણે કરી જોયા, પણ તે પૈકી એકે પ્રયત્નથી તે પોતાના મૂળ મનુષ્યપણાને વીસરી શક્યો નહીં. એ બાનતમા તેને હજી જરાયે યશ મળ્યો નથી આ ઉપગ્રથી આપણી માનના એ જ આપણી ખરી, કાયમની અને કદી પણ છોડી કે બુધી ન શકાય એવી અવગ્યા ■ તેથી તે જ માનવતાને પૂર્ણતા સુધી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે અને તેમા

સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ માનવજન્મનું ધ્યેય છે એ વિશે શકા નથી. આમાં કોઈ પણ પ્રકારની કેવળ માની લીધેલી કલ્પના નથી. આમાં મનુષ્ય પછી પ્રાપ્ત થનારા ધ્યેયની વાત નથી. આમાં કોઈ પણ જાતનો અમ નથી, તેથી એમાં દંભને પણ સ્થાન નથી, જેરસમજને અવકાશ નથી. પોતાની શક્તિશુદ્ધિને તે માનસિક ભાવનાઓનો ઉત્કર્ષ કરતાં કરતાં, ચિત્તની શુદ્ધિ સાધતા સાધતા અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પોતાની માનવતાનો વિકાસ કરવો એ જ આપણું જીવનકાર્ય છે.

આ પ્રયત્નમાં દુઃખને સંપૂર્ણપણે ટાળવાનું માણસથી ન બની શકે તોય તેણે નિગરા થવાનું કારણ નથી. માનવતાની છુદ્ધિ તેટલાથી તે મનુષ્યપણાથી કંટાળે એ ન ચાલે. અને વૃદ્ધિ એ ધ્યેય આપણે પોતે અજ્ઞાન, મોહ, લાલચ, ક્ષણિક અને ક્ષુદ્ર સુખની પ્રાંતિ તેમ જ પોતાના દોષો ને દુર્ગુણોને કારણે કેટલાં દુઃખો નિર્માણ કરીએ છીએ તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે પોતાના જેવી જ માનસિક સ્થિતિના સમાજ તરફથી કેટલાં દુઃખો નિર્માણ થાય છે તેનાય આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા અને બીજાઓના દોષોને લીધે તેમ જ આપણા બધામાં માનવતાને વિકાસ ન થવાથી જે દુઃખો આપણે બધાને ભોગવવા પડે છે તેનો કર્તા કોણ ? પરમેશ્વર કે આપણે ? તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. તે દુઃખોના આપણે જ બધા મળીને લે કર્તા હોઈએ તો આપણે જ નિર્માણ કરેલા દુઃખોથી બીને અને ત્રાસીને મરી ગયા પછી આપણે બધાએ મોક્ષની ધુન્ડ અને આશા કરવામાં શો અર્થ છે ? માટે દુઃખમાંથી છૂટવા માટે આપણે ઉશ્વરસ્વરૂપ, આત્મસ્વરૂપ કે જ્ઞાત્રસ્વરૂપ બનવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં, આપણે પોતે તેવા છીએ એમ ન માનતાં, જન્મથી આપણને પ્રાપ્ત થયેલું મનુષ્યત્વ કાયમ રાખીને તેની જ શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવાનો આપણે બધા પ્રયત્ન કરીએ તો આજનાં માનવી દુઃખોનો સંપૂર્ણ અંત થઈ ન શકે તોપણ આપણા જ દોષોને કારણે નિર્માણ

થનારા કેટલાયે દુખો નાશ પામશે, કેટલાય અસહ્ય દુખો સહ્ય થશે, અને કેટલાય દુખોમાં રહેલી દુર્ખાનિયતક દૃષ્ટનાઓ નાશ પામશે. અજ્ઞાન જ્ઞય, જ્ઞાન જ્ઞયત થાય, કર્તવ્યનિષ્ઠા સ્થિર થાય, ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, અને સદ્ગુણ અને પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ થવા માટે તો મુખ્યદુખો વિશેની આપણી પટેલાની કલ્પના ને બ્યાખ્યાઓ બદનાઈ પણ જશે. આપણામાં પ્રેમ અને વિશ્વાસ, મૈત્રી અને ઉદારતા, ઐક્ય અને સદ્સાન વધતા જશે તો એકબીજા માટે સહન કરવા પડતા કષ્ટોમાંયે આપણને ધન્યતા લાગશે. માનવી જીવન કેવળ મુખ્યમય જ હોવું જોઈએ એ દૃષ્ટના આપણે ઝાડી દેવી જોઈએ પ્રામાણિકપણે જીવન ગુજારવા માટે કરવા પડતા કષ્ટો ને પરિશ્રમેને આપણે દુખ માનવું ચોખ્ખું નથી. કર્મેન્દ્રિયો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પડનારી તણ અને તેને પરિણામે થનારી કેટલીક પ્રતિકૂળ સંવેદનાઓને આપણે દુખ ન સમજવું જોઈએ, તેમને અયોગ્ય માર્ગે ટાળવાનો આપણે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ તે તાણને લીધે તેમજ તે પ્રતિકૂળ સંવેદનાઓને પરિણામે આપણે ઉન્નત ઘર્ષએ છીએ કે નહીં તે આપણે જોવું જોઈએ. ઉન્નત વિચારોથી જો તે તાણ અને પ્રતિકૂળ સંવેદનાઓ આપણે શાંત કરી શકીએ તો તેનથી આપણી ઉન્નતિ જ ઘર્ષ એમ ચોક્કસ સમજવામાં કશી જ હડકત નથી આવી રીને માનવી જીવનનો, તેના દુખોનો અને મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરીને તેમાંથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવાનો માર્ગ આપણે કાઢી શકીએ તો આજના દુખો આપણને લયકર નહીં લાગે માનવતા પ્રાપ્ત કરી એજ આપણું ધ્યેય છે એની આપણને ખાતરી થશે મગ્જોત્તર અવસ્થા સિંધે આપણે નિશ્ચિન ઘર્ષથી આવી રીતે સાચા માનવધર્મનું આપણને દર્શન થશે એટલે તેના જ આચરણથી આપણે બધા કૃતર્ય ઘર્ષથી એમાં શકા નથી

વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર — ૧.

જ્ઞાનપૂર્વક અને ઇચ્છાપૂર્વક વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય.

કરનારી ચાલક અને શાસ્ત્રક શક્તિ છે કે નહીં ?

ચાલક શક્તિ વિષે હોય તો તેનું સ્વરૂપ શું છે ? તેને માટે ચોખ્ખ

શંકા અને પ્રશ્ન સંસાર કઈ લાગુ પડી શકે ? વગેરે પ્રશ્નો ધણા

પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવ્યા છે. આ શક્તિ

વિષે વિચાર કરનારાઓએ નેને ઈશ્વર, પરમેશ્વર, પરમાત્મા, બ્રહ્મ

વગેરે સંસારોથી સંબોધેલી છે. કેટલાક વિચારકો એમ કહે છે કે

વિશ્વમાં અનંત શક્તિ છે ખરી, પરંતુ તે શક્તિ જ્ઞાનપૂર્વક કે ઇચ્છા-

પૂર્વક કશું કરતી નથી તેનામાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવના, ઇચ્છા વગેરે

ન હોવાથી તેનાં કાર્યો જડવત્ ચાલે છે — જેમ પાણીના

પ્રવાહથી અને અગ્નિથી કેટલાંક કાર્યો થતાં હોય તોપણ તે કાર્યો

પાણી કે અગ્નિ દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક થતાં નથી અથવા તેમની પાછળ

તેમની પોતાની ઇચ્છા હોઈ શકતી નથી. વિશ્વમાં શક્તિ છે અને તે

આપણા શરીરમાં સમાયેલી શક્તિ કરતાં ઘણી વધારે, અમર્યાદ છે,

એમ બધા કબૂલ કરે છે. તે અપાર શક્તિને પોતાને અનુકૂળ કરી

લીધા વગર આપણું જીવન સુખરૂપ ચર્ચ શકતું નથી, એ પણ બધા

કબૂલ કરે છે. પણ તે શક્તિ પોતાની મેળે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે

આપણું જીવન અને વિશ્વનાં કાર્યો કરે છે કે તે જડ હોવાથી તેને

આપણે આપણી બુદ્ધિથી, જ્ઞાનથી અને સામર્થ્યથી અનુકૂળ કરી

લઈ આપણને જોઈએ તેવું આપણું જીવન આપણે ધડીએ ધીએ અને

વિશ્વનાં કાર્યો કુદરતી રીતે ચાલે છે ? એ જ મોટો પ્રશ્ન છે.

આ બાબતનો વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે માણસ પોતાને વિશ્વથી જુદો માનીને આ પ્રશ્ન ઉઠેલવાનો પ્રયત્ન શરીરવિષયક કરે છે. પરંતુ તેણે જરા જુદી રીતે વિચાર કરીને 'અહ'નો વિચાર વિશ્વની અને પોતાની એકતા અને જુદાપણાની મર્યાદાઓ શી છે, તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કરવો જોઈએ. આપણામા હમેશા ઝુકુરતા 'અહ'ને લીધે આપણે વિશ્વથી જુદા છીએ એમ આપણને લાગે છે. આપણા શરીર દ્વારા થનારા સુખદુઃખનું ભાન એ 'અહ'ને લીધે જ આપણને થાય છે. અને સતત આવી જ જાતના અનુભવને લીધે આપણુ શરીર એ જ આપણુ અને તે જ આપણી પોતાપણાની મર્યાદા છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. ઊંઘમા તે 'અહ' સુપ્ત થતું હોવાથી તેટલા વખત પૂરતું આપણને આપણુ ભાન હોતું નથી. આપણાથી નિર્માણ થયેલા છોકરોનો પરિવાર મમતાને કારણે આપણને પોતાનો લાગે છે. તેમનાં સુખદુઃખોની અસર આપણી ઉપર થાય છે. તેમ છતાં પોતાના દેહ વિષેના પોતાપણાનું ભાન આપણને સૌથી વધારે હોય છે. માણસ ઉપગત બીજાં પ્રાણીઓની રીયતિ જોતા તેમનામાં પણ પોતાના શરીર વિષે મમત્વ, અને પોતાપણાની ભાવના હોય છે. આ દૃષ્ટિથી જોતા માણસને પણ પોતાના શરીર પૂરતું પોતાપણુ લાગતું હોય તો તેમાં તેની કશી વિશેષતા નથી. જીવજાતની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ તેમા તેનો કશો નિકાસ થયો છે એમ કહી શકાય નહીં. પરંતુ માણસ વિશ્વમાં કે સૃષ્ટિમાં ચાલતા અબ્યાહત વ્યાપાર તરફ દૃષ્ટિ નાખે અને તે પરથી 'પોતાપણા'નો વિચાર કરે તો તેની દૃષ્ટિ કંઈકે વિશાળ થયા વગર રહેશે નહીં. જે શરીરની મર્યાદા અનુસાર આપણે આપણુ 'પોતાપણુ' મર્યાદિત કરીએ છીએ તે શરીર આપણે વેચાતું આણ્યુ છે કે કોઈ પામેથી માગી લાવ્યા છીએ ? વેચાતું કે માગી લાવ્યા હોઈએ તો આના કગતાં સારું, નીરાગી, મુદ્દર, બળવાન ને કાર્પક્ષમ શરીર આપણે કેમ મેળવ્યું નહીં ? જો આપણે પોતે જ તેને ધારણ કર્યું હોય તોય એ જ સવાલ ઊઠે છે કે આના

કરતા સારુ શરીર આપણે કેમ ધારણ કર્યું નહીં ? શરીર દ્વારા શું સિદ્ધ કરવા માટે આપણે તે ખરીદ્યું ? શું મેળવના માટે તે માગી લાવ્યા ? અથવા ક્યા મુખને માટે આપણે તે ધારણ કર્યું ? અને ગમે તે રીતે આપણે તે પ્રાપ્ત કર્યું હોય અથવા ગમે તે કામ માટે તે ધારણ કર્યું હોય તોય તે પ્રાપ્ત કરતા પહેલા આપણે કઈ સ્થિતિમાં હતા ? સૃષ્ટિનો ક્રમ અને વ્યવહાર જોતા આપણે આપણું શરીર વેચાતું આણેલું નથી, માગી આણેલું નથી અથવા આપણી ઇચ્છાથી ધારણ પણ કર્યું નથી, પરંતુ વિશ્વની અનુકર્ય અને અનુગમ કનામાથી તે નિર્માણ થયું છે એમ વિચાર કરતા લાગે છે આપણા શરીરનો પ્રારભ પણ આપણે કઈ ક્ષણથી માનવો ? આપણા ‘અહ’ નું આપણને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું ત્યારથી કે આપણે જગતમાં અનર્થ ત્યારથી ? ‘ગરભવનોમેં હાથ જુઠાયા એવી સ્થિતિ હતી ત્યારથી કે માતૃપિતાના શરીરમાં અણુમાત્ર હતા ત્યારથી ? કે તેનીયે પહેલા આ નિશ્વમા, આ સૃષ્ટિમાં, આપણી ઉત્પત્તિનું કારણ બનનારા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તત્ત્વો અગોચર સ્થિતિમાં સચરતા હતા ત્યારથી ? ક્યારથી આપણા શરીરનો આરભ થયો એમ આપણે સમજીએ ? કઈ સ્થિતિનો નિર્દેશ કરીને ત્યાંથી આપણા શરીરની નિર્મિતિનો પ્રારભ થયો એમ આપણે માનવું ? આપણા શરીરમાં જે લોહી વહે છે તે બધું આપણું જ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, પરંતુ તે લોહીમાં આપણા કેટલાય પૂર્વજોનું લોહી રૂપાતર પામતું પામતું આપણા સુધી આવી પહોંચ્યું છે એનીયે આપણને ખબર છે કે ? આપણા સરકાર, સ્વભાવ, ગુણ દેહ, આરોગ્ય ને બાકી સર્વે કેટલી વ્યક્તિઓનો અને કેટલા બાહ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ છે તે પણ આપણે જાણી સમજીએ છીએ ખરા ? આપણી એકનાની નોખી ભાષા જેમ આપણે જુદી બોલી બતાવી શકતા નથી, કારણ બધાની ભાષાઓના અનુકરણનું તે મિશ્રણ હોય છે, તે જ પ્રમાણે આપણા એકલાનું જ્ઞાન પણ આપણે જુદું બતાવી શકતા નથી આપણું શરીર રોજ થોડુંક ધસાય છે, તેના કેટલાક પરમાણુઓ નાશ પામે છે તો બીજા બાબુથી સૃષ્ટિમાંથી જુદા જુદા દ્રવ્યો આપણે

રોજ આત્મસાત્ કરીને પોતાનું શરીર આપણે રોજ નવું બનાવીએ પણ છીએ. તેની ધારણાશક્તિ કાયમ રાખીએ છીએ, તાર્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં આપણા શરીરમાં દરેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ચાલુ છે. આપણી બુદ્ધિ, લાવના ને સંસ્કારમાં સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ફેરફાર ચાલુ જ છે. આપણે નાનાના મોઢા, મોઢાના વૃદ્ધ જોતજોતામાં બનીએ છીએ. થોડા જ વખતમાં કાળાના સફેદ બનીને આપણુ રૂપ બદલાય છે. આપણામાં ‘અહં’નું જ્ઞાન સદૃશ ચલુ સ્વારથી જ આપણે કદી કોઈ પણ એક સ્થિતિમાં સ્થિર નથી રહ્યા, પણ કોઈ અચાત દિશા તરફ આપણું ગમન દિનરાત ચાલુ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, ગ્રહો, નક્ષત્રો, પૃથ્વી પૈકી એકે સ્થિર નથી. તે પ્રમાણે આપણે પણ સ્થિર નથી; પણ સતત કોઈ એક દિશામાં ચાલ્યા જ કરીએ છીએ. ક્યારેક પણ આપણો રસ્તો પૂરો થાય છે. પોતાનું માનેલું આપણું શરીર વિપરીત સ્થિતિએ જઈ પહોંચે છે અને પછી એક ક્ષણમાં આપણું ‘અહં’ કાયમનું કુપ્ત થાય છે. અને સ્વાર પછી શરીરની રજેરજ ક્યાં ગઈ, તેનું પછી શું થયું, એનો કોઈનેય પત્તો લાગતો નથી. અગ્નિમાંથી નીકળેલો ધુમાડો થોડો વખત દેખાય છે, પણ પછી તેમાંના કણ, તેમાંના સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો, વિશ્વમાં ક્યાં ગયાં, ક્યાં જઈને વસ્યાં, તેમની શી ગતિ થઈ એનો જોમ પત્તો લાગતો નથી તેવું જ જે શરીરને આપણે ‘અહં’ ગણીને પાળીએ છીએ, પોષીએ છીએ, સંભાળીએ છીએ, અને વધારીએ છીએ તેની બાબતમાં પણ થાય છે. તેની શરૂઆતની આપણને ખબર નથી, અને તેની છેવટની ગતિ પણ આપણે જાણના નથી. વયક્ષા અલ્પ કાળના ‘અહં’ પૂરતું જ આપણને તેને વિષે પોતાપણાનું જ્ઞાન હોય છે.

તે ‘અહં’ની દૃઢતા ઓછી કરીને, તેને કંપક સૌમ્ય કરીને વિશ્વ અને આપણી વચ્ચેનો સંબંધ કે વ્યવહાર કેવો ચાલે નિમિત્તમાત્ર ‘અહં’ છે તેને આપણે સૂક્ષ્મપણે જોઈએ તો આપણને શું જણાશે ? વિશ્વના અપરંપાર અવકાશમાં—વિશ્વ-

વ્યાપી દાઃભાગમાં-જેની વ્યનાની ક્યારે શરૂઆત થઈ તેની ખબર નથી, જેની નિર્મિતિ ક્યા નિયમ અનુસાર થઈ તેનું કાઠને જ્ઞાન નથી, તે ક્યારે નાશ પામશે અને શામા ભણી જશે એની ખબર નથી એવા અસાધન શરીરને આધારે આ 'અદ' નો અનુભવ થાય છે. દીવો જેમ પ્રતિફલિત નવા નવા દ્રવ્યો જાગે છે છતાં અતુરધૂપણે બળતો દેખાય છે, પાણીના પરમાણુ અતત બદલાત રોય છે છતાં નદીનો પ્રવાહ જેમ એકઠાએ અખંડિત વહેતો જાય છે, તે જ પ્રમાણે જેને આધારે 'અદ' નું ચકુણુ ચાલુ છે તે શરીરના પરમાણુ નિત્ય બદલાતા રોય છે છતાં તે અખંડપણે એક જ છે એમ લાગ્યા કરે છે. દીવો ને નદી જડ વસ્તુઓ તેજાથી બીજા દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરીને પોતાની વૃદ્ધિ કુચ્છાનુ આમર્થ્ય તેમનામા નથી. પરંતુ માનવી શરીરમાં તે જનની અમુક મર્યાદા સુધી રિરોગના છે. વિશ્વમાથી આ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાના દ્રવ્યોથી તેનું પોષણ થતા થતા અમુક મર્યાદા સુધી તેની વૃદ્ધિ થાય છે. પાછળથી વિશ્વના દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરવાની તેની શક્તિ કે ધર્મ મદ પડે છે અને તેનો ક્ષય થતા થતા આખરે બધી ક્રિયા અંપૂર્ણપણે બંધ પડી તે નાશ પામે છે અને તેના પરમાણુ વિશ્વમા વિલીન થઈ જાય છે. આપણા શરીરના વ્યાપારો ચાલવામા-શરીર કેવળ ઇચ્છુ રહેવામા પણ-તેના દ્રવ્યો રોજ ને રોજ ખર્ચાય છે અને રોજના ખાનપાનથી તેમા નવા પરમાણુ નિર્માણ થાય છે. રોજ ખર્ચાતા અને શરીરમાંથી બહાર પડતા દ્રવ્યો અગ્નિજ્વાલાં દરેકજ વિશ્વમા ભળી જાય છે અને વિશ્વના નવા દ્રવ્યોથી શરીરના અસ્તિ, માસ ને લોહી બને છે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા વિશ્વનો આ લેસડેવડનો વ્યવહાર તેના પોતાનામા જ અખંડ ચાલુ છે. વિશ્વમાં અતત શરીરો, અતત પદાર્થો, નિર્માણ થયા છે, થાય છે તેમાંના એક શરીરને વિશ્વના પ્રમાણમા એક અણુમાત્રમા રહુરનારા 'અદ' ને લીધેઆપણે પોતાનું કહીએછીએ તે અણુની ઉત્પત્તિ, રિયતિ ને ક્ષય વિશ્વના ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે. વિશ્વના લેસડેવડના કારભારમા આપણુ શરીર થોડો વખત વચમા એક નિમિત્તમાત્ર છે.

આ નિમિત્તમાત્ર શરીરમાં સ્પષ્ટ દશાને પહેચિલી જે જુદી જુદી
 ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત અને તેમની શક્તિઓ
 ચિત્ત-ચેતન્યની દેખાઈ આવે છે; તે જ પ્રમાણે આ બધાને ચેતના
 વિલક્ષણતા અને પ્રેરણા આપનારું જે ચેતનતત્ત્વ છે તેમને!

વિચાર કરીએ તો વિશ્વમાનાં બીજાં તત્ત્વોની
 સરખામણીમાં આ તત્ત્વો અદ્ભુત લાગે છે. ‘અહં’ તરીકે ઓળખાતા
 શરીરમાં મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ચિત્ત અને ચેતનનું જ મહત્ત્વ છે. ચિત્તને
 લીધે જ ‘અહં’ નું સ્પષ્ટ ભાન છે અને ચેતનને લીધે જ બાહ્ય
 વિશ્વના દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરીને શરીર, બુદ્ધિ, પ્રાણ-બધાનું વ્યવસ્થિત
 ધારણ થઈ ગયે છે. વિશ્વના આ પ્રચંડ અને અખંડ કારભારમાં
 માનવી શરીરને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થવાને આ જ કારણ છે. અને
 આપણને વિશ્વનો અનુભવ થવાને પણ આ જ કારણ છે. ચિત્ત અને
 ચેતનને લીધે જ વિશ્વના વ્યાપાર અને તેમાંની આપણી નિમિત્તમાત્રતા
 આપણે જાણી શકીએ છીએ. વિશ્વની અપારતા જાણવાની
 મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ આ અણુમાં આ ચિત્ત અને ચેતનને લઈને જ
 રહેલી છે. નહીં તો કેટલું મોટું આ અનંત વિશ્વ, તેના કેટલે
 અપરંપાર વ્યાપાર અને તે પ્રમાણમાં જોનાં માનવ કેવળ અણુરેણુ
 જેટલો ! પણ આ અણુરેણુ કેવળ તેમાંના એ ચેતનતાના પ્રભાવને
 લીધે ચિત્તાદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનંત પર પોતાનો કાબૂ મેળવવાની અથવા
 વિશ્વને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાની મહાન આકાંક્ષા મેલે છે. વિજ્ઞાનના
 બળ પર આજે તેણે મેળવેલી મિદ્ધિ, જળ, સ્થળ, ભૂગર્ભ, આકાશ-અધેજ
 તેના યતો સંચાર; તેણે અનેક બાણુથી વધારેલી પોતાની શક્તિ; તે જ
 પ્રમાણે વિશ્વનાં જે તત્ત્વોમાંથી પોતે નિર્માણ થયો તે મૂળતત્ત્વોની મોજ
 કરવાની અને પોતાની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અને ઇતિહાસ જાણવાની તેની
 જિજ્ઞાસા; તે તત્ત્વો સાથે એકરૂપ થવા તરફ તેનું કાર્ત્ત્વ કેઈ વાર થતું
 આકર્ષણ અને દિગંધા વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીએ એટલે વિશ્વ
 વરફ. તેના અદ્ભૂત વ્યાપાર તરફ જોઈને તેનું અનંતત્વ લક્ષમાં આવતું

જેમ આપણું મન આશ્વર્ષમાં ડૂબી જાય છે, તેજ પ્રમાણે આટલા નાનકડા શરીરમાં રહેલા ચિત્ત-ચૈતન્યની વિશ્વક્ષણ શક્તિ જોઈને પણ મન આશ્વર્ષથી ભરાઈ જાય છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તેમજ મહાનમાં મહાન તત્ત્વોથી ભરેલુ આ વિશ્વ, તેમાંનાં નાનાં મોટાં પ્રચંડ સ્થૂળચર જલચર પ્રાણીઓથી જીવરાતી પ્રાણીસૃષ્ટિ અને વનસ્પતિસૃષ્ટિ, તેમની જુદું, સુંદર, આકર્ષક, મહાન અને ભવ્ય તેમજ વિચિત્ર અને વિકરાળ ધટનાઓ ને વસ્તુઓ, લુદી લુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાતા સૃષ્ટિના પરસ્પરવિરોધી ગુણધર્મો, એટલે એકંદરે સૂર્યના પ્રકાશમાં અને રાત્રીના અંધારામાં આપણને અનંત પ્રકારે ચનારા વિશ્વરૂપદર્શનથી જેમ આપણે આશ્વર્ષચકિત થઈએ છીએ, તેજ પ્રમાણે માનવી ચિત્તચૈતન્યની વિશ્વક્ષણતા, વિશ્વને પોતાને અનુકૂળ કરી લેવાનો તેમનો પ્રયત્ન, તેમની જ્ઞાનશક્તિ, સૂક્ષ્મતા, તીવ્રતા અને વ્યાપકતા જોઈને પણ મન આશ્વર્ષમાં ગરકાવ થઈ જાય છે.

આ પરથી એવો પણ વિચાર આવે છે કે ચિત્તચૈતન્ય દ્વારા

આજે જે ગુણોનું અને ધર્મોનું દર્શન થાય છે

ભાદિ કારણમાથી તે જ્યાં ગુણધર્મો વિશ્વમા અપ્રગટ અવસ્થામાં વિશ્વનો વિકાસ મૂળનાજ હોવા જોઈએ. શરીર, મન, બુદ્ધિ,

ચિત્ત, અદ્ભુત, ચેતન વગેરે જ્યાં પ્રકારો વિશ્વ-

માથી જ કોઈ ક્રમથી અગણિત સંયોગોમાથી લુદાં લુદાં રૂપો લેનાં લેનાં આજના સ્વરૂપમા આવ્યા હોવા જોઈએ. એટલુ જ નહીં, પણ વિશ્વ પણ તેની પેલે પારના અભ્યંકત અને અગોચર આદિ કારણમાંથી, અગણિત સમય પછી વ્યક્ત અને ગોચર સ્થિતિમાં આવ્યું હોવું જોઈએ. આજના સાન વિશ્વમાં સૌથી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ ચિત્ત અને ચેતન એ જ છે. એને કારણે જ વિશ્વનું વિશ્વપણુ છે, વસ્તુનું વસ્તુપણુ છે. ચિત્ત અને ચેતન આજના સ્વરૂપમાં ન હોત તો વિશ્વની ચર્ચો પણ કોણ કરત? ચિત્તચૈતન્યની આ જોડીને ખરેખર જ વિશ્વના વિકાસનો અદ્ભુત પ્રકાર માનીએ. તો તેમાં, આજે સ્પષ્ટ

દેખાતા શુદ્ધધર્મો સુપ્તપણે વિશ્વમા અને તેના અવ્યક્ત અને અગાયર આદિ કારણમાય હોવા જોઈએ એમ તર્કદૃષ્ટિથી લાગે છે. વિશ્વનાં તત્ત્વોનો વિકાસ થતા થતા તે ચેતન દ્વારાએ આવી પહોંચ્યા પછી પણ તેની પ્રગટ અવસ્થાનો હલુ વિકાસ મર્ષ ગ્રહો છે એવો અનુભવ થાય છે. તેથી જિવદુ, ચેતન દ્વારાએ આત્મા પહેલાના અસંત પૂર્વતર વિશ્વનો અને તેના આદિ કારણનો વિચાર કરતાં તેમાં પણ આ બધા શુદ્ધધર્મો હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. અનંત કાળથી વિશ્વની આ સુખાવસ્થા તટતા તટતા આગની પ્રગટ દ્વારાએ આવી છે.

આજેવ દુનિયામા જે પદ્ધતિો જડ છે એમ લાગે છે તેમાં પણ

જીવમાં રહેલાં બધાં શુદ્ધધર્મ, શક્તિ, બુદ્ધિ, મન,

વિશ્વ

પ્રાણ, ચેતન વગેરે સુપ્ત અને સુપ્તતર અવસ્થામાં

જે આપણી વચ્ચે હોવાં જોઈએ. તે પદ્ધતિોમાંથી જ આપણને આ

મેદ અને ભમેદ તત્ત્વો દરરોજ પુર્ણ પાડવામાં આવે છે. અને

તે આપણા શરીર સાથે જાણી જઈને તેમાંના

સુપ્ત શુદ્ધધર્મો આપણી દ્વારા પ્રગટ થાય છે. બદારના પદ્ધતિોના

આપણે ખાનપાન તરીકે ઉપયોગ ન કરીએ અને બદારનો પ્રાણવાયુ

ન લઈએ તો આપણું શરીર ટકી શકશે નહીં રોગને રોગ નાશ

પામતુ આપણું શરીર બાહ્ય પદ્ધતિોના શુદ્ધધર્મોથી પુર્ણ જાય છે.

દરરોજ એક બાલુથી શરીરનો નાશ અને બીજી બાલુથી તેમા ઉમેરણ,

એ નિયમથી આપણું શરીર ચાલે છે. આમાંથી એકમાં પણ કંઈક

બગાડ થાય તો શરીરનું સ્વાસ્થ્ય નાશ પામે છે, તે બગાડ લમિ

વખત રહે તો અનેક વ્યાધિથી શરીર પીડાય ॥ અને છેવટે નાશ

પામે છે. આ ખતથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે ખજા કે ચોખ ના

દાણામા પણ આપણામાં રહેલા બધા શુદ્ધધર્મો સુખાવસ્થામાં હોવા

જોઈએ. તેમાં પણ ચેતન તત્ત્વ હોવું જોઈએ. જે પ્રણીના શરીરમાં

પડ કે ચોખાને રૂપે,તે જાય છે તે પ્રાણીના મગ, દા, આકારને

અને શુદ્ધધર્મો પોષક બનીને તે દાગ તે પ્રગટ થાય છે. પ.સ,

લાકડું, અને માટીમાં પણ આ બધા ગુણધર્મો અને ચેતન તત્ત્વ હોવાં જોઈએ. જેમાંથી દ્રાઈ પણ જીવનું પોષણ થાય છે તેમાં તે તત્ત્વો હોવાં જોઈએ એમાં શંકા નથી. ખંડી તે જીવ મનુષ્ય હોય, ઈતર પ્રાણી હોય કે વૃક્ષવનસ્પતિ હોય. જેને ક્ષય અને વૃદ્ધિની અવસ્થાઓ છે તેનામાં લેવડદેવડનો અને પોતાની વિશેષતા મર્યાદિત કાળ સુધી ટકાવી રાખવાનો ધર્મ છે જ. આ બધી બાબતો અને તેમનો ધર્મ અને ક્રમ ધ્યાનમાં લેતાં વિશ્વના જ ગુણ, ધર્મ ને ચેતન આપણામાં બેનરીને આપણું અસ્તિત્વ ટકી રહે છે. અને આપણામાંથી જે બહાર જાય છે તેનો પણ વિશ્વમાં પોષણને રૂપે ઉપયોગ થાય છે અને તે પણ ખીજા જીવોના ગુણ, ધર્મ અને ચેતનને પોષક અને પૂરક થાય છે. વિશ્વના અખંડ કારણારમાં દરેક જીવ પોતાના ‘અહં’ને કારણે પોતાનું જીવનપણું અનુભવે છે. તેનું શરીર નાશ પામે તોપણ તેનાથી નિર્માણ થયેલી પ્રજાને રૂપે, તેની જાતિને રૂપે જીવપરંપરા કાયમ રહે છે. તેના ‘અહં’નો વારસો પણ ચાલુ રહે છે. આ ‘અહં’ પણ વિશ્વમાંના સુપ્ત ગુણધર્મોનું એક સ્વરૂપ હોવું જોઈએ એમ વિચાર કરતાં લાગે છે. એ ‘અહં’માં જ વિશેષતા ટકાવી રાખવાનો ધર્મ અને શક્તિ છે. એ ‘અહં’માં જ વંશાતંત્ર આગળ ચલાવવાનો ધર્મ હોવો જોઈએ અને જીવની દારા તે પ્રગટ થતો હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં વિશ્વમાં છે તે આપણામાં છે અને આપણામાં છે તે જ વિશ્વમાં છે. મર્ત્તમાં રહેલા સુપ્તનર અવયવો અને ગુણધર્મો યથાકાળે પ્રગટ થતાં થતાં તેમનું પૂર્ણ સ્વરૂપ માણસમાં દેખાઈ આવે છે, તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં રહેલા ગુણધર્મો ચેતનમાં અને ચેતનના વધતા જતા પ્રભાવમાં દેખાઈ આવે છે. આ પરથી વિશ્વમાં અને આપણામાં ફરક એટલો જ કે એક સુપ્ત ચેતન છે અને બીજું પ્રગટ ચેતન છે. તત્ત્વતઃ એમાં કશો ફરક જણાતો નથી. એકમાં સુપ્ત ચેતન તત્ત્વનો અગ્રાધ અને અનંત સંગ્રહ છે, અને બીજાની પ્રકટ અવસ્થા એ તેટલી વધે તોય તેને

મર્યાદા છે. આપણી વધતી જતી પ્રગટ અવસ્થાને કારે પણ મૂળ સત્યહમાથી જ પેપણ મળે છે. મેઘમડળમાં રહેલું અગાધ જળનત્વ અને તેમાંથી પડેલું આપણે પોતાના ઘરમાં સુદર ચાલીના પાત્રમાં રાખેલું વરસાદનું પાણી—આ દૃષ્ટાંત વિશ્વ અને આપણી એકતા અને બેદ લક્ષમાં આવવા માટે કંઈક અંશે ઉપયોગી થવાનો સંભવ છે

, ‘અદ’ને કારણે જ આપણે બધા એકબીજાથી ભિન્ન છીએ
એવું આપણને લાગે છે. કદાચ આ ભિન્નપણામાં જ

વિશ્વનો અસંદ આપણા કલ્યાણના ખીજ હશે. આ ભિન્નપણાને
કારમાર લીધે જ આપણામાં પુરુષાર્થ, કર્તૃત્વ, જ્ઞાન

વધારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા વગેરે સદ્ગુણો જાગ્રત

થઈ વૃદ્ધિ પામતા હશે, અને તે બધાની પૂર્ણાવસ્થા થયા પછી તે

‘અદ’ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરીને યથાકાળે પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં

વિભીન થતું હશે. વિશ્વની મૂળ અવ્યક્ત સ્થિતિમાં પણ તેમાં કંઈક ને

કંઈક સ્પંદન આવું હશે જ. એ સ્પંદન-પ્રતિસ્પંદનની અવસ્થામાંથી વિશ્વ

વ્યક્ત દશાએ આવ્યા પછી એ જ સ્પંદન વધારે સ્પષ્ટ દશાએ આવતા

આવતા એવું જ રૂપાંતર સ્ફુરણમાં થયું હશે. તે સ્ફુરણ-પ્રતિસ્ફુરણમાંથી

કાળાંતરે અસ્પષ્ટ એવન અને તેમાંથી જ સ્પષ્ટ એવન આવિર્ભૂત થયું

હશે. આગળ જતાં એવનમાં જ્ઞાનશક્તિનો વિકાસ થતાં થતાં તેને

અનુરૂપ ચિત્ત અને બીજી ઇન્દ્રિયો નિર્માણ થયાં હશે. ઇન્દ્રિયોના

સાધન વડે જ્ઞાનશક્તિની વૃદ્ધિ અને જ્ઞાનશક્તિ અનુરૂપ ઇન્દ્રિયોની

ક્ષમતા, એમ એકબીજાની મદદથી એવન્યમાં, જીવમાં કે માણસમાં વિશ્વને

પોતાને અનુકૂળ કરી લેવાની આકાંક્ષા નિર્માણ થઈ છે. વધનાં વધનાં તે

આગળની સ્થિતિએ આવી પહોંચી છે. આ રીતે જોતાં વિશ્વમાં અને

આપણામાં ભિન્નતા નથી. અપ્રગટમાંથી પ્રગટ અને પ્રગટમાંથી ફરી

અપ્રગટ એવો આ એવ છે. વિશ્વમાં ગહેવાં મુખ્યતત્ત્વો ને તેના ગુણધર્મો

આપણાં મુખી આવી પ્રગટ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી તેમાંથી જ બુદ્ધિ

સ્વરૂપ પામી આપણી ચેતની શરીરવાચા થવાને છે અને પછી

ફરી રૂપાંતર પામીને રોજરોજ વિશ્વમાં વિલીન થાય છે. ત્યાં પણ કાયમનાં વિલીન ન થતા તેમનો કંઈ પહેલાંના જીવો પ્રગટ દેખાએ આવવા તરફ ચાલુ જ છે. આ રીતે આ વિશ્વચક્ર-વિશ્વનો આ કારભાર-સતત અખંડપણે ચાલુ છે.

વિશ્વનો અને આપણો આવી જાતનો અખંડ સંબંધ છે. આપણે એકખીજામાં ભળેલા કે ભરેલા છીએ. ‘અહ’ને લીધે જ આપણને કંઈક જીવંતપણે લાગે છે. બાકી બધા બ્યવહાર જોતાં તેને ક્યાંય જીવંતપણની મર્યાદા મૂકી શકાતી નથી. પૃથ્વીથી લાખો માઈલ દૂર રહેલા સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની પણ અસર આપણા પર સતત થયા કરે છે. જીદી જીદી ઝાતુઓની સારી માડી અસર આપણા પર ચાલુ છે. વૃક્ષ, વેલ અને વનસ્પતિની અસર અગ્નિજ્વાલાં આપણા પર થાય છે. આપણું કુટુંબ, સમાજ, દેશ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત-આ બધાની આપણા પર અને આપણી બધા પર ઓછેવધતે અંશે સારી નરમી પણ બધાની બધા પર અસર સતત થયા જ કરે છે. પોતાના કેવળ શરીર વિષેના ‘અહ’ને થોડું બૂલી જઈને સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી આપણે વિશ્વનો કારભાર અને આપણા પોતાના શરીર, મન, જીવિતો બ્યવહાર, એ જાનેનો સંબંધ તપાસી જોઈએ, તો આપણને આવી જ જાનનું કંઈક જ્ઞાન થશે એમ ચોક્કસ લાગે છે.

વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર - ૨

વિશ્વમાંથી નિર્માણ ચયેલા આપણને 'પોતાપણ' નું જ્ઞાન ચેતન અને ચિત્તને લીધે છે. ચેતન અને ચિત્ત નિર્માણ વિશ્વમાર્થી સંસ્કૃત્તિદ્વિ યથાં તે પહેલાં વિશ્વની સ્થિતિ શી હશે એની થોડી છુપી આવેલું ચૈતન્ય કલ્પના આપણી ગાઢ નિદ્રાવસ્થા પરથી આપણે કરી શકીએ. ચેતન અને ચિત્તનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી સૃષ્ટિની ક્રિયાશક્તિમાં કંઈક વિશેષપણે સંકલ્પપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક ફરક પડવા લાગ્યો છે. અને જેમ જેમ મનુષ્યના ચિત્તનો મનશુદ્ધિના ધર્મો દ્વારા વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ સૃષ્ટિમાં રહેલા જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ અપાઠાથી વધતાં ગયાં. વિશ્વનાં મૂળનાં સ્પંદનો અને સ્ફુરણો માનવી જગતમાં વિશેષ તીવ્રતાથી, દૃઢતાથી અને વ્યાપકપણે આવું યથાં હોય એમ લાગે છે. ચિત્ત અને ચેતનતાની અધિક સ્પષ્ટ અને જાગ્રત દશાને લીધે જ માનવીને આ સૃષ્ટિમાં વિશેષતા અને મહત્ત્વ મળ્યાં છે, અને જ્ઞાન, ભાવ, ક્રિયા, વિગેરેની દૃષ્ટિથી તેના ચિત્તચેતન્યની વ્યાપકતા વધતી જાય છે. વિશ્વમાંથી વિકાસ પામતાં પામતાં ચેતનતાને પામીને ચિત્તની સ્પષ્ટ દશા પ્રાપ્ત થવા પછી માણસમાં રહેલું 'અહં' દૃઢ થયું છે. તેથી તેનું જીવનપણું પણ તેને અધિક સ્પષ્ટપણે જણાવા લાગ્યું છે. ચિત્તની સ્પષ્ટ દશાને લીધે તેનામાં સવેદના અને સંકલ્પશક્તિ જાગ્રત થઈ છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિની મદદથી તે પોતાના કાર્ત્ત્વકાર્ત્ત્વ સંકલ્પો સિદ્ધ કરી શકે છે. પોતાની ભાવના-શક્તિથી સમુદાયને અનુકૂળ કરી લઈને તે કાર્ત્ત્વ મદાન સંકલ્પ પણ પાર પાડી શકે છે. તે પાર પાડવાના કામમાં તેને સમુદાયમાંનાં જવાનાં જ્ઞાન, ક્રિયા, ભાવ અને સંકલ્પશક્તિની મદદ મળે છે. તેને પરિણામે પોતાની અને સમુદાયની ઇચ્છાઓ ને

હેતુઓમા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પોતાનામા આવી છે એમ માણુસને લાગના માણુ તે પરથી એવી શકા અને સ્વાત્તે તેના મનમા બેસના લાગના છે કે ઈશ્વર જેવી કોઈ કર્તુમકર્તુ શક્તિ દુનિયામા છે કે નહીં ? વિશ્વમા રહેલી શક્તિ જડ છે કે ચેતન અને જ્ઞાનપ્રણુ છે ?

ચેતન, ચિત્ત તેમ જ ઇન્દ્રિયોની વધતી જતી શક્તિઓ, તે શક્તિઓ માટે જોઈતા જરૂરી સાધનોની પ્રાપ્તિ, વિશ્વના ધોણ્યધોણુ જ્ઞાન ગુણુ જ્ઞાન વગેરેની મદદથી મણુસ પોતાને જ ધર્મો પોતાના સુખદુઃખનો કર્તા માનવા લાગ્યો હોય તે તેમા આશ્ચર્ય નથી સક'પરામિ એ માણુસને પ્રાપ્ત થયેની એક મહાન શક્તિ છે તે શક્તિને આસાર કેટલાક કંઠણુ હેતુઓ પશુ મણુસ પાર પાડી શકવો હોવાથી તેનામા આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો છે પરંતુ એને લીધે જોકે તેને પોતાનુ જુદાપણુ અને કર્તાપણુ જણાવા લાગ્યુ હોય તોપણુ તેણે પોતાનુ 'અહ' થોડુ જૂની જર્દને વિશ્વના કારભારનો અને પોતાની બધી શક્તિઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેના કાર્યકારણુભાવ તપાસના જોઈએ. પોતાનુ ચિત્ત ચેતન અને સકલપશક્તિ તેને જુદા લાગતા હોય તોપણુ મૂળ વિશ્વ જ કર્ધન સચેતન અને અપ્રકટ દશામા આનુ ત્યાર પછી તેમાથી જ તે, વધારે જન્યત અને સચેતન ઘર્ધને આપણે લાગે આવેના કે એ માણુમે જાણુતુ જોઈએ આપણા શરીર દ્વારા તેમનુ પ્રમતીકરણુ થાય છે અને તે શરીરને વિષે આપણામા 'અહ' ભાવ સ્ફુરે છે, તેથી તે બધી કમાણી અને પુરુષાર્થ કેવળ આપણા એકનાના જ છે એમ આપણુને લાગે છે. પરંતુ એમ લાગતુ તે સત્ય અને જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઘણે લાગે અત્તાન દરવાનોય સભવ છે માતાના ઉદરમા ગર્ભગોન વધે છે, તેનામા આકાર વિકાર દેખાવા માંડે છે, માતાના શરીરમાથી તેનુ પોષણુ થાય છે, તે વખતે માતા તેનુ પોષણુ કરે છે કે તે પોતે પોતાનુ પોષણુ મેળવી લે છે એનો જવાબ એકદમ આપવો કઠણુ છે અને તેનો કોઈ પણ એકતરફી જવાબ જૂલ ભરેનો દરવાનો પણુ સભવ છે તે વેળાએ માતાનુ ઉદર એ જ તેનુ

અહ્યા હોય છે તે અહ્યામાંથી અત્ર જીવ તરીકે બાહ્ય નિશ્ચિત્તમા આત્મા પછી પણ તે પેતાની શક્તિ વડે નધે છે કે નિશ્ચિત્તની પરિપાતનશક્તિ ધર્મ અને જ્ઞાનના વડે તેનું પોષણ અને સંજોગન થાય છે એ પણ નક્કી કરી મુશ્કેલ છે એ જ જીવ કે માણસ પછી મોટો યર્ષને જ્ઞાન ને કર્તૃત્વમા માતા કરતા વ્યડિયાતો થયા પછી તેને ન ગણકારે તો તેમના પરથી તે માતા કરતા શ્રેષ્ઠ છે એમ કાગવડુ યોગ્ય નહીં થાય તે સ્થિતિમા બહુ તો એટલું જ મ્હી શકાય કે તેનો અહ ધણો દૃઢ થયો છે જાડની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનું કારણ કેવળ તેનું બીજ એમ્હુ નથી હોતું પણ તેની સાથે જ પાણી, ખાતર, હવા માગી સંભાળ અને બીજી અનુકૂળતાઓ પણ કારણ હોય છે અને તે બધાના સુખ શુભધર્મોનું પ્રગીઠન જાડને રૂપે સંપૂર્ણપણે થાય છે એમ કહેવું જેમ યોગ્ય થશે તે જ પ્રમાણે ગર્ભગોળ માણસ ને જાડ એ બધાની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને વૃદ્ધિ મૂળ નિશ્ચયશક્તિમાંથી અને વિશ્વમા રહેના શુભધર્મોને કારણે જ થાય છે એમ કહેવું વાસ્તવિક થાય નિશ્ચિત્તની સૃજનશક્તિ અને ધર્મમાંથી બધાની ઉત્પત્તિ થાય છે પાલનશક્તિ અને વાત્સલ્યજ્ઞાનનામાંથી મધાનું પોષણ અને સંજોગન થાય છે નિશ્ચયશક્તિમાંથી પ્રગટ દશાએ આવેના ધર્મોની મદદથી આપણા બધાનો નિકાસ થાય છે નિશ્ચિત્તમા રહેના પોષ્યપોષક ધર્મો ગર્ભ અને માતામા જનરે છે અને તે દ્વારા તે ધર્મોનું દર્શન અને કર્મ થાય છે પરસ્પરગતબી શુભધર્મોમા કેવળ મહત્ત્વ વધારે અને કેવળ એમ્હુ જ્ઞાનનું એટલે આવી સ્થિતિમા આ બંને શુભધર્મોનું મૂળ જે નિશ્ચયશક્તિમા છે તેને જ મહત્ત્વ આપવું યોગ્ય અને ન્યાય છે

આપણા કર્તૃત્વને લીધે આપણો અહ મર વધ્યો હોય તોય આપણું કર્તૃત્વ ખરેખર જ આપણું પોતાનું છે કે નહીં એ 'લહ ની મયાદા આપણે તપ સત્તુ જોઈએ આપણું શરીર જે પ્રમાણે નિશ્ચિત્ત કારણમાં એ નિમિત્તમાત્ર વસતું છે, તેમા કઈ પ્રવામા આવે છે તેથી તે વધે છે અને તેમાંથી

કઈકે રોજ વિશ્વમા ફેકાતુ પણ જાય છે, આ બવહારમા તે વચમા ફેરગ એક સચેતન ફોરી જેતુ લાગે છે, ચેતનતાને લીધે આ ઢાડી થોડો વખત વધે છે અને પછી ક્ષીણ થઈને સપૂર્ણ નાશ પામે છે, એમા વચમા જે પોતાપણુ લાગે છે તે નામમાત્ર છે, બાકી ખરુ જોતા વિશ્વપ્રકૃતિના એ એક ખેન છે, તેજ પ્રમાણે આપણા ચિત્ત, ચેતન, પ્રાણ, સકલ્પ જ્ઞાન, રિવેક લાવ, સરકાર ગુણ વિચાર વગેરે વિશેષે કરીને અનુભવમા આવનાગ પ્રકારો-એ બધા વિશ્વમાથી જ આપણને પ્રાપ્ત થયા છે માનવજનિતા વારસામાથી તે આપણા સુધી આવી પહોંચ્યા છે અને એ બધાનુ પોપણુવર્ધન પણ વિશ્વના તેજ તરવોમાથી થઈને આપણી દ્વારા તેમનુ અધિક રપટ દેતામા પ્રગીકરણ થાય છે વિશ્વના એકદગ અપરપાર વ્યાપારના પ્રમાણમા આ સાર નજીવી વાત છે પરંતુ આપણા ‘અહ’ને લીધે આપણુ કર્તૃત્વ આપણને એટલુ મદાન અને લભ્ય લાગે છે કે તેની આગળ વિશ્વનુ અમાધ કર્તૃત્વ આપણને દેખાતુ નથી સાચુ જોતા, વિશ્વના કર્તૃત્વ આગળ આપણુ અહ ને કર્તૃત્વ આણુપ્રમાણુ જેટલુ પણ થશે કે નહીં એ વિષે રાક્ષ લાગે છે

આપણા પ્રણ સકલ્પ જ્ઞાન વગેરે ઉપર દર્શાવેલા બધા પ્રકારો આપણને વારસામા મળેના હોવાથી તે મધ્ય આપણી જ વિશ્વના આદોલનોના કમાણી છે એવો અહ કાગ રાખવો યોગ્ય નથી તેજ પરિણામ પ્રમાણે આપણામા થનારુ તેમનુ વર્ધન કે વિકાસ એ પણ કેવળ આપણુ એકવાનુ કર્તૃત્વ છે એમ પણ આપણે ન કહી શકીએ ફેફસ માની ખરામ હતા ફેકી છઈને અને બહારની સારી લઈને જ આપણે જીવીએ જીએ. તે માટે મહાર સરી હતા હોવી જરૂરી છે તેજ પ્રમાણે વિશ્વમા પણ સ્વાસ તરવો હોય તોજ તે આપણામા રાખન થઈઆપણી દ્વારા પ્રગટ થઈ સહે આપણા શરીરમા ચેતન, ચિત્ત, પ્રાણ ને સકલ્પની રપટ દેશ ફેરગ છે પરંતુ તેમનો સચય આપણી પાસે વણો અલ્પ છે શરીરને જેમ દરોજ સ ન અનુકૂળ દ્રવ્યેનુ પોષણ

ન મળે તો તે ઠકી શકતું નથી, તે જ પ્રમાણે આપણાં ચેતન, ચિત્ત, પ્રાણ વગેરેને પણ બહારથી પેલાં જ ન મળે તો તેમની સ્થિતિ પણ કાયમ ન રહે. આપણામા દેખાઈ આવતાં આ બધાં સ્પષ્ટ તત્ત્વો વિશ્વમાં અરપટ દશામાં અપરંપાર હમેશા છે જ. દૃષ્ટિને દેખાતા કે કાંઈ પણ ઈન્દ્રિયને ગોચર થતા બ્યક્ત પદાર્થોમાં તે તત્ત્વો અબ્યક્તપણે છે, પદાર્થોમાં કેટલા વિલક્ષણ ગુણધર્મો અબ્યક્તપણે વાસ કરે છે તે વનસ્પતિનો અને ઔષધીનો થોડો અભ્યાસ કરતાં જણાઈ આવે છે. વાયરલેસ, રેડિયો કે ધ્વનિશાસ્ત્ર પરથી હવે આપણી ખાતરી થઈ છે કે, ધ્વનિના તરંગો હજારો માર્કસ મુધી દૂર જાય છે અને વીજળીની અને વિશિષ્ટ યંત્રોની મદદથી તે આપણને ગોચર થઈ શકે છે. આ પરથી આપણને ગોચર ન થનારા અબ્યક્ત તરંગોનાં અપાર આદોલનો પૃથ્વી પર સતત ચાલુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં સર્વત્ર પ્રાણનર, મનતત્ત્વ, બુદ્ધિતત્ત્વ, ચેતન, સંકલ્પ, સંસ્કાર, જ્ઞાન, વિચાર — આ બધાંના તરંગોના આદોલનો પણ સતત ચાલુ છે, એ આદોલનો સારાં નરસા બને પ્રકારનાં છે સદ્ધિમાં જેમ સુગંધ અને દુર્ગંધ છે તે જ પ્રમાણે સત્સંકલ્પ અને અસત્સંકલ્પ, સદ્વિચાર અને દુર્વિચાર, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ, સત્કર્મ અને અસત્કર્મ, એ બધાંનાં આદોલનો હમેશા ચાલુ છે. વિશ્વમાં જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયનો ધર્મ હોવાથી તેમાં હમેશા સંક્રમણ ચાલુ જ છે. વિશ્વનો એ જ ધર્મ ચિત્ત અને ચેતન્યમાં જુદાં જુદાં સત્-અસત્ કર્મો, વિચારો અને સંકલ્પોને રૂપે જાનવી જગતમાં પ્રગટપણે દેખાઈ આવે છે. વિશ્વમાં સતત થનારાં સંક્રમણોનાં અબ્યક્ત આદોલનો અને માણસ અને ઈતર ચેતન જગત દ્વારા થતાં જુદાં જુદાં કર્મોનાં, સંકલ્પોનાં, વિચારોનાં અને સંસ્કારોનાં અસંખ્ય આદોલનો અને એ બધાંના મળીને અનંત પ્રકારના તરંગો વિશ્વમાં સતત ચાલુ જ છે. આવા કલ્પનાતીત અસંખ્ય તરંગોમાંથી દરેક જીવ પોતપોતાની જીવદશા અનુસાર પોતાને અનુકૂળ તરંગો પોતાનામાં ધારણ કરીને પોતાનાં ચિત્ત, ચેતન, પ્રાણ ને સંકલ્પનું પોષણ કરે છે. આ ક્રિયા તેની દ્વારા જાન-

પૂર્વક ન થતી હોય તો પણ ઝડ જોમ પોતાને અનુકૂળ તરવો સૃષ્ટિમાંથી-
માટી, પાણી, હવા વગેરેમાંથી-કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ખેંચી લઈને
પોતાની વૃદ્ધિ કરે છે, અથવા ગર્ભ જોમ માતાના શરીરમાંથી પોતાને
જોઈતાં તરવો, સંસ્કાર, ખીજા ગુણધર્મ અને માનવજાતિનો વારસો
અગણતાં લે છે અને પોતાની વિશેષતા વધારે છે, તે જ પ્રમાણે ખીજા
જીવો કે માણસ બહારના આદોલનોમાંથી સજાતીય તરંગો ખેંચી લઈ
તે તે તરવોને આત્મસાત્ કરે છે ભુદા ભુદા સ્વાદ અને ગુણધર્મવાળા
વનસ્પતિ એક જ જમીન અને પાણીમાંથી અનુકૂળ દ્રવ્યો ખેંચી લઈને
પોતપોતાના સ્વાદને અને ગુણધર્મને પોષે છે. માણસનાં પિત્ર, મિત્ર,
એતન, સંકલ્પ, વિચાર વગેરેને પણ જરૂરી અનુકૂળ તરવો વિશ્વમા
ચાલતાં કલ્પનાતીત આદોલનો અને તરંગોમાંથી મળે છે આપણે શુદ્ધ-
ચિત્તિ મવાનો સંકલ્પ કરીએ તો વિશ્વમા આદોલન પામતા એ જ
જાતના તરંગો આપણા ચિત્ત તરફ વળશે, તે આપણામાં એકરસ થશે
અને આપણા મૂળ સંકલ્પમા બળ પૂરશે. અને આપણા સંકલ્પ, વિચાર,
અને હેતુ અશુદ્ધ અને હીન હોય તો વિશ્વના અપવિત્ર તરંગો આપણા
ચિત્તને શોષતા આવશે અને આપણામા બળી જઈ આપણને વધારે
હીન બતાવશે. વિશ્વના આ જ નિયમ અનુસાર આપણા શુદ્ધ અને
અશુદ્ધ વિચાર અને સંકલ્પોના તરંગો પણ સતત બહાર ફેલાતા હોય
છે અને વિશ્વનાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ આદોલનોમાં અને તરંગોમાં ઊભેરા
કરે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ વિચાર અને સંકલ્પ
ધારણ કરનાર અને કર્મ કરનાર માણસ પોતે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ થતો
રહીને વિશ્વમાં પણ તે જ પ્રકારનાં આદોલનો અને તરંગોની વૃદ્ધિ કરે છે.
વિશ્વનો આ નિયમ છે. સૃષ્ટિનો આ ધર્મ છે. પરમેશ્વરનો આ કામદો
છે. આ દૃષ્ટિથી જોના વિશ્વમાં સદૈવ ચાલનાં આદોલનોમાંથી જ શુદ્ધ
કે અશુદ્ધ તરંગો આપણામા આવે છે અને ત્યાં અધિક રજાટરપ ધારણ
કરીને આપણી હાલ બહાર પડે છે. અત્યારે આ હાલે માગ હાગ પ્રગટ
થતા આ નિચારો કેવળ માગ જ છે એમ મારાથી કહી શકાય નહીં

અસંખ્ય લોકોના અસ્પષ્ટ સંકલ્પ અને વિચારોના તરંગો વિશ્વનાં આંદોલનોમાથી કુસ્તી રીતે જ મારા સુધી આવીને એ જ કદાચ મારા દ્વારા વધારે સ્પષ્ટપણે બહાર પડતા હશે. પરંતુ આ કાર્ય મારા હૃદયમાં કંઈક શુભેચ્છા હોય તો જ વિશ્વના નિયમ અનુસાર આ રીતે બનવું શક્ય થાય.

સંત તુકારામે કહ્યું છે કે :

બાપુલિયા ચલે નહીં મી ચોલત । સસા•કૃપાવત વાચા ત્યાચી ।

કામ મ્યાં પામરેં ચોલાવીં છુતરેં । પરિ ત્યા વિશ્વંમરેં ચોલવિલેં ॥

(હું મારા પોતાના સામર્થ્યથી બોલતો નથી મારો સખા કૃપાળુ હરિ છે, તેની આ વાણી છે. મારા જેવા પામરે શા બોધ બોલવા ? પણ તે વિશ્વનાર પ્રભુએ મારી પાસે બોધ બોલાવ્યા.) આ અનુભવ-પૂર્ણ ઉદ્ધારમાંથી વિશ્વનો આ જ નિયમ-પરમેશ્વરનો આ જ કાપડો-દેખાઈ આવે છે

વિશ્વના કારભારમાં આપણે કેવળ નિમિત્તમાત્ર હોઈએ તોપણ તે • વિશ્વશક્તિમાથી આપણા ચિત્તચૈતન્યમાં માનવતાનો પ્રારંભ કેટલીક વિશેષ શક્તિઓ આવેલી છે વિવેક, સંકલ્પ, સંયમ, નિમ્રદ એ તે શક્તિઓ છે. આપણામાં રહેલા 'અહં'ને લીધે તે વિશેષ શક્તિઓનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. તે શક્તિઓનું પોપણ વિશ્વના એ જ અવ્યક્ત તરંગોમાંથી થતું હોય તોપણ તે શક્તિઓનો આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે આપણે કંઈક અંશે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. એટલી છૂટ અને સ્વતંત્રતા આપણને વિશ્વશક્તિના કોઈ ચોક્કસ નિયમથી જ મળેલી છે. તેનો ઉપયોગ કરીને આપણે પોતાનું ચિત્ત જો ગુદ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ તો વિશ્વના શુદ્ધ તરંગો આપણા હૃદયમાં ઘખલ થાય અને આપણી પાસે સત્કર્મો કરાવવામાં સદાયબૂત થાય વિશ્વની અવસ્થામાં સદૈવ સંક્રમણ અને તેમાથી જ વિકસન થતાં થતાં આપણને

માનવી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. આ સ્વરૂપ, તે વિશ્વમાનિ કેવળ આવતો કે આવિર્ભાવ નથી. તે સ્વરૂપની નિર્મિતિનો કાર્મ ચોક્કસ ક્રમ છે. વિશિષ્ટ પરંપરામાથી તે આ સ્થિતિએ આવેલું છે. તેની પાછળ વિશ્વનો કાર્મ અટળ નિયમ છે. તેથી આવી રીતે નિર્માણ થયેલા માનવના ચિત્તચૈતન્યમાં કાર્મ વિશેષ સામર્થ્ય આવ્યું છે. અને તે સામર્થ્ય વાપરવાની તેને થોડીક સ્વતંત્રતા છે તે સામર્થ્ય અને તે સ્વતંત્રતા એ વિશ્વવ્યાપારનું વિશિષ્ટ પરિણામ છે. વિશ્વના શુભધર્મ-માથી જ તે સામર્થ્યનું પોષણ થાય છે સંસ્કાર અનુસાર વિચાર પેદા થવાનો સ્પષ્ટ ધર્મ માનવી ચિત્તમા દેખાઈ આવે છે. તેમાના કાર્મ વિચારને સંકલ્પન રૂપ પ્રાપ્ત થતાં તેને દૃઢ ધારણ કરવાની શક્તિ પણ તેમા આવેલી છે. તે શક્તિની સાથે જ વિવેક, સંયમ વગેરે પોતાની બીજી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને માણુમે પોતાની માનવતા પોષતા રહેવું, એ વિશ્વના નિયમ અનુસાર તેને પ્રાપ્ત થયેલો સહજ ધર્મ બનેલો છે. આપણ ચિત્ત આપણે હંમેશાં સત્સંકલ્પમય રાખીએ અને સત્કર્મરત રહીએ તો વિશ્વના એ જ પ્રકારના શુદ્ધ આંદોલનોના તરંગો ગ્રહણ કરવા માટે તે હંમેશ સહેજે તૈયાર અને લાયક રહેશે. વિશ્વના નિયમ પ્રમાણે તે તેનો ધર્મ યર્ષ જશે. તે અવસ્થામાં અશુદ્ધ સંકલ્પ કે અશુદ્ધ કર્મ આપણા ચિત્તને સ્પર્શ પણ કરી શકશે નહીં. જેમ કસ્ટૂરી, કેસર વગેરે પદાર્થો વિશ્વનાં તે તે પદાર્થોનો નિર્સર્ગનિયમથી બેગાં યર્ષને તેનાં બનેલાં ધન સ્વરૂપો છે, તે જ પ્રમાણે આપણ ચિત્ત શુદ્ધ રાખવાનો આપણે સંકલ્પ હોય તો આપણી ગ્રહણશીલતા અને વિશ્વનાં આંદોલનોનો વ્યાપાર-એ બનેને લીધે વિશ્વના કેવળ સારા સંકલ્પ અને સત્કર્મના તરંગો આપણા ચિત્તમાં દાખલ થઈ પ્રગટ દશા પામીને આપણામાંથી પણ એ જ જાનના તરંગો બહાર પડ્યા કરશે. સૃષ્ટિમાંનાં અમુક ચોક્કસ સુગંધી તત્ત્વો કસ્ટૂરીને રૂપે એકત્ર થાય છે અને તેમાંથી ફરી તે સૃષ્ટિમાં ફેલાતા રહે છે. એવો જ પ્રકાર આપણા શુદ્ધ સંકલ્પથી.

આપણા ચિત્તચૈતન્યનો ધરો. માનવી ચિત્તમાં વિશેષપણે રહેલી સંકલ્પશક્તિનો ઉપયોગ માણસ વિવેકપૂર્વક કરે તો તેને લીધે માનવોચિત તરવો તેનામાં ઊતરતાં રહેશે અને તેમનું શુદ્ધ પ્રગટીકરણ તેની દ્વારા થતુ રહેશે. કાર્ષ્ણી પણ પાતળો અને પ્રવાહી પદાર્થ અંદર ખેંચાઈ આવે એવી યોજના પિયકારીમાં હોય છે. પરંતુ તે વડે કયો પ્રવાહી, પદાર્થ અંદર ખેંચવાનો છે એ આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવાનું હોય છે. પિયકારીથી સ્વચ્છ કે અસ્વચ્છ બને જાનનું પાણી ખેંચી શકાય છે અને દુનિયામાં બંને જાતનું પાણી છે. આપણી સંકલ્પશક્તિમાં પિયકારીના જેવો જ સાધારણપણે ગુણધર્મ છે તેથી કેવળ સંકલ્પની દૃઢતા આપણામાં હોય એટલું માનવતાની દૃષ્ટિએ બસ નથી; પણ તે સાથે જ વિશ્વના શુદ્ધ તરંગોને ખેંચવામાં આપણે પોતાની સંકલ્પશક્તિ વાપરવી જોઈએ. આવી રીતે હંમેશા આપણે માનવોચિત ગુણો અપનાવીને પોતાનામાં તેમ જ જગતમાં તેની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આવો આપણો સંકલ્પ અને હેતુ હોય તો વિશ્વના નિયમો અને ગુણધર્મો આપણને હંમેશ સહાયજનક થતા રહેશે. આપણે આપણી માનવતા વધારતા રહી ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ તો જગતમાં એક બાબતથી પ્રત્યક્ષ માનવતા વધતી રહેશે — વિશ્વશક્તિના સ્પષ્ટ ગુણોનું અને ધર્મોનું તે દ્વારા પ્રગટીકરણ થતુ રહેશે અને બીજી બાબતથી આપણાં શુદ્ધ સંકલ્પો અને સ્ક્રકર્મોને લીધે વિશ્વનાં શુદ્ધ અદાલતોમાં ઉમેરો થઈને તેને ગતિ મળ્યા કરશે. અને તે બધાંનું પરિણામ આપણા બધા માટે શુભદાયક થશે.

વિશ્વમાં અશુદ્ધ સંકલ્પ અને અશુદ્ધ કર્મોના તરંગો અને આંદોલનોનું જોર ધણુ છે એમાં શંકા નથી. પરમ શક્તિ વિષે તેમ છતાં જેને જેને પોતાની માનવતા જુલુજુલુપ કૃતજ્ઞતા લાગતી હોય, વિશ્વની અનંત ઘણાંજગતોમાંથી માનવ એક વિશેષ સાંમર્થ્યશીલ જીવ નિર્માણ થયેલો છે એમ જેને જેને લાગતુ હોય, તે દરેક વિશ્વમાં માનવતા વધારવાનો

સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ વિશ્વમાં આપણા એકલાનું એનું જીવન કંઈ નથી. વિશ્વમાં બધાનાં કર્મો, બધાના સંકલ્પો, બધાને-એક-બીજાને-સુખદ કે દુઃખદ, ઉત્તતિકારક કે અવનતિકારક થાય છે. તત્વતઃ કોઈનું જ કર્મ જીવન નથી. વિશ્વશક્તિમાંથી આપણે બધા નિર્માણ થયા છીએ. તેમાંથી જ આપણાં બધાનાં શરીર પળાયપોળાય છે અને વધે છે, અને છેવટે તેમાં જ તે બધાં ભળી જવાનાં છે આપણને બધાને એ જ વિશ્વશક્તિનાં ચેતન, પ્રાણ, ચિત્ત, મન વગેરે મુખ્ય તત્ત્વોમાંથી તે તે તત્ત્વો પૂરાં પાડવામાં આવે છે. અને આપણી દ્વારા તેમનું સ્પષ્ટ પ્રગટીકરણ થાય છે. આપણા બધા ગુણધર્મો તે જ વિશ્વશક્તિનાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપો છે. જે વિશ્વમાં છે તે જ આપણામાં પ્રગટપણે દેખાય છે અને આપણામાં જે છે તે બધું વિશ્વમાં સુખ દશામાં છે. આપણો અને વિશ્વની અનંત શક્તિનો આવો અન્યોન્ય સંબંધ છે. તેમાં માનવની વિશેષતા એટલી જ છે કે વિશ્વના કેટલાક નિયમો બાંધીને જોડીને રાત-રાત્રિ તેનામાં પ્રગટ થયેલી છે. તે પોતાની અપૂર્ણતા વિશ્વશક્તિની આરાધનાથી, શ્રદ્ધાથી, ભક્તિથી અને તેના પરની નિષ્ઠાથી દૂર કરી શકે છે. તે શ્રદ્ધા-ભક્તિનું અને નિષ્ઠાનું સ્વરૂપ આપણી સંકલ્પશક્તિમાં છે. એ સંકલ્પશક્તિની મદદથી આપણે વિશ્વનાં જરૂરી તત્ત્વો, જરૂરી ગુણધર્મો પોતાનામાં લાવી શકે છે એ પણ તેની વિશેષતા છે. આપણને જોઈએ તે બધાં તત્ત્વોનો અપરંપર સંચય અનંત શક્તિમાં ભરેલો છે. તેમાંથી જ જે જોઈએ તે લઈને આપણે આપણા બધાનાં દુઃખોનો નાશ કરીને બધાની માનવતાની વૃદ્ધિ કરવાની છે. વિશ્વનો કંઈ અને ધર્મ આપણને અનુકૂળ છે. તે ધર્મની મદદથી આપણા સંકલ્પ અનુસાર એ બધું થવાનું છે. આ બધામાં આપણે નિમિત્તમાત્ર છીએ, એ જ્ઞાન આપણને જ થઈ શકે છે. તેથી એ જ્ઞાન, એ શક્તિ, બળ, ગુણ, ધર્મ, વગેરેની પ્રાપ્તિ આપણને જેમાંથી થાય છે, અને જેમાંથી આપણા બધાની નિર્મિતિ થઈ છે તે વિશ્વશક્તિ વિશે-પરમશક્તિ વિશે-સાત દૃષ્ટ અને ભક્તિવાળા રહેલું, તેના પર નિષ્ઠા રાખવી એ આપણું મુખ્ય કર્મ છે.

એ નિષ્કામા કલ્પનાતીત સામર્થ્ય છે. અનંતશક્તિ સાથે સમરસ થઈને તેના ગુણોત્તુ આપણી દ્વારા પ્રગટીકરણ કરવાનું સામર્થ્ય એ નિષ્કામાં જ છે. જે શક્તિમાંથી ચિત્ત અને ચેતન સ્પષ્ટ દશાએ આવીને આને બંધી જગત્સ્થળ સૃષ્ટિ અસંખ્ય માનવ અને માનવેતર નાનામોટાં ગ્રાણીઓથી ભરેલી દેખાય છે અને તે બધાનું ધારણપોષણ થાય છે; જે શક્તિમાંથી ચિત્ત અને ચેતન વધારે ને વધારે વિકસિત થતાં થતાં માનવ પેદા થયો અને આજની સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યો છે; જે બધાની બંધી શક્તિઓને પોષનારી અને તેમની નિયામક છે; જે શક્તિને લીધે માનવીના ચિત્તચેતન્યનો પ્રભાવ વધુ ને વધુ વિશાળ ક્ષેત્ર પર પડતો જાય છે તે શક્તિ જડ છે કે ચેતન ? તેનામાં જ્ઞાન, ગુણ, ભાવ અને કર્તૃત્વ છે કે નહીં ? એ નક્કી કરવું માણસની નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, પ્રેમ, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરે પર અવલંબે છે. માતૃભક્ત અને પિતૃભક્ત પુત્ર માતાપિતા કરતાં ગમે તેટલો જ્ઞાની અને પુરુષાર્થવાળો થયો હોય તોયે તે તેમની સાથે નમ્ર, કૃતજ્ઞ અને નિષ્ઠાવંત રહે છે, અને એવાને જ આપણે આદરણીય માનીએ છીએ. વિશ્વની અનંત શક્તિ અને આપણી વચ્ચે માતાપિતા અને પુત્રના સંબંધ કરતાં અનંતગણું અંતર છે, કારણ વિશ્વશક્તિ સાથેનો આપણો સંબંધ તેનાં કરતાં અધિક ગાઢ, એકરસ અને જીવનબ્યાપી છે. એવી સ્થિતિમાં તે પરમશક્તિ વિશે-પરમાત્મા વિશે-આપણા હૃદયમાં કૃતજ્ઞતા, નમ્રતા અને પૂન્યતાના ભાવો ગ્રહે તો તેમાં આપણે વિશેષ શું કર્યું ?

સામુદાયિક કર્મ અને કર્મકૃષ્ણ

હેણાં બે પ્રકરણની વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વિચારસરણી બે વાચકોને
 જો બીજી હોય તો તે પરથી તેમના ધ્યાનમાં
 વૈચારિક મોહની આવ્યું હશે કે, આપણે અને વિશ્વ તેમ જ
 અશક્તિતા આપણે જે કર્મો, સંકલ્પો, વિચારો કરીએ છીએ
 તે અને વિશ્વનો કારણાર, ઉત્પત્તિ-રિધિનિ-લય
 વગેરે એટલું સેજબેજ અને એકત્ર થયેલું હોય ■ કે તેમાંથી આપણું
 પોતાનું એવું કરું જ છું પાડી શકાય તેમ નથી. ચરીરથી માંડીને
 ચૈતન્ય સુધી જે જે કર્મો આપણે પોતાનું કહીએ છીએ તે બધાની
 નિમિત્તિ વિશ્વશક્તિમાંથી થાય છે અને તે જ શક્તિની સંપૂર્ણ મદદથી
 તેનું પોષણ થાય છે અને તેના ગુણધર્મ અનુસાર તે બધાનો તેમાં જ
 લય થાય છે. જોને આપણે ઉત્પત્તિ, રિધિનિ, લય કહીએ છીએ તેના
 થોડા વિચાર કરતાં જણાશે કે, ઉત્પત્તિ એટલે કશાકનો પણ લય છે
 અને લય એટલે બીજા કશાકની પણ ઉત્પત્તિ છે એમ જણાશે; અને
 કાલે કાલે થતી સંક્રમણ અવસ્થામાં રિધિનિ કોને કહેવી એ એક
 સવાલ જ છે. બીજા નાશ પામ્યા વગર જાડ થતું નથી. લોકો બગવા
 લાગ્યા વગર અગ્નિ પ્રગટ થતો નથી અને તે બોપવાયા સિવાય કોઈમો
 કે રાખ બનતાં નથી. ખરું જોના આ વિશ્વમાં કશું જ નાશ પામતું
 નથી; પરંતુ એક જ વસ્તુનાં લુપ્ત લુપ્ત રૂપાંતરો માત્ર થાય છે. વિશ્વમાં
 આ ફેરફાર સતત ચાલુ જ છે. વિશ્વનો આ વ્યવહાર છે. તેમાંથી - તે
 સંક્રમણ અવસ્થામાંથી - જ માનવ નિર્માણ થયો છે. અત્યંત અવસ્થામાં
 તે સૃષ્ટિમાંની જ કોઈક શક્તિને દેવતા માનવા લાગ્યો. આગળ જતાં
 તેને વિને તેનામાં સદ્ભાવ પેદા થયો. તેમાંથી તેણે લક્ષ્મિ, આત્મજ્ઞાન,

અહમ્મિયાન વગેરેની કલ્પના કરીને બધમોક્ષ નિર્માણ કર્યા. જીવશિવ, આત્મા પરમાત્મા અહમ્મિયાન વગેરે વિચારોમાથી તેણે શાંતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કર્મવાદ, પુનર્જન્મવાદ નિર્માણ કર્યા. લખ્યોગક્ષીની કલ્પના કરી. પણ વિશ્વશક્તિ અને માણસ વચ્ચેના વ્યક્ત-અવ્યક્ત સંબંધનો વિચાર કરતાં દોષ માણસના જુદા જુદા કર્મો અને તેનાં ફળ ભોગવવા માટે તેને પુનર્જન્મ મળે એવી યોગના વિશ્વમા હોય એમ લાગતું નથી. આપણા બધાના અને વિશ્વના કર્મો એટલા બધાં સંગ્રભિત છે અને એકબીજા સાથે ગૂંચવાયેલાં છે કે તેમાનું કયું કર્મ આપણું એકલાનું અને તેમાંના કયા કર્મનું કયું પશિણામ, એનો કોઈ પણ રીતે શોધ કરી શકાય એમ લાગતું નથી. કોઈ પણ કર્મ કે કાર્ય અન્યત્ર, એકત્ર, કે જુદું હોતું નથી પણ અનેક નાનામોટાં કારણોનું એટલે કે જુદાં જુદાં કર્મોનું અને ક્રિયાઓનું પરિણામ હોય છે, અને તે કાગળો અને કર્મો પણ તેના પરેવાંના અનેક કાગળોનાં પરિણામ હોય છે. આવી ગિંધિમા કોઈ પણ કર્મ તરત્તઃ કોઈનું એકલાનું હોઈ શકતું નથી. જેને આપણે આપણું પોતાનું ગણીએ છીએ તે શરીર પણ આપણું એકલાનું નથી તેનું ધાગણ, પોષણ, રક્ષણ આપણા એકલાથી થતું શક્ય નથી. મંદિ, પ્રાણીઓ તેમજ અનેક માનવીઓ—આ બધાનાં કાર્યોનો, પરિશ્રમનો, જાનનો ને જીવનાઓનો તેમાં ફાળો છે. અનેક કાગળસંયોગોનું મળીને એ કાર્ય બને છે. તે બધા કારણસંયોગો આપણા એકલાના હાથમાં હોતા નથી. આ જ ન્યાયે કર્મોનાં ફળ અને કર્મોનાં પશિણામોનો તરત્તઃ વિચાર કરના કોઈ પણ કર્મનાં પશિણામ તદ્દિમાં અતંત પ્રકારે પરંપરાથી આવું જ હોય છે. તે બધાને આપણે કર્મોનાં ફળ ગણતા નથી. પરંતુ કર્મનું આપણે જે પશિણામ દેખીએ છીએ અથવા તેનું તાત્કાલિક સુખદુઃખાત્મક જે પરિણામ આપણા પર થાય છે તેને જ આપણે તેનું ફળ કહીએ છીએ; અથવા વિશેષ તીવ્રપણે અનુભવાની કોઈ પણ સુખદુઃખાત્મક ઘટના આવી પડતાં, તેના તાત્કાલિક કાગળો સમજતા નથી છતાં પૂર્વ કર્મનું કે તેનાથી પણ પરેવાંનાં

પૂર્વજન્મનાં કર્મોનું તે ફળ છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પુણ્યનું ફળ સુખ અને પાપનું ફળ દુઃખ, એ ન્યાય આપણે ઠરાવેલા છે; અને તેની અમલગળવણી આ જન્મમાં ન થઈ શકે તો તેને માટે નવા જન્મની કલ્પના ઉપયોગી નીવડી છે. સામાજિક નીતિના રક્ષકોને પણ સમાજની સુખવસ્થા માટે આ 'લોકશ્રદ્ધા'નો ધોરણ ઉપયોગ થતો આવ્યો છે; તેથી તેમણે પણ આ કલ્પનાને અને શ્રદ્ધાને પોષી છે. પણ જગતમાં ભુલ ભુલ માનવસમૂહની પાપપુણ્યની ભુલ ભુલ કલ્પનાઓ છે. એવી સ્થિતિમાં પાપપુણ્યના ફળનો ન્યાય તે તે માનવ-સમૂહની કલ્પના કે શ્રદ્ધા પ્રમાણે થાય છે કે તેની પાછળ મનુષ્યમાત્રને લાગુ પડનારો, કર્મફળનો કે સૃષ્ટિનો કોઈ નિશ્ચિન અને અટળ ધર્મ કે ઈશ્વરી હાથે છે કે કેમ એની ગોઠવણ થઈ નથી તે જ પ્રમાણે મનુષ્યને આ જન્મે ભોગવવા પડતાં સુખદુઃખો પૂર્વજન્મના કપા કર્મનાં પરિણામ છે એ પણ હલુ કોઈ શોધી કાઢી શક્યું નથી. તેમ છતાં આ જન્મનાં કર્મો પછીના જન્મમાં ભોગવવાં પડે છે; અદે આપણે આ જન્મ આ પહેલાંનાં જન્મનાં કર્મો પર આવે છે, એવી શ્રદ્ધા આપણામાં પેઢી દર પેઢી ચાલતી આવી છે. પરંતુ વિચાર કરતાં લાગે છે કે કર્મ અને તેના ફળ વિષેની આ દૃષ્ટિ ધણા સંકુચિત દ્રશ્યની છે માનવ-જાતિની વિશાળતાનો, મનુષ્યમનુષ્ય વચ્ચેના અરસપરસ સંકળાયેલા તેમ જ બંધાનાં એકબીજા સાથે સેનભેગ થયેલા તે ગૂંચવાયેલા સંબંધનો અને વાસ્તવિક સ્થિતિનો તેમા વિચાર નથી. આપણા કર્મનું ફળ આપણને મળે છે એ કલ્પનામાં ને શ્રદ્ધામાં 'સ્વ' વિષેની આપણી કલ્પના આપણા દેહને છોડીને જરા પણ વિશાળ દેખાતી નથી. માણસના વ્યાપક મનની, સંબંધની અને વાસ્તવિક સ્થિતિની દૃષ્ટિથી તે માન્ય થઈ શકે તેવી નથી. ખરું જોતાં, કોઈ પણ કર્મ આપણા એકલાનું નથી અને આપણે કંઈકેટલું પરિણામ કે તેનું તાત્કાલિક ચનારું પરિણામ એટલું જ તેનું ફળ પણ નથી. આપણાં બંધાનાં કર્મો, સંકલ્પો, ભાવનાઓ, વિકારો વગેરે બંધાનાં આંદોલનો વિશ્વમાં અવ્યક્તપણે સળગ ચાલુ છે અને આ

આદોષનોનાં પરિણામ જ્યાં પર થાય છે. આ દૃષ્ટિથી જોનાં, આપણાં કર્મો સામુદાયિક છે અને તેના ફળો કે પરિણામ પણ સામુદાયિક હોઈ તેમની પર પગ નિશ્ચયા સતત આવુ જ છે. તેથી આપણા એકવાનો જ કર્મફલ થાય અને કેવળ એકવાને જ મોક્ષ મળે એવી આશા કરવાને કશો આધાર કે અવકાશ નથી.

સત્કર્મનું ફળ આત્મપ્રસાદને રૂપે — સતોષને રૂપે — માત્ર જેતુ તેને જ મળે છે. જ્ઞાનની શાંતિ શોધકને અને વિચારકને જ મળે છે. ભૌતિક ક્ષુબ્ધોની બાબતમાં બધાના સારાંનરસાં કર્મોનાં ફળો બધાને જ ભોગવવાં પડે છે એમ જણાય છે. તેમાં દેશ, કાળ વગેરેની મર્યાદા રહેવાની જ, તેમણે છેવટે ન્યાય સામુદાયિક જ હોવાનો. સત્કર્મનું ફળ સતોષને રૂપે જેતુ તેને જ મળે છે એમ લાગે તોય તે બાબતમાં પણ સક્ષમ વિચાર કરતાં તે સત્કર્મ વિશ્વનાં કેટલાંય અવ્યક્ત આદોલનો, તરંગો, ધ્રુવજાઓને સંકલ્પે તે જ પ્રમાણે કેટલાય લોકોના પૂર્વપ્રયત્નો, અનેક માણસો પાસેથી મળેલા સંસ્કાર, ગ્રેરણા વગેરેનું પરિણામ હોય છે. 'કર્મનું' ફળ જેતું તેને જ મળતું જોઈએ એ ન્યાયદૃષ્ટિ એકાકી હેનારા પ્રાણી પૂરતી ઠીક છે; પરંતુ જે પ્રાણીઓ સમુદાય કરીને રહે છે, જેમનું જીવન સામુદાયિક હોય છે તેમનામાં વૈયક્તિક સ્વરૂપનો ન્યાય હોય એવો સંભવ નથી. જે પશુપક્ષીપ્રાણીઓ એકતાં રહે છે તેમનામાં દરેકના પરિશ્રમ પ્રમાણે ખાવાપીવાનું મળે છે એવો નિયમ કે, પણ માનવી જીવન કેવળ નિસર્ગ પર ચાલેલું નથી, પણ તેમાં માનવી શક્તિ, બુદ્ધિ, ભાવ, નીતિ એ બધાના સમાવેશ છે. આપણા દરેક પ્રપલમાં આપણી પહેલાંની અનેક પેઢીઓના જ્ઞાનનો અને પુરુષાર્થનો સંબંધ છે. આપણા શરીરમાં આપણા અનેક પૂર્વજોનું લોહી છે. આપણા કર્મમાં અનેક વ્યક્તિઓના, પ્રાણીઓના જ્ઞાનનો ને પરિશ્રમનો સંબંધ છે. જાવના, ગ્રેમ, મૈત્રી વગેરેને લીધે બધાની માથે આપણા સામાજિક સંબંધો છે. માણસ વગર કુટુંબ નહીં. કુટુંબ વગર ગામ નહીં. ગામ વગર પ્રાંત નહીં. એમ એક કરતા એક ચડિયાતા અને જુદી જુદી જાતના સંબંધથી આપણે બધા એકબીજા સાથે એકત્ર બંધાયેલા છીએ. માનવ એ સમાજચી વેગજો ન હોવાથી તેનું પોતાનું જુદું એવું મહત્ત્વનું કર્મ નથી તે વિશ્વમાયી પેદા થયો છે અને વિશ્વમાં જ ભગેલો છે. 'અદ'ને લીધે એક વખત તેનામાં નિર્માણ થયેલી જુદાપણાની ભાવનાને તે અનેક રીતે વધાવતો અને

દૃઢ કરતો આવ્યો છે. એ ‘અહં’ની શુદ્ધિ કરીને તે પોતા તરફ લુએ, વિશ્વનો બધો કારભાર ઓળખે, તો તે સામુદાયિક ભાવ પર આવશે અને વૈયક્તિક ‘આત્મત્વ’ અને મોક્ષ વગેરે કલ્પનાના બંધનમાંથી છૂટી પોતાની ખરી સ્થિતિ પર આવશે.

કર્મનાં ફળ માટે કે પરિણામ માટે કર્તાએ આવના જન્મ મુધી રાહ જોવાનું ખરેખર કારણ નથી. કારણકે, કર્મના કર્મની પરિણામ- સંકલ્પની સાથે જ કર્તાના ચિત્ત પર તેના પરપરા પરિણામ રાશ ચયેલાં હોય છે. અને તેના તરંગો પણ સ્વાસ્થી જ વિશ્વમાં પ્રસરવા લાગે છે. કર્મ

ઉત્કૃષ્ટપણે રહેવા હોય, તેના તરંગો અને આદોષનો મૃત્યુ પછી વિશ્વમા અધિક તીવ્રપણે ફેલાવાનો કે ચાતુ રહેવાનો સભવ છે. શરીરની રચના જેમ પંચ મહાભૂતમાં મળી જાય છે તે જ પ્રમાણે આપ્તા જીવન દરમ્યાન તેણે જે સત્ત્વ કે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે વિશ્વમા રહેલાં સમતીય ચરત્ર કે તત્ત્વમાં જળી જાય છે. વિશ્વના મૂળ આદોષનોમા તેને લીધે ઉમેરો થાય છે. અતપુરુષના મૃત્યુથી વિશ્વના સત્ત્વમાં ઉમેરો થઈ તેના આદોષનોના તરંગો સાત્ત્વિક વ્યક્તિના હૃદયમાં દાખલ થઈ તેમની સાત્ત્વિકતાની વૃદ્ધિ કરે છે અને લાઘી સત્કર્મની પ્રવૃત્તિઓ ચાતુ રહે છે. દુષ્ટ માણસના મરણથી તેનામા રહેલા તત્ત્વો વિશ્વમાં રહેલા સમતીય તરંગોમાં જળી જઈ દુષ્ટ હૃદયોની મારફત પોતાનું કાર્ય કરે છે. આ આદોષનો પ્રામેના અનુકૂલ ક્ષેત્રમા જલદી અસર કરે છે. તેનાં પરિણામ દૂર સુધી થવા માટે લાંબા સમયની જરૂર પડે છે.

આપણા સારાનરસા કર્મોનું ફળ આ જન્મે નહીં તેા બીજા જન્મમાં પણ સુખદુઃખને રૂપે આપણને જ ભોગવવું વિચારસરોવરની પડે છે. આવી જાતની લોકશ્રદ્ધાને લીધે સમાજમા જહર નીતિના સંસ્કારો કેટલોક સમય રહ્યા અને વધ્યા પછી, આ શ્રદ્ધાની પાછળ ઈશ્વરને ધન કે કુદરતમાં ન્યાય છે એવી લોક સમજણ હતી અને તેની કેટલોક સમય સમાજ પર સારી અસર પણ થઈ. પણ તે સ્થિતિ પાછળથી રહી નથી. હવે ફરીથી આ બાબતમાં સંશોધનનો સમય આવ્યો છે. આપણા કર્મોનું ફળ આપણને પોતાને જ ભોગવવું પડે છે કે નહીં એ વિષે હવે સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે એટલું જ નહીં, પણ પુનર્જન્મ, કર્મવાદ વગેરે બધી માન્યતાઓ ખોટી છે એવું ધણા લોકોને હવે લાગવા માંડ્યું છે. તેની બહુજનસમાજ પર માઠી અસર શીધે થવાનો સંભવ છે. એવે સમયે ઈશ્વર, ભક્તિ, પુનર્જન્મ, મોક્ષ વગેરે વિષે લોકોની શ્રદ્ધા નાશ પામે તે પહેલાં જ વિચારી અને જનહિતાચિન્તક વ્યક્તિઓએ સમાજને યોગ્ય વિચાર આપીને તેનામાં નીનિતી અને સદાચારની લાવનાઓ. મંત્ર

કરી તે દૃઢ કરવી જોઈએ. નહીં તો પહેલાંની શ્રદ્ધામાંથી છૂટેલો સોકસમાજ નાસ્તિકતામાં દાખલ થઈને સ્વૈરત્યારી થવાનો મોટો ભય છે. એમ થાય તે કરતાં ધર્મની ખોટી અને વ્રામક માન્યતાઓ સારી એમ કહેલાકને લાગે તો તેમાં નવાઈ નહીં.

આપણા કર્મોનું ફળ આપણે પોતે તો બોગવતું જ પડે છે, પણ સાથે સાથે બીજાઓને પણ બોગવતું જ પડે છે, કર્મ બને તેના પલ્લવી એ નિયમ પર આપણે હવે વિશ્વાસ રાખવો. વિશાળ કલ્પના જોઈએ. માનવી જગતનો ન્યાય સામુદાયિક પદ્ધતિએ ચાલે છે. તેથી આપણાં કર્મોનું ફળ કેવળ આપણને ન મળતાં સમુદાયને મળવાનું છે અને સમુદાયનાં કર્મોનું ફળ પણ સમુદાયની સાથે જ આપણને મળવાનું છે. આપણાં કર્મોનું ફળ આપણે આ જન્મમાં કે પછીના જન્મમાં બોગવતું પડે છે એ માન્યતામાં આપણાપણાની કલ્પના આ અને બીજા જન્મમાંના 'આપણા' પૂરતી જ એટલે પોતાના જીવ પૂરતી જ છે. એમાં સંકુચિતતા અને અવલોકનશક્તિની અપૂર્ણતા છે એમ લાગે છે. તેથી આ સંકુચિત કલ્પના છોડી દઈને આપણે પોતાપણાની વિશાળ કલ્પના ધારણ કરવી જોઈએ. એમાં માનવતાનો વિકાસ છે. એમાં ન્યાયની વિશાળ હાવના છે. આપણો આત્મભાવ જેમ જેમ વ્યાપક થતો જશે તેમ તેમ આ ન્યાય આપણને ચોખ્ખો જણાવવા લાગશે. માનવી જીવન, માનવી સંબંધ, માનવી સંકલ્પ અને વિચારના અન્ય અવ્યક્ત વ્યાપાર-એ જન્મની દૃષ્ટિથી આ માન્યતા અને આ ન્યાય અધિક ઉદાર, સત્ય અને શ્રદ્ધેય છે. આ ન્યાયનિદર્શી આપણે વર્તીએ તો આપણામાં અરસપરસ પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકના વધમે. આપણામાં સમભાવ પેદા થશે અને એકંદરે આપણે બધા માનવતા તન્ન પ્રતિ કરીશું. તે માટે આપણે આપણાં કર્મો અને સંકલ્પોનો વિચાર કરીને તેમાં ગેરેલી અશુદ્ધતા કાઢી નાખવી જોઈએ. આપણે ગુણ સંકલ્પે ધારણ કરીને શુભ કર્મો કરવાં જોઈએ. આપણે

અધાની શુદ્ધિ અને ઉન્નતિ માટે આપણે સત્કર્મગત અને સદ્ગુણી થવું જોઈએ. પોતાનાં સંતાન પર સારા સંસ્કાર પડે અને તેમની ઉન્નતિ થાય તે માટે પ્રેમાળ અને કલ્યાણેચ્છુ માતૃપિતા જેમ પોતે સંયમી, સદ્ગુણી અને સચ્ચારી રહે ॥ તે જ પ્રમાણે આખી માનવજાતિ પર જે આપણે પ્રેમ હોય, ખર્ચા વિષે આપણા મનમાં લાગણી હોય તો સમસ્ત માનવજાતિને માટે ધર્મ્યમાર્ગે સહન કરવામાં આપણને ધન્યતા લાગશે. કેવળ પોતા વિષેની સંકુચિત ભાવનાથી સહન કરવા કરતાં માનવતાની અને એકતાની વિશાળ ભાવનાથી સહન કરવામાં જીવનનું ખરું સાર્યક છે.

૧૫

ધ્યેયનિર્ણય

જીવનનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ ? — એ માનવી જીવનનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે. માણસના વર્તનનું અને તેના જીવનની નાની મોટી આખતોનું વલણ, તેમ જ તેના પુરુષાર્થ અને તેના સામાજિક સંબંધો પણ તેના જીવનના ધ્યેય પર અવલંબે છે. તેથી ધ્યેય નક્કી કરવામાં જીવ કે હોય ન રહેવો જોઈએ.

જેમ જેમ સમય જાય છે, જેમ જેમ જન્મ વિષેના આપણા અનુભવ વધતો જાય છે, તેમ તેમ અનેક ખાતોમાં આપણી કલ્પનાઓમાં અને વિચારોમાં ફેરફારો થતા જાય છે. એવી જ રીતે જીવનના ધ્યેયની ખાત્યાનમાં પણ ચોક્કસ ફેરફાર થવાની જરૂર છે. એ ફેરફાર ચોક્કસ સમયે ન થાય તો તેનાં દુઃસહ પરિણામ બન્યા અને સમાજ બંનેને બોગલવાં પડે છે. તેથી જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરતી વખતે માણસે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ, પોતાની જરૂરિયાતો, પોતાની ભાવનાઓ, પોતાનું મન

કરી તે દૃઢ કરવી જોઈએ નહીં તો પહેલાની શ્રદ્ધામાયી છૂટેલો સોકસમાજ નાસ્તિકતામાં દાખલ થઈને સ્વેચ્છાચારી થવાનો મોટો ભય છે એમ થાય તે કરતા ધર્મની ખોટી અને બામક માન્યતાઓ સારી એમ કંટલાકને લાગે તો તેમાં નવાઈ નહીં.

આપણા કર્મોનું ફળ આપણે પોતે તો ભોગવતુ જ પડે છે, પણ સાથે સાથે બીજાઓને પણ ભોગવતુ જ પડે છે, કર્મ અને તેના ફલની એ નિયમ પર આપણે હવે વિશ્વાસ રાખવો. વિશાળ કલ્પના જોઈએ માનવી જગતનો ન્યાય સામુદાયિક પદ્ધતિએ ચાલે છે તેથી આપણા કર્મોનું ફળ કેવળ આપણને ન મળતા સમુદાયને મળવાનું છે અને સમુદાયના કર્મોનું ફળ પણ સમુદાયની સાથે જ આપણને મળવાનું છે આપણા કર્મોનું ફળ આપણે આ જન્મમાં કે પછીના જન્મમાં ભોગવતુ પડે છે. માન્યતામાં આપણાપણાની કલ્પના આ અને બીજા જન્મમાંના 'આપણા' પૂરતી જ એટલે પોતાના જીવ પૂરતી જ છે એમાં સંકુચિતતા અને અવલોકનશક્તિની અપૂર્ણતા છે એમ લાગે છે તેથી આ સંકુચિત કલ્પના છોડી દઈને આપણે પોતાપણાની વિશાળ કલ્પના ધારણ કરવી જોઈએ એમાં માનવતાનો વિકાસ છે એમાં ન્યાયની વિશાળ ભાવના છે આપણો આત્મજ્ઞાન જેમ જેમ વ્યાપક થતો જશે તેમ તેમ આ ન્યાય આપણને યોગ્ય જણાવા લાગશે. માનવી જીવન, માનવી સંબંધ, માનવી સંકલ્પ અને વિશ્વના વ્યવસ્થાપક વ્યાપાર-એ બધાની દૃષ્ટિથી આ માન્યતા અને આ ન્યાય અધિક ઉદાત્ત, સત્ય અને શ્રેય છે આ ન્યાયનિઠથી આપણે વર્તીએ તો આપણામાં અરસપરસ પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકના વધશે આપણામાં સમભાવ પેદા થશે અને એક દરે આપણે મધ્ય માનના તન્ન પ્રતિ કરીશ તે માટે આપણે આપણા કર્મો અને સંકલ્પનો વિચાર કરીને તેમાં ગેરેસી અશુદ્ધતા કાઢી નાખવી જોઈએ આપણે ગુપ્ત સંકલ્પો ધારણ કરીને ગુપ્ત કર્મો કેવા જોઈએ આપણે

બધાની શુદ્ધિ અને ઉન્નતિ માટે આપણે સત્કર્મરત અને સદ્ગુણી થવું જોઈએ. પોતાનાં સંતાન પર સારા સંસ્કાર પડે અને તેમની ઉન્નતિ થાય તે માટે પ્રેમાળ અને કલ્યાણેચ્છુ માતૃપિતા જેમ પોતે સંયમી, સદ્ગુણી અને સદાચારી રહે છે તે જ પ્રમાણે આપની માનવજાતિ પર જો આપણે પ્રેમ હોય, બધાં વિષે આપણા મનમાં લાગણી હોય તો સમસ્ત માનવજાતિને માટે ધર્મ્યમાર્ગે સહન કરવામાં આપણને ધન્યતા લાગશે. કેવળ પોતા વિષેની સંકુચિત ભાવનાથી સહન કરવા કરતાં માનવતાની અને એકતાની વિશાળ ભાવનાથી સહન કરવામાં જીવનનું ખરું સાર્યક છે.

૧૫

ધ્યેયનિર્ણય

જીવનનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ ?—એ માનવી જીવનનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે. માણસના કર્તવ્યનું અને તેના જીવનની નાની મોટી આબતોનું વલણ, તેમ જ તેનો પુરુષાર્થ અને તેના સામાજિક સંબંધો પણ તેના જીવનના ધ્યેય પર અવલંબે છે. તેથી ધ્યેય નક્કી કરવામાં બૃક્ષ કે દોષ ન રહેવો જોઈએ.

જેમ જેમ સમય જાય છે, જેમ જેમ જગત વિષેનો આપણો અનુભવ વધતો જાય છે, તેમ તેમ અનેક આબતોમાં આપણી કલ્પનાઓમાં અને વિચારોમાં ફેરફારો થતા જાય છે. એવી જ રીતે જીવનના ધ્યેયની આબતમાં પણ ચોખ્ખા ફેરફાર થવાની જરૂર છે. એ ફેરફાર ચોખ્ખા સમયે ન થાય તો તેનાં દુઃસહ પરિણામ વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેને ભોગવવાં પડે છે. તેથી જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરતી વખતે માણસે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ, પોતાની જરૂરિયાતો, પોતાની ભાવનાઓ, પોતાનું મન

અને છેવટે પોતાનું તેમજ માનવજાતિનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ - એ ગતિને જોઈએ વ્યાપક, દીર્ઘ અને સદૃશ પ્રિયાર કરી શકાય તેટલો કરીને તે નક્કી કરવું જોઈએ

સુખ વિષે ત્રીણિ અને દુઃખ વિષે અત્રીણિ એ ભાવનાઓ માનવ-

જાતિમા પ્રથમથી તે અત્યાર સુધી એમને એમ

સુખદુઃખાચી ચાતુ છે માણુમને સુખની ઇચ્છા તદ્દન સ્ફુર્જ

દૃઢવાની વસ્તુ છે, અને તે ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે તે અનેક

સંકટોનો સામનો કરે છે અત્યંત દુઃખમય સ્થિતિમાં

પણ માણુમ કોઈ ને કોઈ સુખની આશા પર જ જીવે છે. ચાતુ કે

ભવિષ્યના કોઈ પણ સુખ સાથે ચિત્તના સબધ જોડેલો હોય તે વિના

માનવી જીવન ચાતુ જ રાખ્ય નથી ભવિષ્યના સુખ સાથે ચિત્તને

જોડેલો સબધ જોડેલો જ આશા. માનવી મનનો ક્યાક અને ક્યારક

સુખની સાથે સબધ હોવો જ જોઈએ મનનો તે ધર્મ છે. તે ધર્મમાંથી જ

સ્વર્ગની, સુખમય પરલોકની અને પુનર્જન્મની કલ્પના નિર્માણ થયેલી

■ અને અન્યાય, દુષ્ટતા અને દુઃગત્યશ્ય ક્રૂરારને કારણે પણ સ્થળ

થવી જ જોઈએ, એ ન્યાયવૃત્તિમાંથી નગ્નની કલ્પના નીકળેલી છે

દુઃખનારા સુખપ્રાપ્તિ વગેરે બામતો જેમ આપણી દૈન્ય પ્રમાણે આ

જન્મમા બનતી નથી, તે જ પ્રમાણે સંક્રમના સાગ અને દુઃકર્મના

મામ ક્રોધ જગતમા મળતા ને છે એમ જગતમા બરે દેખાતુ નથી

એ પરથી આ બધી બામતો વિષે માણુમે સ્વર્ગ, પુણ્યલોક, નરક

પુનર્જન્મ વગેરે કલ્પનાઓ ધ્યાન પોતાના મનથી બ્યવસ્થા અને ન્યાય

નક્કી કરી આખા કે આ બ્યવસ્થા કર્યા પછી પણ બ્યારે માણુમના

ધ્યાનમા આનંદ કે જીવમત્રને સુખદુઃખ લાગેલા જ છે, ગમે તેવી

ઉત્તમ પરિસ્થિતિમા જન્મ થયો હોય તોય સંપૂર્ણ દુઃખનાય અને બધી

રીને સુખપ્રાપ્તિ - એવી સ્થિતિ માણુમને પ્રાપ્ત થવી શકતી નથી, સ્વરે

દુઃખ ન જોઈતુ હોય તો સુખ પણ હોયતુ જોઈએ એક ન જોઈતી

1. હોય તો બીજી પ્રિય વસ્તુનોય ત્યાગ કરવો જોઈએ જન્મ સાથે જ

સુખ અને દુઃખ બન્ને માણસની પાઠગ લાગેના છે, તેથી દુઃખમાથી છૂટવા માટે સુખ જોડવાને વેસાર થવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી તે બંનેય ટાળના હોય તો જન્મ જ ટાળના સિવાય બીજો માર્ગ નથી તે માટે જન્મ ન પામવો એટલે મોક્ષ સાધવો જોઈએ એ વાત માણસના સ્વભાવ મને સ્વીકારી અને મોક્ષ એ જ જીવનનું ધ્યેય બન્યું માણસનું ધ્યેય આ જ છે અને તે યોગ્ય છે એ સિદ્ધ કરનાના પ્રયત્નમાથી બુદ્ધા બુદ્ધા શાસ્ત્રો નિર્માણ થયા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિના વાદો તેમાથી જ નિર્માણ થયા કર્મવાદ તેમાથી જ નીમ્બો તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ત્યાથી જ આરંભ થયો તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરનાના સાધનોના વિચારમાથી કર્મફલ, સંન્યાસ વગેરે પામતો એક પછી એક નિર્માણ થઈ અને એ રીતે ત ધ્યેય સશસ્ત્ર હઈ તે પરથી, તેમ જ સંન્યાસી, સાગી અને જ્ઞાની લોકોના સંકલનને લીધે તથા તેમના સમયશીન અને સાત જીવનને કારણે મોક્ષ વિષે અને તેના સાધનો વિષે સામાન્ય જનતામા અદ્વા કેનાઈ અને પરપરાથી દૃઢ થઈ

જે કાગે સમાજની સદાચારી વ્યક્તિઓએ મોક્ષની કલ્પના કે ધ્યેય સ્વીકાર્યું તે કાગે વ્યક્તિ અને સમાજનું તેથી કંઈક ગૃહસ્થાશ્રમ અને કર્મ- કલ્પાણું સિદ્ધ થયું હશે એમા શકા નથી પરંતુ માર્ગની ઓળખના એ કલ્પનાને લીધે આશ્રમ જતા બ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ અને તેના કર્તવ્યો વિષે અનાદર થના લાગ્યો અને કર્મમાર્ગ વિષે સમાજમા શિથિલતા આવી ત્યારથી આપણી અનતિની શરૂઆત થઈ ટોવી જોઈએ એવું અનુમાન આ વિશે વિચાર કરતા થાય છે મોક્ષની કલ્પના જાજનસમાજના મનમા દૃઢ થયા પછી અને વ્યક્તિ અને સમાજ પર તેના અનિદ પગિણામ થવા લાગ્યા પછી ધ્યેય વિષે વિચારી લોકોએ વધારે વિચાર કરવો જોઈતો હતો પરંતુ તે પ્રમાણે તે કાગે બન્યું નહીં તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે ઉત્પન્ન થયેલો અનાદર એવો ને એવો જ કાયમ રહ્યો તે અનિદમાથી પ્રગટે અચાર્યના

માટે નિષ્કામકર્મયોગનો સિદ્ધાંત અને વિચારસરણી કોઈ મહાત્માએ સમાજ પર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેનુંય અંતિમ ધ્યેય મોક્ષ જ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે અને કર્મમાર્ગ વિષે આવેલી ઉદ્ધતીનતા તેનાથી ઓછી થઈ નહીં, અને તેનું ગયેલું મહત્ત્વ ફરી આવ્યું નહીં. આજે આપણી રહેણી, કપણી વગેરે સંન્યાસપર નથી છતાં ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે આપણા મનમાં ખરો આદર અને સદ્ભાવ નથી. આપણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં છીએ છતાં તે દોષમય અને પાપમય છે અને તેવો જ તે હોવાનો એવી આપણા બધાની દૃઢ માન્યતા છે. ગૃહસ્થાશ્રમના સુખની આસક્તિ આપણને છૂટી નથી. તેને અંગેનો આપણો કોઈપણ રસ ઓછો થયો નથી. આપણી આસક્તિથી આપણે પોતાનામાં અને સમાજમાં કેટલાંય દોષ અને દુઃખ વધારતાં હોઈએ છતાં સંસાર દોષરૂપ અને દુઃખરૂપ જ હોવાનો એવી આપણી સમજને લીધે તે વિશે કશું દુઃખ ન માનવાની વૃત્તિ આપણામાં દૃઢ થઈ ગઈ છે. ગૃહસ્થી જીવન આવું જ હોવાનું એમ આપણે માનતા આત્મા હોવાથી તે વિશે વિચાર કરવાનું આપણને કદી સૂઝતું નથી. એટલી બધી જડતા આપણામાં આવી ગઈ છે. ગૃહસ્થી જીવનમાં પવિત્રતાથી, પ્રામાણિકતાથી, સત્યથી, ઉદારતાથી, સંયમથી, નિરપૃહતાથી વર્તવાની કલ્પના જ સમાજમાંથી લગભગ નાશ પામી છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થસાધન એ જ સંસારનું ધ્યેય બની ગયું છે. કોઈ દુઃખ, આઘાત કે અપજયને પરિણામે સંસાર વિષે વૈરાગ્ય, ધૂણા કે કંટાળો આવે તો સંન્યાસ લઈને મોક્ષની પાછળ લાગતું, એવી સમજણ અને મનોવૃત્તિ જનસમાજમાં સાધારણ રીતે હોવાથી આપણે નૈનિક અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ ધણી જ હીન દસાએ આવી પહોંચ્યા છીએ. લક્ષિમાર્ગી સંતોએ સમાજમાં લક્ષિનો પ્રસાર કરીને લોકમાનસ શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમનું ધ્યેય પણ મોક્ષની માફક મંથર સાથે તદ્દપ ચલાવું નિવૃત્તિપગથ્ય જ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમનું ગયેલું ભાવિત્ત્વ અને પુરુષાર્થનું બળ તેથી પણ ફરી આવી ચક્રવૃત્તિ નહીં.

મોક્ષ જોવા વૈયક્તિક ધ્યેયને લીધે સામુદાયિક લાભ અને કલ્યાણ માટે જે સામુદાયિક વિચાર, વૃત્તિઓ અને સદ્ગુણોની સામાજિક વૃત્તિઓનો જરૂર છે તે આપણામાં હજી આવ્યાં નથી. ફરેક-અમાવ જણ પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખ ભોગવે છે, આપણે કોઈને સુખી કે દુઃખી કરી શકતા નથી, સુખી કે દુઃખી કરી શકીએ છીએ એ માન્યતામાં બાંનિ છે, એવી જાતનું શિક્ષણ આપણને કેટલાય વખતથી મળતું આવ્યું છે. એ શિક્ષણ વ્યક્તિગત એયની દૃષ્ટિથી ગમે તેટલું ઉચ્ચ માનીને આપવામાં આવ્યું હોય તોપણ તે આપણને અત્યંત સ્વાર્થ જનાવવામાં કારણ બન્યું છે. આજના અભ્યર્થોનાં ધણાં બીજા આ શિક્ષણમાં જ હોવાં ભેદિએ એમ લાગે છે. ધન, વિક્રતા, વૈભવ કે બીજી કોઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્તિથી પોતે સુખી થવું અને તેવી જ રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીને પોતાનું કલ્યાણ સાધવું - આ બધામાં કોઈ પણ રીતે સામુદાયિક કલ્યાણનો પ્રશ્ન, વિચાર કે હેતુ જણાતો નથી. આ પરથી એમ લાગે છે કે આપણામાં સામાજિક કે સામુદાયિક વૃત્તિનો અભાવ જણાઈ આવવાનાં કારણો આપણા વૈયક્તિક લાભના આ શિક્ષણમાં હશે. આપણા વિચારઆચારમાં વ્યાપકપણું નથી અને બધે જ સંકુચિતતા દેખાઈ આવે છે એનાં બીજાં અનેક કારણો હોય છતાં આ પણ તેનું એક મહત્ત્વનું કારણ છે એમ ખાતરીપૂર્વક લાગે છે.

આનું આપણી આજની વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ પર અનિષ્ટ પરિણામ થયેલું છે એમ વિચાર કરતાં દેખાઈ આવે છે. અથવા એ બધાનું પરિણામ એટલે આપણી આજની સ્થિતિ છે. આપણી ધ્યેય વિષેની કલ્પનામાં સમય પ્રમાણે જે ફેરફાર થવો જોઈતો હતો તે, તે તે સમયે થયો નહીં એ અત્યંત દુઃખની વાત છે. મોક્ષનું ધ્યેય જે કાળે માનવામાં આવ્યું તે કાળે વિચારી મનને તે જ યોગ્ય લાગ્યું હશે તે વખતની વૈયક્તિક અને સામાજિક સ્થિતિ, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક કલ્પના, એ બધામાંથી તે જ જાતની.

ધ્યેયની કલ્પના મૂકે એ સ્વાભાવિક હશે. પરંતુ એ બધી બાબતોમાં કાળાનરે ફેરફાર થયા છતાં તેજ કલ્પના અને તેજ ધ્યેયને આપણે માનતા રહીએ અને તેના દુષ્પરિણામ સહન કરતા રહીએ તો આજની રિચિનિમાયી ઉદ્ધાર યવાની આપણને કદી આગા નથી એમ કહેવું પડે.

તેથી આ રિચિનિ અવનન અને શોચનીય છે એવું આપણને ખરેખર લાગતું હોય તો ને અદક્ષવાનો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક સામુદાયિક હિત એ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે માટે આપણે ઉદ્ધાત અને જ ઘ્યેય યોગ્ય એવું ધ્યેય સ્વીકારવું જોઈએ. તે સિવાય છૂટકો નથી. આપણે માણસ છીએ અને માણસ તરીકે આપણે જીવવું હોય તો માનવી સદગુણોથી યુક્ત થયા સિવાય તે મિદ્ધ કરવું કદી શક્ય નથી એ વાત પહેલાં આપણા હૃદયમાં પૂર્ણપણે ઠસવી જોઈએ. માણસ એકલું રહેનારું પ્રાણી નથી પણ સમુદાયમાં અને એકબીજાના સાહચર્યમાં રહેનારું છે; તેથી આપણા એક એકના વ્યક્તિગત કલ્યાણની કે દિનની કલ્પના જ આપણે દોષારૂપ માનવી જોઈએ. એકલાનું દિન તે ખરેખર દિન જ નથી પણ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ વિશેની ક્લુપ કે મહાન અનિશાયા જ છે અને તેનાથી આજે નહીં તો કાલે સામુદાયિક દૃષ્ટિએ કેવળે હાનિ થયા નિવાય નહીં રહે એમ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું જોઈએ. ધન, વિદ્યા, અને સત્તા કોઈ એકના હાથમાં આવી હોય તોપણ તેના ઉપયોગ અધાના દિન માટે કર્યો હોય તો જ તેના સદુપયોગ કે ધર્મ ઉપયોગ થયો એમ આપણે સમજવું જોઈએ. આપણે બધી બાબતોથી અને બધી દૃષ્ટિથી સામાજિક બન્યા વગર આપણામાં માનવતા નહીં આવે. જેનાથી માનવમાત્રનું કલ્યાણ સિદ્ધ થાય એ જ આપણો ધર્મ છે. માનવમાત્રમાં આપણે પાત્ર આવી જ ગયા. આપણો ધર્મ આપણું અદિત ન કરતાં બધાની સાથે આપણું પણ દિન જ કનગે એવી શ્રદ્ધા આપણામાં દેવી જોઈએ. મનવી સદગુણો પર જ માણસનું — આપણા બધનું — જીવન ચલી રહ્યું છે. સદગુણોની ન્યાં ન્યાં આપણામાં ગોળુપ

જણાય, ત્યાં ત્યાં દુઃખનો પ્રસંગ આવે છે; પછી તે સદગુણોની ઊણપ આપણા પોતાની હોય કે બીજાઓની હોય. તે ઊણપથી આપણે કે બીજા કોઈ દુઃખી થવાના જ. માટે આપણે બધા મુખી થઈએ એમ ઠગ્યા હોઈએ તો આપણે બધાએ સદગુણી બનવું જ જોઈએ. આવા આપણે દૃઢપણે માનવી જોઈએ અને તે દિશામાં આપણો સતત પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આપણે સમાજના એક ઘટક છીએ અને આપણે બધા મળીને જ સમાજ બનેલો છે. આપણા એકબીજાનાં સાર્ગંભા વર્તન, દરેક અને ભાવનાનું પરિણામ આપણા બધા પર થતું જ હોય છે. દરેક વ્યક્તિના દરેક કર્મનું મારુતન્ત્ર પરિણામ કેરળ તેને જ જુદું જુદું ભોગવવું પડે છે એવો નિયમ આ જગતમાં નથી. આપણા બધાના કર્મનું પરિણામ આપણે બધાએ ભોગવવું પડે છે, એવા એકંદ્રતા સામાજિક સબંધથી અને ન્યાયથી આપણે બંધાયેલા છીએ. અસ્વચ્છતા, અબવચ્ચિતપણું એ હોય છે અને તેનાં પરિણામ મેળવે રૂપે કે અન્ય રીતે બધાને ભોગવવા પડે છે માણસ સમાજ બાંધીને એકત્ર રહે છે એવી સ્થિતિમાં આપણે એકલા અસ્વચ્છ રહીએ અથવા આપણે આપણા એકવાનું ધરું સ્વચ્છ રાખીએ એટલાથી આપણે રોગથી બચી શકીશું નહીં. આપણે અને આપણું ઘર, તેમ જ બીજા માણસો અને આપણું ગામ, એ બધું સ્વચ્છ ન ન હોય તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા રોગરૂપી અનર્થમાંથી આપણે બચી શકીશું નહીં ગામમાં ગ્રામચોરો દેશાત્તા તેના દુષ્પરિણામ બધાને ભોગવવાં પડે છે. આ જેવો નિર્સર્ગનો નિયમ છે તેવો જ તે માણસના બીજા જીવહારમાં પણ છે. માણસે થોડો વિચાર કરીને એકબીજા સાથેના માનવી સબંધો, કર્મો અને તેના પરિણામના નિયમો શોધવા જોઈએ; કાર્યકારણભાવ તપાસના જોઈએ. એમ કરતાં તેની ખાતરી થશે કે આપણે બધા એકબીજાના કર્મથી બંધાયેલા છીએ આજે પણ અમારમા જે મોટા મોટા ઝડપા આવે છે તે નિર્માણ કરનારા કોણ છે અને તેનાં અનિશ્ચય દુઃખદ પરિણામ

કોને ભોગવવાં પડે છે? યુદ્ધો કોણુ નિર્માણુ કરે છે અને તેમાં પ્રાણુ સુદ્ધાં સર્વનાથ કોનો થાય છે? આ બધાનો વિચાર કરતાં કર્મનું પરિણામ જેનું તેને જ ભોગવવું પડે છે એમ નથી પણ એકનું બીજાને, અનેકોને, અથવા બધાંનાં કર્મોનું બધાને, એ ન્યાયે ભોગવવું પડે છે. જગતમાં આ જ વ્યવસ્થા કે ન્યાય ચાલુ છે. પરંતુ જીવનનું વ્યક્તિગત ધ્યેય એક વાર આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્યું હોવાથી તે છોડીને નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાને આપણે તૈયાર થના નથી. જગતમાં પ્રસક્ત ચાલતો ન્યાય લક્ષમાં ન લેતાં પૂર્વજન્મપુનર્જન્મની કલ્પનાથી કર્મવાદનો આશ્રય લઈને પોતાની પૂર્વશ્રદ્ધા કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન આપણે કરતા આવ્યા છીએ. પરંતુ વ્યક્તિગત ધ્યેયની કલ્પનાથી આજ સુધી થયેલું અને તે કલ્પનાને લીધે, જોનાર આપણા એકાંગી સ્વભાવને લીધે આજે પણ આપણું અને આપણા સમાજનું થડ અહિંત ધ્યાનમાં લઈને સમાજ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત વગેરે બધાના હિતની દૃષ્ટિથી આપણે આપણા ધ્યેયનો વિચાર કરવાની જરૂર છે એમ લાગે છે.

કોઈ પણ પ્રયત્નિન ધર્મની યોગ્યતા તેમાં સદ્ગુણોને કેટલું મહત્ત્વ અપાયું છે તે પરથી ઠરાવવાની હોય છે. સદ્ગુણો સિવાય સદ્ગુણસપનતામાં ધર્મ નથી; સદ્ગુણો સિવાય માનવતા નથી. ધર્મની આત્મત્વનો વિકાસ યોગ્યતા પરમેશ્વરને શરણે જવાની તેમાં કંટેલી પડતી પરથી, તેની આરાધના કરવાના કર્મકાંડ પરથી, તેમાં કંટેલી પુણ્યપાપની સદ્મ મિક્તિયા પરથી, મરણોત્થ મળનારી ગતિ વિશેની કલ્પના પરથી અથવા તેની લોકસંખ્યા પંચે ઠરાવવાની હોતી નથી; પરંતુ તેમાં સદ્ગુણોનું, સંયમનું અને માનવનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે પરથી ઠરાવવાની હોય છે. માણસે આખું જીવન પ્રયત્ન કરીને અને સદન કરીને પોતાનું ‘આત્મત્વ’ વિકસિત કરવાનું છે એ જ મનુષ્યજન્મની પરમ સિદ્ધિ છે. ધારણ કરેલા શરીરમાં જ જાં ‘આત્મત્વ’ છે એમ માનીને તેનું દરેક રીતે રક્ષણ કરવાનો સ્વાધ

પ્રાણીમાત્રમા છે, પરંતુ બધે અત્મમાત્ર અને સમભાવ જોવો, અનુભવવો તથા તે પ્રમણે વર્તન કરવું એ ક્યારેક પણ માણસને જ સિદ્ધ થાય એવું છે. જે આચરણથી આ સિદ્ધિ સાધી શકાય તેને જ માનવધર્મ કહી શકાય. માનવધર્મનો આધાર સમતાના વર્તન પર છે જેટલા પ્રમાણુમા આ સમતા આપણા આચરણુમા આવશે તેટલા પ્રમાણુમા આપણુમા માનનતા પ્રગ્ન થશે અને તેટલા પ્રમાણુમા જ આપણે 'આત્મમાત્ર' વ્યાપક થશે. આપણી ધર્મશુદ્ધિને પરિણામે આપણુ 'આત્મત્વ' માનવજાતિ અને આપણા સહ-રાસના પ્રાણીઓ સુધી તો વ્યાપક થવું જ જોઈએ એ આત્મત્વ વિશાળ કરવા માટે અને પોતાનામા સમભાવ કેળવાય તે માટે આપણે સદ્ગુણોનું અનુશીલન કરવું જોઈએ સદ્ગુણો સિવાય સમભાવ આવશે નહીં અને ટકશે પણ નહીં દય, મૈત્રી, બધુતા વાત્સલ્ય સત્ય પ્રામાણિકતા, ઉદારતા, દામા, પરોપકાર, વગેરે સદ્ગુણોથી સમભાવ પેદા થાય છે અને વિકાસ પામે છે સદ્ગુણ સદ્ગુણોને આસરે નથી શકે છે અને ટકી શકે છે, તેથી માણસને અનેક ગુણોનો આશ્રય લેવો પડે બધા ગુણોની ઉપાસના મિત્ર માનવતા આવી શકતી નથી દયા મૈત્રી આદિ ગુણો સયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, નિર્ભયના, નિરપદતા વગેરે સદ્ગુણો સિવાય સહી શકશે નહીં પ્રેમભાવ સિવાય સદ્ગુણોમા માર્કુર્મ આશ્રય નહીં તેથી જ્યાં સદ્ગુણોને આપણે આપણુ હૃદયમા આશ્રય આપીને તેમનો વિકાસ કરવો જોઈએ

માનનનાનો પ્રારબ વિવેક અને ચિત્તશુદ્ધિના પ્રયત્નથી થાય છે અને અત સદ્ગુણોની પરિસીમામા થાય છે ચિત્તશુદ્ધિ માટે સયમની જરૂર છે અને સદ્ગુણોની પરિસીમા માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે માનવી સદ્ગુણો પૈકી કયા ગુણની ક્યારે, કયા અને કેટલી જરૂર છે તેનો નિર્ણય કરનારા વિવેકની આવશ્યકતા જીવનમા પ્રારબથી માડીને હેન સુધી હમેશા જ છે

વિવેક, સયમ ચિત્તશુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ એ મુખ્ય સાધનો હાગ આપણુ અને સમાજનું કલ્યાણ સાધીને માનવતાની પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ માનવી જીવનું દ્યેય છે

માનવતાની સિદ્ધિની દિશા

પ્રથમ આત્મસતોષ વિષે થોડું લખું છું એ ઉપરથી કેવા નિવૃત્તિપરાયણતાથી મળતો આત્મસતોષ અને સદ્ભાવનાયુક્ત અને યોગ્ય કર્માચરણથી પ્રાપ્ત થનારો સતોષ એ જે વચ્ચેનો ફરક સ્પષ્ટ થશે

પોતાના અંતર્ય રિપુઓને જીતીને તથા વાસનાક્ષય કરીને આત્મસતોષ સાધવો અને મોક્ષ મેળવવો, એ જ નિવૃત્તિના આત્મ- માનવી જીવનનું ધ્યેય છે એમ માનીએ તો નિવૃત્તિ- સતોષની સ્થિરતા પરાયણ વિચારસરણી, કર્મસાગ અને નિરુપાધિક વિષે શંકા ગ્રહેણી તે માટે યોગ્ય છે. સુખદુઃખો કર્મોધીન છે— કર્મનું ફળ જેનું તેણે જ ભોગવવાનું છે—તેમાં કોઈ આશુ કે વત્તું કરી શકતું નથી, એવી દૃઢ શ્રદ્ધાથી પોતાનાં અને બીજાના સુખદુઃખ વિષે ઉદાસીન રહેવાનો પ્રયત્ન મનુષ્ય કરતો રહે, તેમાય વિશેષ ઉપાધિમાં ન પડતાં સહેજે બીજા માટે કંઈ કરી શકાય તો કરવું એવી વૃત્તિ તે રાખી શકે અને જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરે વિષે લાગતાં ભય અને દુઃખને “હું જ શુદ્ધ, શુદ્ધ, નિસ, નિર્વિકલ્પ છું,” એવી આત્મવિશ્વસ ધારણાથી શાન કરવાનું તેને સિદ્ધ થાય તો તેને આત્મસતોષ મળી શકશે એમ લાગે છે.

તેમ છતાં અંતર્ય રિપુઓનું દમન, વાસનાક્ષય, કર્મ ને સુખદુઃખ વિષેની વિશિષ્ટ પ્રકારની શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વસ ધારણા વગેરેથી અથવા એવા જ કાર્મિક અભ્યાસ કે ધારણાથી પ્રાપ્ત થયેલો આત્મસતોષ દમણ

માનવતાની સિદ્ધિની દિશા

હકી રહેશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા લાગે છે. જે માણસમાં શરૂઆતથી માનવીશીલતા, ક્રિયાશક્તિ અને પુરુષાર્થ વગેરેની ઊંચુપ હોય આવી મનના અભ્યાસથી અને ધારણાથી આત્મસંતોષ જલદી મેળવી શકે ખરો; પરંતુ તેનોય તે સંતોષ હમેશા કાલમ રહેશે કે નહીં એ વિષે શંકા છે. કારણ કે દીર્ઘ પ્રયત્નથી માણસ પોતાના પડરિપુષ્ટોને છતરામાં પૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવી શકે, એ વાત આપણે સત્ય માનીએ તો પણ ગમે તેવે પ્રસંગે અને ગમે તે પરિસ્થિતિમાં ચિત્તમાં શુભ વૃત્તિઓનોય ઊઠવા જ ન દેવી અથવા તેમનું જોર ચલા ન દેવું, એ વાત માણસ સાધી શકે એ શક્ય લાગતું નથી પોતાના ચિત્તમાં ઊઠનારા વિકારોને શમવું વગેરેથી શાત કરવાનું સામર્થ્ય માણસ પ્રાપ્ત કરે તોય જગત પર રોજ રોજ આવી પડતી અનેક આફતોને—તેલસંકટ, ભૂકંપ, અગ્નિપ્રલય, મહાકુદ, દુકાળ, વ્યાધિ, ઘરિયુ જેવી માનવજાતિ પર તૂટી પડનારી આપત્તિઓ ને વિપત્તિઓને—તેમ જ આપણી આજુમાજુ ને આપણી સમક્ષ થનારા અન્યાય, કૂરતા, દુષ્ટતા, જીવમ વગેરે ઘટનાઓને જોનાં છતાં, ચારે તરફની દયાજનક સ્થિતિ દેખાતા છતાં, માણસના ચિત્તમાં કોઈ પણ શુભ અને સાત્ત્વિક ભાવના ઉત્પન્ન ન થઈ શકે એવી ચિત્તની અવસ્થા તે સાધી શકે એમ લાગતું નથી. અને તેવી ચિત્તની અવસ્થા થયા વગર તેના આત્મસંતોષ ટકી રહે એ અસંકલ્પ લાગે છે. એક બાજુથી તે એવી અવસ્થા સાધી શકતો નથી અને બીજી બાજુથી ક્રિયાશીલતા અને પુરુષાર્થનો અભાવ હોય એવી સ્થિતિમાં ચિત્તમાં ઊઠનારી સદ્ભાવનાઓને લીધે પેદા થનારા અસંતોષ અને વ્યાકુળતાને કમંસિદ્ધાંતની (સુખદુઃખો જેના તેના કર્મોને અધીન છે) વિચારસરણીનો આશ્રય લઈને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન તેને કરવો પડે છે. એટલે આપણને દરેક પ્રસંગે—દયા, ન્યાય, અન્યાયનો પ્રતિકાર વગેરે શુભ અને સાત્ત્વિક ભાવનાઓ ચિત્તમાં ઊઠવાના દરેક પ્રસંગે—ચિત્તની સંતોષસ્થિતિ જાળવવા માટે કર્તૃત્વને અભાવે કોઈ પણ વિચારસરણીથી ચિત્તને જડ કરવાના પ્રયત્ન સિવાય તેની ખાસે બીજો કોઈ ઈલાજ હોતો નથી.

પરંતુ આવી રીતે પોતાના મનને જડ કરવાનો માણસ એ
 તેટલો પ્રયત્ન કરે તોય તેથી તે કાયમનું જડ અને
 નિવૃત્તિમાયી લોકોએ એ સંભવિત લાગણું નથી. કારણ કે મનુષ્ય પ્રાણી
 ભૂચિત્ત કર્માચરણ આવી જાતની જડતા અને અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરતાં
 દ્વારા મેઢવેલો કરતાં આજની માનવતા સુધી, ચેતનતા સુધી, આવી
 સંતોષ પહોંચ્યું છે. એ માનવતા અને ચેતનતા જેમનામાં

ભરપૂર હતાં અને તેને લીધે જેમનામાં ભારતના-
 શીલના, ક્રિયાશક્તિ અને પુરુષાર્થનો અભાવ નહોતો એવી બ્યક્તિઓએ
 સંન્યાસ કે ભક્તિમાર્ગનો અંગીકાર કરીને નિવૃત્તિપરાયણુ જીવન સ્વીકાર્યું
 પછી પણ બહારથી નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરતા છતાં કેટલીયે પ્રવૃત્તિ કરી,
 છે. સંસારને માયા સમજીને, તેને ત્યાગ્ય માનીને, અથવા મૃગજળ કહીને
 પણ પોતાના સંપ્રદાયના નવા સંસાર આ મૃગજળમાં જ તેમણે ક્રિયા
 કર્યા. સારાંશ, બાહ્યન: તેઓ એ તે પ્રતિપાદન કરતા હતા તોય તેમનામાં
 રહેલી ભાવનાશીલતા અને પુરુષાર્થ પોતપોતાના માર્ગે કાઢ્યા. આ
 દૃષ્ટિથી તેમના જીવનનો વિચાર કરતાં કેવળ કેઈ બાસ પ્રકારની ધારણાથી,
 અથવા કેઈ નિવૃત્તિપરાયણુ વિચારસરણીથી, તેમણે આત્મસંતોષ મેળવ્યો
 અને ટકાવ્યો એમ નહીં, પણ પોતાની ભાવનાશીલતા, ક્રિયાશક્તિ અને
 પુરુષાર્થને યોગ્ય કર્માચરણમાં વાળીને અને તેમનો વિદ્યમ કરીને જ
 તેમણે તે મેળવ્યો અને તેને લીધે જ તેમનો તે સંતોષ ટકી રહ્યો એમ
 તેમના અદિત્ત પરથી જણાઈ આવે છે.

પેતાને આત્મસતોષ ટકાવવો તેને કાલુ થશે. હાંપા વખતની નિરુપાધિક રહેણીને લીધે, કર્મશિથિલતાને લીધે અને ધામ્ણાના વિશેષ પ્રકારના અભ્યાસને લીધે તે વિકલાંગ માણસના જેવો થયો હશે, એટલે સદ્ભાવના જાગ્રત થયેલી હોવા છતાં તેને કાર્યમાં પરિણત કરવાની તેની શક્તિ હુપ્ત થઈ હશે તો તેવી સ્થિતિમાં તેનો સતોષ ટકી રહેવો લગભગ અશક્ય છે. પરંતુ સદ્ભાવનાની સાથે જ જેની કર્તૃત્વશક્તિ પણ જાગ્રત થઈ જાહેર તે ગમે તેવી સ્થિતિમાંથી પેતાને માર્ગ કાઢ્યા વગર નહીં રહે. જે શ્રેયાર્થી હશે અને જીવનનું સાચું ધ્યેય લક્ષ્યમાં આવતાં તે જ પ્રાપ્ત કરી લેવાની જેનામાં હિલકટ ધ્યાન હશે તે કદાચ કોઈ કારણને લીધે ધ્યેય સુધી પહોંચી ન શકે તોય જેટલે સુધી તે પેતાના પ્રયત્નથી પહોંચી શકે તેટલાથી જ તેને જે સતોષ થશે તે સતોષ તેના પહેલા આત્મસતોષ કરતાં ચોક્કસ વધારે સાચો અને ટકાઉ હશે.

નિચારી માણસના મનમાં આવા બીજા પણ દેટલાક પ્રશ્નો અને શંકાઓ અવારનવાર જાહે છે. પરંતુએ દુઃખી થઈને ફર્મિત રહેવા સતત કર્મરત રહેનારા માણસોની પણ જગતમાંની વિશેષ શંકા મહાન પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યોના પસારાથી તેઓ પેતે તેમ જ જગત સુખી ન થતાં દુઃખી થયેના અનેક વાર જેવામાં આવે છે. તો પછી કેવાળા પરદુઃખભંજની વૃત્તિથી પ્રવૃત્તિપરાયણ થવા કરતાં નિવૃત્તિપરાયણતાથી સ્વસતોષ સાધવો એને જ જીવનનું ધ્યેય માનીએ તો શી હકિકત છે? તે જ પ્રમાણે જગતના દુઃખનો નાશ કરવા માટે અને તેને સુધારવા માટે અનેક વ્યક્તિઓએ લાચ કરે કષ્ટો અને યાતનાઓ સહન કરી, પ્રસંગ પ્રમાણે પોતાના પ્રાણ પણ અર્પણ કર્યાં, તોય જગતનું દુઃખ હજી જેતું ને તેનું જ છે અને જગત હજી પહેલાના જેવું જ અણસુધરું છે એમ લાગે છે તો પછી કર્મરત મરવાથી પણ સાલ શો?

આવી જાતના પ્રશ્નો અને શંકાઓ વિચારી માણસના મનમાં જોડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ કેવળ પરદુઃખભંજની ગજા બુધરાંતે વૃત્તિની પાછળ પડવાથી તે પોતે અથવા જગત પ્રવૃત્તિનું પરિણામ સુખી જ થશે એમ માનવું બરોબર નથી. તે વૃત્તિની સાથે નિવેક, તાસ્તમ્ય, ઔચિત્ય, યોગ્યતા વગેરે આવશ્યક સદ્ગુણો માણસમાં હોવા જોઈએ. પણ તે તેનામાં ન હોય આવશ્યક સદ્ગુણોનો અને કર્તૃત્વશક્તિનો સહયોગ ન હોય, પોતાની પાત્રતા કરતાં-શક્તિ કરતાં-કાર્યનો વધારે વિસ્તાર કર્યો હોય, કાર્યમાં કે યોજનામાં ક્યાંય દોષ હોય, અથવા પરદુઃખભંજની વૃત્તિનું કેવળ વ્યસન અથવા તૃષ્ણા જ માણસમાં હોય, તો તે વૃત્તિથી કોઈ સુખી ન થતાં તે પોતે અને બીજાઓ દુઃખી થવાનો જ સંભવ છે. પાત્ર ન હોય છતાં કેવળ ધનતૃષ્ણાથી વધારેલો વેપારનો પસારો જેમ કપાડે અથવા તેના વારસોને દેવાનું કાઢવાનું કારણ બને, તેવું જ પરદુઃખભંજની વૃત્તિની કેવળ તૃષ્ણાથી થવાનો સંભવ હોય છે. કેવળ જોઈ એક જ શુભવૃત્તિનું વ્યસન કેમ ન હોય, એ અથવા તે વૃત્તિની અતિશયતા કદી પણ કોઈને કલ્યાણપ્રદ થાય એ સંભવિત નથી. અતિશયતા તેમ જ નિવૃત્તિપરાયણતાની કેવળ નિરુપાધિકતા એ બંને ટાળીને માણસે પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ કહવો જોઈએ. સદ્ગુણનું સામંજસ્ય, તેમનો યથાયોગ્ય સુમેળ સાધતાં ન આવડે તો સદ્ગુણોનો પ્રભાવ નષ્ટ થાય છે; એટલું જ નહીં પણ તે સદ્ગુણો જ કોઈ વખતે પેનાના અને બીજાઓના નાશનું કારણ બને છે. આવી રીતે સદ્ગુણો બે દુર્ગુણોનું પરિણામ લાવે તો તેમને સદ્ગુણ પણ શી રીતે કહેવા ?

માણસનું ધ્યેય કોઈ પણ માર્ગે આત્મમતોષ પ્રાપ્ત કરવો એ છે કે પોતાની જગ્યાનો નાશ કરી પોતે મનથી ચૈતન્યનું શુદ્ધ સદ્ગુણોથી યુક્ત થવું એ છે ? ધ્યેયની ભિન્ન પ્રગટીકરણ પ્રમાણે સાધનામાં, માર્ગમાં અને વિચારસરણીમાં ભિન્નતા રહેશે. પોતાનામાં રહેલી જગ્યાનો

નાશ કરીને પોતાનામાં સર્વ પ્રકારે સાત્ત્વિકતા લાવવી એ ધ્યેય માનીએ તો આપણે શરીર, બુદ્ધિ અને મનને ક્રિયાશીલ બનાવવાં જોઈએ. ચિત્તમાં ક્રિયાતંત્ર થતા આવેગોથી ક્રિયાશીલતા પેદા થાય છે. ચિત્તમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને પ્રકારના આવેગો જોડે છે. તે પૈકી અશુદ્ધ આવેગોનો નિગ્રહ કરીને તથા તેમને દૂરીય કરીને શુદ્ધ આવેગોને માણુએ ગનિ અને પોષણ આપવાં જોઈએ સદ્ભાવના અને સદ્ગુણ શુદ્ધ આવેગોના લક્ષણ છે. એ સદ્ભાવનાઓ અને સદ્ગુણોને ઉચિત કાર્યમાં ચળિત કરવાથી, જોડવાથી, તેમની ગનિ અને શક્તિ વધે છે. આવી રીતે તેમની ગનિ, શક્તિ અને તે સાથે જ શુદ્ધિ વધતી રહે તો આપણો જડતાનો નાશ થાય છે. શરીર, બુદ્ધિ અને મનમાં કયાંયે જડતાનો અંશ રહ્યો હોય ત્યાં મુઠ્ઠી આપણા વિકાસ માટે અવકાશ છે; આપણને આગળ વધવા માટે, ઉત્તમ થવા માટે, ત્યાં મુઠ્ઠી માર્ગ છે. આવી રીતે આપણામાં રહેલી જડતાનો ત્યારે સંપૂર્ણપણે નાશ થશે ત્યારે આપણા શરીર, બુદ્ધિ અને મન ત્રણેય દ્વારા આપણામાં રહેલી સાત્ત્વિકતા અને ચેતનતા જ પ્રગટ થતી રહેશે. બધાં અજોથી, બધી બાબતોથી ચેતનસ્વરૂપ થવાનો આ જ યોગ્ય માર્ગ નથી કે ? અને એ માર્ગ જો માણુસને જડે અને સિદ્ધ થાય તો “હું જ નિસ, નિર્વિકલ્પ, ચેતન સ્વરૂપ આત્મા છું” એમ રહણ કરવાની અને એવી ભાવનાને અધ્યાસથી દૃઢ કરતા રહેવાની કશી જરૂર છે ખરી ? અને આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પહેલાંની જે આત્મસંતુષ્ટ સ્થિતિમાં જડતા રહી શકે છે અને સદૃશ થઈ શકે છે તેને પૂર્ણ ચેતન સ્થિતિ કહી શકાય ખરી ?

માનવી ધ્યેયનો બીજો એક દૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકાય. માણુસના સંબંધો જેમ જેમ વિશાળ અને વિશાળતા તરફ પ્રયાણ વ્યાપક થતા જાય તેમ તેમ તેમનામાં સદ્-ભાવનાઓ, સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થની અનેક રીતે વિશાળતા અને વ્યાપકતા આવવાની જરૂર હોય છે. તે તેમ ન

આવે તો માનવી જીવન પૂર્ણ થઈ શકે નહીં. જે કાળે માણસના સંબંધો સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ સમાપ્ત થાય, તે વખતે સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થને વિશાળ યથાનો અવકાશ જ નહીં હોય. એવે વખતે માણસની ધર્મકલ્પનાનું સ્વરૂપ પણ સંકુચિત જ હશે. એ સંકુચિત ધર્મકલ્પનાથી તેનું અને તેના સમાજનું કામ તે વખતે ચાલી શકતું હશે; પણ મિત્ર કે શત્રુને નાતે માણસનો સંબંધ પહેલાંના કરતાં વધારે વ્યાપક માનવગતિ સાથે અનેક પ્રકારે આવવા લાગ્યા પછી ભાવના, સદ્ગુણ, ધર્મ, કર્તવ્ય વગેરે વિશેની તેની પહેલાંની સમજણમાં પરિવર્તન થઈને બધામાં વિશાળતા અને વ્યાપકતા આવ્યા સિવાય ચાલશે નહીં. માણસના ધર્મની અને કર્તવ્યની મર્યાદા જન્મ સાથેના તેના સંબંધ અનુસાર વ્યાપક અને વિશાળ સહેજે માનવી રહી. પરંતુ જે સમાજ આ વાત જાણતો નથી અથવા જાણવા છતાં આ વાત તરફ ધ્યાન આપતો નથી અને પોતાના વધના જતા સંબંધોને ખ્યાલમાં રાખી પોતાની ધર્મકલ્પનામાં અને પોતાના સ્વસ્થાવર્માં ફેરફાર કરતો નથી તે સમાજ દિવમે દિવમે વધારે ને વધારે દીન, લાચાર અને આત્મવિશ્વાસહીન બને છે. સંકુચિતપણુ ન ઊડવાને લીધે તેને અનેક બાબતોથી દુઃખ અને અપમાન મહત્ત્વ કંઈ પડે છે અને માનવતાની દૃષ્ટિથી વ્યક્તિ અને સમાજ બંને એકંદરે અધોગતિ તરફ જાય છે.

ભારતવર્ષની પ્રજાની પડતીની શરૂઆત ધર્મ તારથી તેનો ઇતિહાસ જોઈશું તો આ જ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવશે. જેમ જેમ આપણો જુદા જુદા માનવસમૂહો સાથે સંબંધ થતો ગયો તેમ તેમ આપણી પડતી જ ચલી ગયાનું ઇતિહાસ પરથી દેખાઈ આવે છે. નહીં તે સોક્રાસંખ્યાની આટલી વિપુલતા અને ધાગ્યુપોગ્ય માટે જોડતી વસ્તુઓની આટલી સમૃદ્ધિ હોવા છતાં આપણા મોટા ગણની આવી દીનદીન અવસ્થા શાથી થઈ હશે? એનો નિયાત કંઈ લાગે છે કે સંકુચિત પંચિધનિમાંથી વ્યાપક મંદિરિયન સાથે આપણો સંબંધ થવા પછી

જે વ્યાપકતા આપણે કેળવવી જોઈતી હતી તે ન કેળવાવાનું જ આ બધું પગિણામ હોતું જોઈએ.

હવે સંકુચિતનામાંથી નીકળીને વ્યાપકતા કેળવવાથી માણસ એકદમ સુખી જ થઈ શકશે એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહીં. માનવજાતિ ક્યારેય દુઃખમુક્ત થઈ પૂર્ણ સુખી થઈ શકશે કે નહીં, અથવા કદી થવી શક્ય હોય તો તે ક્યા ઉપાયથી થઈ શકશે એ કહેવું ધણું કઠણ છે. તેમ છતાં એટલી વાત આપણે સ્પષ્ટપણે સમજી શકીએ છીએ કે હીન, દીન અને સામાન્ય અવસ્થાના સુખદુઃખ કરતા માનવતાની વિશાળતા તરફ જતાં પ્રાપ્ત થનારાં સુખદુઃખમાં કંઈક વિશેષતા છે જે સ્થિતિનાં દુઃખોમાં દીનતા, વિહ્વલતા, ઉદ્વેગ અને પશ્ચાત્તાપ હોય તે સ્થિતિ કરતાં જે સ્થિતિમાં દુઃખની સાથે જ મનની દૃઢતા અને નિશ્ચય પણ કાયમ હોય, બ્યા દુઃખમાં પણ ઉદ્વેગ અને પશ્ચાત્તાપ ન હોય, અને જેમાં નિષ્ઠા, આત્મવિશ્વાસ અને ધન્યતા દુઃખમાયે મનુષ્યને છોડતાં ન હોય તે સ્થિતિ દુઃખ વગરની ન હોય તોપણ પહેલી કસ્ટાં નિઃસંશય ગૌરવાસ્પદ નથી શું ? તે જ પ્રમાણે જે સ્થિતિના સુખમાં લોભુપતા કે ઉન્માદ ન હોય અને જેમાં સ્વાર્થ, તૃષ્ણા, મોહ અથવા બીજાં કાંઈપણ હીન પ્રકાર ન હોય, તેમ જ સુખમાયે બ્યા ધર્મનિષ્ઠા છોડવી પડતી ન હોય તે સ્થિતિ પૂર્ણ સુખમય ન હોય તોયે તેમાં કાંઈક વિશેષતા નથી શું ? જે માણસજાતિને ક્યારેય પણ શુદ્ધ, સાર્વિક અને સુખમય જીવન પ્રાપ્ત થવાનું હોય તો શું આ જ માર્ગથી પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી શું ? જગતની સ્થિતિ પહેલાં હતી તેવી જ હજી પણ છે એમ સાગતુ હોય અથવા તેના દુઃખનો નાશ થઈ સુખની દૃઢ થયેલી સ્વૃગપણે જણાઈ આવતી ન હોય તોયે આ સ્થિતિમાં પણ ક્યાક ક્યાક માનવતાનો યોગ્ય રીતે વિકાસ થઈ રહ્યો છે એ જ તેની વિશેષતા છે. પ્રત્યેક જમાનામાં તે કાળની પગિરિયો પ્રમાણે આવા પ્રકારની વિશેષતા જોવામાં આવી છે માણસને માનવી જીવન હજી પૂર્ણપણે સાધ્ય થયું નથી એ વાત ખરી છે; છતાં તે સિદ્ધ કરવાનો તેનો પ્રયત્ન ચાલુ છે.

માનવી જીવનના વિકાસક્રમનો બીજો એક પ્રકાર આપણા ધ્યાનમાં આવે તો માણુમનુ ધ્યેય નહીં કરવામાં આપણને મદદ મહાનતા તરફ ગતિ મળી શકશે એમ લાગે છે. દરેક જીવમાં 'પોતાપણા'નું એક જ્ઞાન હોય છે. મનુષ્યમાં તે વધારે સ્પષ્ટપણે રહેલું દેખાઈ આવે છે તે જ્ઞાન સાથે જ મનુષ્યમાં એક પ્રકારની સત્-વૃત્તિ છે જ. એ 'આત્મજ્ઞાન' અને એ 'સત્તાવૃત્તિ'ની વૃદ્ધિ કરવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા મનુષ્યમાત્રમાં છે. આત્મજ્ઞાન વિનાનો માણસ જેમ કોઈ મળી આવતો નથી તેમ જ આ પ્રેરણામાંથીયે છૂટેલો કોઈ દેખાતો નથી. પોતાનું અસ્પૃશ્ય છોડીને મહાનપણું પ્રાપ્ત કરવું એ આ સત્તાવૃત્તિનું લક્ષણ છે. પોતાની પાત્રતા, સામર્થ્ય અને સ્વભાવ મુજબ સારિક અથવા રાજસ ઉપાયો વડે દરેક માણુમ મહાનતા પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પડેલો જ છે. સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ, પરિવાર, રાજ્ય, ધન, માન, ઐશ્વર્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ દ્વારા માણુસ પોતાની 'મત્તા' અને 'આત્મના' વધારીને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તે જ મહાનતા કેઈ મેવાની, કોઈ ઇશ્વરભક્તિની અને કોઈ જ્ઞાનની સાધનાથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પોતાના સામર્થ્ય દ્વારા બાહ્ય જગતને પોતાના કાબૂમાં લાવીને પોતાની 'આત્મના' વધારીને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો કોઈ જગતના મૂળભૂત તત્ત્વ સાથે—આદિ તત્ત્વ સાથે—તદ્રૂપ થઈને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નાના બાળકથી માંડીને મહાપુરુષ સુધી અને રાંકથી માંડીને રાજા સુધી બધા અસ્પૃશ્યનો ત્યાગ કરીને મહાનતાની જ દૃષ્ટિ કરે છે. માણુસની ગતિ સ્વાભાવિક રીતે તે જ દિશામાં દેખાય છે. "સહાનવણ દેગા દેવા । મુળી સાચરેચા રવા ॥" (હે ભગવાન, હું મને નાનપણુ આપ; કાચળ સાકરનો ગાંગેડો કીડીને જ મને છે) એમ સંત તુકાગમે કહ્યું છે, તેમાં નાનપણુની—અસ્પૃશ્યની—માગણી કહેલી છે એમ ઉપર ઉપરથી જોતાં લાગે છે, તો પણ તેમની ખરી દૃષ્ટિ નાનપણુ પર નહીં પણ નમ્રતા દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા સાકરના મંગલાનુ લાભ પર એટલે કે મહાનતાની પ્રાપ્તિ પર હતી એમ થોડો વિચર

કરતા જણાય છે. ભક્તિ દ્વારા મુક્તિ સાથે તદ્દય થવું એ જ્ઞાન દ્વારા મુક્તિ સાથે સમરસ થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો મહાવતાની પ્રાપ્તિની જ કલ્પના છે સાર્વત્રિક કે રાજસ ઉપાયો વડે માણુએ જોઈએ મુક્તિ પોતાની સત્તાવૃત્તિ પોતાનું આત્મત્વ, સક્રિયપણે અને પ્રત્યક્ષ વધારી શકે છે, તેટલે મુક્તિ વધારીને આગમનો જેવું પાર પાડવા માટે કલ્પના, ભાવના કે ધારણાનો આશ્રય લઈને પોતાના મનનું સમાધાન કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે માણુસના સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થ ગર્ભાદિત હોવાથી સક્રિયપણે આખા વિશ્વ સાથે સમરસ થવું તેને માટે શક્ય ન હોવાથી ' સર્વ ચરાચરનું અધિગ્રાહ લક્ષ્ય " જોઈએ, " એવી ધારણાથી અને ચિંતનથી માણુસ પોતાનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અપર પાર આત્મના અને મહાવતાની પ્રાપ્તિના આ કલ્પનિક પ્રકારો છે આ બધા પરથી આપણે જોઈએ સ્પષ્ટપણે સમજી શકીએ કે અવ્યક્તતા કોઈથી પણ સહન થતી નથી પ્રત્યક્ષ સાધી ન શકાય તો કલ્પનાથી પણ માણુસને મહાવતા મેળવવાનું સમાધાન જ જોઈએ હોય છે

આ બધા પ્રકારોમાં કેવળ રાજસ ઉપાય અને કલ્પનાગમ્ય

ધારણા ને ભાવનાનો આગ ઓડી દઈએ તો

સદ્ગુણો દ્વારા જગત આક્રી રહેતી પ્રત્યક્ષ સાર્વત્રિક ભાવના અને કર્તૃત્વ

સાથે સમરસતા વડે મનુષ્યનો આત્મીયતા જોઈએ સક્રિય હોવાનો

હોય તેટલી જ તેની પ્રગતિ થઈ છે એમ કહી

શકાય તેટલી જ ખરી મહાવતા તેનામાં છે એમ સિદ્ધ થશે રાજસ

વૃત્તિના પ્રભાવથી જ જે સત્તા કે જે મહાવતા વધેલી હોય છે તેનાથી

બાંધી અને સમાજ બેમાથી કાર્ત્તવ્ય કલ્યાણ થવું સંભવિત નથી

જે સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓનો અને સાધનોનો આશરો

લેવો પડે છે અને જેના મૂળમાં કેવળ ઔદિક સ્વાર્થ સિવાય બીજો

હેતુ નથી તેવા પ્રકારની સત્તાને બહારના વિરોધનો હંમેશા ભય હોય

છે અને તે કદી પણ કાયમ ટકી શકતી નથી પરંતુ દયા, ક્ષમા,

બહેતા વાતસલ્ય મિત્રતા ઉદારતા, સહ પ્રામાણિકતા, સમતા વગેરે

સદ્ભાવનાઓના પ્રસક્ત આચરણથી જે સત્તા અને આત્મતા વધેલી હોય છે તે સત્તા વ્યક્તિ અને જગનને કલ્યાણપ્રદ હોઈને તેને વિરોધનો ભય કદી પણ હોતો નથી. આખું જગત પોતાનામાં રહેલી સત્તાવૃત્તિનો વિકાસ કરીને પોતાની મહાનતા આવી રીતે સાધે તો તેથી જગતમાં સંઘર્ષ થવાનું કારણ નથી તે મહાનતા અશાશ્વત નહીં પણ શાશ્વત હશે જગત સાથે સક્રિયપણે સમરસ થવાનો આ જ કલ્યાણપ્રદ માર્ગ નથી શું? અગાઉ કલ્યા પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિએ પોતાની જડતાને દૂર કરીને બધા અગોચરી, બધી બાબતોએથી કર્મો દ્વારા હંમેશા શુદ્ધ ચેતનપણે પ્રગટ થવા કલ્યાણ છે અને સક્રિયપણે જગત સાથે એકરૂપતા, સમરસતા સાધવાની છે, એને જ માનવી જીવનનું ધ્યેય અને સાધ્ય કેમ ન માનીએ ?

(એક સાધકને લખેલો જવાબ ૧૯૪૨)

૧૭

સંતસજ્જનોના ઉપકાર

દરેક વિવેકી અને શ્રેયાર્થી માણસ પોતાની સાથે જ બીજાની માનવતાનો વિકાસ માધે છે. પણ સંતસજ્જનોએ સતસજ્જનોનો પ્રયત્ન અત્યંત કષ્ટ વેડીને અને પ્રમંગ પામે પોતાના પ્રાણ આપીને જ માનવતાની વૃદ્ધિ કરી છે. આવા સંતસજ્જનોના માનવતાની પર અપાર ઉપકાર છે. માણસની પશુતા, જડતા, અજ્ઞાન, ક્રૂરતા, વગેરે મહાન દુર્ગુણો દૂર કરી તેનામાં માનવતા જાગ્રત કરવા માટે તેમણે આખું જીવન પ્રયત્ન કર્યો છે. આપમમાના

લૌકિક ભેદો બૂલી જઈ, જિયનીયપણનો ભાવ છોડી દઈ, ધન, વિદ્યા, બળ અથવા જ્ઞાન વિષેનો કુદ્ર અહંકાર તેમ જ માન, પ્રતિષ્ઠા વગેરેનો મોહ ટાળીને બધાએ એક બીજા સાથે પ્રેમથી, સરળતાથી અને સમતાથી વર્તવું, આપસમાં કલહ, મત્સર કે વેર કરવું નહીં, એવો ઉપદેશ તેમણે માનવજાતિને વખતોવખત આપ્યો છે. એ ઉપદેશ બધાના હૃદયમાં ઠસે તે માટે કેટલાક સંતોએ આપણા બધામાં એક જ ‘આત્મતત્ત્વ’ વિલસે છે એમ કહ્યું, તો કેટલાકે આપણે બધા એક જ પરમેશ્વરનાં બાળકો છીએ એમ આપણને સમજાવ્યું, કેટલાકે આપણે બધા એકબીજાના ભાઈભાઈ છીએ એમ કહ્યું, તો કેટલાકે ઘટઘટમાં એક જ ‘રામ’ રમે છે એવો ઉપદેશ આપણને આપ્યો. એ બધાનો સાર એ જ હતો અને છે કે, આપણા બધાની માનવતા જાગૃત થાય, વૃદ્ધિગત થાય, આપણે બધા નિર્દોષ થઈએ અને આપણા બધામાં સમભાવ પેદા થાય, આ સમભાવ જ માનવજાતિની ખરી સિદ્ધિ છે એવી તેમની ખાતરી હતી. એટલા માટે પોતાના મનની પવિત્રતા તેમણે સાધી. પોતાનામાં સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરી અને આખી માનવ-જાતિને પોતાના જેવી બનાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો.

દૈન્યજીવિ હું કરીને સમતા સાધવી એ જ માનવજીવનની અંતિમ સિદ્ધિ હોય તોય તે સાધવા માટે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ અનુસાર આચાર, વ્યવહાર, અરસપરસ વર્તવાના નિયમો વગેરે સાધનોમાં ફેરફાર કરવા પડે છે. એ વાત જાણીને સંતસજ્જનો તેવો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે. સમાજની મુશ્કેલી માટે એક વાર કરેલી બાંધબંધમાં લાંબા વખત પછી કાયમના વર્ણો કે વર્ગબેદ પડે છે અને પરિણામે સત્તા અને સંપત્તિ કેટલાક રિગ્ધેય વર્ગોના હાથમાં જાય છે. એ સત્તા ને સંપત્તિને લીધે યનારા અનર્થોમાંથી સમાજને બચાવીને તેને માનવતા તરફ વાળવા માટે તેમને પોતપોતાના જમાનામાં ધણું સહન કરવું પડ્યું છે. એ બધાની પાછળ માનવજાતિની કુદ્રતા અને હીનતાનો નાશ થાય અને તે પોતાની અંતિમ સિદ્ધિ સાધે એ જ તેમનો ઉદ્દેશ હતો. તે સાધવા માટે તેમણે

કાર્ધ નાર લકિતને તો કાર્ધવાર જાનને, કાર્ધ વાર યોગને તો કાર્ધ વાર કર્મને મહત્ત્વ આપીને ભાવ, જ્ઞાન, ધ્યાન અને કર્મકૌશલ દ્વારા માણુસમા પવિત્રતા અને સદ્ગુણોનો વિકાસ કર્યો. નીતિ, સદાચાર, શીલ, ચારિત્ર્ય એ જ જીવનને શોભાવનારી સાચી સપત્તિ છે એ વાત દરેક માનવીના હૃદય પર ઠસાવવાને તેમણે પોતાનાથી બનતું કર્યું. પોતાના માધુર્ય અને વૈરાગ્ય વડે, તેમ જ લક્ષિભાવ અને પ્રેમાળપણા વડે જગતની કટુતા અને સતાપ, સ્વાર્થ અને કપટ ઓઝા કરવામા તેમણે પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખ્યું. પોતાની શાંતિથી અને સૌજન્યથી તેમણે જગતના ત્રિવિધ તાપ દળવા કર્યા. ભોગવશ અને ભોગનુબ્ધ જગતને તેમણે સયમના પાઠ આપ્યા. વિવાસમાથી ઝાઝીને તેને તેમણે વૈગમ્ય તન્દ્ર વાળું મોહમાથી કર્નવ્ય પર આપ્યું પાપીઓને તેમણે પુણ્યના બનાવ્યા. પવિત્રતાને પાવન બનાવ્યા. પોતે માનવી બનીને જગતને તેમણે માનવતા શીખવી. આજે દુનિયામા જે થોડીવણી માણુસાર્ધ દેખાય છે, જે સદ્ગુણો જોના મગે છે, તે બધું તેમના જ પુરુષાર્થનું ફળ છે એક સજ્જનના બાદ ફરીએ તો ધન, બળ, વિદ્યા, સત્તા, ઐશ્વર્ય કે બીજું કાર્ધ પણ સિદ્ધિમા માણુસની પશુતા, અજ્ઞાન, મોહ, જડતા વગેરે દુર્ગુણોનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા વગેરે મહાનનો ધ્યાન કરવાનું સામર્થ્ય સજ્જનના સિવાય બીજા કશામાય નથી, એ વાત તેમણે આપણે ગમે ઊનારી, એટલા માટે આપણે જ્યાં તેમના પરમ ઋણી છીએ. આવા સંતમજ્જનોનો જન્મ થયો ન હોત તો આપણી રિયતિ હજીએ દિવ્ય પ્રાણીઓના જેવી જ હોત કે કેમ એવી ચકા મનમા ાટે છે સત કૃષીરે આ પરથી જ કશું હોતુ જોઈએ કે, નિર્ગમ્ય સતસજ્જનો પેદા ન થયા હોત તો ‘જલ મરતા સમાર’ સસગના લોકો તાપત્રયથી જળીને મરી ગયા હોત. આજે પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા અને માર્ગમા પણ મૂકવા માટે અને આપણા તાપત્રયને ઓઝા કરવા માટે તેમના ઋણ અને વચનો સિવાય આપણી પામે બીજો આધાર નથી

આવા સજ્જનોનો સહવાસ જોમને મળ્યો હોય અને મળતો હોય તેઓ ધન્ય છે. ભારતવર્ષમાં અનેક સંતસજ્જનો સંતોની ઉમ્મતિનો મર્દ મળ્યા છે. એ બાબતમાં આપણે ભાવશાળી પ્રમ અને વિવેક છીએ. તેમના ગ્રંથોમાંનાં તેમના સ્વાનુભવનાં વચનો, તેમના ઉદ્ધારો એ સાધકની મદદમૂલી સંપત્તિ છે. દેશ, કાળ, આપણી આજની પરિસ્થિતિ, આપણા આદર્શો અને આપણી મુશ્કેલીઓ - એ બધાનો વિચાર કરીને આપણે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ બધાં વચનો એકસરખાં મહત્ત્વનાં નથી હોતાં. એક જ સર્વશ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પરથી તે ઉચ્ચારેલા નથી હોતાં; અથવા એક જ સ્થિતિના અનુભવમાંથી નીકળેલા સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત પણ તે નથી હોતા. સંત સજ્જનો પણ જુદીજુદી અવસ્થાઓમાંથી, જુદાજુદા અનુભવોમાંથી બોધ લેનાં લેનાં, જીવનને યોગ્ય વસ્તુ આપતાં આપતાં માનવનાના વિકાસ સુધી જઈ પહોંચેલા હોય છે. તેમનાં વચનોમાંનાં કેટલાંક તેમની સાધક દશાની ચરઆનનાં હોય છે. તે વખતે અનુભવ કરતાં કદપના, ભાવના, કે જ્ઞાનો જ પ્રભાવ મોટે ભાગે તેમના ચિત્ત પર વધારે હોય છે. અને તેથી તે સમયનાં તેમનાં વચનોમાં એ જ વસ્તુઓ વિશેષ જભૂઈ આવે છે. એ વખતે વૈરાગ્ય, દુનિયાનો કંઠાઓ, આપણું કાર્ત્ત નથી એવી ભાવના, ક્રિયાકાંડ, મનની વ્યાકુળ અવસ્થા, સાધનની બાબતમાં કટ્ટરપણું, એકાંત-પ્રિયતા, વગેરે પર ભાર હોય છે અને ચિત્તમાં જ્ઞાન કરતાં અજ્ઞાનનો જ ભાગ વધારે હોય છે. ત્યાર પછીના મધ્યકાળમાં કદપના, ભાવના વગેરેનો વેગ મંદ પડે છે. વિવેક અને જ્ઞાન તરફ ચિત્ત વળે છે. તે ત્રિને દુઃખ પેદા થાય છે. મોષક વૃત્તિ આવે છે. સત્યઅમત્તનો નિર્ણય કરનારી શુદ્ધિ જગત્ત થાય છે. સંયમ સધાવા લાગે છે. મંચલના એ છી થાય છે. કંઈક રિચરતા આવે છે. જગત્ત તરફ લોચની દટિ બદલાય છે. તેના દુઃખનો, તેની વિપરીત પરિસ્થિતિનો, કાર્ત્ત ઉપાય મને તો સ્પર્શ, એમ લાગવા માટે છે. લોકો ત્રિને કંઠાને એહો થાય છે. કંઈ પણ જ્ઞાન ભૂમિકા દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન માટે છે. અને પછી એવડના

કાળમાં મન સ્થિર અને ચાંત થાય છે. યોગ્ય વિવેક સૂઝે છે. કલ્પનાઓ
 લુપ્ત થાય છે ભાવનાઓ વિવેકને અનુસરીને ચાલે છે. શ્રદ્ધામાં મ્હેણાં
 અગ્નિ અને ભોજનપણ નાશ પામે છે. સદેહ ઓઢો થાય છે. જગત
 વિષે આત્મીયતા લાગવા માટે છે. ક્રિયાકાંડનો અંત આવે છે. વૈર, અની
 અતિશયતા અને કટ્ટરપણું જઈને સંયમમાં સ્વદજતા આવે છે. ઉચ્ચ
 નષ્ટ થાય છે. કરુણા આવે છે. વસુધૈવ કુટુમ્બમ્ ની વ્યાપકતા આવે છે.
 સમતા સ્થિર થાય છે અને આ બધા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ જે
 માનવતા તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાંથી અને
 અવસ્થાઓમાંથી પસાર થનાં થનાં સતોની ઉન્નતિ થયેલી હોય છે. તેથી
 તેમનાં બધાં જ વચનો પ્રમાણુ કે સિદ્ધાંતરૂપ ન માનનાં આપણા સંઘ
 અને સાધનની દૃષ્ટિથી ઉપયોગી થાય એવાં વચનો તેમાંથી આપણે
 વિવેકપૂર્વક શોધી કાઢવાં જોઈએ. એવી રીતે આપણે જો ન કરી
 શકીએ તો તેમના અનુસરનો અને જાનનો આપણને સાચો ઉપયોગ ન
 થનાં ક્યારેક ક્યારેક તેમના અજ્ઞાનને જ જ્ઞાન સમજીને તેમાં જ કશું
 આપણે સમાધાન માનીને નહીંએ. એટલા માટે વિવેક જાગ્રત કરીને,
 શુદ્ધિ કુશલ કરીને, તેમનાં વચનોનો આપણા કલ્પાણુ માટે આપણને
 ઉપયોગ કરતાં આવડતું જોઈએ. આપણને પોતાને તેમ જ અખિલ
 માનવજાતિને આપુ પશ્ચિમિનિમાંથી એક આદર્શ તરફ પહોંચવા માટે
 આજે ક્યા સાધનની જરૂર છે તે આપણને નક્કી કરનાં આવડતું જોઈએ.
 ભાવનશિલ્પી કેવળ મથિનુ પ્રમાણુ કે આવૃત્તી આવેલી પરંપરા માનીને
 આપણું નહીં ચાલે. બધા જ સંત-સુજ્ઞાનોએ પોતપોતાના મમયની
 પશ્ચિમિનિમાંથી વિવેકપૂર્વક પેનાનો મર્ગ કાઢ્યો છે. તેથી તેમને વિવેક
 અને વિચારનો મહિમા માળા છે. વિવેચનહિન વેરાગ્યાલે વટ (વિવેક
 સદે વૈર, અનુ જગ) પેતાને પ્રાપ્ત થાય એવી દબા કરીને મારીત
 વિચારે અસુખ્યા યા (આ નિહીલી વિચાર વડે પૂરી કરીય) એવો
 નિશ્ચય અંત ગુણમાં કોઈ દેનો. અને ન ધગઈ ચાલો કમવા વિતાર
 (શરિતે વળગી ન જોનાં વિચાર કરેલો જોઈએ) એવો ઉપદેશ તેઓ

લોકોને પણ કરતા સમર્થ રામદાસે પણ વિવેકને જ જીવનનો સર્વત્રેષ્ઠ ગુણ માન્યો છે સર્વેન્દ્રિયા વશળી । વિવેક કરી રાવળી (તેની બધી ઇન્દ્રિયોને ત્યા વિવેક કામ કરે છે), એવી સ્થિતિ પૂર્ણ સત્વગુણી પુરુષની હોય છે એમ સત જ્ઞાનેશ્વર કહે છે સત તેજ વિવેક (સત ત્યા વિવેક) એવો સત અને વિવેકનો સબંધ તેઓ દર્શાવે છે આ પરથી આપણે પણ વિવેકને જીવનનો પ્રધાન ગુણ માનીને આખા જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ

તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ અને મોક્ષની આજ્ઞામાં આપણી અને કોઈ સતની માન્યતામાં ફરક હોય તોય તેથી તેમને વિનંતો આપણા મનનો આદર જરાય ઓછો થવાનું કારણ નથી નીતિ, સદાચાર, ચારિત્ર્ય, શીલ, પવિત્રતા વગેરેના જેઓ ઉપાસક હોય છે, સત્ત્વ વિધે જેમને જિજ્ઞાસા હોય છે લોકહિતની જેમને તાનાવેલી હોય છે, ભૂતમાત્ર વિરે જેમના મનમાં ભારે કરુણા હોય છે, જેમના હૃદયમાં આપપરભાવ નથી હોતો, જેમના અંતરમાં ઈશ્વર વિરે અપાર નિષ્ઠા હોય છે, એવા વૈરાગ્યશીલ સતસન્નનો ક્યારે પણ બધાને પરમ વદ જ છે પોતપોતાના સમયમાં તેમને ઉપદ્રવ્યથ થયેલા સાધનો હાગ બની શકે તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે તેમણે નિસ્વાર્થપણે બધાને આપ્યું આવું મહાન કામ કરેલા હોના છતાંય સઠ્ઠાચ્યા વાવા માટે દહવત । જાપુલાલે ચિત્ત શુદ્ધ કરા એમ આપણી જ તેઓ નમ્રતાથી નિવવણી કરે છે આ પ્રમાણે નિરહ કારખણે માનવજનનિની મેવા કરતી વખતે તેમણે દ્ર વ, માન, કીર્તિ પ્રતિષ્ઠા, કશાનીરે અપેક્ષા રાખી નહીં. પોતાના સુખની પરવા કરી નહીં હુ અને ગણકાર્યું નહીં લોકનાજ માની નહીં પોતાના જ્ઞાનનો રોળ કયો નહીં ગુરુપણનો દસ કયો નહીં પરમાત્માનુ સ્મરણ કરીને તેમણે લોકમેવા કરી અને કરેલી મેવા તે પરમેશ્વરનેજ અર્પણ કરી ગરીમાઈ, અષમાન, વિડબના, બૂખતગસ, હાડમારી મરણ—બધું તેમણે પોતાના અને માનવજનનિના કલ્યાણ માટે સહન કયું તેમણે આવી રીતે સહન ન કયું હોત,

તેમના ચરિત્રો કે વચનોની આપણને માહિતી ન હોત તો સંકટને વખતે ધૈર્ય અને શીલથી વર્તવા માટે આપણને કયો આધાર હતો. અને હવે પછીયે છે ? આવી રીતે વિચાર કરતાં આપણા પર અને માનવજાતિ પર તેમણે કરેલા અનંત ઉપકાર મનમાં આવે છે અને કૃતજ્ઞતાથી મળમળા ચર્ષ જવાય છે અને સંત તુકારામની પેઠે આપણા હૃદયમાંથી પણ આ જ ઉદ્દગાર બહાર પડે છે :

કાય યાવં ત્યાંસીં વ્હાવં ઉત્તરાઈં ।

ટેવિના દા પાયોં જીવ થોગ ॥

તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવા તેમને શું આપવું ? આ જીવ તેમના ચરણમાં અર્પણ કરીએ તોય એ ઝોણું જ છે.

ખંડ ૨ : સાધનવિચાર

(ચિત્તનો અભ્યાસ)

૧

ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન - ૧

માનવી ચિત્ત એક ભારે અદ્ભુત વસ્તુ છે તેમાં કેટલી શક્તિ સ્ત્રીત ગ્રહેલી છે તેનો હજી કોઈનેય પૂરો શોધ લાગ્યો નથી. જીવનમાં સુખદુઃખો, લાભહાનિ, ઉન્નતિઅન્નતિ, સદ્ગુણદુર્ગુણ વગેરે બધાને સંબધ ચિત્ત સાથે છે. તે ચિત્તને જો આપણે બધી બાબુએથી સારું બનાવી શકીએ, તેને જો સર્વ સદ્ગુણોનો ભંડાર કરી શકીએ તો જીવનના બધા પ્રશ્નો ઊકલી જશે અને તે કૃતાર્થ થતા વાર નહીં લાગે. તે માટે આપણે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવું જોઈએ, શુદ્ધ કરવું જોઈએ. તેને દૃઢ બને બળવાન બનાવવું જોઈએ.

અહીં ચિત્ત, શુદ્ધિ અને મન એ શબ્દો વિષે અને તેમના કાર્યો વિષે થોડું સ્પષ્ટીકરણ કરી લઈએ. કેમ કે આ મત જરણતુ સ્વરૂપ વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આ શબ્દો વારંવાર અને કાર્ય વાપરવા પડશે આ ત્રણ નામ પરથી આ ત્રણ જુદી જુદી સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયો છે એમ સમજવાનું નથી કાર્ય કરવાનાં તે સાધનો હોવાથી તેને ‘કરણ’ કહે છે. વાસ્તવિકપણે આ ‘કરણ’ એક જ હોઈ તેની જુદી જુદી કાર્યશક્તિ પરથી તેને જુદે જુદે નામે ઓળખવામાં આવે છે. જાગૃતિમાં આ કરણ સતત કાર્યરત હોય છે. સ્વપ્નમાં એનું કામ અધુપાધુ ચાલુ હોય છે. સુષુપ્તિમાં એટલે કે ગાદ નિદ્રામાં એનું કાર્ય બંધ હોય છે આમ જાગૃતિ અને સ્વપ્ન એ મે અવસ્થાઓમાં તે કદી પણ કાર્યરહિત હોતું નથી. સત્તારમાં જાગૃતિની પહેલી દ્રણથી તેના કાર્યની સ્પષ્ટપણે શરૂઆત થાય

છે, અને ગાઢ ઊંડા આવે ત્યાં સુધી તે કાર્ય ચાલુ હોય છે. આ 'કરણ' બહાર દેખાતું નથી, તેથી તેને અંતઃકરણ કહે છે. કોઈ પણ વિચારનો આરંભ, અરપથ સ્ફુરણ, સ્મૃતિ, તર્ક, કલ્પના, અનુમાન સંકલ્પ, અવલોકન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, તારતમ્ય, વિવેક, યોગ્યતા, સમયસૂચકતા, પ્રસંગાવધાન, જ્ઞાન; કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારો; ચિંતા, ભય, શોક, દુઃખ, વગેરે પ્રકારો; તે જ પ્રમાણે પ્રેમ, વાત્સલ્ય દયા, ઉદારતા વગેરે ભાવો—એ બધાં તે એક જ કરણનાં કાર્યો છે. આ પૈકી કેટલાંક કાર્યો તેની મારફત ચાલુ હોય ત્યારે તેને આપને ચિત્ત કહીએ છીએ, કેટલાંક કાર્યોને વખતે જુદી કહીએ છીએ, તે વળી કેટલાંક કાર્યોને પ્રસંગે તેને જ મન તરીકે ઓળખીએ છીએ. વાસ્તવિકપણે તે બધાં કાર્યો કરનારું કરણ એક જ છે. તે એક જ કરણમાં જુદી જુદી કાર્યશક્તિઓ છે. તે શક્તિઓનું આ કરણ હાથ રપકપણે પ્રતીત થનારું જે પહેલું સ્વરૂપ અથવા સ્ફુરણ તેને આપને સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિને નામે ઓળખીએ છીએ. જનનમાં આવી અનેક જ્ઞાતિઓનો અંમિશ્ર પ્રવાહ એકસરખો ચાલુ જ હોય છે. પ્રાકૃતિક ધર્મ પોતાના સંસ્કાર અને પૂર્વજીવનને અનુમરીને એ પ્રવાહ ચાલતો રહે છે. તે ક્યારેક આપણા વ્યવહારનાં કાર્યોને અનુમરીને માટે છે, તે ક્યારેક તે પ્રવાહની જ્ઞાતિઓ આપણા વ્યવહારને વચબુ આપે છે. જનિત્ય ધ્યાનમાં આવતા માટે આ બાજબમાં આટલું આપણને સમજવું

બધાને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એમ આપણે ઈચ્છતા હોઈએ તો આપણે પોતાની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ શુદ્ધ કરવો જોઈએ. તે પ્રવાહને શુદ્ધ ન કરતાં દુઃખ ટાળવાના અને સુખ મેળવવાના આપણે એકલા અથવા બધા મળીને ગમે તેટલા ઉપાય કરીએ તોય તેનો કશો ઉપયોગ થવાનો નથી એમ આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ખાતરીપૂર્વક લાગે છે.

આપણું તેમ જ બીજાઓનું સુખ કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહેવું જેમ બૂલભરેલું છે, તેમ જ બાહ્ય પરિસ્થિતિ સાથે તેનો મિલકુમ સંબંધ નથી એમ કહેવું પણ બૂલભરેલું છે. જે પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ રસાનુભવ કેવળ આપણી રસનેન્દ્રિય પર આધાર રાખતો નથી, તે જ પ્રમાણે કેવળ બાહ્ય વસ્તુ પર પણ તેના આધાર નથી; પરંતુ આપણી રસનેન્દ્રિયની શુદ્ધિ અને તીક્ષ્ણતા તેમ જ પદાર્થની શુદ્ધિ અને સ્વાદિષ્ટપણ એ બંને પર તેનો આધાર હોય છે. આ પરથી આપણે આપણાં તેમ જ બીજાઓનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરતી વખતે કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિનો વિચાર ન કરતાં પોતાની અને બીજાઓની પણ વૃત્તિઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. દુઃખને સમયે કે સુખને પ્રતિબંધ કરનારો પ્રસંગ આવે ત્યારે આપણે બાહ્ય પરિસ્થિતિનો જ ધણું કરીને વિચાર કરીએ છીએ. બહુ થાય તો બીજાઓના દોષોનોય તે વખતે વિચાર કરીએ છીએ. પરંતુ આપણી પોતાની કઈ વૃત્તિને લીધે દુઃખનો આ પ્રસંગ આવી પડ્યો છે, ક્યાં સદ્ગુણના અભાવને લીધે આપણને આ દુઃખ થાય છે અથવા આપણા સુખમાં અંતરાય જિભો યયો છે અથવા કઈ સદ્વૃત્તિ ધારણ કરવાથી આ બધાં દુઃખોનું નિવારણ થઈ શકે તેમ છે એનો આપણે ભાગ્યે જ વિચાર કરીએ છીએ. બાહ્ય વસ્તુઓ અને બીજાઓની મનોવૃત્તિઓ અને સ્વભાવ આપણી સુખસગવડને હંમેશા અનુકૂળ રહે એમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ, તેવો પ્રયત્ન પણ આપણે કરીએ છીએ; પણ અંતર્મુખ થઈને આપણા પોતાનાંમાં જ રહેલાં દુઃખનાં કારણો આપણે કદી શોધીને જોના નથી. બહાર દોડનારી વૃત્તિઓના પ્રવાહમાં જ

આપણુ મન હમેશા મગ્ન હોય છે. તેમાય દુઃખ, ઝોક, ભય, ચિન્તા. ઉદ્વેગ વગેરેને પ્રસંગે તો આપણી વૃત્તિઓ કુલ્લુપ્ત થાય છે અને તેથી તે પ્રવાહને વેગ મળે છે. એવે વખતે ચિત્તને પ્રવાહમાથી કાઢીને અધી પરિસ્થિતિનો, પોતાની મનોવૃત્તિઓનો, તેમજ ઈચ્છાઓનો અધિભરણે, સ્થિરપણે, શાંતપણે વિચાર કરવાનું આપણે માટે ભારે મુશ્કેલ બને છે. વૃત્તિઓનો પ્રવાહ આપણી ઈચ્છાઓ અનુસાર દોડે છે. ઈચ્છાઓ આપણી ઈન્દ્રિયોમાં રહેલા રમો અનુસાર ચાલે છે. આવી સ્થિતિમાં

બાધક કે પ્રતિબધક બાબતો આપણા તરફથી કદી થશે નહીં. આપણી અતે બીજાઓની ઉત્થતિને સાધક અને પોષક વિચારો અને ઉપાયો તે વખતે આપણને સૂઝશે. ચિત્તની આવી સ્વાધીનતા જીવનની ઉત્થતિની દૃષ્ટિથી ધણી જ મહત્ત્વની છે. પરંતુ દુઃખમુક્ત થવા માટે અથવા સુખમય શાંતિ મેળવવા માટે સંયમ, ચિત્તની સ્વાધીનતા વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાનું ઘણું જાણે કઠિનાય ધ્યાનમાં આવતું નથી. કદાચ કઠિના ધ્યાનમાં આવે વિચાર આવે તોય તેને બીજા તરફથી પ્રુષ્ટિ કે માર્ગદર્શન મળતું નથી. બાવી સ્થિતિમાં કોઈ પોતાની શુદ્ધિથી ઓછાવતો પ્રયત્ન કરે તોપણ તે પ્રયત્ન પૂરતો થતો નથી. તેથી આપણા અંતરના પૂર્વસંસ્કારોના અને બાહ્ય પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના બળ સામે આપણું કશું ચાલતું નથી એવો તેને અનુભવ થતાં તે, તે બાલુનો પ્રયત્ન છોડી દે છે અને પહેલાંના જ વિકારવશ માર્ગમાં પડી જઈ પહેલાંની જેમ જીવન જેમ તેમ ગુજારવા માડે છે પરંતુ જેના ચિત્તમાં પોતાના શ્રેય વિશે પ્રવ્રણ ઇચ્છા અને દૃઢ સંકલ્પ ભરેલાં હોય તેણે ગમે તેવાં સંકટો અને મુશ્કેલીઓ આવે તોય ચિત્તસ્વાધીનતાનો પ્રયત્ન કદી ન છોડવો જોઈએ, પરમાત્મા પર તેમ જ પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પ પર નિષ્ઠા રાખીને પોતાનામાં જે જ્ઞાન હોય તેની મદદથી તેણે પોતાના માર્ગમાં સ્થિર અને દૃઢ રહેવું જોઈએ, પોતાનો અભ્યાસ સતત ચીવટથી ચાલુ રાખવો જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ.

આપણું ચિત્ત સ્થિર, દૃઢ અને પવિત્ર થાય તો તેમાં રહેલી મુક્ત શક્તિઓ આપોઆપ જાગ્રત થાય છે. તે શક્તિઓની ચિત્તસ્વાધીનતા માટે મદદથી શ્રેયાર્થી સાધકને આગળના માર્ગનું જ્ઞાન ભગ્યાસની જરૂર થાય છે. જ્ઞાનની સાથે ધૈર્ય અને ધૈર્યની સાથે શાંતિ અને પ્રસન્નતા લેને મળવા માંડે છે. તે સ્થિતિમાં કોઈ પણ લૌકિક સુખથી કુપ્પધ ચઈને લે લેને આધીન થતો નથી; અથવા કોઈ પણ દુઃખથી ઉદ્વેગ પામીને હારતો નથી. શારીરિક દુઃખનાં પરિણામ તેના સરીર પર થોડાંકલાં દેખાય તોપણ

તેથી તેના ચિત્તમાં દીનતા આવતી નથી અથવા તેના ચિત્તની સ્થિતિતાનો ભાગ થતો નથી દરેક પ્રયત્નશીલ માણસ ચિત્તની આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે, પણ આપણે એ વાત મન પર જ લેતા નથી ચિત્ત સ્વાધીન રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે માણુનો અભ્યાસ કરવો એ સાધુસતોનું કે યોગી મહાત્માઓનું કામ છે એવી આપણી ખોટી માન્યતા છે. જન્મતમા અવપચનની જરૂર અમુક માણુસોને જ છે અથવા તેમને જ તે બામત સિદ્ધ થઈ શકે અને બાકીનાઓને તેની કશી જરૂર નથી કે તેમને એ બામત સિદ્ધ થવી શક્ય નથી, એવું કદી કહી શકાય ખરું ? અજ બાનાર દરેક માણુસને તેના પચનની અને શરીર ધારણ કરનાર દરેકને પોતાનું શરીર સારું રાખવાની જેમ જરૂર છે તથી જ રીતે દરેક માણુસને પોતાનું ચિત્ત શુદ્ધ રાખવાની પણ આવશ્યકતા છે. જેના ચિત્તમાં કામ, ક્રોધ અને લોભ પેદા થઈ શકે છે, જેના ચિત્તમાં આશા, તૃષ્ણા અને વાસનાનું બંધ ચાનું છે, જેના ચિત્તમાં અનેક મનિન વૃત્તિઓ બેઠે છે અને તેને કુમાર્ગે લઈ જઈ શકે છે તે દરેકને—પછી તે આધુ, સત, યોગી, મહાત્મા હોય કે સાધારણ માણુસ હોય,—પોતાના ચિત્તને સ્વાધીન, શુદ્ધ અને દૃઢ ગણતા આવડે એ જરૂરનું છે સાધુસતો ચિત્ત સ્વાધીન ગણીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરે અને બીજા લોકો પોતાની મનિન વૃત્તિઓને કારણે પોતાના તેમજ બીજાઓના જીવનનો નાશ કરે એવી ઈશ્વરી આજ્ઞા, યોજના કે ઇચ્છા નથી, એ વાત દૃઢપણે સમજીને આપણે દરેક પોતાનું શરીર નીચેગી તેમ જ ચિત્ત દૃઢ અને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચિત્તની મલિનતા, પશુતા, પરાધીનતા, અસ્થિરતા અને સદ્ગુણોની માન્યતા આપણી બેજુપ-આ બધા દોષો આપણી માન્યતાને ગોમે તેના નથી તે દોષો મદ્ય આપણને શરમ આપવી જોઈએ, અને તેમને નાબૂદ કરવાનો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ તે માટે યોગ્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને તે અભ્યાસની મદદથી આપણે તે માર્ગમાં ખાતરીપૂર્વક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીશ એવો આત્મવિશ્વાસ આપણે રાખવો જોઈએ

આ અભ્યાસ પ્રત્યક્ષ શરૂ કરતા પહેલાં ગાણુસે અંતર્બુદ્ધિ ધર્મને આત્મપરીક્ષણની ટેવ પાડવી જોઈએ. પોતાનું અભ્યાસની પૂર્વ તૈયારી અંતર્બાહ્ય જીવન તેણે તપાસી જોવું જોઈએ. તેમાં ચિત્તને સ્વાભાવિક રીતે અસ્થિર, અચલ અને મહિન કરનારી અંતર્બાહ્ય બાબતો કઈ છે, તેના કારણો કયા કયા છે તે તેણે પ્રથમ શોધી કાઢવું જોઈએ. પોતાનો વ્યવહાર તપાસવો જોઈએ. તે કારણો અને વ્યવહારમાં દેખાતી અયોગ્ય બાબતો તેણે પ્રથમથી જ છોડી દેવી જોઈએ અસભ્ય, અપ્રામાણિકતા, દુષ્ટતા, કષ્ટ, દંભ એ બધાનો સંબંધ છોડી દેવો જોઈએ વ્યસનો, ખોટી ટેવો, આળસ, જડતા, કુમિત્ર તેમ જ સમય બગાડનારી અને ફરી ફરી લાલચમાં ફસાવનારી બાબતો એ બધાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મોહ એકાંત ન કરી શકાય તોય તે વધે એમ ન કરવું જોઈએ. સદ્વ્યવહારથી આશ્રવિકા ચલાવીને પોતા પરની જવાબદારીઓ અદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શરીર, કષ્ટ, પોતાની વપરાશની વસ્તુઓ, પોતાની જગા વગેરે સ્વચ્છ રાખવાનો આગ્રહ ગમવો જોઈએ. ખોલવામાં રિવેક રાખવો, સભ્ય અને પરિમિતતા રાખવી. વાણી મધુર ગમવી. અતિ વાચાળતા, ઠક્કશતા, તેમ જ અમર્યાદ, ક્રોધ, તીવ્ર, આક્રોશયુક્ત, અસભ્ય, અવિવેકી, નિષ્કારણ અને અપ્રિય ભાષણ—વાણીના આ બધા દોષો કાઢી નાખવા. ખાનપાન શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને પૌષ્ટિક રાખવું; તેમાં પણ પરિમિતતા રાખવી હિંમ અને તીવ્ર સ્વાદ્યાશુ અને માદક ખાનપાન ન કરવું હમેશ થોડી જૂખ રહે તેમ ખાવું. ખાઉંધરા ન થવું. ભોજન કઠોતી વખતે અને પછી પણ પ્રસન્ન રહેવું. સતાપમાં, ઉદ્વેગમાં તેમ જ ક્રુધ્ધ અને અપ્રમત્ત સ્થિતિમાં અન્નમહણ ન કરવું. તે જ પ્રમાણે બધું ચિત્ત ખોરાકમાં જ રાખીને અથવા અસતુદ્રપણે તેની ચર્ચા કે ચિદ્રિત્સા કરીને ભોજન ન કરવું. આધારની શુદ્ધિ પર શરીર, પ્રાણ અને ચિત્તની શુદ્ધિનો આધાર છે. અન્નની શુદ્ધિ અને તેમાંના આપણા સંકલ્પ અનુસાર શરીરમાં રંગો નિર્માણ થાય છે;

તેથી અમૃતતુલ્ય પ્રાણદાથી સાત્ત્વિક પગિણામ નીપજે એવા સંકલ્પો આપણે ભોજન વખતે મેવવા જોઈએ. આપણે પરિશ્રમ કરતા રહેવું. મેવા અથવા કોઈ પણ સત્કર્મ કરવાની બાબતમાં આગસ કે શરમ ન રાખવી નિંદા અને કુસંગ ટાળવાં. સારુ વાચન, મનન અને ચિંતન રાખવું. સૌથી મહત્ત્વની બાબત એ કે સત્સંગ રાખવો. સત્સંગનો અર્થ કોઈ મહાન સાધુનો સંગ એવો નથી. જેની સોબતમાં આપણું મન પવિત્ર રહે, અને પવિત્રતાની આપણી ઇચ્છા અને રુચિ વધતાં રહે તે સત્સંગ. એ કાર્ય વાચનથી થાય, મનનથી થાય, તેમ જ રોજનું નિસર્ગ સદ્ભાવનાથી અને કર્તવ્યશુદ્ધિથી કરતા રહીએ તો તેથી પણ થાય. આપણા બહેન, પુત્ર, મિત્ર, પડોશી, નોકર, માબાપ, બહેન, પત્ની વગેરેમાંથી જેની સોબતમાં આપણું ચિત્ત નિર્મળ રહે અને તેની નિર્મળતા વધતી રહે તેને સત્સંગ કહેવાને હરકન નથી; અને સાધુ-મહાત્માઓની મોખ્ખામાં પણ જે આપણામાં ગ્રોહ અને ચંચળતા વધતાં હોય તો તે સંગ આપણે આપણા પૂરતો તો વર્ત્ય માનવો. નિયમિત અને વ્યવસ્થિત થવું. દયા, સ્નેહ, સરસતા, સત્ય, ઉદારતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, સંયમ અને ઉચિતતા આપણા વર્તનમાં સ્વાભાવિકપણે જ દેખાવાં જોઈએ. આપણું શરીર, આપણી કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અને મન, એ બધાના ચોવીસે કલાકના વ્યાપાર તરફ આપણું સાવધાનપણે લક્ષ હોવું જોઈએ. તેમની અયોગ્ય ક્રિયાને દૃઢતાપૂર્વક રોકવી જોઈએ. આપણા વિચાર અને આચારમાં મેળ ગળવો જોઈએ. સચારમાં વહેલા ઊઠીને શુચિર્મૂર્ત થઈને ભાવપૂર્વક પ્રાર્થના કે સ્તોત્ર બોલવાની ટેવ ગળવી. અને ખાસ ધ્યાનમાં ગળવાની બાબત એ કે આપણા હૃદયમાં સતત વિવેક જાગત ગળવો.

આવી જાનની ટેવ પાડવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે પ્રયત્નથી આપણી ચિત્તવૃત્તિમાં ઝાઝો ફેર ન પડે તોય અયોગ્ય વર્તનનો બગપૂર્વક લાગ અને આગ્રહપૂર્વક સારું વર્તન, એટલું તો આપણે ચોક્કસ સાધી શકીશું આપણે આપણા ગ્રેયની દરજ્જા ગળવા હોઈએ

તો આપણને આમાં બગ્ગત્કાર જેવું કશું નહીં લાગે આ સમય દરમ્યાન ચિત્ત સ્વાધીન થયેલું ન હોવાથી કેટલીક બાબતોમાં વ્યામદ રાખવો પડશે. પણ તેથી આપણા પૂર્વસંસ્કારોમાં અને ચિત્તમાં ધીરે ધીરે ફેરફાર થતો જશે. કેટલાંક અનિષ્ટોમાંથી આપણે સહેજે બચી જઈશું અને કેટલાંક ઈષ્ટ પરિણામો પણ જીવન પર થયેલા દેખાઈ આવશે અને તેને લીધે આપણને આ માર્ગનો રસ લાગશે. આપણા શુભ સંકલ્પમાં તેથી બળ આવશે. ખોટી ટેવો, બસનો, ખોટા ખર્ચો, વગેરે વ્યગ્રોમાં બાબતો જીવનમાંથી નાશ પામવા માંડશે. એજે જતું જીવન સારા માર્ગે અને કાર્યમાં ખસાર થવા માંડશે. પોતાનો વખત નકામો ખર્ચાડનારા માણસો આપણાથી દૂર થશે. કુમિત્રો આપણને આગોઆપ ઠોડી દેશે. દોષો નીકળી જશે. આપણો રસ્તો સાફ થશે. સન્મિત્રો મળવા લાગશે. જ્ઞાતા લોકો આપણને શોધતા આવશે આ વખતે આપણું અંતર, ખાલ કર્મના જેટલું શુદ્ધ થયેલું ન હોય તોપણ તે શુદ્ધ માત્ર એવી આપણી ઈચ્છા અને પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે.

અને સાધેસાધામાં બેગે થયેલો મળ લાંથી ખસવા માટે છે તે આખરે દૂર થાય છે. શરીરમાં સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ વધવા લાગે છે. નિસ નવું ચેતન્ય સંચરતું માલૂમ પડે છે. એકંદરે આસન અને પ્રાણાયામથી શરીરની નીરાગિના અને શુદ્ધિમાં ઘણી મદદ મળે છે.

આ અભ્યાસની પાછળ થોડાક દિવસ સ્વતંત્રપણે આપવા જેવી જેની પરિસ્થિતિ હોય તેણે દૂર એકાંતમાં શાંત જગ્યાએ અભ્યાસ માટે સ્થાન જઈને આ અભ્યાસ કરવો. એવી સ્થિતિ ન હોય જોને સમય તેણે, હોય તે પરિસ્થિતિમાં સૌથી શાંત જગ્યાએ તે કરવો. પ્રાતઃકાળ પહેલાંનો સમય આ અભ્યાસ માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ છે. રાતની વિશ્રાંતિથી બધો થાક ઊતરી જઈ શરીર અને મન સ્વસ્થ થયેલાં હોય છે. તે વખતે પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થએલી ન હોવાથી તેમાં ચંચલતા આવેલી હોતી નથી. પ્રવૃત્તિ પર ચક્ષા પછી ચિત્ત સહેજે રંગેગુણી થાય છે. તેથી વિશ્રાંતિ પૂરી મળેલી હોવાને લીધે જડતા અને તમમાંથી નીકળેલા ચિત્તને તે રંગેગુણી થાય તે પહેલાં જ સત્ત્વગુણી વિચાર પર, અભ્યાસ પર, ચક્રાવવામાં આવે અને પોનાનામાં રહેલા શુદ્ધ રંગનો એ કામમાં આપણે ઉપયોગ કરી લઈએ તો તે વખતે આપણા પ્રયત્નમાં જલદી મશ અને સિદ્ધિ મળી શકે. આ અભ્યાસ આપણે નદીકાંઠે, જલાશય પાસે કે પર્વત, ડુંગર, કે ટેકરી જેવી ઊંચી જગ્યાએ એકાંતમાં કરવાનો ક્રમ રાખીએ તો સદિની અનુકૂળતાનો અનુભવ અને લાભ આપણને સહેજે વધારે મળશે. આખી સદિ અધારામાંથી તેજમાં આવી રહી છે; ખાદ્ય, પાન, કૂલ, બધાં પોનપોનાની દબે પ્રકુષ્ઠિત થઈ રહ્યાં છે; દશે દિશા તેજથી ભરાઈ ન્હી છે; પશુ-પક્ષી, જીવજંતુ જાનુનિને માર્ગ છે. એવે વખતે જે કાર્ષ સંકલ્પ કરીએ તે સહેજે ચિત્ત પર દબણે દસી જાય છે. જેમ જેમ આ સમય વધી જાય છે તેમ તેમ સદિમાં ગડગડ શરૂ થાય છે. સ્વપ્ન પ્રદીપ થાય છે. આપણું ચિત્ત પણ પ્રવૃત્તિમય બનીને ચંચલ થઈ

ગપ છે. એટલા માટે બધી રીતે યોગ્ય અને અનુકૂળ એવા પ્રાત કાલે સ્નાનાદિ કરી શ્વેતદ્યુત ચર્મને પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ બેસીને રોજ નિયમિતપણે આસનપ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો

૨

ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન-૨

આસનના અભ્યાસથી આસનની સ્થિતતા અને પ્રાણાયામથી પ્રાણની શુદ્ધિ કર્મકે પ્રમાણુમા સિદ્ધ થયા પછી બેઠામતા માટે સાધકે ધ્યાનાભ્યાસની શરૂઆત કરવી. જરાય બતાવ્યા પ્રતીક અરવરથતા ન લાગતા જે આસન પર પોતે કેટલોક સમય બેસી શકે તે આસન સાધકે અભ્યાસ માટે પસંદ કરવું. તે પર સદગ્રપણે ટટાર બેસીને પરમાત્માનું ચિંતન કરીને પોતાના ધ્યેયનું અને સત્સકલ્પનું સ્મરણ કરવું અને ચિત્તને સહેજે આકર્ષક લાગે એવે સ્થાને તેને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એકાગ્ર કરવા માટે બાહ્ય સાધનની કે વસ્તુની જોડણી ઓછી જરૂર રખાય તેટલી અભ્યાસમા જનવી સિદ્ધિ મળી શકે છે નાસિકાગ્ર, હૃદયનો મધ્યભાગ, બ્રૂમધ્ય, શ્વેતોચ્છ્વાસ, પ્રણવ નામગ્રપ, એ પૈકી કેઈ પર પણ ચિત્તની ધારણા કરી શકાય તો સદુ આમાથી કેઈ પર પણ ચિત્ત સ્થિર ન થઈ શકતું હોય તો દિશા, તારો, અગ્નિ, દીપક, ની નરણી ગોળ આકૃતિ, —એ પૈકી ગમે તે પર, સધાય તે પર, ચિત્ત સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ ન બની શકે તો દિવ્ય ગુણોનાના પુરુષની મૂર્તિનું અતરમા ચિંતન કરવું. તે પણ ન

કરી શકાય તો તેનું ચિત્ત તૈયાર કરીને તે સામે રાખી તેના બ્રુમધ્ય પગ પોતાની દૃષ્ટિ સ્થિર કરવી સાચું ચિત્ત ન થોડું તો ધ્યાનાભ્યાસ માટે અસાધ્ય આપણી પાતતા નથી એમ સમજીને સાધકે સત્સંગ વધાવે, સત્પુરુષોના ચરિત્રો વાચવા, તેમના ગુણોનો વિચાર કરવો, એ ગુણોનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, પ્રગટ નામજપ કરવો પ્રાર્થના અને સ્તવન વડે ચિત્તની શુદ્ધિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ શ્રેયનો માર્ગ છોડીને અવિવેકી બનવું નહીં આ જાતનું પોતાને યેડ્ય સાધન કરતા કળતા ચિત્તમાં એકાગ્રતા સાધવાની શક્તિ આવશે ઉદ્ધતાતા અને ઉદારતાથી કર્તવ્યો કરતા કરતા પણ માણસના ચિત્તનું ચાચદન એાણુ થાય છે અને તેની સુષ્ઠ શક્તિઓ જાગ્રત થાય છે અને વખત જતા તે અભ્યાસ માટે લાયક બને છે

ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની આપણને ટેવ ન હોવાથી તે શરૂઆતમાં

પ્રથમ સ્થિર નહીં થાય જે વસ્તુ સકલ્પ

સાક્ષીવૃત્તિની વિચાર કે ગુણ પર આપણે ધારણા કરી હોય

આવશ્યકતા સાથી ચિત્ત ફરી ફરીને ચળશે તે વખતે તેને

નામ પર સ્થિર રવાનો પ્રયત્ન કરવો સાચું

સ્થિર ન થાય તો મનમાં ને મનમાં મનન કે સ્તોત્ર બોનન માંડવું

અને તેના અર્થમાં જ લાવમાં તેને તન્મય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો આ

પ્રયત્નથી પણ ચિત્ત એકમિત્ર ન થાય અને તે ફરી ફરીને સકલ્પ

વિષય પર ચડતું હોય તો તેને એકમિત્ર કરવાનો આશ્રય તે વખત

પૂરતો છોડી દેવો પરંતુ સાધકે પોતાની સ્થૂળ મેકક એટલે કે પોતાનું

આસન અને પોતાનો સકલ્પ છોડના નહીં ચિત્ત જેમ તરંગાકર

થાય તેમ તેને થના દેવું. પણ તેજ વખતે તે દરેક તરંગને

ઓળખનારી એક જાગ્રત અને સાક્ષીવૃત્તિ નિર્માણ કરવી ચિત્તના

દરેક તરંગ પર, ચિત્તની ગતિ પર, તે સાક્ષીવૃત્તિનો પહેરો નહે

એટલી તે વૃત્તિ જાગ્રત હોવી જોઈએ કોઈકોઈ વાર આ સાક્ષીવૃત્તિ

તરંગની મંજલામાં સરી જાય કે ડમી જાય તોય આપણો મૂળ

સંકલ્પ તે વૃત્તિને ફરી ફરી જામન કરજે. તે સાક્ષીવૃત્તિથી બધા તગોનું નિરીક્ષણ કરવું આ રીતે ચિત્તની પ્રચલિત શક્તિની વહેંચણી થઈને જેમ જેમ સાક્ષીવૃત્તિની જાગૃતિનું અખંડિતપણું રહેવા માંડજે અને જેમ જેમ ચિત્ત તે વૃત્તિથી જ ભરાતું જશે તેમ તેમ સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક તગોનું જોગ મદ પડજે, અને ક્ષીણ થતાં થતાં છેવટે આપોઆપ બધ પડજે. તે બધ પડના જ સાધક ફરી પોતાના ચિત્તને મૂળ ધારણા પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ચિત્તને હમેશ કોઈ ને કોઈ રસ જોઈતો હોય છે. તે રસ મળે નહીં ત્યાં મુખી જોમાથી રસ મળે એવા વિષયને તે ચિત્તશક્તિની ઝોંઘા કરે છે. એ અવસ્થામાં તે સહેજે ચંચલ જાગૃતિ છે એમ લાગે છે. પોતાને જોઈતો રસ અને વિષય મળતાં જ તે સહેજે ત્યા તત્તમ થાય છે. આ તેનો ધર્મ ધ્યાનમાં લઈને આપણે તેને સાગ વિષય તરફ વાળવું જોઈએ અને ત્યાં એકાગ્ર કરવું જોઈએ ચિત્તની એકાગ્રતામાં મહાન શક્તિ ભરેલી છે. જ્ઞાનની પાઠળ એકાગ્રતાથી પડવાથી જ દુનિયામાં મહાન શોષો થઈ છે અને થાય છે આપણે પણ ગુદ ધારણા પર ચિત્તને કેંદ્રિત ફરી શરીરે તો આપણામાં મહાન શક્તિ જામન થશે. સૂર્યનાં કિરણોને વિશિષ્ટ કાચની મદદથી એક જગ્યાએ કેંદ્રિત કરવાથી એ જ કિરણોમાં જાળવાની શક્તિ પેદા થાય છે. પાણીનો ધોધ મનન એક સરખી વિશિષ્ટ ઊંચાઈ પરથી વિશિષ્ટ મન અને પ્રમાણમાં પડતો રહે એવી યોગ્યતા કર્ણથી તેમાંથી પ્રચંડ શક્તિ પેદા થાય છે. મુચારનું ગિરમીટ લાકડા પર એક જ ટેકાણે ફેરવ્યા કરવાથી લાકડામાં આરપાર છાણું પડે છે. એવી જ રીતે ચિત્તશક્તિને વિષયાકાર થઈને બહાર પડવા ન દેતાં એક જ ગુપ્ત સંકલ્પ પર કેંદ્રિત કરવાથી તેમની મદદન શક્તિ નિર્મોલ્લ થાય છે. મહત્ત્વની દૃશ્ય, વૃત્તિને કેંદ્રિત કરવા માટે જોડની તીવ્રતા અને સાનત્ય, વૃત્તિને બહાર ફેલાઈ જવા ન દેવાથી એટલે કે ચિત્તશક્તિનો અપચ્ચ ન થવા દેવાથી આપણી અંતઃશક્તિનો ચપેતો સંચય, વગેરે

અનેક કારણોને લીધે આપણા પ્રયત્નમાં આપણને સિદ્ધિ મળે છે. તેથી સાધકે આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈને અભ્યાસમાં ચીવટ રાખવી.

સાધકમાં શ્રેય નિષે કેવળ ઉત્કંઠા હોય પણ તેના પ્રમાણમાં અભ્યાસનું

બળ ઓછું હોય તો તેનામાં કેવળ વ્યાકુળતા વધવા

વ્યાકુલતા અને તેલુ લાગશે. ઉત્કંઠાના પ્રમાણમાં અભ્યાસ અને માર્ગ-

દર્શન ન મળવાથી વિવક્ષણ વ્યાકુળતા વધવાના

આપણા મતેના અનેક દાખલાઓ ઉપલબ્ધ છે. આ

માર્ગમાં ઉત્કંઠા જોઈએ, તીવ્ર ઇચ્છા જોઈએ, પણ ખોટી વ્યાકુળતાની

તેમાં જરૂર નથી. યોગ્ય માર્ગ મળે તો પ્રયત્નમાં કમરઠા વશ મળે છે

અને તેને લીધે ધીરેધીરે ઉત્કંઠાનું સમન થતું જ રહે છે, તે વચ્ચેની

સાથે જ સાધકનો આત્મવિશ્વાસ વધતો જાય છે. સાધન પરની શ્રદ્ધા હંદ

થાય છે અને વધતી જાય છે. તેથી સાધકે પોતાના ચિત્તનું, વર્તનનું

તેમ જ અભ્યાસમાં શા શા વ્યવસ્થા અને અનુભવો સાચા છે, તેનું હંમેશા

નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. વશ ન મળે તો હોય અને કેવળ ઉત્કંઠા વધતી

હોય તો પોતાને યોગ્ય સાધન મળ્યું નથી અથવા આશુ સાધનનો પ્રયોગ

કરી શક્યા નથી પોતાની પરિસ્થિતિ અને અંતરની સાર્વિકતા

નથી એમ તેણે સમજવું. અને વશ ન મળતાં ઉત્કંઠા ઓછી થતી જતી

હોય તો શ્રેય વિષેની પોતાની હઠી ઓસરતી હોવી જોઈએ અને

પોતાના ચિત્તને અંદરથી બીજા કશાનું આકર્ષણ હોતું જોઈએ એમ

સમજવું. આ રીતે સાધકે વખતોવખત પોતાના ચિત્તને તપાસી લેવું.

અભ્યાસમાં ગતિ ન થતા કેવળ વ્યાકુળતા જ વધતી હોય તો વિવેકથી

તેને ઓછી કરીને અભ્યાસમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો. સ્વતંત્ર રાખવો.

મનને સાંત કરવું થોડો સમય વિશ્રાંતિ લઈને ફરી અભ્યાસમાં લાગવું.

ચિત્તના પૂર્વ સંસ્કારોને કારણે અથવા તેની અશુદ્ધિને કારણે અભ્યાસનું

બળ ઓછું પડ્યું હોય તો તે વખતે પ્રાર્થનાનો ક્રમ રાખવો. હૃદયપૂર્વક

કરેલી પ્રાર્થનામાં પણ સામર્થ્ય છે. પ્રાર્થનાના તીવ્ર સંસ્કરણથી અશુદ્ધ

સંસ્કારોનું બળ ઓછું થશે ગુણ સંસ્કારો જાગ્રત થશે. તે દૃઢ થશે

જ્ઞાનનો ઉદય થશે. સદ્ગુણોમાં પ્રગતિ થશે. આવી રીતે આપણો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં તે વખતની પ્રાર્થના ને સ્તવન આપણને સહાયબૂત થશે.

આ પ્રયત્નથી આપણા ચિત્તમાં બળ આવ્યા પછી ફરી આપણે ધારણા સિદ્ધ કરવા પાછળ લાગી જવું. તેમાંથી વૃત્તિ અભ્યાસનાં વિષ્ણુ અગતી હોય તો ચિત્ત કયા કયાં જાય છે, શેમાં રહે છે, કયા વિષયમાં અગત્યતાં તત્ત્વ થાય છે, તેમાંથી ક્યારે, કેવી રીતે બહાર નીકળે છે, એ બધાની સાધકે તપાસ કરવી. તેનાં કારણો શોધવાં. કારણો મળ્યા પછી તે સ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે પોતાના જીવનવ્યવહારમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી અને શક્ય હોય તો તે કરી જોવો. કોઈની સોજનથી ચિત્તમાં વિષેષ થતો હોય તો એ સોજન ટાળવી. અભ્યાસને વખતે કંઈ ઇન્દ્રિયોના કયા રસો આડે આવે છે, કયા સંસ્કારો, કલ્પનાઓ કે ભાવનાઓ વિધરૂપ થાય છે તેની તેણે તપાસ કરવી અને તેમને વિવેકથી દૂર કરવાં. જીવનસિદ્ધિના માર્ગમાં એ રસો કેટલા નિષ્કાલક થાય છે તેનો વારંવાર વિચાર કરવો. મન નિર્મળ કરવું.

આપણને પોતાની અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને શુભ સંકલ્પ
 ધારણ કરતાં અને ત્યાંજ ચિત્તની બધી શક્તિઓ
 પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ કેદ્રિત કરતાં આવડતુ જોઈએ. તે કેદ્રિત થયા પછી
 તે સંકલ્પને મુખ્ય રાખીને તેને અગેના વિચારોની
 સ્ફુરણા થયા માંડશે તે સંકલ્પનો, ગુણોનો અને વિચારોનો પોતાની
 અને માનવ જીવનની ઉન્નતિની સાથે કેવો કેવો અને કેટલા પ્રકારે
 સંબંધ પહોંચે છે તે આપણા લક્ષમાં આવવા માંડશે. માનવી શુભધર્મ,
 સરકાર અને સ્વભાવ પર આપણે ધારણ કરેલા સંકલ્પનુ કેવું પરિણામ
 થશે તેની યથાર્થ કલ્પના આપણને સૂઝી આવે તો અભ્યાસથી
 આપણી પ્રજ્ઞા શુદ્ધ થઈ રહી છે એમ સમજવું. પરંતુ તેને અભ્યાસની
 પૂર્ણતા ન સમજતાં પ્રજ્ઞાને રૂપે અભ્યાસનું ફળ આપણને મળી રહ્યું
 છે એટલું જ તે પરથી આપણે સમજવું.

અભ્યાસમાં ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી આપણામાં કોઈ પણ
 અશુભ સ્મૃતિ ધ્યાનસમયે નહીં જોડે એવી ખાતરી
 વિશેષોની ચઢતી- સાધકે ન રાખવી અને એવી સ્મૃતિ જોડે તો
 કૂતરતી ગતિ તેથી ગભરાવું નહીં કે નિરાશ થવું નહીં અથવા
 તેમાંજ રમ્યા કરીને મગ્ન થવું નહીં આવે
 વખતે સાવધના ન છોડતાં તે સ્મૃતિને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેમ
 ન કરી શકાય તો તે સ્મૃતિની ગતિ કઈ બાજુએ છે તે જાણવું. તે
 સ્મૃતિ અંતરમાંથી જોડી છે કે કોઈ બાહ્ય નિમિત્તથી જોડી છે તે
 તપાસવું. એ સ્મૃતિ વૃત્તિનુ રૂપ ધારણ કરે છે કે કેમ તે જોવું.
 તેમાંથી પણ આવધપણે અભ્યાસ પર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો. તે પણ
 ન કરી શકાય તો ચિત્તનો પ્રવાહ કેવા કેવા રંગો ધારણ કરે છે
 તેના પર નજર રાખવી. આપણી સાવધના વિશેષ હોય અને
 સંકલ્પ પર આવવાની ચીવટ હોય તો ચિત્ત તે પ્રવાહમાંથી છૂટીને
 ફરી અભ્યાસ પર આગે. એવે વખતે ચિત્તમાં જોડનારી અશુભ સ્મૃતિની
 ગતિ, તેની અચ્ચલતા, વધના પ્રમાણમાં છે કે ઊતરતા પ્રમાણમાં છે એ

સાધકે તપાસી જોવું. ચિત્તમાં બેઠતી સ્મૃતિનું વૃત્તિમા સ્થળપણે થતું
સ્પર્શર; પછી તેની ક્ષણિકતા કે દીર્ઘતા; તેની મંદતા કે તીવ્રતા; તેમાથી
બેઠતા બીજા સંકલ્પવિકલ્પ; સાર પછી તેમાથી જ એક એકથી
વધારે અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો ચિત્તમાં ચનારો હોવા; તેને લીધે થનારી
બાકુળતા; તે બાકુળતા પરથી સ્થૂળ વિષયો તરફ ચિત્તને થતું
ઓછુંવતું આકર્ષણ; અને છેવટે એ બધામાંથી ચિત્તને અભ્યાસ પર
લાવના માર્ગે કરવો પડતો ઝાઝોવતો પ્રયાસ—એ બધા પરથી
આપણા ચિત્તની અવસ્થા કેવા પ્રકારની છે અને વૃત્તિઓનું જોર વધી
રહ્યું છે કે ઓસરી રહ્યું છે, તે સાધકે ઓળખી શકે છે. અશુદ્ધ
વૃત્તિઓની વધતી જતી તીવ્રતા, કે વિવિધતા, તે જ પ્રમાણે તેમની
સાથે થતી ચિત્તની તદ્દાર્કરતા અને સ્થૂળ વિષયો તરફનું આકર્ષણ,
એ બધા પરથી વૃત્તિઓની ગતિ વધવા તરફ છે અને અભ્યાસને
પ્રતિબંધક છે એમ જાણવું. અને સ્મૃતિરૂપે વૃત્તિ જાગ્રત થવા પછી
ચિત્ત તેમા જ રમ્યા ન કરે, તેના પ્રવાહમાં ન તણાય અને જલદી
સાવધ થઈ પોતાના સાધનમાં લાગી જાય તો અશુદ્ધ વૃત્તિઓ ક્ષીણ
થવાના, અસ્ત પામવાના, માર્ગ પર છે એમ સમજવું. એ જ
અભ્યાસથી તે વધુ ને વધુ ક્ષીણ થતી જશે એવો વિશ્વાસ તેણે
રાખવો. અભ્યાસકાળમા ધારણ કરેલા સંકલ્પ સિવાય બીજી સારી

નરમી બને પ્રકારની વૃત્તિઓ કે સંસ્કારો ચિત્તમા જાગ્રત થવા કરે
. પણ અભ્યાસની દૃષ્ટિથી તે બને બાધક જ હોય છે. ધારણ કરેલા
સંકલ્પ સિવાય અથવા તે સંકલ્પમાં દૃઢતા આવી શકે એવા બીજા
ઈ સંકલ્પ કે વૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ પણ સારી કે નરમી વૃત્તિની

સંસ્કારની જાગૃતિ અભ્યાસને સહાયક થઈ શકતી નથી. તેથી
જ્ઞાનામાં કઈ વૃત્તિઓ બેઠે છે તે સાધકે ઓળખવું જોઈએ. ધ્યેયને
તે હેતુકે, તેને માટે યોગ્ય સાધનમાર્ગ, અભ્યાસ વિશે જ્ઞાન પ્રપ્ત-
તિતા અને આવધતા વગેરે બાબતો જે પ્રમાણમાં સંધકમાં હોય તે
માધ્યમાં તેને વહેણે કે મોડો પોતાના પ્રયત્નમાં યત્ન કરે છે.

સાધકને બહારની બાબતો કરતાં અભ્યાસમાં તેના પોતાના પૂર્વ સંસ્કારો અને ટેવો જ વધારે બાધક થાય છે. ઘ્યેય વિષે જાગૃતિ ધારણ કરેલા સંકલ્પ પર સ્થિર ન રહેતા ચિત્ત સાથી અજ્ઞાનતા ગમે સારે કંટાઈ જઈ એક વિચાર પરથી બીજા પર ને બીજા પરથી ત્રીજા પર, એવી રીતે વિસંગતપણે જતાં જતાં ક્યાંક હમેશની ટેવના કોઈક પશુ રસાનુભવની સ્મૃતિમાં રમમાણુ થાય છે અને ત્યાં જ લીન થઈ શાંત થાય છે. તે તેમાંથી થોડુકે બહાર નીકળ્યા પછી સાધક સાવધ થાય છે. તે ફરી પોતાના ચિત્તને પહેલી ધારણા પર કેન્દ્રિત કરવાના પ્રયત્નમાં લાગે છે. આવો પ્રકાર ઘણી વાર થતાં તેમાંથી જ એકાગ્રતા સધાય છે અને તે હીર્ષકાળ ટકે છે. આવી રીતે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં સાધકને યશ મળવા લાગે છે અભ્યાસમાં થોડી ગતિ થવા લાગ્યા પછી તે રોજ કર્યા વગર તેને ચેન પડતુ નથી. એટલે તેને તેમાં આગળ જતાં આનંદ થવા મળે છે. આ સ્થિતિ પશુ વિક્ષેપરહિત હોતી નથી. નિદ્રા ને તપ્ત દૂર કરીને, પૂર્વસંસ્કારોનું બળ ઓછું કરતો કરતો ને ચંચળતા કાઢી નાખતો નાખતો સાધક આગળ જાય તોપણ તેના ચિત્તમાં કોઈ વખતે પૂર્વસ્મૃતિ કે સંસ્કારો જાગ્રત થાય છે. અભ્યાસમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા પછી આ ફરીગું ને તે કરીશુ, એવા જાન જાનના સંકલ્પવિકલ્પો ચિત્તમાં જાગવા મળે છે. તે અભ્યાસમાં ચચલતા લાવે છે. તેમને પશુ હક્ષત્રીને સાધક આગળ વધે છે. ધ્યાનમાં સ્થિતતા આવે છે. જાગૃતિ આવે છે. પ્રજ્ઞા પ્રખર થાય છે. સ્ફૂર્તિ ને પ્રસન્નતા લાગવા મળે છે. ઇન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મ ચક્રિતઓ જાગ્રત થવા મળે છે. મેદુદડ (કેરોડ)માંથી પ્રગટ અને સ્ફુરણુ ચાતુ છે એમ લાગવા મળે છે નાડી-સ્ફુરણુ, મદ આમોચ્છવામ, યક્ષય, ધ્વનિ, સ્પર્શ વગેરેના જાનજાનના, પહેલા કદી ન થયેલા, સૂક્ષ્મ અને સુખદ અનુભવો થવા મળે છે. વાણીમાં સ્ફૂર્તિ અને તેજસ્વિતા આવે છે શરીર હવડું લાગવા મળે છે. આવી રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને તીક્ષ્ણતાને લીધે પાંચે વિધેયોના

જુદી જુદી જાતના સૂક્ષ્મ અનુભવો સાધકને થવા લાગે છે. આ અનુભવો પૃથ્વી આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો શુદ્ધ અને તીવ્ર થઈ છે અને તેમની વધતી જતી બંધી શક્તિઓનો ઉપયોગ આ જ અભ્યાસમાં કર્યા કરીને આપણે આગળ જવાનું છે એમ સાધકે સમજવું જોઈએ અને અભ્યાસને વિષે વિશ્વાસ રાખીને તેને વધારે વેગ આપવો જોઈએ. તેમ સમજવાને બદલે એ અરૂપ અનુભવ અને શક્તિના મોહમાં જો સાધક પડે અને તેમાં રમવાણુ થાય તો તે અભ્યાસમાં આગળ વધી શકશે નહીં. એ સ્થિતિમાં તેના શબ્દમાં માધુર્ય આવીને થોડી શબ્દસિદ્ધિ પણ તેને પ્રાપ્ત થાય. તેજમાં તેજ આવીને તેનો પ્રભાવ પણ પડવા માટે કદાચ શક્તિસંચરણ પણ તેને સિદ્ધ થાય. પણ આ પૈકી કશામાય તેનું સાચું કદ્યાણુ નથી. અભ્યાસની દૃષ્ટિથી આ બધા વિશેષ છે. એ શક્તિઓનો ઉપયોગ પોતાના પછીના અભ્યાસમાં કરવો એ જ સાધકનું કામ છે. તે માટે તેણે સતત જાગ્રત રહીને કાર્ષ્ણ્ય પણ જાળવવા મોહમાં ન ફસાવું જોઈએ. વિશ્લેષને ઝોળખીને તેણે તેમને કાર્ષ્ણ્ય પણ સંલેગોમાં ટાળવા જ જોઈએ. તેમાં તન્મય થવામાં કે તે દ્વારા પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં આપણું કદ્યાણુ નથી એમ સમજીને એવે વખતે સાધકે સંકલ્પસિદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ અને સાત્ત્વિકતા પર જ પોતાનું લક્ષ્ય સ્થિર રાખવું જોઈએ, અને બાકીની બાબતો વિષે વૈરાગ્યવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. ધ્યાનાભ્યાસમાં જો સાત્ત્વિકતા લાગે તે પૈકી જેટલી પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ટકે તેટલી જ ખરી સાત્ત્વિકતા છે એમ તેણે સમજવું જોઈએ; અને તે સાત્ત્વિકતાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરતી વખતે ધ્વનિ, પ્રકાશ વગેરે સૂક્ષ્મ ચિહ્નોનો અનુભવ ન થાય તો તે વિશે સાધકે ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. કેમ કે તે ચિહ્નો એ ખરી સાત્ત્વિકતા નથી, પણ પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મ શક્તિઓનાં અને તેમની તીવ્રજ્વાળાં લક્ષણો છે. તે સાત્ત્વિકતાનાં લક્ષણો નથી તેમ જ એવી જાતની તીવ્રજ્વાળાં સાધવી એ તેનું ધ્યેય નથી. દિવ્ય કે અદ્ભુત લાગના કાર્ષ્ણ્ય પણ કેવળ અનુભવને કે શક્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં તેની સાથે સાથે આપણા અરાગ સંસ્કારોનું જોર

ઓછું થઈ આપણી સાત્ત્વિકતા વધે છે કે નહીં તે જ તેણે જોવું જોઈએ. આપણી ધારણાનો હેતુ એ છે. આપણો શુદ્ધ સંકલ્પ વ્યવહારમાં પણ જામન રહી શકે છે કે નહીં અને આપણી સ્વખલ્લ્યા પશુ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતી જાય છે કે નહીં તે તરફ તેણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. આ અભ્યાસમાં સાધન અને સાધ્ય બંને તરફ સતત ધ્યાન આપવું પડે છે. ધ્યાન કરતાં કરતાં સાધકના ચિત્તની સ્થિતિ નિત્ય બદલાતી જાય છે. તે વખતે તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં મૂળ કરણ પર, તેનાં ગોલકો પર સૂક્ષ્મ પરિણામો થાય છે. એને લીધે પૂર્વે જેની કલ્પના પણ ન હોય એવું અનુભવો થવા માંડે છે. તેમાંની કોઈક અદ્ભુતતાને લીધે સાધકનું ચિત્ત તેમાં જ રમણીય થવા લાગે છે. એ જ દિશામાં શક્તિનો વિકાસ સાધવને સંકલ્પ ધારણ કરીએ તો જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મતા અને શક્તિ વધરી શકાય છે. ધ્યેયનું વિસ્મરણ થાય એવવા તે પર દૃઢ રહી ન શકાય તો સાધક એવા આકર્ષણમાં ફસાય છે. જિજ્ઞાસાને લીધે પણ કેટલાક એ દિશામાં જાય છે. પરંતુ આ અભ્યાસ ચિત્તની સ્વાધીનતા માટે છે અને સ્વાધીનતા માનવતાની પૂર્ણતા માટે છે એ વાત જે દૃઢપણે સમજીએ હોય અને સમજીને જેને એનું કદી વિસ્મરણ થવું નથી તે કોઈ પણ આકર્ષણમાં કદી ફસાશે નહીં.

તે પરિણત થવાથી તેમને જ આધારે ખીજી ભાવનાઓનો પણ ઉદય થશે અને એ ભાવનાઓ પણ કર્મમા પરિણત થવા માંડશે આવી રીતે સદ્ભાવના, સત્કર્મ અને સદ્ગુણ વડે આપણુ જીવન ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ થતુ જશે આપણા જીવનના બધા બ્યવહારોની શુદ્ધિ થશે અને તે બધાનુ પરિણામ જ્ઞાતિને રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થશે આ ગ્થિતિ સિદ્ધ કરવા માટે સાધકે ધ્યાનના અભ્યાસની સાથે જ પોતાનુ વર્તન અને જીવન વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સત્કર્માચરણ આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ આવી જાતના પ્રયત્નથી આપણી અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો સપૂર્ણ નાશ થશે કે નહીં તે આપણે આત્મે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શક્યા હોઈએ તોપણ એટલુ તો આપણે યોગ્ય કહી શકીએ કે, આ પ્રયત્નથી આપણી અશુદ્ધ વૃત્તિઓ એટલી ક્ષીણ થશે કે તે આપણને ઈર્ષ્ય પણ અયોગ્ય માર્ગ તરફ કદી પણ ખસકી જઈ શકશે નહીં અથવા તેમની કશી પણ મારી અસર આપણા પર થશે નહીં. આદર્શી વાત આ જીવનમા આપણે સાધી શકીએ તો બસ છે આપણામા રહેલી અશુદ્ધિ નાશ પામે બધી વૃત્તિઓને આપણે યોગ્યબી શકીએ, તેમની ઉત્પત્તિ, ગ્થિતિ અને લયનો ક્રમ આપણે સમજતા થઈએ, આપણુ ચિત્ત આપણા કાબૂમા આવી જાય અને હમેશ કાબૂમા રહે, સદ્ભાવનાઓ જાગૃત થાય, તેમનો વિકાસ થાય અને આપણે તેમને સત્કર્મમા પરિણત કરી શકીએ, અને આવી રીતે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણો સાથે પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ આપણામા થાય તો જીવનમા ખીજુ કશુ સાધવાતુ ગ્રહે નહીં. બધા અભ્યાસનો સાર આ જ છે

અભ્યાસ કરનાર માધકમા અનેક પ્રકારના ક્ષોભોની જરૂર હોય છે.

તેનામા તાન્ત્રમ્ય, પ્રસંગ યોગ્યબીને વર્તનુ અને ઈર્ષ્ય

અભ્યાસની સિદ્ધિ પણ પ્રસંગમાથી યોગ્ય માર્ગ શોધી કાઢવો, એ પણ

ચુલ્લોની અત્યંત જરૂર છે. તેુ ચિત્ત સ્વાધીન

રહેવા માટે એકાગ્રતા, શુદ્ધતા, દૃઢતા, કોમલતા અને સ્થિરતા, એ

ચિત્તની અવસ્થાઓ તેને સિદ્ધ થવી જોઈએ. તે સિદ્ધ કરવા માટે

ચિત્તવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ, કેન્દ્રીકરણ, ભુદે ભુદે ડેહાણે સયોજન અને એમાંથી કઈ બાબતની ક્યારે કેટલી જરૂર ■ તે તેને ઓળખનાં આવડવું જોઈએ. ઓળખ્યા પછી તે પ્રમાણે કરવાનું સધવું જોઈએ. ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન, અનુસંધાન અને અનુસીક્ષન - એમાંથી દરેક બાબત આવશ્યકતા મુજબ તેને કરતાં આવડવી જોઈએ. વૃત્તિને દૃઢપણે ક્યારે ધારણ કરવી, તેને ક્યારે છોડવી, એક વૃત્તિમાંથી ચિત્તને બીજી શ્રેષ્ઠ વૃત્તિ પર કેવી રીતે ચલાવવું, સંકલ્પને દૃઢ કેમ કરવો, તેને બીજા સંકલ્પમાં નિશ્ચીન કેમ કરવો વગેરે બધી બાબતો સિદ્ધ કરવા માટે સાધકને ઉપર જણાવેલા ગુણોની ધણી જરૂર છે.

અને કર્મમાં, પોતાનું ચિત્ત સ્વાધીન રાખવાનો આપણે અભ્યાસ હોવો જોઈએ.

દરરોજના જીવનમાં જ જે ચિત્તની શુદ્ધિ, તેની સ્વાધીનતા, તેમ જ સદ્ભાવનાઓનો અને સદ્ગુણોનો વિકાસ સાધી શકતો હોય તેને આસનરથ ચર્ધને ચિત્તને કોઈ એક શુભ સંકલ્પ પર ખાસ કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર નથી. સાત્ત્વિકતાથી નિરહંકારપણે, પોતાના માનવી કર્તવ્યો જે સદુજ્જવણે કરી શકતો હોય અથવા કર્તવ્યકર્મો કરતા કરતા આ સ્થિતિએ પહોંચવાની જેને પોતા વિષે ખાતરી હોય તેને આને માટે આવી જાનના અભ્યાસની જરૂર નથી. ચિત્તની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કર્યા વગર માનવતા સાધ્ય ન થઈ શકે, એ વાત માત્ર તેને પૂરેપૂરી સમજાયેલી હોવી જોઈએ. અમુક એક વિશિષ્ટ પ્રકારના સાધનનો આશ્રય ન રાખતાં સાધ્ય વિષે અને સાધનની નૈતિકતા અને સરળતા વિશે આશ્રય હોવો જોઈએ. દરરોજના ચાતુ વ્યવસાય-શાળા જીવનમાં જ કોઈ પણ વિશિષ્ટ સાધન કર્યા વિના પણ પોતાના માનવી કર્તવ્યો પમિત્રતાથી, સરળપણે અને નિરહંકારતાથી જે પાર પાડી શકતા હોય તેઓ નિઃસંશય ધન્ય છે.

૯૫ અવસ્થાનું શોધન

પાઠના પ્રકરણમાં માનવતાની દૃષ્ટિથી ચિત્તસ્વાધીનતાની કેટલી જરૂર છે એ બતાવ્યું છે. આવી સ્વાધીનતા મેળુમે અલિપ્ત સ્થિતિ ખાસ અભ્યાસ કરીને અથવા હમેશના જીનમાં જ અત્યંત વિવેકથી અને સાવધપણે વર્તીને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ તે પ્રાપ્ત કર્યા વગર માનવી જીવન ઉત્તમ થાય એ શક્ય નથી, એ વાત આપણે ચોક્કસ સમજી રાખવી જોઈએ. ચિત્ત હમેશ સ્વાધીન ગૃહે તે માટે એકાગ્રતા, સ્થિરતા, દૃઢતા અને શુદ્ધતા એ ચાર મુખ્ય મિદ્ધિઓની આવશ્યકતા છે. પાઠના પ્રકરણમાં મુસવેલા અભ્યાસથી આપણે તે સાધી શકીએ તો તે હાગ ચિત્તને સ્વાધીન રાખવાની શક્તિ આપણામાં આવે. જરૂર પડે ત્યાં ચિત્તરત્તિઓનો નિરોધ કરવાનું અને

છે. અર્થાત્ તે વિવેકયુક્તા હોય છે. ચંચલતાને યોગ્ય વખતે શેષીને ચિત્તને યોગ્ય ઠેકાણે વાળવાનો ભાવ પણ આ વૃત્તિમાં હોય છે. આવી રીતે અનેક મહત્ત્વની વૃત્તિઓ મળીને તે એક વૃત્તિ બનેલી હોય છે. તે વૃત્તિનું આ અભ્યાસમાં વારંવાર કામ પડવાથી તે દૃઢ થાય છે. તે બધી વૃત્તિઓને, બધા મુજોને, બધાં કર્મોને, બધા વ્યવહારોને તેમ જ ચિત્તના બધા ફેરફારોને જાણે છે, પણ પોતે કયાંયમાં રમમાણ થતી નથી, કયાંય તત્ત્વ થતી નથી તે તદ્દખતાને ઝોળખે છે પણ પોતે તદ્દપ થઈને રહેતી નથી. બધાને ઝોળખીને અને પારખીને બધાંથી અભિપ્તપણે, સાવધપણે સતત કાર્ય કરનારી તે વૃત્તિ છે. જેમ જેમ તે જાગ્રત, સ્થિર, અને સૂક્ષ્મ થતી જશે તેમ તેમ તેના નિરીક્ષણ-પરીક્ષણમાંથી, તેના મૃદાકરણમાંથી કોઈ પણ વૃત્તિનો એક અંદા પણ છૂટશે નહીં. અને એટલું ક્યાં પહોં પણ તે બધાંથી અભિપ્ત રહેશે. તે સાધકને કોઈ પણ કર્મમાં ભાવ જુલવા ન દેતાં તેને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખીને સુખદુઃખ, આસાત્પણા અને રાગદ્વેષથી અભિપ્ત રાખશે. જીવનના દરેક કર્મમાં તે તેની સાથે રહીને તેને ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર રાખશે. આ રીતે અભ્યાસકળો અને વ્યવહારસમયે તે હંમેશા તેના ચિત્તમાં હશે, અને વખત જતાં તેના સ્વભાવ બની જશે.

આવી રીતનો અભ્યાસ કર્યા વિના પણ વિવેકી, સાવધ અને સંયમી માણસ કેવળ વ્યવહારમાં વર્તીને પણ આ પ્રકારની અભિપ્ત અને જાગ્રત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. નિત્ય આસનરસ થઈ અભ્યાસ કરનારાને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી. જેનો ચિત્તશુદ્ધિ અને સદ્વર્તન પર ભાર છે, જે કોઈ પણ કાર્યના હેતુને અને પરિણામને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને બધી જાણથી વિચાર કર્યા વગર તેને શરૂ કરી નથી, જે દક્ષતાથી, તત્પરતાથી અને જ્ઞાનપૂર્વક કાર્ય કરતાં અને કાર્યને અંતે લાભહાનિ પૈકી કોઈ પણ પરિણામ આવનાં પોતાનું સાવધ-પણું ગુમાવતો નથી, અને બ્યવસ્થિતપણે કર્મમાં રહીને જે નિરહંકારપણે વર્તન કરે છે તેને પણ અભિપ્તતાની આ જામિકા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ

ભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા વગર સાવધપણે, ઉદ્ધરતાથી, દક્ષતાથી અને વિવેકપૂર્વક કોઈ પણ વર્તી ન શકે. સંયમી જીવન સિવાય તે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. કર્મેન્દ્રિયોના, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના, કે ચિત્તના કોઈ પણ સારાનરસા વેગમાં તન્મય થઈને તેમાં જ તણાઈ જનારને આ અવસ્થા સાધ્ય ન થઈ શકે. બધી સદ્ભાવનાઓનો અને સદ્ગુણોનો યોગ્ય મેળ સાધીને તે અવસ્થા જાગૃત રાખવી પડે છે. જીવનની દૃષ્ટિથી આ અત્યંત મહત્વની અવસ્થા છે.

પરંતુ કોઈ સાધકને ચિત્તની નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સુધી પહોંચીને તેની બધી અવસ્થાઓનો શોધ લેવો હોય તો તેને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા ચિત્તસ્થિરતાનો અભ્યાસ વધારવો જોઈએ. તેથી ચિત્તની સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ અવસ્થાઓનું તેને જ્ઞાન થશે. ચિત્ત સ્થિર કરવાનું સાધકને સિદ્ધ થાય તો તે અવસ્થાને જાણનારી એક વૃત્તિ તે વખતે પ્રયત્નથી તે જાગૃત કરી શકશે. ઉપર વર્ણવેલી અક્ષિપ્ત સ્થિતિનો કેવળ સાક્ષિત્વનો જ ભાગ એ વૃત્તિમાં રહેશે તે લગભગ તદ્દસ્ય અવસ્થા જ હશે. એ જ વૃત્તિનું અનુસંધાન સતત રાખવામાં આવે તો તે એક સ્વતંત્ર વૃત્તિ તરીકે દૃઢ થઈ શકે છે. તેને જ કોઈ સાક્ષી અવસ્થા કહે છે. પણ સાધકને એથી આગળ જવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ચિત્તના બધા સંકલ્પો, બધા વિચારો છોડી દેવા જોઈએ. અને ચિત્તને નિઃસંકલ્પ અને નિર્વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચિત્તમાં બેઠેલા કોઈ પણ સંકલ્પ કે વિચાર પર ચિત્તને કેન્દ્રિત કે સ્થિર ન કરતાં જે સંકલ્પ કે જે વિચાર આવે તેનું કેવળ સાક્ષિત્વ સાધવાનો અને તેને દૃઢ કરવાનો તેણે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વખત જતાં સંકલ્પોને અને વિચારોને ચિત્તમાંથી ગતિ કે પ્રેરણા મળવાનું બંધ થતાં તે ધીરે ધીરે મંદ થતા જશે અને આગળ જતાં આપોઆપ બંધ પડશે અને કેવળ સાક્ષિત્વનો ભાવ માત્ર રહેશે. આવી સ્થિતિમાં ચિત્ત કોઈ પણ પાછલા સંકલ્પને સ્પર્શ કરતું નથી અને આગળ પણ કોઈ સંકલ્પને ધારણ કરી શકતું નથી કે તેના પર કોઈ પણ સ્પન્દ બેઠે.

નથી. કોઈ પણ સંકલ્પને કે વિચારને ચિત્ત ધારણ કરી રાકતું નથી એમ થયા પછી સાક્ષી વૃત્તિને કોઈ કાર્ય ન રહેવાથી સાક્ષિત્વનો ભાવ પણ ચિત્તમાં રહેશે નહીં. કોઈ પણ વૃત્તિ ઊઠતી નથી એટલે સાક્ષિત્વ પણ રહેતું નથી. આ જ ચિત્તની લયાવસ્થા, આ સ્થિતિ સાધવામાં સાધકનો જે મૂળ હેતુ કે સંકલ્પ હોય તે પ્રમાણે તે આ અવસ્થાને મહત્ત્વ અને નામ આપશે. ચિત્ત સંકલ્પવિકલ્પરહિત થાય, તેના પર કોઈ પણ સંકલ્પ ઊઠે નહીં, એટલે જ જેનો હેતુ હોય તે આ સ્થિતિને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા કહેશે. ઈશ્વરનું ચિત્તન કરતાં કરતાં જેના ચિત્તનો લવ થયો હશે તે આ જ સ્થિતિને તદ્દુપના કહેશે. અને ચિત્તનો લવ થયા પછી તે સ્થિતિમાં દૈતનું લાભ નષ્ટ થયેલું હોવાથી તેને જ કોઈ અદૈતાનુભવ કહેશે. આ રીતે કોઈ પણ સાધનથી ચિત્તને પ્રાપ્ત થયેલી લયાવસ્થા મૂળ હેતુ, સંકલ્પ અને વિચારસરણી અનુસાર જુદી જુદી અવસ્થા તરીકે જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે. પણ આ બધામાં સાચી વાત એટલી જ કે એ સ્થિતિમાં ચિત્ત નિર્વ્યાપાર થયેલું હોય છે, અને આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં બધાની એક જ એટલી મોક્ષની અભિયાન હોય છે.

ઉપર જે ચિત્તલયનો ક્રમ બતાવ્યો છે તે ચિત્તના સંકલ્પવિકલ્પ બંધ પાડવાના અભ્યાસનો છે. ઈશ્વરચિત્તન કરતાં કરતાં જેમના ચિત્તનો લવ થાય છે અથવા દૈતના લાભનો લોપ કરીને જેના અદૈતાનુભવ માટે ચિત્તનો લવ સાધે છે તે દરેકની વિચારસરણીમાં, ધારણામાં, સંકલ્પમાં અને હેતુમાં થોડાંક ત્રુટી ફરક હોવાથી તેમના અભ્યાસક્રમમાં એટલા પ્રમાણમાં ફરક હોય છે. પરંતુ છેવટની બાગત જે લયાવસ્થા તે બધાની એક જ હોય છે. એ લયાવસ્થા કોઈએ એકેએક વૃત્તિના કે સંકલ્પના ચિત્ત પરના સ્પન્દે ચાત પાડતાં પાડતા અને કોઈ પણ નવા સંકલ્પને કે વિચારને ધારણ ન કરતાં ચિત્તને નિર્વિચાર કરીને સાધેલી હોય છે; તો કોઈએ લાવપૂર્ણતાથી કોઈ એક જ પરિત્ર સંકલ્પ પર ચિત્તને ચપ્પીને તેને પૂર્ણ ઉત્તેજિત

કુવાથી તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે તે નિર્માણ થયેલી હોય છે. પણ એ બધાનો અંત ચિત્તની લગાવરચામાં થાય છે એ વાત ખરી. અને તે સાધ્યા પછી આપણો હેતુ પાર પડ્યો એમ દરેક માર્ગનો સાધક માને છે.

આ પ્રકરણમાં જ અલિપ્ત અવસ્થાનો કેવળ સાક્ષિત્વનો ભાવ લઈને તે જ વૃત્તિને દૃઢ કરવા વિષેનો ઉલ્લેખ સાક્ષિત્વ અને તે પરથી આવેલો છે. કેટલાક સાધકો એ જ સ્થિતિને માનેલી આત્મસ્થિતિનું મહત્ત્વ આપે છે અને તેનું અનુસધાન રાખીને શોધન તે જ વૃત્તિ બધો વખત ટકાવી રાખવા હચ્છે છે. આવી જાતના સાધકો ‘હું કેાણુ ?’ નો

પોતે જ બનાવેથી તે વૃત્તિના કે નિશ્ચયના આપણે કંઈ છીએ. તેને જ 'આત્મા' માનવો એમાં શ્રાંતિ છે. જે સાધકો આવી રીતે વિચાર કરે છે તેઓ આ શ્રાંતિમાંથી છૂટી જાય છે. જેઓ પ્રથમથી જ વિવેકથી આ સ્થિતિને ઓળખે છે તે જ્ઞાનિમા પડના જ નથી. પરંતુ એવાય કેટલાક સાધકો હોય છે કે જેમને પોતાના જીવનશરના તપનુ અને પરિશ્રમનું એ જ સર્વસ્વ કૃણ લાગે છે. તેને લીધે અથવા તો શ્રંધાપ્રમાણ, શ્રેયોનાં વચનોની ખોટી સમજણ, પોતાનો વૈરાગ્ય, નિરુપાધિકતા અને શાંતિ વગેરે કારણોને લીધે પોતાની માની લીધેલી 'આત્મસ્થિતિ' ને તપાસી જોવાનું તેમને સજાતું નથી કેટલાક વેદાંતીઓ આ અવસ્થાને ઉન્નત સ્થિતિની પહેલાંની સાદી કે તુર્યાવસ્થા કહે છે.

૫.૭૧ કહેલી ચિત્તની લયાવસ્થા પણ માનવતાની પરિસીમા નથી, એ આપણે લક્ષમાં લેવું જોઈએ. સર્વિકલ્પ, નિર્વિકલ્પ અવસ્થાનું અને નિર્વિકલ્પ, બંધી અવસ્થાઓ ઓળખનારા શોધન બને માનવ- માધકે તે અવસ્થાઓનો જીવનમા જરૂર એવી તાની મિદ્ધિ ચિત્તસ્વાધીનતા માટે અને અભિપ્તતા માટે કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે, એનો વિચાર કરીને તેનું મહત્વ

પામતો નથી, તે જ પ્રમાણે ચિત્તના લક્ષની બાબતમાં પણ સમગ્રતું જોઈએ. ચિત્તનો થોડા વખત માટે લય કરી શકાય, પણ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ નષ્ટ કરી શકાયો નહીં. તેથી ચિત્તની કોઈ પણ અવસ્થાને શાશ્વત ન માનવી; અને ચિત્તની અવસ્થાને જ ‘આત્મસ્થિતિ’ સમગ્રવાળા જીવમાં ન પાડવું. કોઈ પણ અવસ્થાના આગ્રહમાં પડ્યા વિના ચિત્ત સ્વાધીનતા સાધીને ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રવાહને જ આપણે શુદ્ધ કરવો જોઈએ. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા નિત્ય અને સતત થતાં કર્મોની શુદ્ધિ સાધવાનો આગ્રહ આપણે રાખવો જોઈએ. અને એવી જાનના આગ્રહપૂર્વકના દૃઢ પ્રયત્નમાં આપણી બધી વૃત્તિઓની અને આપણા નિત્યના વ્યવહારની શુદ્ધિ આપણે સાધી શકીએ અને તેને અનુરૂપ આપણો સહજ સ્વભાવ બને તો એ જ આપણી સહજ અને કાયમની સ્થિતિ રહી શકશે. હંમેશની આ જ પ્રકારની જીવનપદ્ધતિથી તેમાં કશી મુશ્કેલી નહીં રહે અને લાગશે પણ નહીં. આવી રીતે ચિત્તની સ્વાધીનતાથી તેની શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થમુક્ત જીવનવ્યવહાર આપણે સાધી શકીશું. માનવનાની આજ સિદ્ધિ છે.

ન કરતાં, અનેક શક્તિઓ અને સદ્ગુણોથી સંપન્ન થઈને તેમનો
અવનમર વિવેક અને જ્ઞાનપૂર્વક, સદ્ગુણોથી જામનપણે સદુપયોગ કરવો
પડે છે. એમાંજ અવનની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ છે, એમાંજ માનવતા છે.

x

x

તે અવસ્થામાં ચૈતન્યનો શિષ્યપણે બોધ થાય છે અથવા તે અવસ્થામાં જ તેની પ્રતીતિ થઈ શકે છે એમ કહેવું કે સમજવું એ તે અવસ્થાના શોધનની અને વિવેકની દૃષ્ટિથી જરામર લાગતું નથી આપણે પોતે જ ચૈતન્ય હોવા છતાં તે અવસ્થામાં આપણે જ આપણને બોધ કેવી રીતે થવાનો ? અથવા ચૈતન્યનો ભિન્નપણે બોધ થવાને આપણામાં જ બોધ લેનારો વળી બીજો તે વખતે કાણ નિર્માણ થયાનો ? આપણે જ આપણને બોધ, દર્શન કે આધ્યાત્મિક થાય એ સંભવનીય નથી એવા જ્ઞાની પુરુષે પોતાનો હેતુનો અભિપ્રાય આપ્યો છે

આપણે આપણાપાસીં, જેનતા વેણોદેશીં ।

આપણે મિલસી । હે કીરુ હોયે ॥ અનુભવામૃત ૩-૨૧

આપણે પોતે જ ‘આપણે’ હોવા છતાં તેમ ન સમજીને પોતાને શોધવા માટે દેશપરદેશ ફરતા રહીએ તો આપણે પોતે પોતાને પ્રાપ્ત થઈએ શું ? એમ સત જ્ઞાનેશ્વર પૂછે છે તેઓ પોતે યોગમાર્ગના સિદ્ધ હોવા છતાં તે વિષે આખરે અભિપ્રાય આપે છે -

પ્રત્યાહારાદિ માર્ગો । ચોળે જાગ ટેકિલે ચોળો ।

તો જાલ મિચે માર્ગો દિદાચા વાદુ ॥ અનુ ૧-૨૬

પ્રત્યાહારનો માર્ગ એટલે યોગમાર્ગ ચિન્માત્રનું જ્ઞાન કરી આપવાની બાબતમાં દિવસના ચક્રમાં પ્રમાણે છે અર્થાત્ તે દૃષ્ટિથી નિરુપયોગી છે. જે પોતે જ ચિન્માત્ર છે, જે સ્વસ્થ વેદ તત્ત્વ છે તેને બતાવવાનું કયા સાધનથી અને કોને બતાવવાનું ? તે બધી ઇન્દ્રિયો દ્વારા હમેશા પ્રકાશમાન થાય છે

સર્વોળે દેક્ષણા રવી । પરિ ભૈળે ઘટે કેવી ।

જે રડોઅસ્તુચિ ચવી સ્વય ઘેપે ॥ અનુ ૭-૧૧૫

સ્વયંસિદ્ધ સદૈવ પ્રકાશમાન અને બધાને પ્રકાશ આપનાર સૂર્ય પોતાના ઉદયઅસ્તનો અનુભવ કદી લાઈ શકે કે ?

સાઠી તિથા દિવસા । માર્ગો બ્રહ્મદા હોય જૈસા ।

જે સૂર્યાસીચિ સૂર્ય જૈસા । ઢોલ્લા દાવી ॥ શ્લુ ૬-૭૬

વર્ષના ત્રણેમાં સાડે દિવસમાં એક પણ દિવસ એવો છે શું કે તે દિવસે સૂર્ય સૂર્યને જોશે કે બતાવશે ? આ પ્રમાણે અનેક જ્ઞાની પુરુષોનો આ વિષેનો ખોતાનો છેવટનો અભિપ્રાય છે ચિન્માત્રની પ્રેરણાથી બધા કાર્યો ચાલેના છે અને તેને જાણનાર કોઈ જુદું તત્ત્વ નથી શરીર અને વિશ્વના પે તે હંમેશા પ્રકાશમાન છે એ તેમનો છેવટનો સિદ્ધાન્ત છે

આ મધ્યા પાઠથી આપણી ખાતરી થવી જોઈએ અને તે સાથે જ આપણે દૃઢતાપૂર્વક સમજવું જોઈએ કે વિશ્વશક્તિમાયી આટની પ્રગટ દશાએ આવેના ચૈતન્યનુ-ચિન્માત્રનું વધારે વધારે શુદ્ધ અને સ્પષ્ટપણે પ્રગીકરણ થતું રહેવા માટે માનવધર્મની આવશ્યકતા છે કેવળ ચિન્માત્રના મોઢા માટે કોઈ પણ સાધન છેવટ મુઠ્ઠી ઉપયોગી થઈ શકતું નથી. સાધનોનો ઉપયોગ ચિત્તશુદ્ધિ જુદિની સૂક્ષ્મતા, પ્રગલ્ભતા અને તીક્ષ્ણતા વગેરે વધારવા માટે થઈ શકે છે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી બાહ્યતઃ જડ દેખાતા અને જણતા શરીર અને વિશ્વમાં સર્વત્ર ચૈતન્ય તત્ત્વ કેવી રીતે ભરેલું છે એટલું જ નહીં પણ એક જ ચૈતન્ય તત્ત્વ પર વિશ્વનો પસારો કેવી રીતે પ્રતીત થાય છે અને તેમાથી જ સાક્ષાત્ ચૈતન્ય ક્રમશઃ કેવી રીતે પ્રગટ થતું આ પુ છે તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે તેજ પ્રમાણે માણસને પ્રાપ્ત થયેલી સકલ શક્તિની મદદથી તે જ પ્રગીકરણ ક્રમથી પણ કંઈક વિશિષ્ટ ગતિ અને નિયમથી કેવી રીતે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દશા પામે છે તે પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ આ બધું બરાબર ગમત્તને જે ‘અદ’ ને લીધે આ દ્વૈત આપણને લાગે છે તેની દૃઢતા ઓછી થાય અને વિશ્વ સાથે તેની સમગતના કેવળ માનવા પૂરતી ન થતા તે આપણા ખોતાના રોગના પ્રયત્ન આવરણમાં આવતા જોટથી સાધી રમવા તે માટે ચિત્તશુદ્ધિની અને સ્વચ્છતાની જરૂર છે ચિત્તશુદ્ધિ માટે યમનિયમ.

વિવેક અને સવચસીલતાની જરૂર છે. માનવજન્મમાં આજ વાત સાધવાની છે તે સાધવા માટે જે જે સાધનોની જરૂર છે તે બધાને માનવધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. આ દૃષ્ટિથી જોતા સાધ્ય અને સાધન એ બંનેમાં માનવતાનું દર્શન આપણને થવું રહેવું જોઈએ ભક્તિ-માર્ગનાં જુદા જુદા પ્રકારો, યોગ અને જ્ઞાનમાર્ગની જુદી જુદી પ્રક્રિયાઓ અને વિચારપ્રણાલીઓ, કર્મયોગનું બધું રહસ્ય અને કૌશલ (યોગ કર્મણ્ય મુક્તિયોગ) — એ બધાની મદદથી આપણે માનવતા તરફ પ્રયાણ કરતા રહેવું જોઈએ. તે 'પ્રયત્નમાં જ ચૈતન્યનું' વધારે ને વધારે શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ પ્રગટીકરણ થવું રહેશે. કેવળ લઘાવસ્થા સાધવાથી કે તેને વધારે સમય લંબાવવાથી ચિન્માત્રનો વિશેષ બોધ થશે નહીં કે માનવતાનું ધ્યેય સિદ્ધ થશે નહીં. માનવતાની વૃદ્ધિમાં જ ચિન્માત્રનું વધારે ને વધારે પ્રગટીકરણ થવું રહ્યું છે એવો આપણને અનુભવ થાય છે. આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા સંકલ્પપૂર્વક ચતાં રહેતાં કર્મોમાંથી તેનો જ પ્રકાશ બહાર પડે છે. આ માર્ગે આપણે આ પ્રમાણે જ આગળ વધતા રહીએ તો આપણાં શરીર, બુદ્ધિ અને મનમાં કપાળે જડતા, અજ્ઞાન કે મલિનતા રહેશે નહીં પણ આ બધામાં ચિન્માત્ર જ પરમ શુદ્ધપણે પ્રકાશે છે એવો આપણને સતત અનુભવ થશે માનવજન્મ આ શુદ્ધ બોધ માટે છે, આ સાક્ષાત્ અનુભવ માટે છે

ચિત્તના અભ્યાસથી તેની જુદી જુદી ભૂમિકાઓનું, અવસ્થાઓનું તેમ જ વૃત્તિના સ્પષ્ટથી માહિતે તેની તીવ્રતા, તેની પરંપરા, તેનું કર્મમાં થનારું પર્યાવસાન કે તેનો લઘ વગેરે બધા બેદો અને તેના આદિતો અને તે બધાની શાંતિ સુધીનું આપણને જ્ઞાન થશે તેમાંથી જ અભ્યાસદ્વારા આપણે ચિત્તની સ્વાધીનતા સિદ્ધ કરી હોય તો નિશ્ચયશક્તિમાંથી સાક્ષાત્ ચૈતન્ય સુધી આવેલું અને પછી કર્મમાં માનવરૂપે સ્પષ્ટ દશા પામેલું તે જ પ્રગટીકરણ વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરવામાં તે સ્વાધીનતાનો આપણે ઉપયોગ કરતા ગંહીય. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા લઘ કે સમાધિ અવસ્થા કરતા તે અવસ્થાના અનુભવનો અને તે

પ્રાપ્ત કરવામાં મળેલી શક્તિનો માનવતાના માર્ગમાં ઉપયોગ કરતા રહેવું એ અવસ્થા શ્રેષ્ઠ છે. અભ્યાસદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી સ્વાધીનતા અને જ્ઞાનથી પોતાના ‘અહં’ની શુદ્ધિ કરવાનું આપણને સિદ્ધ થાય તો આપણો અને વિશ્વશક્તિનો ભેદ નાશ પામશે. શ્રેષ્ઠ કરીને પણ વિશ્વના અનંત ભેદો કામગજ રહેશે. કારણ આ ભેદો જ વિશ્વના બાહ્ય રૂપ અને લક્ષણ છે. તે કામગજ ગ્રહે તોપણ તેમાં જ સ્વાર્થ, અજ્ઞાન, લાલસા, મહત્વાકાંક્ષા, મદ, મત્સર, અહંકાર, પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિનો નિરંકુશ લોભ વગેરેને લીધે જે ઉચ્ચનીચતાના અનેક ભાવો અને ભેદો માણસે નિર્માણ કર્યા છે, અને જે આજનાં અનર્થોનું સર્વાંશ કારણ છે તેનો નાશ કરવા માટે જોઈતી સમસ્તતા, તેટલીય સમભાવ આપણામાં અને વિશ્વમાં આપણે સાધવો જોઈએ તેમાં જ માનવતા છે. શક્તિનું અંતિમ, જ્ઞાનની અને પરમાત્માને સમર્પણ થવાની પરિસ્થિતિ, યોગની સિદ્ધિ અને કર્મનું સાફ્વજ્ય—અધુ કંઈ આ સમભાવમાં જ છે. પરમાત્મશક્તિ પર નિષ્ઠા રાખીને જે નિશ્ચયપૂર્વક આ ધ્યેયની પાછળ સાગશે તેને આ માર્ગમાં ધસ મળશે એ વિશે શંકા નથી.

ધ્યાનાભ્યાસ વિષે કેટલીક સૂચનાઓ

ધ્યાનમાર્ગે ચિત્તસ્વાધીનતાનો અભ્યાસ કરનારને કેટલીક સૂચનાઓ

આપવાની જરૂર છે. આ અભ્યાસ બહુ કષ્ટ
કેટલીક મુશ્કેલીઓ નથી તેમ જ સાવ સહેલોય નથી. એમાં પહેલી
બંને માર્ગદર્શકની વસ્તુ એ છે કે, સાધકને અભ્યાસ વિષે યોગ્ય અને
જલ્દ સમજણ હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી અભ્યાસ
વિષે નિશ્ચય જોઈએ. અભ્યાસનો ખરે હેતુ સતત
ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ધ્યાન સધાવા માડિ એટલે જ્ઞાનતંત્રીઓમાં
આવતી સૂક્ષ્મતાને લીધે કેટલાક રસાનુભવો આવવા લાગ્યા પછી સાધક
તેમાં જ રમવાનું થવાનો સંભવ હોય છે. કેટલેક વાર જૂલભરેલા
અભ્યાસને પરિણામે જ્ઞાનતંત્રીઓમાં થનારી વિકૃતિથી પણ કેટલાક
વિલક્ષણ આભાસો સાધકને તે કાળે થવા માડે છે. એવે વખતે સાધક
ને સાવધ હોય તો સારું; નહીં તો, આભાસોની વિલક્ષણતાથી યક્તિ
થઈને જૂલભરેલા અભ્યાસને તે એમ ને એમ આતુ રાખે છે. તેમાંની
જૂલ તેના ધ્યાનમાં જલદી આવી શકતી નથી પણ જેમ જેમ તે એ
જૂલભરેલા અભ્યાસમાં આગળ વધે છે તેમ તેમ તેને વિપરીત આભાસો
થવા લાગે છે. તે પરથી તેને પોતાના જૂલભરેલા અભ્યાસ વિષે ખાતરી
થાય છે. પણ ત્યાં સુધી દરેક જયતા આભાસોની તેને ટેવ પડી જાય
છે અને તેથી ચિત્તને જોડું વશણ પડી જવાનોય સંભવ હોય છે.
એવી સ્થિતિમાં અભ્યાસનું પહેલું વશણ અને ચિત્ત પર થયેલા સંસ્કારો
તે ઝટ બદલી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં તેના મગજમાં કાયમની
વિકૃતિ થવાનોય ભય હોય છે. માંડપણ આગ્યા છતાં અરુખ્યિતપણે
વેદાંત ગોળનારાઓ આવી જ કાઈ સ્થિતિમાંથી નિર્માણ થાય છે. તેથી

જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મતા વધવા માટે એટલે એ વિકાસની સાથે સાથે તેમની શુદ્ધિ પણ થાય છે કે નહીં એ સાધકે જાણવું જોઈએ. પોતાને થતા સૂક્ષ્મ અનુભવો ધ્યેયની દૃષ્ટિથી ઉપયોગી થવા જેવા છે કે નહીં તે તેણે વખતોવખત સાવધપણે તપાસવું જોઈએ. ધ્યાન સાધ્ય થયા પછી તેમાંથી પણ અનેક ફાટા ફૂટે છે તે પૈકી કયો માર્ગ પોતાની જીવનચિદ્ધિ માટે ઉપયોગી છે એ સાધક એકદમ નક્કી કરી શકતો નથી એવે વખતે જો આ માર્ગનો સાતા મળે તો તેની એકાદ સૂચનાથી તે માર્ગનું જ્ઞાન થાય છે અને તે નિઃશંકપણે તે માર્ગે ઉત્સાહથી અને પૂર્ણગતિથી આગળ જઈ શકે છે તે માટે શરૂઆતમાં કેટલોક વખત સાધકને માર્ગદર્શકની જરૂર હોય છે. તે યોગ્ય વખતે મળી જાય તો સાધકનો વખત અને પરિશ્રમ બચી જાય છે. તે જોટે માર્ગે જતો નથી; અથવા વચ્ચે જ કોઈ પણ અનુભવમા રમી જઈને ત્યાજ તે ગૂંચવાઈ રહેતો નથી. સાધકના સસ્કાર, તેની સંયમની પાત્રતા, તેની નિઃશંકશક્તિ, તેની ચંચલતા કે નિશ્ચલતા, તેની પરિચિદ્ધિ - એ બધાનો વિચાર કરી માર્ગદર્શક તેને શરૂઆતમાં જ યોગ્ય સૂચનાઓ આપી શકે છે. અભ્યાસની શરૂઆત કરતા પહેલાં પણ ચિત્તની ખાસ લાખકાત પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે તેને હિંચાય બતાવી શકે છે. બાદ અભ્યાસ શરૂ કર્યા પછી ચિત્તને એકજ કેન્દ્રમાં લાવવા માટે ચચળપણે બધે ફેંટાઈ જતી ચિત્તવૃત્તિને કેમ રોકવી, તે બધામાંથી ચિત્તને છોડાવીને ધારેલા સંકલ્પમાં એકવિધતા, દૃઢતા અને સ્થિરતા આવે તે માટે પ્રસંગોપાત્ત કેવા કેવા ઉપાયો ચોજવા, તેનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન માર્ગદર્શક તરફથી મળતું રહે તો સાધકનો પુષ્કળ પરિશ્રમ બચી જાય છે. તે એકસરખી ગતિથી નિઃશંકપણે અભ્યાસમાં આગળ વધી શકે છે અને ચીવટથી પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી શકે છે. આ માર્ગમાં માર્ગદર્શકનું આટલું જ મહત્ત્વ છે.

આપણા સમાજમાં લાંબા વખતથી આવા માર્ગદર્શકને 'ગુરુ'

તરીકે ધણું મહત્ત્વ આપેલું છે. તેમાં આપણું

માર્ગદર્શક અને હંમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે આપણે તેને "ગુરુર્બ્રહ્મા

સાધકની પાત્રતા ગુરુર્વિષ્ણુ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ" વગેરે વગેરે અતિશયતાએ

લઈ જઈ પહોંચ્યાઓ છે. આમ કરવાની ખરેખર કશી

જરૂર નથી. માર્ગદર્શકમાં જ્ઞાન, સાધકના હિતની ચિંતા, યોગ્યતા

વગેરે હોય; પોતે કાંઈ વિશેષ સત્કૃત્ય અથવા પરાપકાર કરી રહ્યો હો

અથવા પોતે ધણો શ્રેષ્ઠ છે એવા પ્રકારની ભાવના ન હોય, અને

સાધકમાં અભ્યાસની ચીવટ, ધૈર્ય, બૌદ્ધિક તેજસ્વિતા, દૃઢતા, શારીરિક

પાત્રતા, વિશ્વાસ, કૃતજ્ઞતા, નિશ્ચલતા, સંયમશીલતા વગેરે ગુણો હોય;

તે જ પ્રમાણે ઉતાવળાપણું, ક્યારે એકવાર અભ્યાસ પૂરો કરી તેમાંથી

છૂટા થઈએ એવી અધીરાઈ, ચંચળતા વગેરે દોષો ન હોય તો આ

અભ્યાસ સિદ્ધિપણે ચાલુ રહે અને સાધક પોતાનું ધ્યેય નિર્વિઘ્નપણે પ્રાપ્ત

કરી શકે. માર્ગદર્શકને અભાવે આમા ધણો ત્રાસ થઈ દિશાભૂલ

થવાનો સંભવ હોય છે. તે જ પ્રમાણે પાત્રતા ન હોવાં છતાં કાંઈ

અભ્યાસ કરવા લાગે તો તેમાંય નિષ્ફળતા અનવાની ખાતરી હોય છે.

એમાં નિષ્ફળ થયેલો સાધક પાછળથી દંભી થવાનો સંભવ હોય છે

આવી જાતનું કાંઈ અનિષ્ટ ન બને તે માટે સાધકે પહેલેથી પોતાનું

મન તપાસી જોવું. પોતાનો જીવનહેતુ શો છે તે બરાબર જાણી લેવો.

આપુ જીવનમાં કશી વિશેષતા લાગતી નથી અથવા કાંઈ મહત્ત્વ આપતું

નથી એટલા માટે, અથવા ધાર્મિક બાબતથી કાંઈ માન્યતા કે પ્રતિજ્ઞા

મળે એ આશાથી કે મહત્વાકાંક્ષાથી અથવા કશો કામધંધો નથી એટલા

માટે, અથવા આ અભ્યાસની મદદથી બીજી કાંઈ બાબતમાં પેતાની

ઠાપ કે પ્રભાવ બીજા પર પાડી શકાય એટલા માટે પોને આ અભ્યાસની

પાછળ લાગે છે કે કેમ તેનો સાધકે વિચાર કરવો જોઈએ. અથવા કાંઈ

સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતે આ અભ્યાસમાં પડે છે કે કેમ તે તેને

તપાસવું જોઈએ. પોતાની ગુદ્ધિ, ચિત્તની વ્યાધિનિવૃત્તિ અને ચિદ્રતા જ

અભ્યાસ કરીને પ્રાપ્ત કરવી છે, સદ્ગુણોનો વિકાસ કરવો છે, એવી પોતાના હેતુ વિશે જેની ખાતરી હોય તેણે જ આ માર્ગ લાગવું. ભોગ કરનાં સંયમ તરફ જેનું સ્વાભાવિક વલણ હોય; સાદાર્થ જેને સ્વાભાવિક-પણે જ પ્રિય હોય; પરિશ્રમની જેને હોંસ હોય; બાહ્ય રસો વિષે જેને સહેજે અનિરૂઢ હોય; અંતર્ગુપ્તતા તરફ જેને આકર્ષણ હોય; આત્મ-પરીક્ષણ, વિવેક, સાવધનતા, તાત્પર્ય જેની હમેશની ટેવ બની હોય; જેનામાં કૃતરતા, આસ્તિકતા, પ્રેમાળપણું, ઉદારતા, મૈત્રી, કરુણા એ મદ્યુણો પ્રધાનપણે હોય; જે પહેલેથી જ સ્વાવલંબી હોય; જે ખીજના સુખમાં સુખ અને દુઃખમાં દુઃખ માનનારો અને નિઃસ્વાર્થી હોય; એવાપરાયણના એ જેનો સ્વભાવ હોય, સ્વાધીનતામાં જેને સમાધાન હોય એવા સાધકને યોગ્ય માર્ગદર્શકનો લાભ મળે તો તેના માર્ગમાં તેને સિદ્ધિ મળતાં જાણે વખત લાગતો નથી. દરેક વિદ્યાર્થી કે કલામાં જેમ માર્ગદર્શકની જરૂર હોય છે તે જ પ્રમાણે આ અભ્યાસમાં પણ હોય છે. આના કગતાં વધારે અને ખોટું મહત્ત્વ આ અભ્યાસના માર્ગદર્શકે માનવું ન જોઈએ. અને જેને અભ્યાસનું અને તે સાથે જ જીવનનું ખરું રહસ્ય સમજાય હશે તે કદાપિ તેમ માનશે પણ નહીં. સાધકે પણ પોતાની કૃતરતાને ખુલાસાનું રૂપ કદી આપવું નહીં. સેવાવૃત્તિનું શુદ્ધાભીમાં પર્યાવસ્તાન થવા દેવું નહીં. સ્વાધીનતામાંથી પરાવર્જી બનવું નહીં.

ચિત્તનો અભ્યાસ ધણે અંશે સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં કંઈક ગૂઢતા અને ગહનતા સહેજે આવે છે. પરંતુ તેમો નાણી જોઈને તેનો ભાસ કરાવવાનું કાળજી નથી. અભ્યાસના બળથી અથવા પરંપરાને કારણે કોઈ સાધકમાં કેટલીક વિશેષ શક્તિઓ આવે છે પણ ખરી. એવા પ્રકારની શક્તિ જેમનામાં આવી હોય છે તેઓ બીજાઓની કંઈક પ્રમાણમાં અભ્યાસમાં ગતિ કરાવી શકે છે. તેમને અનુસરનારાઓ જાણે અભ્યાસ કર્યા વિના પણ આસન, પ્રાણાયામ, બંધ વગેરે બાળતો સાધી શકે છે. નાદઅવધ, નાડીસ્ફુરણ, કરોડ રજ્જુમાંથી વેગ આવું થવો, શરીરમાં છુદે

જુદે સ્થાને કોઈ વિશેષ સંવેદના કે જાન થયું, અટ સાત્તિ-ભાવોમાંથી કેટલાક લક્ષણો દેખાવા, કાક વાર મૂર્છા આપવી વગેરે પ્રકારો તેમને જણાવા લાગે છે આ પ્રકારના માર્ગદર્શક કોષ્ટ શબ્દથી, કોષ્ટ સ્પર્શથી, કોષ્ટ સંકેતથી સાધકને આ સ્થિતિમાં પહોંચાડી દે છે પરંતુ સાધક પોતે પ્રયત્નશીલ અને ધ્યેય મિત્રે દૃઢ હોય અને તેની આગળ જવાની ગતિ કાયમ રહે તો જ જીવનની દૃષ્ટિથી આ બધી વસ્તુઓના ઘટ પરિણામ થાય છે નહીં તો થોડા દિવસ સુધી આ પ્રકારો ચાલે છે અને પછી બધ થાય છે અને જીવનની દૃષ્ટિથી તેમનો કશો ઉપયોગ રહેતો નથી.

અભ્યાસમાં પોતાની પ્રગતિ થય છે કે નહીં તે સાધક પોતે જ જાણી શકે છે અભ્યાસ શરૂ કરતા પહેલા સાધકે અભ્યાસમાં પ્રગતિની જે પ્રતો અને નિયમો લીધા હોય અને અભ્યાસમાં નિશાની પણ જે ચાતુ હોય તેમાં મુખ્ય તરફ સયમ અને સ્વાધીનતા જ હોવા જોઈએ જ્ઞાનચક્રનું મહત્ત્વ સાધક જાણતો હોવાનો જ, એ બાબતમાં ખાસ વધારે ભાર દઈને કશું કહેવાની કે સૂચનાની જરૂર નથી પણ આ બધામાં આપણી ઉત્તિની ખરી નિશાની એ છે કે, કોઈ પણ વ્રત, ગ્રામ પણ નિયમ કે સયમનું કાળપણ અભ્યાસની સાથે સાથે આપોઆપ ઓછું થતું થતું જોઈએ તો જ આપણો અભ્યાસ ખરાબર ચાલે છે અને આપણે ઉત્તિ તરફ જઈએ છીએ એમ સમજવું વ્રતનું વ્રતપણ, નિયમનું કાળપણ અને સયમનો નિઃશ્વર સહેજે લોપ પામીને આ બધી વસ્તુઓ આપણું સદગ જીવન બની જવી જોઈએ અને અભ્યાસ પછી આખા જીવન દરમ્યાન તે આપણા જીવનમાં ઊભરી જવી જોઈએ સાધકના જે નિયમો હોય તે સિદ્ધનો સ્વભાવ અથવા સિદ્ધનું જે વર્તન તે સાધકનો ધર્મ છે એકને જે પ્રયત્નપૂર્વક આચરવું પડે તે બીજાનું સદગ જીવન થયેલું હોય છે પણ એક વાર સ્વીકારેલું વ્રત, લીધેલો નિયમ પાળેલો સયમ-એમથી પાછળ પડતું કદાપિ ન પડતું જોઈએ

આ બાળકમાં સાધકની ગતિ આગળ ને આગળ જઈને બધા સદ્ગુણોનું સ્વાધીનતામાં, સતોષમાં, પ્રસન્નતામાં અને કૃતકૃત્યતામાં પર્યાવસાન થવું જોઈએ. આ બધી બાળકો સાધકે સરખાતથી ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તે જ અભ્યાસમાં અને અભ્યાસ પછી જીવનમાં કદી પણ ભ્રમ અથવા ગેરસમજ થવાની તેને ધારતી નહીં રહે.

અભ્યાસ વિષેની આ સૂચનાઓ અને તેમના અંતિમ લક્ષ્ય ક્રિયેના આ ઉદ્દેશ પરથી કોઈએ નિરાશ થવાનું પરમાત્માના ચિંતનની અથવા કોઈને પોતે આને માટે અપાત્ર છે એમ આવશ્યકતા લાગવાનું કારણ નથી જે કોઈ પોતાની શક્તિ અનુસાર આ બાળકમાં જેટલો પ્રયત્ન કરશે તેને તે પ્રમાણમાં લાભ થવા વગર રહેશે નહીં. ચિત્ત જે પ્રમાણમાં સ્વાધીન થશે તે પ્રમાણમાં માણસ સુખી થશે એ ચોક્કસ છે. તેથી દરેક માણસે દિવસના શાંત અને અનુકૂળ સમયે રોજ અંતર્ગુણ યદને ચિત્તને સ્થિર અને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણામાં સધ્યા, પ્રાણાયામ, પૂજન, નામરમરણ વગેરેની પ્રથા છે તેનો હેતુ આ જ છે. કોઈ પણ ઉપાયે માણસે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર અને શુદ્ધ કરવું જરૂરી છે. આખો દિવસ કામ કરીને માણસનું શરીર અને મન થાકી જાય છે. બંનેને વિશ્રાંતિની જરૂર હોય છે. રોજ જાંઘમાં તેમને વિશ્રાંતિ મળે છે. પણ તે પૂરતી હોતી નથી. આજકાલ લોકોની સ્થાણુ વધી જવાથી અથવા હૃદયની ક્રિયા બંધ પડવાથી અચાનક મરણ નીપજવાના ધણા દાખલાઓ બને છે. તેમનાં કારણોનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે દ્રવ્યલોભ, સ્વાર્થ, સુખોપભોગ, મદસ્ત્વાકાંક્ષા અને જીવનકલહમાં માણસની શક્તિ આજે એટલી બધી ખર્ચાય છે કે તે રોજ ને રોજ પુરાતી નથી. અનેક કારણોને લીધે જ્ઞાનતંત્રુઓ પર પડતારી તાણુ ઝાંઘી થવા માટે કરી ઉપાય કરવામાં આવતો નથી. ઇશ્વર પર નિશ્ચા ન હોવાથી અને બધી ચિંતા ને બધા કર્તવ્યનો ભાર માણસ પોતા પર જ લેતો હોવાથી તે તેને એક સરખો અસહ્ય થયેલો હોય છે. રજામાં સ્થિતિસ્થાપકતાનો

શુભુ છે. પણ એ જ રજર ને સતન તાણેલું રાખીએ તો તેનો એ શુભુ નાશ પામે છે. પણ તેને થોડો વખત તાણુ આપી થોડો વખત તદ્દન તાણુરહિત રાખવામાં આવે તો તેનો તે શુભુ લાગે વખત ટકી શકે છે. આપણા જ્ઞાનતાંત્રીઓની પણ કંઈક અંશે એવી જ રિયનિ છે. દિવસનો કેટલોક વખત તેમને તાણુ પડ્યા કરે તોય રોજ નિયમિતપણે તે પરની તાણુ સદંતર દૂર કરવાનું જો માણસ સાધી શકે તો ઉપર જણાવેલા અકરમાતના પ્રસંગો જોણ થવાનો સંભવ છે. દરેક ધર્મમાં પરમાત્માનું ચિંતન કરવા વિષે, તેને સર્વભાવે શરણુ જવા વિષે, પોતાના કર્તૃત્વનો અને ચિંતાનો ભાર નિરહંકારપણે છોડી દઈ બધું કર્તૃત્વ તેને જ સોંપી દેવા વિષે આજ્ઞા અને ઉપદેશ કરેલો છે. પ્રાર્થના, સંધ્યા, ધ્યાન, ચિંતન અને નમાજ માટે રોજના કેટલાક ચોક્કસ સમયો નક્કી કરી આપેલા છે. દરરોજ એટલો વખત પણ જો માણસ પોતાનો અહંકાર અને સ્વાર્થ છોડી દઈને સ્થિર ચિત્તે પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે, બધો ભાર તેના પર નાખી પોતે તેમાંથી છૂટે, અને લેખ, ઉપમાગ ને ચિંતા તેટલા વખત પૂરતી પણ જો છોડી દે, તો તેના જ્ઞાનતાંત્રીઓની શક્તિ થોડી બધીય ટકી રહેશે. પરંતુ એવો કસો ઉપાય ન કરતાં આજના જેવી સતન તાણુ પડ્યા કરવાની રિયનિ જો ચાલુ રહે તો માણસ તે બાબતથી પણ વધારે દુર્દેવી બનતો જશે. તેથી દરેક માણસે ચિંતન, ધ્યાન વગેરેનો નિત્ય અભ્યાસ રાખીને પોતાનું ચિત્ત થોડું પણ સ્વાધીન રાખવાનો, પોતાના જ્ઞાનતાંત્રીઓને વિશ્વાસ આપવાનો અને રોજ નવી શક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન જરૂર ચાલુ રાખવો જોઈએ. તેમાં તેનું ચોક્કસ કન્યાષુ છે.

રૂપધ્યાનની ચીમંસા

પ્રશ્ન—જેના મન પર કોઇ સાકાર દૈવતની ભક્તિનો પૂર્વસંસ્કાર નથી, અથવા પહેલાં હતો ત્યાંથી શ્રદ્ધા ભીડી ગઈ છે, પણ જેને રૂપધ્યાનની આવશ્યકતા લાગે છે અને ત્યાં ભક્તિથી મન ચોંટે તો સારું એમ પણ લાગે છે, તેણે કયું અથવા કઈ રીતે દૈવત પસંદ કરવું ?

ઉત્તર—જેના પર સાકાર દૈવત વિષેની શ્રદ્ધાનો પૂર્વસંસ્કાર નથી,

તેણે સાકાર ધ્યાનના પ્રયત્નમાં ખાસ પડવાનું સત્યોપાસનામાં પ્રયોગન નથી. તે જ પ્રમાણે જેની સાકાર દૈવત સાકાર પરની શ્રદ્ધા ભીડી ગઈ છે, તેણે પણ ફરીથી તેવી શ્રદ્ધા નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ.

દેવના સાકાર સ્વરૂપ વિષે શ્રદ્ધા હોય તો અમુક

હદ સુધી ધ્યાનના અભ્યાસમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. સાકાર ભક્તિમાર્ગે સાધકનું ધ્યેય પોતાના ધૃષ્ટદેવનું દર્શન હોય છે. તેથી તે પ્રથમથી જ સ્વાભાવિકપણે બાહ્ય ધ્યાનાભ્યાસથી મૂર્તિનું રૂપ ચિત્તમાં ઠસાવવાનો અને તેમાં તન્મય થવાનો તથા રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અભ્યાસમાં ગતિ થવા માંડે એટલે તે એજ મૂર્તિના અંતર્ધ્યાન પર આવે છે. અંતર્ધ્યાનમાંય પ્રથમ સ્થૂળ રૂપને ધારણ કરી રહેલો સાધક ધીમે ધીમે સૂક્ષ્મ રૂપ પર અને તેમાંથી આગળ ક્રમશઃ લાવ, શુદ્ધ, ધર્મ, પ્રસન્નતા પર આવે છે અને તેમાંથી છેવટે કેવળ શાશ્વત ચૈતન્ય તરફ પોતાના અભ્યાસ વડે જાય છે. અભ્યાસની સાથે જ તેના મનમાં તાત્ત્વિક વિચારણા ચાલુ હોય, અનુભવોનું પરીક્ષણ ચાલુ હોય, તો સાધકની વૃત્તિ સાકારમાંથી ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. પૂર્વકલ્પનાઓ નષ્ટ થતાં થતાં તેની સાથે જ તે વિષેની શ્રદ્ધા પણ વિચય પામે છે.

કેટલાક સાધકો શુદ્ધિ કુશામે હોવા છતાં, અને વિવેક સૂઝતો હોવા છતાં દેવળ પરંપરા ન તૂટે તેમજ ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા ન ડગે એટલા માટે મત્ત જાનની સામે ન ટકનારી એ શ્રદ્ધાને પણ ચિત્તમાં જાણી-બુઝીને દૃઢ ગણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આવી ગિથનિમાંય પોતાના અનુભવોની અને પ્રતીતિઓની પહેલાં કરનાં વધારે કસીને પરીક્ષા કરવાનું તેઓ સાધી શકે, પોતે પ્રયત્નપૂર્વક જે શ્રદ્ધાને જાળવી રાખે છે તેના મૂર્તમાં કેટલીયે કલ્પનાઓ જરી છે એ વધના જતા વિવેકના પ્રખર લેગમાં તેમને દેખાઈ આવે, અને દેવળ સત્યની જ ગોષ્ઠ અને તેની જ ઉગ્રસના કરવાનું અને તે માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાનું ધૈર્ય તેમનામાં આવે, તો તેમની પણ સાક્ષર પરની શ્રદ્ધા જિડી ગયા વિના રહેતી નથી. તેથી જેમને અગાઉથી જ સાક્ષર દેવન વિષે શ્રદ્ધાનો સંસ્કાર નથી, અથવા જેમની તે પરની શ્રદ્ધા જિડી ગઈ છે, તેમણે એવી જાનની શ્રદ્ધા નિર્માણ કરવાના પ્રયત્નમાં પડવાની જરૂર નથી.

સોજત, સતત ચિતન વગેરે અનેક સાધનોથી આખી જિંદગી એ જ ભક્તિભાવનું પોષણ થતુ આવ્યાથી પ્રેમ અને આનંદનો જે અનુભવ શ્રદ્ધાધુક્ત ચિત્તને થાય છે, તેવો અનુભવ ભુદ્ધિવાદથી શ્રદ્ધા ઊડી ગયા પછી આવી શકતો નથી. કોઈ વસ્તુ કલ્પિત કે મિથ્યા છે એમ સમજ્યા પછી તેથી થતો આનંદ સ્વાભાવિક રીતે જ ઊડી જાય છે. તેમ છતાં પ્રેમ અને આનંદની ઇચ્છા અને તેમનો ઉપભોગ લેતા રહેવાની મનને પડેલી ટેવ કેવળ બૌદ્ધિક વાદ્યથી કે જ્ઞાનથી નાશ પામતી નથી. એવી સ્થિતિમાં સાધકને પ્રેમ અને આનંદ વિના જીવનમાં નીરસતા લાગવા માંડે છે. કેવળ ભુદ્ધિથી સમજાયેલા સત્યના સ્વરૂપનો કે જ્ઞાનનો આનંદ સાધક લઈ શકતો ન હોવાથી તેના ચિત્તમાં ફરી ફરી પૂર્વસંસ્કારના પ્રેમ અને આનંદની ઇચ્છા પેદા થાય છે. આવી સ્થિતિમાં પૂર્વશ્રદ્ધા ઊડી ગયા બાદ પણ ફરી કયાંક ભક્તિ ચોટે એવી ઇચ્છા સાધકને થવાનો સંભવ હોય છે. આવાં જ કોઈ કારણોથી જેની સાકાર પરની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે એવો સાધક, જેના ઉપદેશથી તે શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ હોય તેને, એટલે પોતે માનેલા ગુરુને જ સર્વસ્વ સમજી, તેને જ પ્રત્યક્ષ સાકાર દેવન માની તેનાથી પોતાની ભાવનાઓની તૃપ્તિ શોધવા માંડે છે, અને તેમથી પ્રેમ અને આનંદ મેળવવા માંડે છે. આવી જાતના થોડાક સાધકો, અથવા થોડાક સુધરેલા જેના લાગના ભાવિકો બેગા મળે એટલે તેમાંથી જ સંપ્રદાય નિર્માણ થાય છે. શરીર બધી રીતે સારું અને જોડખામી વગરનું હોવા છતાં, સ્વાધીન હોવા છતાં, પોતાનું મનુષ્યપણ જાળવીને માણસે જીવનવ્યવહાર કરવા માટે જે જાતના ઉપચારોની કે પૂજનઅર્ચન કરાવવાની તેને જરૂર નથી એવી જાતના પૂજનઅર્ચન વગેરે ઉપચારો વડે ગુરુની મેના કરવાની તે સાધકો પ્રથા પાડે છે. તેમથી પ્રેમ, આનંદ, ભાવતૃપ્તિ વગેરે મેળવવા માંડે છે અને ગુરુનો દેહાંત થયા પછી તે જ ભાવતૃપ્તિના સાધન અને અધિશન તરીકે તેની મૂર્તિ, પાદુકાઓ કે સમાધિ ગ્યાપીને કે બાધીને લા એ જ ઉપચારો શરૂ કરે છે અને તેમથી પ્રેમ અને આનંદ

મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ બધી વસ્તુઓ તેમની પ્રગતિને બાંધક થઈ બેસે છે. અગાઉ છોડી દીધેલા સાકારનો તેઓ ફરી જુદી રીતે અંગીકાર કરે છે. છોડી દીધેલા ઉપચારો અને ક્રિયાકાંડ ફરી ચાલુ કરે છે. ભક્તો તથા અનુયાયીઓ જેટલે અંશે વ્યવહારકુશળ હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તે સંપ્રદાયનો પ્રસાર થાય છે. પરંતુ તેથી સાધકોનું, અનુયાયીઓનું કે સમાજનું કર્તું કંઈપણ થતું નથી. જૂના ચાલના આવેલા અનેક દૈવતોમાં વધુ એકનો કેવળ ઉમેરો થાય છે, સમાજમાં એક નવા સંપ્રદાયનો વંધારો થાય છે. નિરાકાર ભક્તિમાર્ગમાં ગુરુ પોતે જ સાકાર દૈવત બની જાય છે; અને તેની પછી તેની પ્રતિમાઓ તથા તેની વાપરેલી વસ્તુઓને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પૂજના માટે છે આ પરથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે, જ્યાં સુધી સત્ય જ્ઞાન થયું કે પર્યું નથી ત્યાં સુધી વ્યક્તિ શુ કે સમાજ શુ, પહેલું બાહ્ય નિમિત્ત તે બદલે તોય બીજું સ્વીકારીને તે ફરીને પહેલાંની જ મનોદશામાં પાછો આવી પડે છે, અને એના એ જ વૈયક્તિક અને કાર્પનિક આનંદના ક્ષેત્રમાં તે રમ્યા કરે છે. આ બધા પ્રકારોમાં કેવળ બાહ્ય નિમિત્ત પૂરતો જ ફેરફાર થાય છે. પરંતુ તેથી વ્યક્તિ કે સમાજ એ પૈકી કોઈનીયે પ્રગતિ થઈ શકતી નથી.

પણ આ જાતના સાધકો તથા આ જાતની શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ છોડી
 ઈર્ષ્યે તોય જે સાધકો એકદમ સૂક્ષ્મ અંતર્ધર્મન
 એકવિધ વૃત્તિ પર જઈ શકતા નથી અને કોઈ પણ ઇન્દ્રિયબાહ્ય
 માટે પ્રતિક બાહ્ય વસ્તુની ધારણા વિના ચિત્તને એકવિધ કરી
 શકતા નથી તેમને માટે પ્રથમ બાહ્ય ત્રાટક —

જેમ કે નીવવર્ણુ ગોળ આકૃતિ, દીવાની જ્યોત, અગ્નિ, તારો, આકાશ
 અથવા નાસાય દૃષ્ટિ વગેરે સાધનો ઉપયોગી થઈ શકે છે. નામજપ,
 પ્રણામ અને શ્વાસોચ્છ્વાસનો પણ એકવિધતા માટે ઉપયોગ થઈ શકે
 છે. અભ્યાસથી એક વાર એકાગ્રતા સિદ્ધ થતા માણ્યા પછી બાહ્ય
 સાધન બદલવામાં આવે તોય એકાગ્રતા સાધવામાં મુરકેલી આવતી નથી.

સાધન જેટલું સૂક્ષ્મ લેવાય તેટલો સાધક જલદી સિદ્ધિની દિશામાં જાય છે. પ્રથમ સ્થૂળ સાધન લીધું હોય તોય જેમ જેમ વૃત્તિ એકત્રિય થતી જાય છે, તેમ તેમ તેમાં સ્થિરતા અને સૂક્ષ્મતા આવતી જાય છે. વૃત્તિની સૂક્ષ્મતામાં ખાલ સ્થૂળ વિષયો ટકી શકતા નથી. તે આપોઆપ એટલે વિશેષ પ્રયત્ન વિના ખરી પડે છે. સૂક્ષ્મ વૃત્તિમાં ધ્યાનનો વિષય પણ સૂક્ષ્મ જ ચર્ધ જાય છે. તેથી અભ્યાસનો પ્રારંભ મને તે રીતે થયો હોય તોપણ સાધકને આગળ જતાં વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મતામાં જવાનું ક્રમપ્રાપ્ત જ છે.

ધ્યાનાભ્યાસ માટે આપણને સાધકની આવશ્યકતા એટલા જ માટે જાણાય છે કે તેવા પ્રકારના સંસ્કારમાં આપણે શુદ્ધ સત્વગુણનો ઉત્કર્ષા છીએ. એક દૈવત છોડીએ તોય ખીજું કોઈ ભુવય પણ દૈવત હોય તો સારું, એમ આપણને લાગે છે; અને તેથી જ પસંદગીનો પ્રસ જોડે છે. પણ મને લાગે છે કે, દૈવતને વિષે આપણામાં વસતો હાકિનશાવ સામાન્ય રીતે પરંપરામાંથી આપણામાં ઊતરી આવેલો છે. આપણને જે ગુણો પ્રિય લાગે છે, જે કેટલેક અંશે આપણામાં હોય છે, તે ગુણોનો ઉત્કર્ષા જેમનામાં થયો હતો એમ આપણે માનીએ છીએ તેવી વિભૂતિઓના ચિંતનથી, મનનથી અને તેમના ચરિત્રનો વિચાર કરવાથી આપણી ઉન્નતિ શ્રીધ્ર ગતિથી ચર્ધ શકે છે. સદ્ગુણસંપન્ન વિભૂતિઓના ચિંતનના અભ્યાસની સાથે ગુણમહત્વનો પણ આપણે પ્રયત્ન હોય તો જ તે અભ્યાસ યોગ્ય રીતે ચાલે છે એમ કહી શકાય. તેવા અભ્યાસમાં જ શુદ્ધ સત્વગુણનો ઉદય અને ઉત્કર્ષા ચર્ધ શકે છે. પણ આવી પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનાર સાધકો જવદેને જ જોવામાં આવે છે. દૈવત વિષેની આપણી શ્રદ્ધા પરંપરા અનુસાર જ ચાલતી આવી છે. જગતી અથવા તેની પૂર્વેથી આપણને જે જાનના સંસ્કાર મળે છે, તે પ્રમાણે જ આપણે આ જાગૃતમાં ઘર્તુજરું ચાલતા હોઈએ છીએ. પરંપરામાંથી બહાર નીકળી વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢનારા વિરલ હોય છે. બહુજનસમાજ પરંપરાગત શ્રદ્ધા અનુસાર જ ચાલતો હોય છે.

અત્યારે આપણે અભ્યાસી સાધક વિશે વિચાર કરતા હોવાથી બહુજનસમાજનો વિચાર બાળ્યએ રાખીએ કંઈ ધ્યેય સમજી પણ ભ્રમમાં કે ખોટી કલ્પનામાં ન પડતાં લેવાની જરૂર અભ્યાસનો અને સાધનાનો પોતાનો માર્ગ ક્રમશઃ નિર્વિધિપણે પાર પડે એમ જે ઇચ્છતો હોય, આ માર્ગમાં પોતાનો સમય અને શક્તિ નકામી બરબાદ ન થય અને બધી શક્તિ યોગ્ય રીતે કામમાં આવે એવી જેની ઇચ્છા હોય, તેણે જીવનનું ખરું ધ્યેય શું છે અને તે સિદ્ધ કરવા માટે કેવા સાધનોની, કેટલી અને કઈ રીતની જરૂર છે, તે પહેલાં બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ઈશ્વર-પરમેશ્વર, આત્મા-પરમાત્મા, જીવ-શિવ, સાકાર-નિરાકાર, સગુણ-નિર્ગુણ, બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, અવતાર, ચમત્કાર, ભક્તિ, મુક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, કર્મ, ધર્મ, નીતિ, કર્તવ્ય, લોક, પરલોક વગેરે વિષયોનું શક્ય તેટલું વ્યવસ્થિત બૌદ્ધિક જ્ઞાન તેણે પ્રથમ મેળવી લેવું જોઈએ. સૌથી મહત્વની વાત એ કે, તેણે પોતાની વિવેકશક્તિ વધારવી અને પછી બધામાંથી વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢવો. યોગ્ય વિવેકદૃષ્ટિ આવનાં તેની માન્યતાઓમાં, ભક્તિમાં, સંસ્કારોમાં, જ્ઞાનમાં, પરંપરામાં, સાધનમાં જે કંઈ બ્રહ્મત્મક હશે, કાલ્પનિક હશે, જીવનના ધ્યેય સાથે જેનો કશો સંબંધ નથી એવું જે જે કંઈ હશે, તે તે બધું નાશ પામશે. તેનો માર્ગ સ્પષ્ટ થશે. પોતાનો માર્ગ કદાપ્રદ હોય તોય તે વિશે ચિંતા ન હોવી જોઈએ પણ તે બ્રમધુક્ત ન હોવો જોઈએ. ધ્યેય આકર્ષક ન હોય તોયે હરકત નહીં, પણ તે કાલ્પનિક ન હોવું જોઈએ. તેથી આ બધી વસ્તુઓ સમગ્રપણે ને ગમે જનરે તે માટે સાધકે પરેસેથી જ વિવેકી બનવું જોઈએ. જમ પેટ થાય તેવું સાધન તેણે લેવું ન જોઈએ. પોતે જે સાધનનું આચરણ કરે તો હોય તે અને તેનાં થનારાં પરિણામો જીવનમાં દર્શે એ ઉપયોગી થાય અને જીવનનો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં અત્યંત જરૂરી અને મદદગાર થાય એવાં હોવાં જોઈએ, એવો સાધકનો તે બાબતમાં આગ્રહ હોવો જોઈએ.

એકવિધ વૃત્તિનું પ્રયોજન

પ્રથમ-કોઈ હેતુને સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી—દા. ત. કોઈ યંત્ર કે ઔષધિના આચિત્કાર માટે—એક માણસ તે કાર્યમાં નિમગ્ન થાય; રાતદહાડે તેની પાછળ મંબો રહે, તેના જ વિચાર કરે, તેના જ પ્રયોગો કરે; તે સિવાય એને ખીજું કશું મૂઝે નહીં; તેમાં ખાવાપીવાનું અને ઊંડા પછુ ક્યારેક જૂથી જાય. આવી એકાગ્રતા અને આસનખંડ ચર્ચને એકાદ ધ્યેયની ધારણા કરી તે પર એકાગ્ર થવાનો ધ્યાનાભ્યાસ, એ એમાં ફેર શી અને તે ફેરકનું મહત્ત્વ શું ?

ઉત્તર—ચિત્તવૃત્તિને કેવળ એકવિધ કરતાં આવડતુ, એટલું જ

આપણુ ધ્યેય હોય, તો તમારો પ્રશ્ન સંભવે

એકવિધ વૃત્તિનો ખરો. પણ જ્યાં ફેરક વસ્તુનો જીવનની શુદ્ધિની

દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો હોય, ત્યાં કેવળ એક-

વિધતાને મહત્ત્વ આપ્યે ન શકો. ચિત્તને એકવિધ

કરવાની પાછળ શોધકનો અથવા સાધકનો હેતુ શો છે, તે મુખ્ય

અને મહત્ત્વની વાત છે. હેતુની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ, પરત્વે કે સ્વાર્થ, તે

હેતુ સિદ્ધ થવાથી પોતા પર તેમ જ સમાજ પર થનારા સારામાર્ગ

પરિણામ, હેતુશુદ્ધિ માટે ઉપયોગમાં કે આચારમાં આવેલા સાધનોની

શુદ્ધિઅશુદ્ધિ, વગેરે બાબતો પરથી આવી જાતના પ્રયત્નનું અથવા

અભ્યાસનું જીવનની દૃષ્ટિથી શું મહત્ત્વ છે, તે નક્કી કરવાનું હોય

છે. ભૌતિક શોધોની પાછળ પડેલો માણસ કેટલોક સમય જુખ,

તરમ, ઊંડા વગેરે જૂથી જાય છે, એમાં તેની કશી વિશેષતા નથી.

વિશેષતા હોય તો એ શોધોની પાછળ કોઈનું દુષ્ટ હર કરવાનો

હેતુ હોય તો તે હેતુની, તેથી શોધની પાછળ કોઈ દુઃખનિવારણનો

હેતુ છે કે સ્વાર્થનો છે તે જોતું જોઈએ. બીજાનાં દુઃખ, અરાન, અગવડ વગેરે કમી કરવાના હેતુથી જ કોઈ માણસ કોઈ શોધની પાછળ પડ્યો હોય અને તે પ્રયત્નમાં એકવિધ થવાથી જૂખ ને તરસ તે ભૂલી જાય, તો એટલી સાત્ત્વિકતાનો લાભ તેને જીવનની દૃષ્ટિથી થયો અને બીજાનાં દુઃખ, અરાન, અગવડ વગેરે કંઈક ઝાઝાં થયાં એમ કહી શકાય. તેથી કેવળ તદાકારતા, તન્મયતા કે એકવિધતા મહત્ત્વની નથી. કોઈ પણ વિષયની પાછળ માણસ અસંત ઉત્કંઠાથી પડે છે, સારે કેટલોક કાળ તેનામાં આપોઆપ તન્મયતા આવે છે. ચિત્ત કોઈ પણ વિષય તરફ અતિશય ખેંચાય છે સારે હમેશાં સ્વાભાવિકપણે ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિખેરાઈ જતી આપણી બધી શક્તિ એક જ વૃત્તિમાં કેન્દ્રિત થઈને કેટલોક વખત ઈંદ્રિય વિષય સાથે તદાકાર થાય છે. માછલી પકડવા માટે બગલાને, ઉંદર પકડવા માટે બિલાડીને, અથવા એવા જ પ્રયત્નમાં પડેલાં બીજાં પ્રાણીઓને પોતપોતાના પ્રયત્નમાં કેટલાય વખત સુધી એકાગ્ર થવું પડે છે. જંગલમાં શિકારની પાછળ પડેલો શિકારી તરસ, જૂખ, ઊંધ, રસ્તો, દિશા, સમય, વગેરે બધું ભૂલી જાય છે. બધી ઈન્દ્રિયોના સ્વાભાવિક ધર્મોના—આસોઅજવાસનોથે—તેને ક્યારેક કંઈક અંશે નિરોધ કરવો પડે છે. એટલો તે પોતાના વિષય સાથે તન્મય થઈ જાય છે. ગાનતાન, મોજશોખ વગેરેમાંય માણસને કેટલીય બાબતોનું વિસ્મરણ થાય છે અને તેમાં જ તેને તન્મયતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી જ રીતે ભૌતિક શોધોની પાછળ પડેલો માણસ કેટલોક વખત તન્મય થઈ જતો હોય, તોય તેમાં જ તન્મય થઈ રહેતું એ તેનો હેતુ હોતો નથી. પરંતુ ‘શોધ’ એ જ તેટલા વખત પૂરતો તેનો હેતુ હોય છે. તે હેતુ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં વચ્ચે વચ્ચે થતી તન્મયતા તે શોધને માર્ગે આપોઆપ આવતી અવસ્થા છે. ઉપરાંત, શોધ એ મુખ્ય બાબત તે પ્રયત્નમાં ઉપર ઉપરથી જણાતી હોય તોય તે શોધની પાછળ તેનો પોતાનો જ અંગત હેતુ હોય, એ જ તે બધા પ્રયત્નો પાછળનો તેનો ખરો હેતુ અને એ જ તેની ખરી સિદ્ધિ છે.

એમ સમજતું થાય જશે. તે ગોધ દ્વારા જન્મતું દુઃખ કઈકે કમી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, અથવા જ્ઞાન, ધન, માન, કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા, એ પૈકી જે કોઈ તેનો મુખ્ય હેતુ હોય, તે પર તે શોધકની નૈતિક પાતતાનો આધાર રહેશે કેવળ તન્મયતા કે એકાગ્રતા સાધ્ય નથી. કારણ એકવિધ વૃત્તિ તો નિત્યનાં અનેક કર્મોમાં અને ધધાઓમાં મુક્કા માણસને કરવી પડે છે. એ દરેક કર્મોમાં કરવી પડતી એકાગ્રતા માણસને કલ્યાણને માર્ગે જ લઈ જાય છે એવો નિયમ નથી. તેથી એકવિધતાની પાછળ મૂળભૂત હેતુ શો છે, તે જોતું જોઈએ આપણે હેતુ આપણને પોતાને તેમ જ સમાજને કલ્યાણને માર્ગે લઈ જવામાં સહાયજૂત થવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે આપણા હેતુ માટે જે સાધનો ને વિચારસરણીમાં આપણે ઉપયોગ કરીએ તેનાં આપણા પોતાના પર અને સમાજ પર શુભ પરિણામ થશે એવી આપણી ખાતરી હોવી જોઈએ.

ધ્યાનધારણાના અભ્યાસમાં એકાગ્રતા અને તન્મયતાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે તેમ જ્ઞાતા તેમાં પણ તે અભ્યાસની પાછળ જીવનવ્યાપી લાભ સાધકનો હેતુ શો છે તે જોતું જરૂરનું છે. ગીતામાં યત્ન, દાન, તપ, કર્મ ઇત્યાદિના સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ જોદો કલ્યાણ છે તે આ બાબતમાં ચિંતાર કરવા જેવા છે ભૌતિક શોધની પાછળ પડવામાં થોડો વખત એકવિધ વૃત્તિ થાય તોયે શું, અથવા આસનખંડ થઈ માણસ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરે તોયે શું, અનેની પાછળ જીવનનો હેતુ શો છે, તે જોયા સિવાય તે બાબતોની ઐર્ષ્યતા કે કનિકતા કરાવી શકાશે નહીં. ધ્યાનધારણામાં જો કોઈ વૈષયિક સકામતા જ સાધકનાં મનમાં હોય, ધન, માન, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, કે બીજો કોઈ બ્યસિગત ઐર્ષિક હેતુ હોય, તો તે ધ્યાનધારણાની ક્રિયા જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી જોતી કક્ષાની ન કરે જીવનશુદ્ધિ માટે કરવા પડતા ધ્યાનધારણામાં એકાગ્રતા, તન્મયતા કે એકવિધતાનું જે મહત્ત્વ છે તે મંચળપણે બધી બાબતોએ ફેલાઈ જઈને જહુરાખામય બનેલી ચિંતાવૃત્તિઓનું એકીકરણ કરી, તેને એક પાં - - - - - કે દિન કરવાના અભ્યાસ

મોટે છે આવા અભ્યાસમાં જે પવિત્ર સકલ્પબળ નિર્માણ થાય છે તે સાધકના બધા વિચાર, આચાર અને એકદરે આખા જીવન પર પવિત્રતાના સરકાર પાડે છે અને સમગ્ર જીવનને પવિત્ર તથા ઉન્નત બનાવે છે કોઈક પવિત્ર સકલ્પ પર ચિત્તને એકાગ્ર કરવું, સ્થિર કરવું એટલી જ વાત આમાં ઉપર ઉપરથી જણાતી હોય, તોપણ તેના ચિત્તના વિકાસની દૃષ્ટિથી અનેક કલ્યાણકારી પરિણામ સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે સ્થિરતા, દૃઢતા, નિશ્ચયતા, તેજસ્વિતા, અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો ક્ષય, શુદ્ધ વૃત્તિઓનો ઉદય અને ઉત્કર્ષ, ચારીરિક નિર્ભયતા, બૌદ્ધિક કુશળતા, વિવેક, સદ્ગુણોની રુચિ, માનસિક પવિત્રતા, સયમ, ધૈર્ય, નિરહંકારતા વગેરે લાભો આ અભ્યાસ દ્વારા સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે અને આ લાભો કેવળ અભ્યાસકાળ પૂરતા જ નહીં પણ આખા જીવન પર્યંત ટકનારા છે જીવનશુદ્ધિના હેતુથી કરવા પડતા ધ્યાનધારણાની શરૂઆત જ યમનિયમ અને સદાચારના પાલનથી થાય છે જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નમાં સદાચારને જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું ભૌતિક શોધના માર્ગમાં છે જ એ વિષે ખાતરી નથી ભૌતિક શોધની તીવ્ર ગિચાસાના અને ઉત્કંઠાના કાળમાં શોધકમાં આપોઆપ જે સયમ આવતો હોય તે ખરે પશુ તે સયમ આખી જિંદગી સુધી ટકી રહેવો જોઈએ, એવી ધૃત્તિ તેના મનમાં હોવાનું કારણ દેખાતું નથી જીવનશુદ્ધિના માર્ગમાં જે સાધનોનું અવલમન કરવામાં આવે છે, તે સાધનોથી નિર્માણ થનારા સદ્ગુણો પોતાનો સ્વભાવ બની જાય એવી સાધકની ધૃત્તિ હોય છે. ભૌતિક શોધની પાછળ પડેલા અભ્યાસીને જેમ તેના શોધના વિષયની સાથે સાથે એ વિષય સાથે સબધ ધરાવનારા બીજા વિષયોનું, વસ્તુઓનું, દ્રવ્યોનું, તેમના અણુપરમાણુઓના ગુણધર્મોનું, તથા તેમની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે જીવનશુદ્ધિના હેતુથી એકવિધતાનો અભ્યાસ કરનાર સાધકને પણ ચિત્તના જ્ઞાનની સાથે જ અનેક સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર વૃત્તિઓનું તથા ધન્વિઓના દરેક ગુણધર્મનું જ્ઞાન થાય છે. ગોંધન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, આકલ્પન વગેરે જ્ઞાનના અનેક અંગો તેનામાં

વિકાસ પામે છે. પોતાની વૃત્તિઓ, ધ્યંજનો ને વાસનાઓને રોકવાની શક્તિ વધે છે. માનવી જીવનની શુદ્ધિની તથા વિકાસની દૃષ્ટિથી આ બાબતો અને આ લાભો અત્યંત મહત્વના છે. આ અભ્યાસમાં ઔષધિ જેની કોઈ બાહ્ય શોધ કરવાની નથી હોતી, પણ પોતાની જ શુદ્ધિ સાધવાની હોય છે. કોઈ પણ વિકટ પ્રસંગે પોતાનું ચિત્ત વિચલિત ન થાય, એવી રીતે સાધકે તેને ધરવાનું હોય છે. સગ, દેવ, ભય, અને ક્રોધથી પોતે હંમેશા અલિપ્ત રહી શકે એવી અલિપ્તતા સાધકે પામી કરવાની હોય છે. યમનિયમના પાલનથી પવિત્ર અને સદ્ગુણસંપન્ન તા ચિત્તને, ધ્યાનધારણાના અભ્યાસથી તથા આત્મનિરીક્ષણથી અને નિરીક્ષણથી વધારે ને વધારે પવિત્ર, દૃઢ, સચમી અને જ્ઞાનસંપન્ન રીતે પોતાની જીવનશુદ્ધિ સાધવાનો આ પ્રયોગ અથવા પ્રયત્ન હોય છે. કોઈ પણ બાહ્ય પ્રયોગ કરતી વખતે તેમાં મળતી એકવિધ વૃત્તિની અથવા તે પ્રયોગની સફળતાથી જે બ્યક્તિગત કે સામાજિક લાભ થવાનો સંભવ હોય તેની તુલના જીવનશુદ્ધિ માટેના પ્રયત્નમાં થતી એકરિધતાની અને તેથી થતા એકંદર લાભની સાથે થઈ શકે નહીં મૂળથી જ અનેના હેતુમાં ઘણું અંતર હોય છે. બાહ્ય શોધની પાછળ દુનિયાને દુઃખમુક્ત કરવાનો જ કેવળ હેતુ હોય તો તેટલો સાર્વિકતાનો લાભ અભ્યાસીને થયા વિના નહીં રહે અને જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી એ જ વસ્તુ વધારે મહત્વની ગણવી જોઈએ.

આ બધા લખાણનો અર્થ એ નથી કે માનવી જીવન માટે ભૌતિક શોધની કશી ઉપયોગિતા કે જરૂર નથી. મનુષ્યના દુઃખો, ચાલનાઓ, કષ્ટો, મુશ્કેલીઓ, અજ્ઞાન, અગવડો વગેરે જેથી ઘટાડી સકાય એવી શોધો અને ઉપાયોની મનુષ્યજાતિને એકસ જરૂર છે. પરંતુ તેથીયે વધારે માણસને માનવતાની જરૂર છે. તે માનવતા સદ્ગુણો સિવાય સાધ્ય ન થઈ શકે. ત્યાગ અને સંયમ વિના સદ્ગુણોની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. દંભ અને નિમિદ્ધશક્તિ વિના સંયમ ટકી શકતો નથી. શુદ્ધ ચાંકણમળ વિના દહતા અને નિમિદ્ધ આવી શકતાં નથી અભ્યાસ વિના સંકલ્પમળ વધારવાનો

ખીજો માર્ગ નથી. અભ્યાસ માટે એકવિધતાનું મહત્વ છે. અભ્યાસથી ચિત્ત સ્થિર થઈ શકે છે, દૃઢ થઈ શકે છે, શુદ્ધ થઈ શકે છે. અભ્યાસથી જ પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધ વિવેક જાગૃત થાય છે, ચિત્ત વધારે ને વધારે શાંત થાય છે. આ પ્રકારના બધા લાભો અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી આવી જાતના અભ્યાસનું મહત્વ છે, કેવળ એકવિધતાનું મહત્વ નથી. જીવનશુદ્ધિના માર્ગમાં તે જોટલી સહાયરૂપ થઈ શકે તેટલું જ તેનું મહત્વ છે. કારણ જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નથી જ માનવજાતિને સાચી માનવતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.

૭

ચિત્તશોધન અને આત્મસત્તાની પ્રજ્ઞા*

તા. ૧૫ મીના કાગળમાં તમે ‘હિન્મન’ શબ્દ વાપર્યો છે. નિદ્રાવસ્થામાં કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનના વ્યાપારો બંધ પડેલા હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં મન કેંદ્રિક કાર્ય કરતું હોય છે. સ્વપ્ન, એટલે નિદ્રામાં બાધા. બાધારહિત માત્ર નિદ્રામાં બંધા વ્યાપાર બંધ હોય છે. શરીરની અંદરની નસર્ગિક ક્રિયાઓ જ એકલી તે વખતે ચાલે છે. માણસે વિકસાવેલા શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક, બંધા વ્યાપારો તે વખતે લય પામેલા હોય છે. મનુષ્યનો ‘અહ’ તે વખતે સુપ્ત થયેલો હોય છે. જાગૃતિમાં આના જેવી સ્થિતિ અભ્યાસથી થોડા વખત માટે સિદ્ધ કરી શકીએ તોપણ તે સદૃશ અવસ્થા ન થઈ શકે. અને

* આ અને આ પછીના ચાર પત્રો ચિત્તનો અભ્યાસ કરનાર એક સાધકને લખેલા છે.

પ્રવૃત્તિમા તો તે સ્થિતિ ટકવી અશક્ય લાગે છે કાર્થ શૂદ્ધ વિવેચના વિચારમા મગ્ન હોઈએ સારે પણ ચિત્તનો વ્યાપાર બધ પડતો નથી. તે વખતે ચિત્ત કેવળ એકવક્ત્રી થયેલું હોય છે એટલું જ. પ્રવૃત્તિમા તો ઉચિતઅનુચિતનો તેમ જ યોગ્યઅયોગ્યનો વિચાર હમેશ કરવો પડે છે. કર્મના હેતુ અને તેના અનેકવિધ પરિણામોનો નિશ્ચય કરીને અને અંદાજ બાંધીને મનમા જે નિર્ણય નક્કી થાય તે પ્રમાણે કર્મ કે કર્મના વલણમા વખતોવખત ફેરફાર પણ કરવો પડે છે. આપણી તારતમ્યશુદ્ધિ સતત જાગ્રત અને પ્રખર રાખવી પડે છે એટલે પ્રવૃત્તિમા ઉન્મત્ત અવસ્થા જેવી અવસ્થા રાખવી સક્ય નથી.

તમારા બીજા કાગળમા તમે 'ઉન્મત્ત' વિષેની કલ્પના છોડી દીધેલી જણાય છે. ગાઢ નિદ્રામા પણ ચિત્તનો લય થયો હોય તે વખતે સંકલ્પ ધારણ કરવાનો ધર્મ ચિત્તમા છે જાગૃત્તિની બધી કર્તૃત્વશક્તિ નિદ્રાકાળે સુપ્ત થઈ ગયેલી હોય છે. એ અવસ્થામા પણ અમુક વખતે ઊઠવાનો સંકલ્પ પ્રધાનપણે અને બધાની મોખરે ચિત્તમા હોય છે. ચિત્તની બધી વૃત્તિઓનો લય થઈ કેવળ તે સકંપનું જ સક્રમણે અસ્તિત્વ હોય છે તેમાથી જ મુકરર કરેલે વખતે જાગૃતિ આવે છે.

મનુષ્યે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનું શોધન કરીને તેની સાથે જ પોતાના ચિત્તનો વિકાસ કરાવવો છે એક જ શુભ વિચાર પર રિશ્ત થવાનો અભ્યાસ કરતા ચિત્તની અનેક વૃત્તિઓનું દર્શન થાય છે, અને તેમના મૂળ કારણોની શોધ માણસ કરી શકે છે તેમાની શુભઅશુભનું વર્ગીકરણ કરીને અશુભનો લય અને શુભની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય છે. આ અભ્યાસ કરતા કરતા ક્યારેક વૃત્તિશોધનમા સર્વ વૃત્તિઓનો નિરાસ થતા થતા ચિત્તનો લય થશે અથવા બંધાને તપાસી જોનારી અને બંધાને બાણનારી એવી એક જ વૃત્તિ બાકી રહેશે, તે વૃત્તિ બંધાની સાક્ષીરૂપે રહેશે. પછી વૃત્તિના નવા નવા અને ભુદા ભુદા પ્રકારો બાણના બાકી ન રહેવાથી તે વખતે ચિત્તની સ્થાનરાહિતનું કાર્ય અત્યંત સૂક્ષ્મ થયેલું હશે તે વખતે સાક્ષીપણું પણ લોપ પામશે.

અને કેવળ જાગૃતિ જ એકથી રહેશે એ જાગૃતિમાં અનિર્ણય અને સ્વાધીનતા એ મહાન ગુણો હશે

ચિત્તશોધન કરતા કરતા આ અવસ્થા સુધી જવાનો સાધક ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરે તો ચર્યાતથી માંડીને છેવટ સુધીની બધી ચિત્ત વૃત્તિઓ તે ઝાળખતો થશે ચિત્તની આવી રીતે ફરી ફરીને તપાસ અને શોધન થવાથી તેને એ ત્રિવિધ કષ્ટ મૂઢ અને અજ્ઞાત રહેશે નહીં સારાનરસા વિષે, ઉન્નતિઅવનતિ વિષે તેનું મન થકાવાળું રહેશે નહીં ચિત્તવૃત્તિઓનો ક્રમ સમજાઈને છેવટની અસિધ્ધતા સાધ્ય થયા પછી તેનો ઉપયોગ તે જીવનના કાર્યોમાં કરી શકશે ચિત્તની સ્થિરતા, શુદ્ધતા, અનિષ્ઠતા અને સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ—આ બધા વડે જ માનવી જીવન સફળ થાય છે જ્ઞાનને લીધે આનંદી નિ શકતા અને સદ્ગુણોને લીધે આવતો આત્મનિશ્વાસ એ માનવી જીવનની સર્વશ્રેષ્ઠ સપત્તિ છે

અભ્યાસમાં ચિત્ત શુભ સકલ્પમાં તન્મય થયા પછી ક્યારેક ક્યારેક આનંદ અને પ્રસન્નતાનો લાભ સાધકને સહેજે થશે આ આનંદ અને પ્રસન્નતાના અનુભવથી તેના ચિત્તને પ્રવૃત્તિમાર્ગ મહેજે ક્ષોભ કે ઉદ્વેગ યદ્ય શકતો નહીં કર્મયોગનું આચરણ કરતા રહીને માણસે આ જ સાધવાનું છે આનંદ અને પ્રસન્નતાનો લાભ સાધક લે, પણ તેમાં જ રમમાણ રહેવાની ઈચ્છા તેણે ન કરવી એ આનંદ, પછીના અભ્યાસમાં અને જીવનભર ચાલતારા કર્મયોગમાં તેને ઉત્સાહ આપનારો થવો જોઈએ

અભ્યાસ કરતી વખતે જ્યાંથી સકલ્પ બિડે છે તે સ્થાનને ઝાળખતું તે સ્થાનને ઝાળખીને સકલ્પના સાક્ષી થવું પછી તે દશાને પણ છોડી દઈને કેવળ ‘ખોતાપણું’નું, અહ ‘નું’, સ્ફુરણ ક્યાંથી નીકળે છે તે જોખનું જેને લ્યાવસ્થાનો અનુભવ લેવો હોય તેણે તે ‘અહ’નોયે લય કરવો આ બધી સ્થિતિઓનો ફરી ફરીને અનુભવ લીધા પછી આપણા અને આપણી ચિત્તવૃત્તિઓના પરસ્પર સબધ રિયે બ્રમ રહેતો નથી આ સ્થિતિ કાલમતી રહે તે માટે ચિત્તશુદ્ધિની

અતિશય આત્મચક્રતા છે. તે શુદ્ધિ પર જ આપણી અધિષ્ઠિત દશા રહી રહેવાની છે. આ સ્થિતિ સાર્વત્રિક તે દૃઢ થયા પછી જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા સારાનરસા પ્રસંગોનાં પરિણામો ચિત્ત પર તીવ્રપણે ચર્ચ શકનાં નથી. જીવનમાં વિલક્ષણ હર્ષ અથવા દ્વેષનો કદી અનુભવ થતો નથી.

આ અભ્યાસ તમે ચીવટથી પાર પાડો. અભ્યાસમાં દર્શન દેનારી અને હાય પામનારી બંધી વૃત્તિઓને સારી પેઠે તપાસો. તે સાથે જ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન ઉદ્વેગસિત અને આનંદિત મનથી કરો. સદ્ગુણસંપાદન આપણા પર કોઈએ લાદેલી વસ્તુ કે વેડ નથી પણ એ જ આત્મસત્તાની સાચી પ્રભા છે. સદ્ગુણો દાગ આપણું આત્મત્વ શુદ્ધપણે પ્રગટ થાય છે.

(પત્ર, ૧-૪-૪૦)

૮

ચિત્તના અભ્યાસનો હેતુ

સાક્ષી અને ઉન્નત એ બે અવસ્થાઓની બાબતમાં મેં પાછલા પત્રમાં લખ્યું છે. તે પરથી તમારી જે સમજ ચર્ચ છે તે બરાબર છે. એ બે અવસ્થાઓ જુદી જુદી છે. એકમાં વૃત્તિનો સ્પષ્ટપણે અને અનુસ્યૂતપણે વ્યાપાર ચાલુ હોય છે; અને બીજામાં વૃત્તિઓનો સંપૂર્ણ હાય થયેલો હોવાથી કોઈ પણ વૃત્તિ બાકી હોતી નથી. ચિત્ત નિસ્તરંગ હોય છે.

અભ્યાસ કરતાં કરતાં પ્રાપ્ત થયેલી ઉન્નત અથવા સ્થાવર અવસ્થા લંબાવ્યા કરવી એ આપણા અભ્યાસનો હેતુ નથી એ વાત તમે સારી રીતે સમજ્યા છો એમ મને લાગે છે. સાક્ષી અને ઉન્નત

અવસ્થાઓ અભ્યાસ કરતી વખતે એકબીજાની વિરોધી નથી હોતી; પરંતુ એકની પછી બીજી એવો તેમનો ક્રમ છે. એક સ્થિતિમાં અનેકવિધ વૃત્તિઓનો લય ચતાં ચતાં છેવટે બધાને જાણનારી એક વૃત્તિ બાકી રહે છે. પછી તેના પશુ લય કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી તેનોય લય થઈ શકે છે. આ પૈકી કોઈ પણ અવસ્થા લાભી વખત ટકાવી રાખવી હોય તો તે પરસ્પર વિરોધી ચવાનો સંભવ છે.

અભ્યાસનો હેતુ તમારા ધ્યાનમાં આબો છે એમ લાગે છે, છતાં એ બાબતમાં વધારે સ્પષ્ટતા કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. વૃત્તિ શોધનની આપણને ખાસ જરૂર છે. આપણી કઈ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો, કઈ દબ કરવી અને કઈ વધારવી તે સમજવા માટે આપણને બધી વૃત્તિઓનું જ્ઞાન થવાની જરૂર છે. કયા દોષોને લીધે અને કયા ગુણોના અભાવને લીધે આપણી ગતિ કુદિત થઈ છે તે સમજવા માટે આપણી વૃત્તિઓનું શોધન અને પૃથક્કરણ થવું જરૂરી છે. કેટલાક દોષો આપણે જાણીએ છીએ. કેટલાકનું આપણને જ્ઞાન નથી હોતું. ગુણોની બાબતમાંય એમ જ હોય છે. જે દોષનું આપણને જ્ઞાન કે જ્ઞાન હોય છે તે પશુ કેવળ એકલો હોતો નથી, પણ બીજા અનેક દોષોનું સામંતું પરિણામ હોય છે; અથવા અનેક નાના નાના દોષોનું મળાને સ્પષ્ટતાને પામેલું રૂપ હોય છે. તે મિશ્રિત દોષોમાંથી એક એક દોષ જે આપણે કાઢી નાખી શકીએ તો મોટા દોષનું અસ્તિત્વ જ રહેશે નહીં. અનેક તંતુઓની બનેલી એક દોરીમાંથી એક એક તંતુ કાઢી નાખીએ તો છેવટે દોરીના નાશ કરવાનો ભુદો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ નિયમ દોષોને પણ લાગુ પડે છે, એમ સમજીને એવા પ્રયત્ન માટે પ્રથમ આપણી સ્વૃગમુદ્ધમ, સ્ફૂર્તિનરમી બધી વૃત્તિઓનું જ્ઞાન આપણને હોવું જરૂરી છે. વૃત્તિ અંતર્મુખ કરીને ચિત્તનું શોધન અને વૃત્તિઓનો અભ્યાસ કર્યા વિના આપણી પોતાની વૃત્તિઓનો આપણને પૂરેપૂરો જોશ લાગતો નથી.

સદૌય વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તેમનું કારણ બનનારી બીજી

અનેક વૃત્તિઓનો ક્ષય કરવા માટે અને સદ્વૃત્તિઓનો વિકાસ કરવા માટે ચિત્તના અભ્યાસની જરૂર છે. ચિત્તનો કેવળ લય સાધવાથી આ અભ્યાસ પૂરો થતો નથી; કારણ કે કેવળ લય એ ગુણવિકાસની વિરોધી અવસ્થા છે. તેથી અશુભ વૃત્તિઓનો નિરોધ અને લય કરીને શુભ વૃત્તિઓનો વિકાસ સાધતાં આવડતું જોઈએ. વિકાસ માટે વૃત્તિરોધનની અને શુભ વૃત્તિઓના સંવર્ધનની જરૂર છે. શુભ વૃત્તિ કે શુભ સંકલ્પને આચરણમાં મૂકવા માટે યોગ્ય કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તે પરથી ગુણોનું સંવર્ધન ખરેખર કેટલું થઈ શકે છે તે આપણને અનુભવથી સમજાય છે. એવા અનેક પ્રકારના અનુભવોના નિરીક્ષણ પરથી વૃત્તિરોધનનો અને સદ્ગુણવિકાસનો અભ્યાસ અને માર્ગ આપણે આગળ ચલાવવો જોઈએ. આ રીતે આખી જિંદગી પ્રયત્ન કરતા રહીને જે જે ગુણોની આપણે પોતા પૂરતી પરિસીમા સાધી શકીશું અને જે ગુણો આપવામાં પૂર્ણત્વ પામશે તે ગુણોનું કાર્ય આપણે હાથે સહેજે થતું રહેશે. તે ગુણોની આખતમાં આપણામાં સાક્ષીભાવ રહેશે. ગુણોમાં તન્મય ન થતાં, ગુણોના વેગમાં તણાઈ ન જતાં, જે કાર્ય માટે જેટલા પ્રમાણમાં જે ગુણોની જરૂર હશે તે પ્રમાણમાં તેમનો ઉપયોગ કરીને અલિપ્તપણે આપણે કર્મ કરતાં રહીશું. કર્મો કરતાં છતાં જે અલિપ્તતા રહેવી જોઈએ તે આપણને સાધ્ય થાય તો જ સમદેયતા વેગમાં ફસાયા વિના આપણી દ્વારા નિર્દોષપણે કર્તવ્યકર્મો થતાં રહેશે. ગુણોના વિકાસ વગર કર્મમાં સદ્ગુણો નહીં આવે; સદ્ગુણો વગર અલિપ્તતા નહીં સધાય; ચિત્તના અભ્યાસ વગર વૃત્તિઓની શોધ નહીં હાગે અને તે પર કાબૂ નહીં મેળવી શકાય. આ બધી બાબતો જીવનમાં આવે તે માટે આ બધો પ્રયત્ન કરવાનો છે. વૃત્તિઓનો લય અથવા તેનાં પહેલાંની સાક્ષી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ આ અભ્યાસનો હેતુ નથી. જે પ્રમાણમાં આપણામાં ગુણોની ઊલ્લેખ રહેશે તે પ્રમાણમાં કર્મક્ષેત્રમાં આપણી સ્થિતિ વખત આવે ચંચલ, અસ્થિર અને અનિશ્ચિત રહેશે. દોષ-નિવારણ, ગુણસંપાદન, ગુણોને સદ્ગત સ્થિતિએ લઈ જવા, એ સદ્ગત

સ્થિતિમાં જ અલિપ્તા અને કર્મનો ધર્મયુક્ત ઉદાત્તાવ સાધવો વગેરે અધી બાબતો અભ્યાસથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. નિર્દોષ કર્મમાં કર્મકૌશલનો અંતર્ભાવ છે જ.

(૫૩, તા ૬-૫-૧૪૦)

૯

ચિત્તની અવસ્થાઓનું પરીક્ષણ

દરેક માણસના ચિત્તની સંકલ્પ ધારણ કરી રાખવાની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. ચિત્ત એ મર્યાદાએ પહોંચ્યા પછી વધારે વખત સંકલ્પ ધારણ કરી શકતું નથી. એવી સ્થિતિમાં સંકલ્પ આપોઆપ મંદ પડે છે અને પછી ચિત્તમાં જ વિલીન થાય છે. સંકલ્પ ધારણ કરવો, તે છૂટી જવો અને સંકલ્પરહિત રહેવું એ અધી ચિત્તની જ અવસ્થાઓ છે. ચિત્ત બ્યારે સંકલ્પ ધારણ કરી શકતું ન હોય ત્યારે એ સ્થિતિમાં તેમાં કેવળ જાગૃતિ જ માત્ર રહી શકે છે. માણસે જાણી-બૂજીને અને જ્ઞાનપૂર્વક સંકલ્પ ધારણ કરેલો હોય છે. એ તેની ધારણ છૂટી જાય તોય જાગૃત ચિત્તમાં સ્વાભાવિકપણે જ્ઞાનપ્રવાહ સૂદૃઢપણે આવું હોય છે નિદ્રામાં આ જાગૃતિ નથી હોતી. તેનું કારણ એક તો તે પ્રાકૃતિક સુપ્તાવસ્થા છે; અને તે અવસ્થા આપણે બુદ્ધિપૂર્વક બનાવેલી ન હોવાથી તેની પાછળ આપણા કોઈ પણ જ્ઞાનપૂર્વકનો સંકલ્પ હોતો નથી અને એવી રીતે તે ધારણ કરી શકાતો પણ નથી. તેથી અવસ્થાનું જાતાપણું તે સમયે સ્ફુરતું નથી. ચિત્ત એ વખતે મૂંઝાસા હોય છે. પરંતુ જે અવસ્થા સાધક જાણીબૂજીને પ્રયત્નપૂર્વક બનાવતો હોય છે તે સાધતી વખતે તેમ જ તે સિદ્ધ થયા પછી

ધારણાશક્તિની મર્યાદા આવી જાય છે અને ધારણા મંદ પડી જઈ સંકલ્પ વિલીન થયા પછી પણ એકંદર બધી અવસ્થાઓમાં તેનું ચિત્ત જાગ્રત હોય છે. એક અવસ્થા છૂટી જઈને બીજી ધારણ કરવાના સંધિકાળમાં પણ તેનું ચિત્ત જાગ્રત રહી શકે છે. એટલે પહેલેથી છેવટ સુધી તેની જાગૃતિ કાયમ હોય છે.

આ પંચી તમે વિચાર કરીને ભુલો. કોઈ પણ સંકલ્પનો અને સંકલ્પગતિ અવસ્થાનો જ્ઞાના કોણ છે ? સંકલ્પનો પ્રારંભ કયાથી થાય છે ? મૂળ સ્ફુરણ કયાથી નીકળે છે ? અને ફરીને તે સંકલ્પ કયાં વિલીન થાય છે ? ચિત્ત તરંગાકાર થઈને, તે તરંગો સ્પષ્ટ દશામાં આવીને, પછી વૃત્તિઓને રૂપે તેમનો પ્રવાહ વહેવા માંડીને છેવટે તે બધા કયા લય પામે છે ? આ બધી અવસ્થાઓનું અધિજ્ઞાન કોના પર છે ? તેની તમે શોધ કરો.

આ પત્રમાં તમે લખેલી સ્થિતિ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ સારી છે. તમે લખ્યું છે કે, “સંકલ્પનો અભ્યાસ ચાલતો હોય ત્યારે આગળ જતાં તે સ્થિત થઈ જાય છે અને આપોઆપ બંધ થાય છે અને ચિત્તની સાથે તેની થયેલી તદ્દુપના તૂટી જાય છે, અને કેવળ સ્તબ્ધતા જણાય છે. એમાં જાગૃતિ અને સ્મૃતિ હોવાથી ચિંતરતા લાગે છે.”

અનુભવામૃતના ૩, ૪ અને ૫ પ્રકરણો તેના અર્થ, આશય અને અનુભવ સથે જની શકે તેટલા સમરસ થઈને વાંચ્યો. તે પરથી જે બોધ થાય તેનો સ્થિર કરશો. તમારો હાલનો અનુભવ તે સાથે સરખાવી જોજો.

પછી કેવળ અવગત્તિ જ રહે છે સકલ્પ સપૂર્ણ રાત યથા પછી તેને ઓળખનારી અવગત્તિનું કામ ન રહેવાથી તેનો પણ લય થાય છે અને પછી બીજો સકલ્પ કે વૃત્તિ ન લીડે તો ચિત્તમા કેવળ જાગૃતિ જ રહે છે

આ બંધા ચિત્તવૃત્તિનું જ પ્રકારો છે વૃત્તિ નિર્માણ થાય છે, તે દેહલોક વખત પ્રવાહની જેમ વહે છે, ૬૬ થાય છે અને પછી તેમાંથી જ અવગત્તિ નિર્માણ થાય છે અભ્યાસ એવો ને એવો જ આગળ ચાલુ રહે તો તે વૃત્તિનો પણ લય થાય છે અને કેવળ અગૃતિ રહે છે. અભ્યાસ ન હોય તો એકમાથી બીજી અને બીજીમાંથી ત્રીજી એમ વૃત્તિઓનો પ્રવાહ સતત ચાલુ જ રહે છે. એવી સ્થિતિમા જ્યારે કોઈ પણ વૃત્તિ સ્પષ્ટપણે હોતી નથી ત્યારે અમનરુક્તા એટલે કે એક પ્રકારની જડતા જ હોય છે. અભ્યાસી માણુમના ચિત્તમા વૃત્તિનો લય થયા પછી જાગૃતિ રહે છે.

સકલ્પ સકલ્પને જોઈ શકતો નથી એક જ દૃ વૃત્તિમાંથી કે સકલ્પમાંથી નીકળેલો ચિત્તશક્તિનો અસ સકલ્પને ઓળખી શકે છે સકલ્પ અને તેને જાણનારી અવગત્તિ એ એક જ ચિત્તશક્તિમાંથી આવતા બે કાર્યો છે. તે વખતે એક જ શક્તિ બે જુદા જુદા કાર્યમા વહેવાયેલી હોય છે

(પત્ર, ૧-૫-૪૩)

જ્ઞાનમય જન્યત અવસ્થા

પાછલા પત્રમાં જે લખ્યું છે તેનું જ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પત્રમાં કરું છું.

અભ્યાસ કરવા માટે પ્રથમ શરૂઆતમાં સાધકે કોઈ પણ એક શુભ મંકલ્પ અથવા એકાદ આન્તર અગર બાહ્ય લક્ષ્ય પસંદ કરે છે, અને ચિત્તવૃત્તિનો પ્રવાહ તેના પર લાવવાનો અને ત્યાં જ સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ચિત્તની સંકલ્પવિકલ્પાત્મક ચંચલતા આ પ્રયત્નની આડે આવે છે, તેથી ચિત્તવૃત્તિને એક ઠેકાણે કેન્દ્રિત કરવા માટે ચિત્તનું બધું બળ તેને એકત્રિત કરવું પડે છે તેને એકત્રિત કરીને એક જ ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ કરવા માટે તેને દૃઢતા અને નિયંત્રણ સાધવો પડે છે. હાથમાં પકડી રાખેલી કોઈ વસ્તુ છૂટી ન જાય તે માટે જેમ હાથનું બધું બળ વસ્તુ પકડી રાખનાર સ્નાયુઓમાં લાવવું પડે છે, ત્યાં જ તેને સ્થિર રાખવું પડે છે અને તે માટે તે સ્નાયુમાં દૃઢતા લાવવી પડે છે, તેવી જ દૃઢતા ચિત્તને એક ઠેકાણે કેન્દ્રિત કરતી વખતે જે ઠેકાણે એ ક્રિયા ચાલે છે ત્યાંના જ્ઞાનતંતુઓમાં સાધકને લાવવી પડે છે. ચિત્તવૃત્તિને ત્યાંથી ફેરવા ન દેવી અને ધારણ કરેલા સંકલ્પ કે લક્ષ્ય પર તેને સ્થિર રાખવી—આ બે બાબતો અભ્યાસની શરૂઆતમાં તો દૃઢતા સિવાય તે સાધી શકતો નથી. આગળ જતાં ટેવ પડ્યા પછી દૃઢતાની જરૂર રહેતી નથી. ધારણા સિદ્ધ થયા બાદ એક તો તે પહેલો સંકલ્પ જે પ્રકારનો હોય તે પ્રકારના વિચારો તેમાંથી સ્ફુરવા માડે છે, અને તે જ અભ્યાસ-માથી પછી બધા વિચારોનો ક્રમ ગોઠવાતો માડે છે. પણ એમ ન થતાં જે ચિત્તવૃત્તિ સંકલ્પ પર જ સ્થિર થઈ જાય તો, પછી સ્થિરતાની મર્યાદા પૂરી થતાં ધારણા મંદ પડવા લાગે છે તે મંદ પડવા

લાગ્યા પછી પણ આ બધા પ્રકારોને જાણનારી એક વૃત્તિ જમન રાખવી પડે છે. તે વૃત્તિ ધારણાને, તેના પરિણામને, જાણે છે. તે પ્રથમ કેવળ સાક્ષીપણે હોય તો પણ તેમાંથી જ અવલોકન, શોધન, પરીક્ષણ, એ વૃત્તિઓ નિર્માણ કરવાથી પહેલા સંકલ્પની દૃઢતા ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. પછી સાક્ષીપણું જાળીને શોધન, પરીક્ષણ પણ ક્ષુપ્ત થાય છે. તે વેળા પહેલા સંકલ્પમાંથી બાકી રહેતો છેવટનો અંશ પણ વિધીન થાય છે.

તે વખતે સંકલ્પ અસ્ત પામે, સાક્ષીપણું નાશ પામે, તોપણ શોધન અને અનુભવમાંથી નવી પ્રાપ્ત થયેલી જ્ઞાન સાથેની જાગૃતિ બાકી રહે છે. પ્રસન્નતા આવે છે. શુભ સંકલ્પની ધારણાથી ને દૃઢતાથી ચિત્ત એક પછી એક ઉચ્ચ અવસ્થામાં જતાં જતાં તેમાં સ્થિરતા આવે છે અને હવે અશુભ કે શુભ બેમાંથી કશાપને ન પકડતાં કેવળ પોતાની જ સ્થિતિમાં જ્ઞાનમય જાગૃતિમાં રહે છે. આગળના જ્ઞાનની સ્ફુરણા થવા માટે આ અવસ્થાની પણ દૃઢતાની અને સ્થિરતાની જરૂર છે. તે વધારે સમય સ્થિર રહી શકે તો જ પછીના જ્ઞાનનો ઉદય થઈ શકે છે. તે અવસ્થા વધારે વખત ટકી રહે તેનો આધાર સાધકની ચિત્તશુદ્ધિ પર, સંકલ્પવિકલ્પાત્મક અંતઃક્રિયા તેના ચિત્તમાંથી જે પ્રમાણમાં નાશ પામી હોય તે પર, તેમ જ અભ્યાસ કરતી વખતે તેના જ્ઞાનવૃત્તિઓ પર જે પ્રમાણમાં તણુ પડી હોય તે પર હોય છે. ઉપરાંત, અભ્યાસ કરતાં કરતાં સાધકનું ચિત્ત સહેજે કે પ્રયાસથી એક અવસ્થામાંથી બીજીમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં ક્રમશઃ જંતર ગયું હોય તે પર પણ આ જાગત આધાર રાખે છે. શુભ સંકલ્પની ધારણા સાધતી વખતે જ્ઞાનવૃત્તિઓ પર વિશેષ તણુ પડી હોય તો સંકલ્પ પરની ધારણા મંદ પડવા માંડે છે. ચિત્ત સાક્ષી અવસ્થા પર જવાને બદલે તેનો તંદ્રામાં લય થવાનો સંભવ હોય છે. અને ધારણા સહેજે સિદ્ધ થઈ હોય તો તેમાંથી જ આગળ જતા 'જાગૃતિ' એ અવસ્થા સાધી શકાય છે.

એ જ પત્રમાં તમે પૂછ્યું છે કે, “આમાં ત્રણ સ્થિતિ છે:— સકલ્પ, તેની સાક્ષીવૃત્તિ અને સાક્ષીનો લય આમાંથી કઈ સ્થિતિ પર ભાર દઈને અભ્યાસ કરવો?”

શુભ સંકલ્પ પર એકાગ્ર યવામાં આપણે જે હેતુ હોય તે પર આ પ્રશ્નના જવાબનો આધાર છે. કેવળ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવાનો હેતુ હોય તો ચિત્તની ચંચલતા દૂર કરીને તેને એક જ સંકલ્પની ધારણામાં થોડો વખત પણ નિમગ્ન કરવા પર ભાર આપવો જોઈએ. શુભ સંકલ્પની ધારણાથી ચિત્તની શુદ્ધિ સાધીને તે શુભ સંકલ્પનું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થતા માટે અથવા તેને સહાયરૂપ થનારા બીજા શુભપ્રદ વિચારોની સ્ફુરણા થાય તે માટે આપણી ધારણા ચાલુ હોય તો તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પર ભાર મૂકવો જોઈએ. ધારણાની મર્યાદા પૂરી થયા બાદ થોડા વખત પછી તેમાંથી જ બીજા વિચારધાગ કે સંકલ્પ જડવાના વચલા ક્ષણમાં સાવધપણે સાક્ષીવૃત્તિ સાધી શકાય છે. તે સાધવાનું આપણું ધ્યેય હોય તો તે પર ભાર મૂકવો યોગ્ય થશે. પરંતુ તે લાભો વખત ટકનારી વૃત્તિ ન હોવાથી તેમાંથી જ કાં તો અન્ય સંકલ્પો જાડવા માંડશે અથવા સંકલ્પ ધારણુ કરવાની ચિત્તની શક્તિ કુંઠિત થઈ હોય તો સાક્ષીવૃત્તિનું પર્યાવસાન લયાવસ્થામાં થશે. પરંતુ સાક્ષીમાંથી ગોધન, પરીક્ષણ વગેરે અને તેમાંથી વળી આગળ જાગૃતિ સાધવા જેટલું બળ અને એટલી પ્રખરતા આપણા ચિત્તમાં હોય અને એ જાતનો આપણો હેતુ હોય તો સાક્ષી અવસ્થામાંથી ચિત્ત લયાવસ્થા તરફ ન જતાં જાગૃતિ તરફ જશે. કેવળ સાક્ષીવૃત્તિ કરતાં શોધન અને પરીક્ષણવૃત્તિનું મહત્ત્વ ધણું છે; કારણ કે તેમની સદ્ગતિ અને પ્રખરતા પર જાગૃતિની શુદ્ધિનો, સ્થિરતાનો અને ટકાઉપણાનો આધાર છે. એ જાગૃતિ સાધવી એને આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ માનવો યોગ્ય થશે એમ મને લાગે છે. જીવનના બધા વ્યવહારોમાં આ જ જાગૃતિ હંમેશા ઉપયોગી થાય તેવી છે. આ જાગૃતિ જેટલા પ્રમાણમાં સંધારે તેટલા પ્રમાણમાં અવિષ્ટ થયા સિદ્ધ થશે. આ અભ્યાસમાં તમે કયો ઉદ્દેશ મુખ્ય રાખ્યો છે

અને તેમાંથી તમે શું નિર્માણ કરવા ઈચ્છો છો તે પર આ પ્રશ્નના જવાબનો આધાર છે. હું આ બાબતમાં એમ સમજું છું કે, ચિત્તની અશુદ્ધતા દૂર કરીને તેની શુદ્ધતા અને સ્થિરતા સાધવી, એકાગ્રતા સાધવી, તે એકાગ્રતામાંથી વધારે ને વધારે શુભ સંકલ્પનુ દર્શન થતુ રહેવું, શુદ્ધ સંકલ્પની અને તેના આનુષંગિક બીજા પણ અનેક શુદ્ધ વિચારોની તેમાંથી જ સ્ફુરણા થવી, એકાગ્રતાની સિદ્ધિથી ચિત્ત શુભ સંકલ્પમાં નિમગ્ન થઈ તેમાંથી સાક્ષી અવસ્થાની આગળ જઈને બધી સ્થિતિઓનું શોધનપરીક્ષણ સાધીને છેવટે આ બધા પ્રકારોમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ચિત્તની જાગૃત અવસ્થા બધો વખત રાખતાં આવડવી એ જ આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ. અભ્યાસની દરેક આવૃત્તિમાં ચિત્ત આ બધી અવસ્થાઓનો વધારે ને વધારે ગાઢપણે, સ્થિરપણે, સૂક્ષ્મપણે અને જાગૃતપણે અનુભવ લેવા મારે એટલે યોગાનો અભ્યાસ યોગ્ય રીતે ચાલે છે એમ સાધકે સમજવું ચિત્તની દ્વારા ચૈતન્ય કેટલું શુદ્ધપણે, સૂક્ષ્મપણે, સ્થિરપણે અને વિવિધ રીતે સ્ફુરે છે, વલનની ગડી જેમ બેઠેલી શકે છે તેમ પાછી બેસી પથ્થુ શકે છે, તે પ્રમાણે એકમાંથી બીજી અને તેમાંથી ત્રીજી એમ એક પછી એક થતી અવસ્થાઓનું પ્રગટીકરણ અને ફરી બધી અવસ્થાઓનો ચિત્તમાં થનારો લય, આ બધો ક્રમ સાધકપણે જાણવો અને આ બધા અનુભવોમાંથી જાગૃતિ, અલિપ્તતા અને ચિત્તની સ્વાધીનતા સાધવી, એ દૃષ્ટિથી આ અભ્યાસનું મહત્ત્વ છે. આ બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ થયા પછી એક બાળુએથી જીવનવ્યવહારના આપણા બધા ચિત્તબાધારો પર આપણો કાબૂ આવવો જોઈએ અને બીજી બાળુથી સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરતાં કરતા આપણી આ જ ચિત્તશક્તિનો છાદિ અને શરીરની મદદથી આપણે વિકાસ કરતા રહેવું જોઈએ.

ઉપર લખ્યું છે તે પરથી તમારા પ્રશ્નોના જવાબ તમે તારવી શકશો. અભ્યાસ ચાલુ રાખશો તો તેમાં મળતા અનુભવ પરથી આ બધી વસ્તુઓ સહેજે સમજવા માડશે. જીવનનો હેતુ તમારા ધ્યાનમાં

આવ્યો હોય તો તેને સહાયરૂપ વસ્તુઓ આ અભ્યાસમાં ઈર્ષ છે તે પણ તમારા ધ્યાનમાં આવશે જ. અને તેમને જ તમે મહત્ત્વ આપજો. થોડી ભૂતચૂક થાય તો તે બદલ ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. અનુભવ, શોધકપણું, જ્ઞાન, જાગૃતિ, સદ્ગુણો વિશે રુચિ, તેની પ્રાપ્તિ માટે જોઈતો પુરુષાર્થ અને આ બધાનો જીવન સાર્થક કરવા માટે જોઈતો સુમેળ વગેરે બાબતો જેથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તે જ ખરો અભ્યાસ છે. એ વાત સાધકે સતત પોતાની નજર સામે રાખવી જોઈએ.

(પત્ર, ૮-૫-૪૩)

૧૨

મનઃશક્તિની શોધ

માનવી મનમાં પુષ્કળ સામર્થ્ય સુપ્તપણે પડેલું છે. માણસ જે કર્મો કરે છે તે કર્મો દ્વારા થનારું શુભઅવશ્યોલ્ભ માનસિક શક્તિ પ્રગટીકરણ એ સામર્થ્યનું ઘોતક છે. પ્રેમ, દયા, સાચે જ શુદ્ધિનો ઉદારતા એ આપણી માનસિક શુદ્ધ શક્તિનાં અને સામ્રદ્ય દુષ્ટતા, કંઠોરતા, હિંસા એ આપણી અશુદ્ધ શક્તિનાં લક્ષણો છે. શક્તિ અને શુદ્ધિ વચ્ચે મોટું

અંતર છે. શુદ્ધિ હોય ત્યાં શક્તિ હોવાની જ; પણ શક્તિ હોય ત્યાં શુદ્ધિ હશે જ એમ ન કહી શકાય. તેથી માણસની કેવળ માનસિક શક્તિની શુદ્ધિ થવાથી તેની માનવતા વધતી નથી, પણ શક્તિની સાથે શુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય તો જ માનવતાની શુદ્ધિ થાય છે. ગીતામાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારો કલા છે. કાર્મ પણ ઉદ્દેશથી માણસ

સહન કરે છે, લાગ કરે છે. એ સહન કરવાને તપ કહીએ તો તેટલાથી તે તપ સાત્ત્વિક હતું નથી. કોઈ પણ કાર્ય કે તેનાં પરિણામની પાછળનો ઉદ્દેશ સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ. તેને લઈને આપણામાં ને દુનિયામાં સાત્ત્વિકતા વધવી જોઈએ. અને આ બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવાનાં સાધનો. પણ સાત્ત્વિક હોવાં જોઈએ તો જ તે કાર્ય માટે કરેલા પ્રયત્ન, વેડેલા કષ્ટ અને આચરેલાં તપ સાત્ત્વિક ગણી શકાય. સંયમ, ધૈર્ય, સાહસ, નિર્ભયતા એ ગુણો માનસિક શક્તિ વગર પ્રાપ્ત થતા નથી. પરંતુ સંયમ, ધૈર્ય વગેરે ગુણોનો ઉપયોગ માણસ દુષ્ટ કાર્યમાં પણ કરી શકે છે; તેથી તે ગુણોને તે પ્રસંગે અવગુણ સમજીને તે શક્તિમાં શુદ્ધિ નથી એમ કહેવું પડે છે. માનસિક શક્તિ વિના સંયમ સિદ્ધ થતો નથી. ક્ષમાશીલ અને કપટી બનેને કોઈનો સંયમ કરવો પડે છે. અને બનેને તેટલા વખત પૂરતો તે સિદ્ધ પણ થાય છે. પરંતુ ક્ષમાશીલ માણસ સંયમ વડે નિર્વેર અને શાંત થાય છે, બ્યારે કપટી માણસ સંયમ વડે વેર લેવાની રાહ જોવા કરે છે એ પાથી સંયમની માનસિક શક્તિ એકને ઉન્નતિએ તો ખીળતે અધોગતિએ લઈ જવામાં કારણ બને છે. તેથી શમિની સાથે શુદ્ધિનો પણ આગ્રહ માણસમાં હોવો જોઈએ.

માનવી મનની મહાશક્તિ જન્યત કરવાનું સામર્થ્ય દૃઢ સંકલ્પમાં જોટલું છે તેટલું ખીળ કશામાં નથી. ગુણ કે મનશક્તિ જાગ્રત અવગુણની વૃદ્ધિ એ જાતના દૃઢ સંકલ્પ વિના થઈ કરવાનું સંકલ્પન શકતી નથી. મનની સર્વ શક્તિનું રહસ્ય આ સંકલ્પમાં છે. માણસની ઈચ્છા બ્યારે એક સંકલ્પમાં આવીને બેસે છે અને ચિત્તની બધી શક્તિઓને ભેગી કરીને એક સ્થાને બ્યારે સંકલ્પ કેન્દ્રીકરણ થાય છે ત્યારે તેમાં વિશેષ સામર્થ્ય પેદા થાય છે. બધી ઇન્દ્રિયો દારા બહાર પડનારી અને આપણી સુપ્ત શક્તિને જાગ્રત કરવાથી નિર્માણ થનારી—એમ બંને શક્તિઓને માણસ જો એક જ જગ્યાએ એકાગ્ર, સ્થિર અને દૃઢ કરી શકે તો તેમાંથી બુદ્ધી બુદ્ધી શક્તિનાં રૂપો પ્રગટ થઈ શકે છે. આ બાબતમાં

બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે અથવા માણસને હાથે એ જ ક્રિયાઓ અમાણસતા સહેજે થઈ જાય તોય તેમનું એક જ પરિણામ આવે છે જેમ આપણે એક લાકડાને બીજા સાથે ઇરાદાપૂર્વક ધસીએ તોય અગ્નિ પ્રગટ થાય છે તેમ કુદરતી રીતે પવનને જોરે બે લાકડા કે ઝાડ એકબીજા સાથે ધસાયા કરે તોપણ તેમાંથી અગ્નિ જ પ્રગટ થાય છે દૂધ આપણે જાણી જોઈને વલોવીએ તોય તેમાંથી માખણ નીકળે છે, અને કોઈ કારણથી દૂધનું વાસણ કે બાટલી સતત હાલતી રહે તો તેમાંથી પણ માખણ જ નીકળે છે પાણીના પ્રવાહમાં ઇર્ષ ચોક્કસ ગતિ વેગ કે દાન આપણે બુદ્ધિપૂર્વક નિર્માણ કરીએ અથવા કુદરતી રીતે જ તેમાં એ વસ્તુઓ દાખન થાય તોય તેમાંથી શક્તિ નિર્માણ થવાની જ એવો જ પ્રકાર મન શક્તિની બાબતમાં છે ક્યારેક કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની મનની સ્થિતિમાં મોમાંથી નીકળેલા ઉદ્ગારોને મનનું ૨૪૩૫ પ્રાપ્ત થાય છે ક્યારેક કોઈ ચોક્કસ શબ્દ વિધિ કે તત્ત્વમાં ત સામર્થ્ય નિર્માણ કરવું પડે છે. એ પગથી વિચાર કરતા કોઈપણ સ્થિતિમાં નીપજેલા પરિણામ માટે માણસના મનની શક્તિ જ કારણ છે એમાં શંકા નથી

તે પ્રાથમિક કાળથી માણસ પોતાનામાં રહેલી હરકોઈ શક્તિ ને

પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે

ચૈત્તિના સ્પર્શ અને આજે પણ ધીમે ધીમે કરતા ભયકર રીતે વધેલી તેની સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના ધર્મો ભૌતિક, બૌદ્ધિક આર્થિક અને સામુદાયિક શક્તિઓ

વડે પણ તે એ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન

કરે છે એ કાર્ય માટે જે વખતે માણસ પાસે આજના જેવા

જાતજાતના સાધનો નહોતા તે વખતે તે રાસાયણિકપણે જ માનસિક

શક્તિ વધારવા તરફ વળ્યો હશે, અથવા આકસ્મિક રીતે તેની માનસિક

શક્તિ ઉત્તેજિત થઈ હશે એ પૈકી પ્રથમ શયયુ હશે તેની મથાર્થ

કલ્પના આજે આપણે કરી શકતા નથી મોટે ભાગે ક્ષુબ્ધ અને ઉત્તેજિત

અવસ્થામાં માણસની બધી શક્તિ શરીર અને બુદ્ધિ દ્વારા કર્મના રૂપે બહાર

પડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જ્યારે તેમની દ્વારા બહાર પડવાનો તેને

માર્ગ મળતો નથી ત્યારે તે શક્તિ મનમાં એકત્રિત થઈને ત્યાં જ જુદા જુદા વિચારોમાં, ભાવનાઓમાં અને વિકારોમાં અવ્યવસ્થિતપણે સંચાર કરતી ને કરતી રહે છે. એ જ શક્તિ જો એવે વખતે એક જ સંકલ્પમાં અચાનક કેન્દ્રિત થાય તો તે વખતે માણસના મોંમાંથી નીકળના શબ્દોમાં, તેને દાણે ચતી સાધારણ ક્રિયાઓમાં તે શક્તિનું સામર્થ્ય પ્રગટ થઈ શકે છે. તે શબ્દનું કે ક્રિયાનું જાણ સ્થૂળ સૃષ્ટિ પર, પોતા પર કે બીજી વ્યક્તિ પર સંકલ્પાનુસાર મર્યાદિત પ્રમાણમાં સારું કે નરસું પરિણામ તત્કાળ અથવા કાગાનરે થાય છે. આ નિસર્જનો ધર્મ છે. સૃષ્ટિનાં સ્થૂળ તત્ત્વોનું જેમ આપણા શરીર પર પરિણામ થાય છે તેવી જ રીતે સૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું આપણાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો પર પરિણામ થાય છે. સૃષ્ટિમાં મનસ્ત્વ, જીવિનસ્ત્વ, પ્રાણુત્ત્વ વગેરે મધ્યાં તત્ત્વો છે. તે તત્ત્વો મધ્યનાં તે તે તત્ત્વો જોડણાં પ્રગટ કે પડત નથી પણ સુખ છે. આપણામાં રહેલા તે તે તત્ત્વોની સાથે મંળનંધ આવ્યા પછી જ તે સુખ તત્ત્વોની પ્રગટ દયા થઈ થાય છે. અનામનમાં જ્યાં તત્ત્વો સુખ દયામાં છે તે માણસના કે બીજા કોઈ પ્રાણીના પેટમાં મધ્ય પછી તેમાં રહેલા સુખ તત્ત્વો તે તે શરીરનાં તત્ત્વોને રૂપે રૂપદ દયામાં આવે છે. અનામનની જેમ સૃષ્ટિમાં પણ જ્યાં જ્યાં તત્ત્વો સુખરૂપે ભરેલા છે. એ જ તત્ત્વોમાંથી આપણે આપણી આત્મસ્પર્શના અને શક્તિ અનુસાર સાત કે અસાતપણે અનેક તત્ત્વો સળ સળએ છીએ, અને તેમને આત્મસાત કરીએ છીએ. આપણામાંથી પણ એ જ તત્ત્વો અન્યરૂપે બહાર પડે છે અને સૃષ્ટિમાં ભળી જાય છે. આવી રીતે આપણી અને સૃષ્ટિની વચ્ચે અરસપરસ બ્યવહાર સળ ચાલુ છે. આપણામાં અને બીજાઓમાં પ્રગટ દયામાં આવેલાં તત્ત્વોને — જન્મેને જોડનારાં સુખ તત્ત્વો અવ્યક્તપણે સૃષ્ટિમાં પ્રસરેલાં છે; અને તેમની દ્વારા આપણે અને બીજા જીવો, બધા એકબીજાની સાથે જોડાયેલા છીએ. અને આ સાધન કે વાહન દ્વારા આપણાં અને તેમનાં તત્ત્વોનાં એકબીજાનાં ચિત્ત, મન, બદ્ધિ પ્રાણ

અને શરીર પર પરિણામો નીપજો એવા સૃષ્ટિમા જ ધર્મો છે. સૃષ્ટિના નાનામોટા કાર્યો, આ નિયમો અનુસાર ચાલ્યાં કરે છે તેમાના કેટલાક આપણને જ્ઞાત છે, તો કેટલાંક અજ્ઞાત છે આપણને તે જ્ઞાત હોય કે ન હોય, પણ સૃષ્ટિમાંના તે ધર્મો કાયમ છે. તે આપણને જ્ઞાત નથી હોતાં છતાં તે આપણે જાણીએ છીએ એમ આપણને લાગે છે. હું આ લખું છું એવા જ સૃષ્ટિના અને આપણા પરસ્પર ધર્મો કે કાર્યકારણસંબંધો હોય કે ન પણ હોય. માણસનું કામ એ છે કે તેણે પોતાના જ્ઞાનનો અહંકાર અને આગ્રહ ન રાખતાં સત્ય ધર્મો શોધીને તેમને માનવજાતિની ઉન્નતિ માટે અનુકૂળ કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કાર્યનું જ્ઞાન એ ખરું જ્ઞાન નથી, પણ તેનાં કારણો જાણવાં એ ખરું જ્ઞાન છે. માણસમાત્રની યુદ્ધિનું વલણ મનતત્ત્વની उत्पत्ति આજીવતા પ્રમાણુમા સ્વાભાવિકપણે એ તરફ જ છે. તેમ છતાં તેની જડતા, અદ્વિપસંતોષ અને અહંકારને લીધે તે સાવ મર્યાદિત અને કુદિત પણ થાય છે. મનની કોઈ વિશેષ સ્થિતિમા કરેલા સંકલ્પનુ એટલે કે મનની શક્તિનું પરિણામ દુનિયા પર તેમ જ પોતા પર થાય છે એમ અગાઉ કહ્યું જ છે. એવી જાતનો અનુભવ માણસને થયા પછી પણ પોતાની સંકલ્પ-શક્તિનો પ્રભાવ તે જાણતો ન હોવાથી તે પરિણામનું કર્તૃત્વ જોને તે પોતાનો શ્રદ્ધારૂપદ અને સામર્થ્યવાન દેવતા માને તેની સાથે, જૂત-પિશાચની સાથે અથવા પિતરોની સાથે, ગમેતેમ પણ બીજા કોઈ સાથે જોડી દે છે. ક્ષુબ્ધ અને ઉત્તેજિત થયેલા મનની શક્તિ એક જ સંકલ્પમાં કુદરતી રીતે એકત્રિત અને કેદિત થાય છે ત્યારે તેને તેના દેવતાનું અને તેની અગાધ શક્તિનું સ્મરણ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને તેના પરિણામનું કર્તૃત્વ તે પોતાના આરાધ્યમાં સંદેજે આરોપે છે. ચમત્કારમય અનુભવથી તેની શ્રદ્ધા બમણી થાય છે અને સંકટ કે મુશ્કેલીને પ્રસંગે કશો યત્નો દેખાતો

ન હોય ત્યારે તે તેનું જ સ્મરણ કરે છે, અને તેની કૃપા થાય છે. એક વખતના મનઃશક્તિના અધ્યાનક એકીકરણથી જે કાર્ય થયું તે દરેક વખતે થાય છે જ એમ કહેવાય નહીં, અને ન થાય તો પણ ભાવિક પોતાની શ્રદ્ધા છેડતો નથી. દેવતા પરની આવી જાતની શ્રદ્ધા ઉત્તાન બને છે ત્યારે કોઈની જાગૃતિ હુમ થાય છે, અને તે અવસ્થામાં દેવતા સાથે એકરૂપ થવાને કારણે જગતના મનતત્ત્વ સાથે સહેજે સમરસ થવાને લીધે હંમેશાની મનઃસ્થિતિમાં ન સમજનારી કેટલીક વસ્તુઓનું જ્ઞાન તેને થાય છે; અને તે તેના મુખમાંથી બહાર પડવા માંડે છે. આવી બ્યક્તિ સમાજમાં દેવતાના ‘ભગત’ તરીકે ખ્યાતિ પામે છે, અને કોઈનાય દુઃખમાં કે સંકટમાં શુ કરવાથી દેવતા સંતુષ્ટ થઈને દુઃખનું કે સંકટનું નિવારણ કરશે તે સમજી લેવા માટે એ ભગતને પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રથા પડે છે. ‘ભગત’ અજ્ઞાન કે અર્ધજ્ઞાન અવસ્થામાં તેના જવાબો આપે છે. દેવતા તેના શરીરમાં સંચરે છે કે તેને મોઢે જવાબ આપે છે એમ લોકો માને છે. મનની બાવી ઉત્તાન કે ઉત્તેજિત અવસ્થામાં જગતના મનતત્ત્વ સાથે તદ્રૂપ થવા પછી સંકટનિવારણ માટે અથવા ઉદ્દેશસિદ્ધિ માટે જે શબ્દો કે શબ્દરચના મોંમાંથી બહાર પડે છે તેને મંત્રનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે; જે ઉપાસ્ય સૂચવવામાં આવે છે તેમાંથી તંત્ર પેદા થાય છે; અને તે વખતના વિધિમાં પવિત્રતા આવે છે. તે તેમાં કોઈકે વિશિષ્ટ અને અદ્ભુત સામર્થ્ય છે એવી લોકશ્રદ્ધા પેદા થાય છે.

દૃઢ સંકલ્પમાં એકત્રિત અથવા કેન્દ્રિત થયેલી મનની શક્તિમાંથી અથવા મનનો માત્ર પ્રવાહ બંધ પડી જતાં સૃષ્ટિના વિશ્વશક્તિ સાથે મનતત્ત્વ સાથે એકરૂપ થવા પછીની સ્ફુરણમાંથી દાત્મ્ય ઘટાં પ્રાપ્ત દિવ્ય માનેલી બધી શક્તિઓની ઉત્પત્તિ છે. આ યનારી શક્તિ શક્તિઓનું મૂળ પોતાનામાં જ છે એનું ન સમજાવાથી માણસ આ જ નિસર્ગેર્થમે દેવતા-ની આરાધના વડે પોતાના કામ્યમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

તેમની આરાધના માટે તે તેમનું સ્તવન કરવા લાગ્યો. તે માટે તેણે વિધિવિધાન તૈયાર કર્યો. તે સ્તવન અને વિધિવિધાન પરની શ્રદ્ધાને કારણે તેમાં સહેજે પવિત્રતા દાખલ થઈ, અને એ જ પ્રમાણ આગળ ચાલુ રહી. સૃષ્ટિ વિશે વધતા જતા જ્ઞાનને લીધે તેમાં ફરક પણ પડતો ગયો. માણસની શ્રદ્ધા જૂન, પિશાચ, પિતરો અને દેવતાઓ પરથી આગળ જતાં ઈશ્વર સુધી આવી. પરંતુ પોતાની મન શક્તિનું સામર્થ્ય તેના ધ્યાનમાં ન આવવાથી એ સામર્થ્ય વડે થતાં કાર્યોના કર્તાપણાનું તે હંમેશા બીજા કોઈ પણ દિવ્ય શક્તિમાં આરોપણ કરતો આવ્યો છે. મનની ઉત્તેજિત અવસ્થામાં આકસ્મિકપણે થયેલા મન શક્તિના નૈસર્ગિક કેદ્રિકરણમાથી વીજળીની જેમ એક અદ્ભુત શક્તિ નિર્માણ થાય છે, એ જાણતો ન હોવાથી તેની દ્વારા થતા કાર્યનું કર્તાપણુ બીજા કોઈ દિવ્ય શક્તિમાં માણસે આરોપ્યુ, તેમ જતા નૈસર્ગિક કેદ્રિકરણ પરથી તે ચિત્તને કોઈ પણ વિવક્ષિત સંકલ્પ પર દૃઢ અને કેન્દ્રિત કરતાં શીખ્યો. અને તે પરથી દેવતાની આરાધના જે હેતુથી આપણે કરીએ તે હેતુ આ ઉપાય વડે સિદ્ધ થાય છે એ વસ્તુ તે સમજ્યો. સુષ્ટ-કુદરતી ધર્મ પરથી જ માણસે પોતાનું જ્ઞાન વધાર્યું છે. વરસાદને લીધે એમર ફેલાતા જંગલો પરથી જ તે ખેતી કરતાં શીખ્યો. કુદરતી રીતે ધર્મ કાર્યો પરથી જ તેવાં કાર્યો યોજનાપૂર્વક અને ખાસ હેતુથી કરવાનું જ્ઞાન તેનામાં રહ્યું. તે જ પ્રમાણે મન શક્તિના આકસ્મિક કેન્દ્રિકરણ પરથી પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢતા, તીવ્રતા, એકાગ્રતા વગેરે લાવીને એવી જાતની મનઃસ્થિતિ બનાવવાનું તેને સૂઝ્યું, અને તે, તે પ્રયત્નમાં લાગ્યો. એક જ સંકલ્પના સતત અનુસંધાનથી ચાલુ મનનો ઉપર લય કરી વિશ્વના મનસ્સ્વ સાથે સમરત્વ થવાથી વિશ્વમાં રહેલી વસ્તુઓના શુભધર્મોનું જ્ઞાન પોતાનામાં રહુરી શકે, પ્રગટ થઈ શકે, એવી શક્તિ તેણે પેદા કરી. ચાલુ ચિત્તપ્રવાહનો લય કર્યો પછી મૂળ સંકલ્પની દૃઢતા, તીવ્રતા અને વિશ્વના અનંત જ્ઞાનમાંથી પોતાના સંકલ્પની પૂર્તિ, માટે જોઈતું જ્ઞાન પોતાનામાં રહુરણ થવાની અને તે ધારણ કરવાની

પોતાની પાત્રતા, જે બધાં પર પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિનો આધાર છે, એ પણ તેણે જોયું. અને તે મુજબ કોઈ કોઈએ પ્રયત્નો પણ કર્યા. આવા પ્રયત્નોમાંથી જે સ્ફુરણા માણસને થાય છે તે તેની હંમેશની વિચારશક્તિની અને મન શક્તિની બહારની હોય છે. તે તેની કલ્પનાની પેલે પારની હોય છે. પોતાની અંતઃશક્તિ અને વિશ્વશક્તિ, એ બેની સમરસતામાંથી તે નિર્માણુ થયેલી હોય છે. આવા જ કોઈ પ્રકારને યોગીઓ અંતર્નાદ કહે છે અને ભક્તો ઈશ્વરી આદેશ સમજે છે.

આવી જાતના પ્રયત્નોમાંથી જ મંત્ર અને તત્સમ વિદ્યાઓનો જન્મ થયેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાની લોકોએ વિશ્વના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની શોધો પણ આ જ જાતના પ્રયત્નો દ્વારા કરી હશે. તે જ પ્રમાણે આયુર્વેદની પહેલાંના ઔષધિવિદ્યાના શોધકો પણ આવી જ જાતના પ્રયત્નશીલ લોકો હશે. યોગમાર્ગમાં ધણા આગળ વધેલા સિદ્ધો જ આવા પ્રકારની શોધો કરી શકે છે. તેમનો પ્રયત્ન કેવળ ચિત્તવશનો નહીં પણ ત્યાર પછીની મહાજાગૃતિનો હોવો જોઈએ. આ બધાની પાછળ ચિત્તના ધર્મો ઓળખાને કરેલા પ્રયત્નો છે. તેની પાછળ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો આધાર છે. પ્રયત્ન, અનુભવ અને નિરીક્ષણની ગદ્દથી આ વિદ્યાઓનો, શાસ્ત્રોનો અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરવાને હજી ઘણો અવકાશ છે. આ ચર્ચમાં તીવ્ર વ્યાકુળતા, હેતુ વિષે તીવ્રતા, સંકલ્પની દૃઢતા, ચીવટ, પ્રયત્નનું સાતત્ય અને સિદ્ધિ મળતાં ગમે તેટલો વિનંત થાય તોય કદીયે ચસિત ન થનારી ધીરજ, દૃઢ ઈશ્વરનિષ્ઠા વગેરે અનેક ગુણોની જરૂર છે. ઉતાવળાપણ, અસ્પષ્ટતાપૂર્ણપણ, અવિશ્વાસ અને અંધશ્રદ્ધા આમાં ન ચાલે.

આ વિદ્યાના હેતુ અને સાધનની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ પરથી તેના ત્રણ

બેદ પડે છે. જે હેતુનો માનવજાતિના દુઃખ-

સાત્ત્વિક મગ્નવિદ્યા નિવારણ સાથે વ્યાપક અને નિસ્વાર્થ સંબંધ

હોય અને જેનું સાધન શત્રુ અને કોઈને પણ

દુઃખ આપનારું ન હોય તે હેતુ અને સાધન સાત્ત્વિક મનાય છે; જેમાં

બ્રહ્મિગત માન, પ્રતિષ્ઠા, મુખ, સામર્થ્ય વગેરે મેળવવાનો હેતુ હોય તે ગર્વસ, અને જેમા બીજનો નાસ કરીને કોઈ પણ લૌનિક પ્રાપ્તિનો હેતુ હોઈ જેનું સાધન પણ દ્વિસામય, ભયાનક, સામાન્ય નીતિધર્મને માન્ય ન હોય એવું, અમંગળ અને અનેક રીતે અપવિત્ર હોય તે તામસ પ્રકાર કહેવાય. આ ત્રણ પ્રકારો માનવજાતિમા પુરાતન કાળથી આવી આવી છે. એમાના સાત્ત્વિક પ્રકારનો જ વિચાર અહીં પ્રભુ દેવાથી બીજા જે પ્રકારોનો ચર્ચા કરવાનું કારણ નથી. માનવજાતિ કલ્યાણના હેતુથી તપસવી બ્રાહ્મણોએ આ બાબતમા પૂર્વે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

- ઇશ્વરલક્ષ્મી કે સાધુ પુરુષોની હયાતીમાં તેમને વિષે લોકોમાં ચમત્કારોની અફવાઓ હમેશા ચાલતી હોય છે.

ચમત્કાર વિરુદ્ધ તેમના મરણ પછી પણ ચમત્કાર ચાલુ હોવા મનઃશક્તિ વિષે લોકવાયકાઓ ચાલ્યા કરે છે જેના કાર્ય-કારણભાર ધ્યાનમાં આવતા નથી એવી બધી

ઈષ્ટ બાબતોનું કર્તૃત્વ ભાવિક લોકો લક્ષ્મીના કે સાધુના દિવ્ય સામર્થ્યમાં આરોપે છે, તે બધાને એ ચમત્કારો સમજે છે. સાધુ ત્યાં ચમત્કાર હોવો જ જોઈએ એવી લોકોની માન્યતા પરંપરાથી ચાલતી આવી છે. પરંતુ તપાસ કરતાં આ બધા પ્રકારોમાં અસાધ્ય, જોળપણ અને ભ્રમ જ દેખાઈ આવે છે. તેમાં પણ સાચે જ ચમત્કાર જેવી લાગતી કોઈ વાત સાધુના જીવનમાં બની આવી હોય તો તે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની મનની સ્થિતિમાં બનેલી આકસ્મિક ઘટના માનવી જોઈએ. તે તેની કાયમની મનઃશક્તિ અથવા હમેશની સ્વાધીન કર્તૃત્વશક્તિ કદી દોષી શકે નહીં. મનની પવિત્રતા અને સ્થિર સ્થિતિમાં પોતાને વિષે કે બીજાને વિષે ચિત્તમાં ઊંડો કોઈ સંકલ્પ, કોઈ વિચાર, કોઈ વખત સહેજે સિદ્ધ થાય છે. અથવા અનુકૂળ સંજોગોમાં સૃષ્ટિના ધર્મ અનુસાર ભવિષ્યમાં બનનારી કોઈ બાબતની સંકુલના કે કલ્પના મનની પવિત્ર સ્થિતિમાં તદ્દન સ્વાભાવિકપણે ચિત્તમાં જોડે છે અને વાણી દ્વારા બોલી બતાવવામાં આવે છે, અને જાણથી તેમ જ બને છે. આવી જાનની ઘટના સાધુ મનાતી વ્યક્તિ દ્વારા થાય એટલે આપણે તેને ચમત્કાર કહીએ છીએ. પરંતુ સર્વસામાન્ય વ્યાવહારિક માણસની બાબતમાં પણ આવા અનુભવો થાય છે. પણ સાધુની માફક આપણે તેમની તરફ અદ્ભુતતા, દિવ્યતા કે ચમત્કારની દૃષ્ટિથી કદી જોતા નથી. સાધુનો એકાદ શબ્દ કે આશીર્વાદ સાચો નીવડે એટલે આપણે તેને ચમત્કાર સમજી તે પરથી તેની વિશેની શ્રદ્ધા અને પૂજ્યભાવ જન્મ લઈ પેળ્યા કરીએ છીએ; પરંતુ બીજી કેટલીયે વાર તેના શબ્દો અને આશીર્વાદ નિષ્ફળ નીવડેલા હોય છે તેમની ગણતરી આપણે કદી કરતા નથી. એક વાર કોઈ

વ્યક્તિગત માન, પ્રતિષ્ઠા, સુખ, સામર્થ્ય વગેરે મેળવવાનો હેતુ હોય તે રાજસ; અને જેમાં ખીજનો નાશ કરીને કોઈ પણ ભૌતિક પ્રાપ્તિનો હેતુ હોઈ જેનું સાધન પણ હિંસામય, ભયાનક, સામાન્ય નીતિધર્મને માન્ય ન હોય એવું, અમંગળ અને અનેક રીતે અપરિત હોય તે તામસ પ્રકાર કહેવાય. આ ત્રણ પ્રકારો માનવજાતિમાં પુરાતન કાગથી વ્યાપ્તતા આવ્યા છે. એમાંના સાત્ત્વિક પ્રકારનો જ વિચાર અહીં પ્રસ્તુત હોવાથી ખીજ બે પ્રકારોનો ચર્ચા કરવાનું કારણ નથી. માનવજાતિના કૃત્યાણુના હેતુથી તપસ્વી બ્રાહ્મણોએ આ બાબતમાં પૂર્વે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેમાંથી જ કેટલાક મંત્રોને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; અને તે પૃથ્વી વૈદિક મંત્રો જિને લોકોમાં ગ્રહા ઉત્પન્ન થઈ અને તે હજુ સુધી વ્યાપ્તતા આવી છે. મધ્યયુગના જમાનામાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોદખનાથ જેવા સિદ્ધ પુરુષોએ આ વિષયમાં અનેક શોધો કરી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પણ આ વિદ્યાના ઉપાસકો ઘર્ષ ગયા છે. ચંદ્રી, પદસી, ખીરતી અને ઈસ્લામ ધર્મમાં પણ આ વિદ્યાનો વિકાસ થયેલો છે. અર્ધજંગલી જાનિના ધર્મોથી માંડીને સુધરેલા ધર્મોવાળા લોકોમાં આ વિદ્યાનો પ્રચાર આજવધતા પ્રમાણમાં થતો આવ્યો છે. દાયમાં આ વિદ્યા ધણપરં લુપ્ત થઈ છે અને પૂર્વજોની તે વિદ્યાની સિદ્ધિ અને

માનવી જીવનના હિતોની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ચમત્કાર એ જામ અને બોળપણ વધારનાર છે. તેથી કોઈ પણ જાતનું ચમત્કાર વિષે કલ્યાણ થતું નથી. પરંતુ સાત્ત્વિક મંત્રવિદ્યા માણસને શાસ્ત્રીય વિચાર અસંત ઉપયોગી વિદ્યા હોઈ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો વિકાસ કરનારી છે. આજના ભૌતિક જ્ઞાન વડે અને વિજ્ઞાન વડે જેમ સૃષ્ટિના સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક ગુણધર્મોની અને શક્તિઓની શોધ થાય છે તે જ પ્રમાણે માનવી ચિત્ત અને માનવી મનના સામર્થ્યની શાસ્ત્રીય રીતે શોધ થતી જાય અને માનવીજીવનને અનેક રીતે દુઃખ-મુક્ત અને સુખમય કરવા તરફ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માણસનું આજનું જીવન અને જીવનપદ્ધતિ ખાતરીથી પક્ષઘાત જશે. ભૌતિક શાસ્ત્રોના જ્ઞાનને આજે જેવો અમર્યાદ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે તેવો જ માનસિક શક્તિનો પણ દુરુપયોગ થવાનો સંભવ છે, એ ભય ધ્યાનમાં લઈને આપણે આ માર્ગના સાત્ત્વિક પ્રયત્નોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. તે માટે બોળપણ અને નાસ્તિકતા બંને ટાળીને, શોધક અને ચિકિત્સક પદ્ધતિથી સૃષ્ટિમાંના અનેકવિધ ધર્મોના અને માનવી ચિત્તશક્તિનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કોઈ પણ સાધુના ચમત્કારથી એકદમ આશ્ચર્યચકિત થઈને ભાવિક ન બનતાં તેમાં કંઈ સત્ય છે કે જામ છે, કાકતાલીય ન્યાય છે કે કંઈક છેતરપિંડી છે, હાથચાલાકી છે કે આલુઆલુના લોકોનું કોઈ કારસ્થાન છે, વગેરે બધી બાબતોની આપણે તપાસ કરવી જોઈએ. સાધુની કોઈ વિલક્ષણ અને અનર્થ શક્તિ વડે ચમત્કાર રૂપે કોઈનું દુઃખ દૂર થયું હોય, કોઈનો રોગ મટી ગયો હોય, કોઈને માટે તેણે પાણીનું દૂધ કરી આપ્યું હોય અને એવી શક્તિઓ સાધુમાં ખરેખર જ હોય તો સાધુત્વનો મુખ્ય ગુણ દયા તેનામાં હોવો જ જોઈએ. તો એવી સ્થિતિમાં તેની મારફતે સમાજનાં દુઃખો અને રોગોનું નિવારણ કરાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ. ગરીબગુરુજાને તેમ જ તેમનાં બાળકોને રોજ દૂધ મળે એવી વ્યવસ્થા આપણે તેની પાસે કરાવવી જોઈએ. એવું કશું કરવા તે સાધુ

તૈયાર ન હોય તો તેનામાં એ જાતની માનસિક શક્તિ નથી અને તેને દાથે આ શાસ્ત્રનો વિકાસ થવાનો નથી, એમ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. ચમત્કારોની બાબતમાં આપણે શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર અને શોધ કરતા નથી તેથી તે વિષે અધશ્રદ્ધા અને ભ્રાણપણ વળ્યા છે, અને તેમાંથી જ આગળ વધીને દહા અને છેતરપિંડી સુધી વાત જઈ પહોંચી છે. તેમાં રહેલી અધશ્રદ્ધાની પાછળ ભય અને દાવચ હોય છે અને તેમાંથી જ ખુશામત અને ગુલામી વૃત્તિ પેદા થાય છે એમાં માનવજાતિનું કલ્યાણ નથી.

આપણને વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિની અને તે દ્વારા કલ્યાણપ્રદ માર્ગની જરૂર છે. વિદ્યા, શાસ્ત્ર ને શાસ્ત્રીય સસોધનથી જ્ઞાનની મદદથી આપણે સૃષ્ટિમાં રહેલા ગુણ, ધર્મ જરૂર અને શક્તિઓ જાણી શકીએ છીએ આપણા પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓ આપણે ઝાળખવા લાગીએ છીએ અને સદ્ગુણોની મદદથી આપણે બધાના કલ્યાણ માટે તે બધાનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ આ વિદ્યા જાણનારાઓમાં પણ બે ત્રણ મહત્વના પ્રકાર છે નિસર્ગના ગુણ, ધર્મ, તેની શક્તિઓ, તે જ પ્રમાણે ચિત્ત, મન, પ્રાણ અને ચેતનની શક્તિઓનું સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો, તે શક્તિઓની જાગૃતિ અને વિકાસ વગેરે જાણીને તેમની દ્વારા અતર્નાલ ઇચ્છિત પરિણામો ઉપજાવવાનું જેને સધાય છે અને અતર્નાલ જ્ઞાનના આધારે ચોજના ધરીને સકલ્પિત હેતુની કે કાર્યની સિદ્ધિ જે સાધી શકે છે તે આ વિદ્યાનો સિદ્ધ ગણાય છે તે જ આ વિદ્યાનો ઉપાસક છે તે જ ખરો શોધક અને શાસ્ત્રી છે બીજો, આવા શોધક પાસેથી એ વિદ્યાના થોડાક નિધિનિષેધો, થોડીક ક્રિયાપ્રક્રિયાઓ અને થોડાક કાર્યકારણભાવ સમજી લઈને તે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરનારો તે એ વિદ્યા અશ્વત જાણે છે અને ત્રીજો, કોઈ નિશ્ચિત વિધિથી તેનો કેવળ ઉપયોગ કરનારો આ ત્રણમાં પરસ્પર ઘણુંજ અંતર છે. મૂળ શોધક સાથે બીજા બેની ખરોખરી કદી પણ થઈ

શકે નહીં. જેમ રેડિયોનો અથવા કેઈ યંત્રનો મૂળ શોધક કે આવિષ્કારક એ એક; બીજો તેની પાસેથી થોડુંક જ્ઞાન લઈ તે મુજબ યંત્ર બનાવનારો; અને ત્રીજો તેની કેઈ અમુક કળ કે સ્વયં ફેરવીને તેને ચાલુ કે બંધ કરનારો - એટલે આવી રીતે તેના કેવળ ઉપયોગ કરનારો. એવો જ પ્રકાર મંત્ર કે મનઃશક્તિની બાબતમાં છે.

આજે પણ કેટલાક રોજો પર અને ઝેરી પ્રાણીના ઝેર પર મંત્રોપચાર કરનારા ક્યાંક મળી આવે છે. પરંતુ તેઓ તે વિદ્યાના સિદ્ધો નથી. તે કેવળ કળ કે સ્વયં ફેરવીને યંત્ર ચાલુ કે બંધ કરનારા જેવા છે. તેમનામાં શોધકપણું પણ જોવા મળતુ નથી. દીવાસળી કેમ બનાવવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં તે સળગાવી શકાય છે. યંત્રની રચનાનું જ્ઞાન ન હોય તોય તે ચલાવી શકાય છે. એવો જ પ્રકાર આજના મંત્રોપચારની બાબતમાં દેખાય છે. તેથી જે કેવળ મંત્ર જાણે છે તે મંત્રજ્ઞ કે શાસ્ત્રજ્ઞ નથી. તે પ્રયોગ કરી શકે છે. પણ તેના કાર્યકારણબાવનું જ્ઞાન તેને નથી હોતુ. જે અંતર્માત્ર શક્તિનાં મૂળતત્ત્વો જાણે છે અને તેમની વૃદ્ધિ કરીને જે તેમના યોગ્ય મેળથી ઇષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે જ સિદ્ધ અને મંત્રજ્ઞ છે. તે મંત્ર નિર્માણ કરી શકે છે. સિદ્ધ થવાને માટે મનઃશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ વધારવી પડે છે. તેના શુભધર્મો અનુભવસિદ્ધ હોવા પડે છે. સૃષ્ટિમાં રહેલી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શક્તિઓ અને તત્ત્વો જાણીને, તેમના શુભ-ધર્મો ઓળખીને, તેમનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડીને અને તેમને અનુકૂળ કરી લઈને, મન અને સૃષ્ટિ એ બંને શક્તિઓની સહાયથી ઇચ્છિત સંકલ્પ અને કાર્ય પાર પાડવા માટે સંયોજકશક્તિ પોતાનામાં કેળવવી પડે છે. તેને માટે તપશ્ચર્યાની જરૂર પડે છે. જીવનનો અત્યંત મહત્ત્વનો અને હિસાહનો કાળ તેની પાછળ આપવો પડે છે. આ બધી વસ્તુઓ ઉપરંત સંકલ્પસિદ્ધિ માટે જોઈતી તીવ્રતા, પ્રખરતા વગેરે અનેક શુભો માણસમાં હોવાની જરૂર પડે છે. આ બધી વસ્તુઓ જાણીને આપણે ચમત્કાર, સિદ્ધિ અને બીજી આ જાતની વિદ્યાઓનો વિચાર

કરવો જોઈએ આમા કઈ શક્તિ કામ કરે છે અને તેનો માનવજાતિના કરવાથી માટે કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે તે જોવું જોઈએ કેવળ પેતની કોઈ વ્યક્તિગત અને તેટલા વખત પૂરતી જરૂરિયાત અકરમાલ પૂરી થાય એટલા પરથી ચમત્કારની કલ્પનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈને આપણે આખી જિંદગી કોઈને વિશે શ્રદ્ધાળુ બનીએ તે માનશે નહીં, તેથી માનવજાતિનું કલ્યાણ નથી માનવજાતિના હિત માટે અનેક શક્તિઓની અને શાસ્ત્રોની આવરયકતા છે. તેથી માનવી મનની કોઈક વિશેષ શક્તિથી માનવજાતિનું કઈક હિત સિદ્ધ થઈ શકે કે નહીં અને શક્ય હોય તો તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અને સાધન શા, એ શોધી કાઢવું એ આપણું કામ છે હિપ્નોટિઝમ, મેસ્મેરિઝમ વગેરે ઈશ્વરશક્તિના પ્રયોગો આજે કેટલાક લોકો કરે છે. તેમા સત્યઅસત્ય કેટલું છે અને તે નિધાના માનવી મન પર સારાનરસા શા પરિણામ થાય છે તે આપણે જાણી લેવા જોઈએ કેટલાક યૌગિક પદ્ધતિમા શક્તિપાત અથવા શક્તિસચરણવિધાથી ગુરુ શિષ્યનો માર્ગ અને અભ્યાસ સહેલો બનાવે છે તેમા પણ મન શક્તિનો કેટલો સબંધ છે અને શિષ્યની પ્રગતિ માટે તેનો કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેમજ તે શક્તિનો ઉપયોગ કેવળ આ જ ક્ષેત્રમા થઈ શકે છે કે જીવનના બીજા ક્ષેત્રમા પણ તે નિધાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરીને માનવજાતિના હુ બો ઓછા કરી શકાય, તેનું પણ જ્ઞાન આપણે મેળવવું જોઈએ યોગની અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓનો અને ઉપસિદ્ધિઓનો માનવી પ્રગતિમા કશો ઉપયોગ થઈ શકે કે નહીં તે પણ તપાસવું જોઈએ જાપ્તાસાધન, અગ્નિસાધન વગેરે સધનો નકે મનની શક્તિ વધારીને, આધ્યાત્મિક માર્ગમા તેનો ઉપયોગ કરીને પોતાની ઉન્નતિ સાધનારા પથો આપણા દેશમા છે તેમાય ખરેખર કેટલું તથ્ય છે તેની પણ તપાસ કરવી જોઈએ સાપ વીંછી કે બીજા એરી પ્રાણીઓનું એર મત્રથી ઉતારવાના તેમજ શીત, પિત્ત અને વાત પર મત્રનો ઉપચાર કરવાના પ્રકારો આપણા દેશમા કયાક કયાક પ્રચલિત છે, તેમા પણ સત્ય કેટલું છે તે શોધી

કાઠવું જોઈએ. સારાંશ, આ એકંદ્ર બધા પ્રકારોમાં મનની શક્તિનો શો સંબંધ છે અને તેમાં કાર્યકારણસંબંધ શા છે તેનું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી સંશોધન થવાની જરૂર છે.

આ બંધાનું સત્ત્વ જ્ઞાન થયા વગર તેમ જ તેને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ મળ્યા વગર આ વિષયમાં એક બાલુથી અંધવિશ્વાસ સશોષનનું કાઠ અને ખીજી બાલુથી નાસ્તિકતા જેવી પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ પેદા થયેલી છે તે દૂર નહીં થાય. એ અને વસ્તુઓ જીવનના ઉત્કર્ષની અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી બાધક છે. કાર્થ પણ વિષયના સત્ત્વ અને યથાર્થ જ્ઞાનથી, તે જ્ઞાનના સામર્થ્યથી અને યોગ્ય પ્રસંગે તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી માનવી જીવન ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ તરફ પ્રગતિ કરે છે. માનવી મનનું સામર્થ્ય કેવી રીતે જાગ્રત અને વૃદ્ધિગત કરવું અને જેમ આપણે શરીર ને શુદ્ધિની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આપણું જીવન સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ તે સામર્થ્યનો પણ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ કરીને આપણું જીવન નિર્દોષ, દુઃખરહિત અને સુખમય કેવી રીતે બનાવવું, એ જ આને અંગે સવાલ છે. સદ્ગુણોને રૂપે આપણામાં વિકાસ પામેલી માનસિક શક્તિ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આપણને ઉપયોગી થાય છે એમાં શંકા નથી પરંતુ આ સિવાય ખીજી રીતે મનની શક્તિ વિકસાવીને તે બધી શક્તિ-જો શુદ્ધ સંકલ્પમાં કેન્દ્રિત કરી શકાય અને તે સંકલ્પની દૃઢતા, તીવ્રતા અને એકમતતા વધારીને વિશ્વશક્તિની સાથે, પરમાત્માની સાથે, સમરસ થવાનું જો માણસ સિદ્ધ કરી શકે તો તેનામાં કંઈક વિશેષ શક્તિ સંચરવા માંડે છે અને તે શક્તિની મદદથી કેટલીક મુશ્કેલ બાબતો પણ સહેજે સિદ્ધ થઈ શકે છે. આમાં કશી અદ્ભુતતા નથી. એમાં અમત્કાર નથી. અનેક કુદરતી ધર્મો પ્રમાણે માનવી મનનો પણ એ એક ધર્મ છે. વિવૃત વગેરે સૃષ્ટિના ધર્મો જેમ અમુક સંયોગોમાં પ્રગટ થાય છે, તેજ પ્રમાણે માનવી મનનો આ ધર્મ પણ યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં યોગ્ય પ્રયત્નો પ્રગટ થાય છે. આપણે અભ્યાસી,

પ્રયત્નશીલ અને નિષ્ઠાવાન બનીએ તો ચમત્કારના ભ્રમથી અથવા ખરેખર બનેલા ચમત્કારથી આશ્ચર્યચકિત ન થતાં, ભોળી શ્રદ્ધાથી ભાવનાવશ ન બનતાં, તેના કાર્યકારણભાવની શોધ કરીને, સૃષ્ટિના અને મન-શક્તિના ગુણધર્મો ઓળખીને તેમનું સશસ્ત્ર જ્ઞાન આપણે મેળવીએ, અને તેનો માનવી જીવનમાં ઉપયોગ કરતા રહીએ. તેમ થાય તો તેમાંની વિશેષતા અને તે સાથે જ લોકોની ભોળી શ્રદ્ધા નાશ પામશે અને આપણું જીવન સહેજે સમૃદ્ધ થશે.

માનવજાતિની સર્વાંગી ઉન્નતિ વિષે તાલાવેલી, જ્ઞાન વિષે અભિરુચિ, પ્રાણીમાત્ર વિષે પ્રેમ, દુષ્પિયાને વિષે કરુણા, પવિત્રતા, બીશ્વરનિષ્ઠાની સંયમ અને સદ્ગુણો તરફ સ્વાભાવિક વક્ષણ, પોતે આવશ્યકતા કદ વેદીને બીજાઓને સુખી જોવાની ઈચ્છા, જીવન-જને તેનું સામર્થ્ય સિદ્ધિ વિષે મહત્વાકાંક્ષા, પ્રયત્નના સાતત્ય માટે જરૂરી ચીવટ, શોધકપણું, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય વગેરે અનેક પ્રકારની પાત્રતા જેનામાં હોય તેને માટે ઉપર જણાવેલી સિદ્ધિ મુશ્કેલ નથી અને સૌથી મહત્વનો ગુણ તે ઈશ્વરનિષ્ઠા છે. તે જેનામાં હશે તેને કશું જ મુશ્કેલ નથી. કોઈ પણ સિદ્ધિ આપણે સંકલ્પશક્તિથી સિદ્ધ કરી શકતા હોઈએ તોપણ, સર્વ શક્તિનો અને સર્વ સામર્થ્યનો અનંત ભંડાર જે પરમાત્મા તેની પાસેથી જ આપણામાં કોઈ પણ શક્તિ સંચરે છે અને આવીર્ભાવ પામે છે. તેના પરની નિષ્ઠા વિના આપણે તે અનંત શક્તિમાંથી આપણા પોતાનામાં કોઈ પણ વિશિષ્ટ શક્તિ લાવી શકતા નથી, તેમ જ ધારણ પણ કરી શકતા નથી. એટલા માટે પોતાનો ક્ષુદ્ર અહંકાર ફેંકી દઈને, પોતાપણું ભૂલી જઈને નમ્રતા, અનન્યતા અને એકનિષ્ઠાથી આપણે વિશ્વશક્તિ સાથે સમરસ થઈ શકીએ તો તેમાંથી જ આજળ ઉપર પ્રાપ્ત થનારી મહાજગતના આપણામાં સંકલ્પિત જ્ઞાનની અને શક્તિની સ્ફુરણા અને સંચાર થયા વિના રહેશે નહીં. જીવનની બધી સિદ્ધિઓનું મૂલ આમાં જ છે.

ખંડ ૧ : ધર્મ્ય વ્યવહાર

૧

વિદ્યાર્થીદેશાનું મહત્વ

મારા બાળમિત્રો,

તમને ઉપદેશના ચાર બોલ કહેવાને પ્રસંગે મને ધણો આનંદ થાય છે. તમે વિદ્યાર્થી છો. આખા જીવનમાં આ સસ્કાર મહાન કાળ ખૂબ આનંદનો અને સુખનો માનવામાં આવે કરવાનો સમય છે. માણસ મોટો થયા પછી દુનિયાદારીની અનેક આપત્તિઓ અને મુશ્કેલીઓથી ત્રાસે છે, સારે તેને પોતાની વિદ્યાર્થીદેશા યાદ આવે છે, અને તે વખતે આપણે કેટલા મુખી અને આનંદી હતા એમ તેને થાય છે. એનું કારણ એટલું જ કે એ વખતે તેના પર કોઈ પણ સાંસારિક જવાબદારી હોતી નથી, પરંતુ જીવનના હિતની દૃષ્ટિથી એકંદરે વિચાર કરતાં આ અવસ્થા અત્યંત મહત્વની છે. આ જ કાળમાં જે સંસ્કાર અને જે ટેવો પડે છે તે આખી જિંદગી માણસમાં ટકી રહે છે. તેથી આ કાળ મને કેવળ આનંદ અને નિશ્ચિંતતાનો ન લાગતાં જીવનમાં જરૂરી એવાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની, ઉચ્ચ સંસ્કાર મેળવવાની અને સારી ટેવો પાડવાની દૃષ્ટિથી ધણો મહત્વનો લાગે છે. આ જ કાળમાં તમે જે જીવનનું મહત્વ સમજો તો આજની તમારી ચાલુ વિદ્યાર્થીદેશામાં જ તમે પોતાના ભવિષ્યના જીવનનો પાપો નાખી શકશો. આજે જે તમને મારા સંસ્કારો મળે, તમને મારું શિક્ષણ મળે અને તેને અનુરૂપ તમારા સંઠ્ઠપો હવે પછી પણ ટકી રહે તો તમારું આખું જીવન ઉજ્જવળ થકા વગર રહેશે નહીં. પણ એવી જાતની દૃષ્ટિ મળવાની

વ્યવસ્થા આજે સમાજમાં ક્યાય નથી. આજે તમે એવી સ્થિતિમાં છો કે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે, સારા સંસ્કારો તમારા મનમાં દૃઢ કરવામાં આવે, તો તમારામાંથી જ અસૌકિક માણસો નિર્માણ કરી શકાય. આ દૃષ્ટિથી જીવનનો વિચાર કરતાં અભારનો તમારો કાળ ધણો મહત્વનો માનવો જોઈએ એમાં શંકા નથી.

દુનિયામાં સદાચારી અને દુરાચારી, સત્કર્મરત અને હંમેશાં દુષ્ટ કાર્યમાં મગ્ન, પરોપકારી અને બીજાનું સર્વસ્વ ઘેટી મુલ્યોના હરણ કરનારા, દયાળુ અને ધાતકી, પવિત્ર અને ચરિત્રોમાંથી વ્યસની, સંયમી અને સ્વેચ્છાચારી, ઉદાર અને કૃપણ, ધર્મનિષ્ઠ અને સ્વચ્છંદી, સેવાપરાયણ અને સ્વાર્થી, એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવના માણસો

જેવાંમાં આવે છે. તે બધાનું જીવન તપાસતાં જણાય છે કે, સારાનરસા સંસ્કાર તેમના બચપણથી જ તેમને મળ્યા હતા. કૃતગ્રતા, દયા, સત્ય-વચન, પ્રામાણિકતા, ઉદ્યોગપ્રિયતા, નિયમિતતા, મહેનત કરવાની ટેવ, નિરલસતા, આદ્યધારકતા, માતૃપિતૃભાવ, બધુભગિનીભાવ, પોતાના પડોશી વિશે સમ્મલાવ, મિત્રતા, સહકારવૃત્તિ, બીજાને ઉપયોગી થવાની હોંશ, અને વ્યસન, દુરાચરણ, સ્વાર્થ, અન્યાય, અસ્વચ્છતા, કડોરતા, કપટ, કૃપણતા ઇત્યાદિ દુર્ગુણો વિશે અણગમો કે નિષેધવૃત્તિ વગેરે બધા સુસંસ્કારો નાનપણથી મળેલા હોય તો જ તે હૃદયમાં દૃઢ થાય છે અને યોગ્ય વખતે વૃદ્ધિ પામે છે. ધર્મનિષ્ઠા, અને ઈશ્વરનિષ્ઠા, દેવપ્રેમ અને સત્જાતો વિશે સદ્ભાવ, સદ્વ્યથા વિશે રુચિ અને પરોપકારની હોંશ, પોતાના કરતાં નાનાઓ માટે સ્નેહ અને મમતા અને વડીલો વિશે આદર અને પૂજા-ભાવ, દુર્બળ, પંગુ અને મંદા વિશે સહાનુભૂતિ અને કરુણા, નિર્મળતા અને સાદસમાં આનંદ વગેરે અનેક સદ્ગુણોના સંકારો આ ઉંમરમાં જ મળે તો તે જોટલા ઉડે બીરરો તેટલા પછીની ઉંમરમાં બીરરો નહીં. જગતના મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો પરથી આ જ વાત આપણને જણાઈ આવે છે. શ્રી રામચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણ, સિદ્ધાર્થ ગૌતમ અને વર્ધમાન

મહાવીર, સૌકેટીસ અને ઇશુ ખ્રિસ્ત, જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ, શંકરાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય, વૌશિંગ્ટન અને ગૅરિબાલ્ડી, રાણા પ્રતાપ અને અને શિવાજી મહારાજ, સંત તુકારામ અને સમર્થ રામદાસ, માધવરાવ પેશવા અને રામસાસ્ત્રી, આ બધાનાં તેમજ અર્વાચીન કાળના શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં અરિત્રા વાંચનાં આજ વાત પુરવાર થાય છે. એ બધા પુરુષોને નાનપણમાં જ ઉન્નત અને ઉદાત્ત સંસ્કારો મળ્યા હતા. અનુકૂળ અને કંઈક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ તે સંસ્કારોનું પોષણ થતાં થતાં તે દૃઢ થયા, અને યોગ્ય વખતે તેમના સદ્ગુણો પ્રગટ થતા રહ્યા, અને તેથી છેવટે તેઓ ધન્ય થયા. આ બધા પરથી એજ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિદ્યાર્થીદેશા એ જીવનની બધીજ મહત્ત્વની અવરથા છે. તે અવરથાનું મહત્ત્વ આપણે પ્રાચીન કાળમાં જાણુતા હતા. તે કાળે આપણને આ ઉંમરમાં ઉત્તમોત્તમ સંસ્કારો મળે એવી સગવડ હતી. એ જાતની દીક્ષા દરેક વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવતી. બ્રહ્મચર્યની દીક્ષાને વિદ્યાર્થીદેશાની શરૂઆત માનવામાં આવતી. જીવન કેવળ પોતાના શારીરિક સુખ માટે નથી પણ તે બધા માટે અને ધર્મ માટે છે એ મહાન મંત્રકાર નાનપણથીજ વિદ્યાર્થીના હૃદય પર ઠસાવવામાં આવતો. આપણે કમનસીબે એ શિક્ષણપ્રણાલી, એ દીક્ષાપરંપરા હુમ થયા પછી સમય અનુસાર જરૂરી ફેરફાર કરીને તે ચાલુ રાખવાની યોજના મોટા પ્રમાણ પર કાર્ષ કરી શક્યું નહીં; અને બાળપણ તથા વિદ્યાર્થીદેશા એ ધર્મ, શીલ, ચારિત્ર્ય, નીતિ વગેરેથી સંપન્ન થવાની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વનાં છે, જીવનવિષયક મહાવ્રતની દીક્ષા લઈને જીવનનો મહાન હેતુ પાર પાડવા માટે જોઈતા સદ્ગુણોના સંસ્કાર મેળવવાનો તે પુરુષકાળ છે. એ લાવના આપણામાં ફરી નિર્માણ થઈ નહીં.

પણ વિદ્યાર્થીઓ, તમે ઇતિહાસ જાણુતા હો તો તમને જણાયુંજ હશે કે, આ બધાનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આપણે બધાને કેટલાંય વરસોથી જોગવવા પડે છે. આનું તમને દુઃખ અને શરમ હોય, આ

સ્થિતિમાથી પોતાનો હિદાર યાચ એવી તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમારે જાગ્રત થઈને આ સ્થિતિ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને પોતાની વિદ્યાર્થીયા સફળ કરવાની પાછળ તમારે લાગતું જોઈએ ઉત્તમોત્તમ સંસ્કાર મળવાની સગવડ તમને આજે ક્યાં ન દેખાતી હોય તોયે તમે મહાન પુરુષોના ચરિત્રો તથા સારા મંથો વાચો, તે બધાનું મનન કરો, અને તે પરથી ચોખ બોધ ગ્રહણ કરો, આપણને મારું શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપનારું કોઈ નથી એમ માની નિરાશ થઈને બેસી ન રહો. સારા યવાની તમને ઇચ્છા હોય તો તમે પોતે જ ઉત્સાહપૂર્વક સારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા મડી પડો. તમારા અંતરમાં જો સદિચ્છા પ્રગટે તો ચાલુ સ્થિતિમાથી પણ તમને રસ્તો મળશે તમારી ઇચ્છા દૃઢ હશે, તમારો સંકલ્પ પ્રબળ હશે, તો પરમાત્મા તમારો માર્ગદર્શક બનશે તમારા માર્ગમાં નડતા અતરાયો દૂર કરવાનું સામર્થ્ય તે તમને આપશે. પરંતુ તે માટે તમારે પોતાના પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ. તમારે આ બાબતમાં કદી પણ બાળસ કે કંટાળો ન કરતા હમેશા ઉત્સાહી અને પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

સર્વોત્કૃષ્ટ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવાનો તમારે માટે આ જ કાળ છે

અને ખરાબ દેવો પાડીને જીવનને કુમાર્ગે

સારાનરસા સંસ્કારોના ચક્રાવવાનોય આ જ કાળ છે. કઈ વાતનું શું

પરિણામ

પરિણામ આનંદે એ સમજવાની શક્તિ આજે

તમારામાં નથી અને કોઈ પણ બાબતના

પરિણામને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવા જોઈતી સૂક્ષ્મતા અને પ્રવલ્લભતા

પણ આજે તમારી ભુદ્ધિમા આવેલી નથી. નમે પોતે આજે સારા-

નરસાને વિચાર કરી શકા તેમ નથી તેથી જે વસ્તુઓ મહાપુરુષોએ

માન્ય કરેલી છે, સંત સજ્જનોએ જે વસ્તુઓને મહત્ત્વની ગણી

છે તેને જ તમે અપનાવો. સજ્જનોને તમે તમારા જીવનના માર્ગદર્શક

બનાવો. તેથી તમારામાં સંયમ અને પુરુષાર્થ બને આવડે. વખત

જતાં તમારી ઉંમર અને અનુભવ વધ્યા પછી તમારામાં વિવેકની વૃદ્ધિ થશે. તે વિવેક જ આમળ જતાં તમને સારાનરસાના નિર્ણયમાં સહાયબૂત થશે. તમારો આત્મવિશ્વાસ વધશે. પછી પોતાના માર્ગમાં તમારે કોઈને પૂછવાપણુ નહીં રહે. પણ ત્યાં સુધી તમે કોઈ વિવેકી અને સુરા માણસની સલાહથી વર્તો તેમાં તમારું કલ્યાણ છે. સારા થવાની તમારી ઉત્કટ ઇચ્છા હોય તો આજે પણ તમને જે જ્ઞાન છે તેને આચરણમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરો ખરાબ શું છે તેનો પણ તમને ખ્યાલ છે; તેનો દૂરતાથી ત્યાગ કરો. પોતાનું જીવન ઉન્નત અને ઉદાત્ત થાય એવી મહત્વાકાંક્ષા તમારામાં હોય તો આજથી એ માર્ગે ચાલો.

કાયા, વાચા અને મનથી નિર્દોષ રહેવાનો તમારે આજથી જ નિશ્ચય કરવો જોઈએ; કારણ આજની તમારી નિશ્ચય, નિર્દોષતા નિર્દોષ અવસ્થામાં જ તમે પવિત્ર નિશ્ચય કરી શકો અને સૌંદર્ય છો. એક વાર તમે નિશ્ચય કરો એટલે પછી કોઈ પણ સ્થિતિમાં તે પાર પાડવાની શક્તિ તમારામાં જાગ્રત થયા વગર રહેશે નહીં. પણ નિશ્ચયને અંગે ત્રણ મહત્ત્વની બાબતો તમારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આ બાબતમાં તમારે હમેશા પ્રામાણિક, પ્રયત્નશીલ અને સાવધ રહેવું જોઈએ. આ ત્રણમાંથી એક પણ બાબત તરફ તમે દુર્લક્ષ કરશો તો તમારો નિશ્ચય પાર નહીં પડે. નિશ્ચયને દૃઢ અને મજબૂત બનાવવો કે કમજોર બનાવવો તે તમારા હાથમાં છે. દૃઢ નિશ્ચય વડે નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવી એ તમારું પહેલું કામ છે. તે સાધ્યા પછી પણ કાયાવાચમન દ્વારા પ્રગટ થતા અનેક સદ્ગુણો સંપાદન કરવાનો તમારો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ તમારું શરીર મજબૂત અને ચપળ થાય તે માટે તમારે પરિશ્રમ અથવા વ્યાયામ કરવો જોઈએ દરરોજ પરિશ્રમ કે વ્યાયામ કર્યા વગર આપણને જન્મવાનો અધિકાર નથી એમ તમારે સમજવું જોઈએ. કોઈ પણ વ્યસનનો જરા સરખો એપ તમારે પોતાને કદી ન લાગવા દેવો જોઈએ. આખી જિંદગી વ્યસનથી મુક્ત રહેવું હોય તો તે વિગે તમારા ચિત્તમાં તીવ્ર

નિષેધની ભાવના સતત જાગ્રત રહેવા દો. તે ભાવના તમને એ જાગ્રતમાં શુદ્ધ રાખશે. તમારું જીવન બધી બાબતોથી ઉદ્ધત થાય એમ તમે ઇચ્છતા હો તો અનેક સદ્ગુણો તમારે પોતાનામાં કેળવવા જોઈશે અને પોતાના જીવનને સર્વાંગ સુંદર અને નિર્દોષ બનાવવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો પોતાની કાયિક, વાચિક અને માનસિક દરેક ક્રિયા પર તમારે લક્ષ આપવું પડશે. દરેક જાતની ખામી તમારે ભરી કાઢવી પડશે. તે જાગ્રતમાં આજસ કે દુર્લભ ક્યે નહીં ચાલે. તમારા કાંડમાં તે ખાડામાં એકેકે મણ વજન સહેજે ઊંચકવા જેટલી શક્તિ લાવવી શક્ય હોવા છતાં તે મેળવવાની જાગ્રતમાં તમે પ્રયત્નશીલ નહીં હો તો તમને શક્તિ કળતાં અશક્તિ પ્રિય છે અથવા શક્તિ પ્રિય હોવા છતાં તે મેળવવાની જાગ્રતમાં તમે ઝાંઝામુ છો, એ જેમાંથી કોઈ પણ એક વાત સાચી ઠરશે. તમારા હાથપગમાં, અંગેઅંગમાં શક્તિનો સતત સંચાર ચાલુ રહે એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો તમારે તમારા બધા અવયવોને યોગ્ય તાલીમ આપવી જોઈએ. તમારા નાનામોટા દરેક અવયવમાં પ્રસંગ આવ્યે જોઈતી કાર્યક્ષમતા દેખાવી જોઈએ. તમારા કોઈ પણ અવયવને તમારે ખરાબ ટેવ ન ખાડવી જોઈએ. તે વિના નિર્દોષતા સિદ્ધ નહીં થાય. શરીર નીરોગી, સુદૃઢ, પ્રમાણુસરનું, ચપલ અને સ્ફૂર્તિયુ રાખો એટલે તેમાં જ બધું શારીરિક સૌંદર્ય ભરાઈ રહેશે. તમારા શરીરમાં શુદ્ધ લોહી ફરવા દો એટલે તમારા શરીર પર કાન્તિ ઝગકશે. આમાં જ ખરું સૌંદર્ય અને પૌરુષ છે.

તમારે પોતાની વાણી હંમેશાં પવિત્ર રાખવી જોઈએ. તમારા મોઝામાંથી કદી પણ અભદ્ર, હલકા કે ગલીચ શબ્દો ન નીકળવા જોઈએ. નિંદા, કપટ, દ્વેષ, અસત્ય, અપ્રમાણિકતા, છેતરપિંડી, એ બધા દોષો તમારી વાણીમાં કદી ન આવવા જોઈએ. તેમાં મૃદુતા, મધુરતા અને સત્યતા સહેજે હોવી જોઈએ. દુખિયાનાં દુઃખ દલકાં કરવાની તેમ જ સંકટમાં સપડાયેલાઓને તથા બધ

પામેલાઓને હિંમત આપવાની શક્તિ તમારા શબ્દમાં હોવી જોઈએ. તમારા શબ્દોમાંથી નિરાધારને આધાર, વિચાળીતાને વિચાર અને અજ્ઞાનીને જ્ઞાન મળવું જોઈએ. અને ઉદ્ધામ, ધાતકી અને દુરાચારી લોકોને ડર લાગે અને તેઓ પસ્તાવો કરવા ત્રેસાય એવું સામર્થ્ય પણ તમારા શબ્દમાં હોવું જોઈએ. જીવન કેવળ મૃદુતાથી ચાલતું નથી, તેથી પ્રસંગે માણસમાં સખતાઈ, ટેકાવાપણું અને ન્યાયની કઠોરતા પણ હોવી જોઈએ. જીવનને માટે જરૂરી ગુણોનો અભ્યાસ જ તમારે અભ્યાસ રાખવો જોઈએ; અને અભ્યાસ જ તમારામાં ગુણદોષની બાબતમાં આલ્પ-અમાલ્ય-વૃત્તિ દૃઢ થવી જોઈએ. કોઈ પણ દોષને ક્ષુલ્લક ન સમજતા. ક્ષુલ્લક સમજીને તે તરફ આજે તમે દુર્લક્ષ કરશો તો તમારામાં ગુણોની વૃદ્ધિ ન થતાં દોષોની જ કેવળ વૃદ્ધિ થતી જશે; કારણ કે ગુણોનો પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવો પડે છે, જ્યારે દોષો કેવળ દુર્લક્ષ કરવાથી વધે છે. અનેક ખોટી ટેવો જે માણસમાં મોટપણમાં તેનો સ્વભાવ બની ગયેલી કેબાઈ છે તે બ્યવસ્થિત અને સભ્ય વર્તનની દૃષ્ટિથી બીજાઓને નિમિત્ર લાગે છે. પરંતુ મોટપણમાં તે વિષે કોઈ સૂચના કે ઇશારો સગ્ગો કરી શકતું નથી. માણસને પોતાની બધી ઇન્દ્રિયો પર, પોતાની ક્રિયાઓ પર, હમેશા સાવધપણે નજર રાખવાનો અભ્યાસ હોય તો કોઈ પણ નિમિત્ર ટેવ તેને પડી શકશે નહીં. કેટલાક મોટી ઉંમરના માણસોમાં બ્યવસ્થિતપણે હાથપગ વડે કંઈક ને કંઈક નિરર્થક ક્રિયા કરતા રહેવાની ટેવો નજરે પડે છે. તેની શરૂઆત પણ તમારી આ ઉંમરમાં થયેલી હોય છે. કેટલાક છોકરાઓને દાંતે નખ કરડવાની ટેવ પડેલી હોય છે. તે પછી મોટપણમાં પણ તેવી ને તેવી જ ચાલુ રહે છે. તેથી તમારે આ બાબતમાં સાવધ રહેવું જોઈએ. પોતાના હાથપગ, મોં, આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તે બધી બ્યવસ્થિત, યોગ્ય અને જરૂર પ્રમાણે થતી રહે એ વિષે તમે સાવધાન રહેજો. તમારા બોલવામાં, ચાલવામાં, હસવામાં કોઈ પણ રીતે અતિશયના કે કોઈ દોષ ન દેખાવો જોઈએ. તમારા વિનોદમાં

હૃદયનુ માધુર્ય, પ્રેમ અને જ્ઞાનનો સુદર મેળ હોવો જોઈએ. જેનો તમે વિનોદ કરો તેને પણ તેથી આનંદ થવો જોઈએ, અને દુઃખ તો કદી ન થવું જોઈએ. તેને જ નિર્દોષ વિનોદ કહી શકાય. કોઈની મરકરી કરીને અથવા તેને ચીડવીને કે દુઃખ દઈને તમે વિનોદ કરતા હો, આનંદ માણતા હો તો તે વિનોદ નહીં પણ દુષ્ટતા કહેવાશે. જેને લીધે તેને દુઃખ થતું હોય અને શરમ લાગતી હોય એવી કોઈની ખોડ, દુર્ખળતા કે ગરીબીને ઉદ્દેશીને વિનોદ કરીને આનંદ મેળવવાનો તમે પ્રયત્ન કરતા હો તો તમારામા કડુણા નથી, પણ દુષ્ટિયાના દુઃખમાંથી પણ મનોરંજન કરવા જેટલા તમે નિષ્કુર છો એવો તેનો અર્થ થાય. તમારા વિનોદમા કદી પણ કોઈ પણ જાતની અસબ્યતા ન હોવી જોઈએ. આવી રીતે ક્રયા, વાચા, મન વડે થતી તમારી કોઈ પણ ક્રિયામાં દોષ ન રહે એટલા માટે તમે પોતાની દરેક વૃત્તિને, કૃતિને, ટેવને અને સ્વભાવને તપાસતા રહો અને તેને નિર્દોષ કરતા રહો. તમારા તરફથી બીજાઓને સુખ મળે અને સ્વાર્થ, અન્યાય, દુષ્ટતા, અવિવેક, આળસ, દુર્લક્ષ વગેરેને લીધે તમારા તરફથી કોઈને પણ દુઃખ ન થાય, તે માટે તમારે આ ઉંમરે જ સાવધપણે વર્તવું જોઈએ. તમાગ સહેજે બોલવામાય તમારા સદ્ગુણોનું દર્શન થવું જોઈએ. તમને સંગીત ન આવડે તોય ચાલે; કાગળ સંગીત તેટલા વખત પૂરતું મધુર લાગે છે પરંતુ તમારા હમેશના બોલવામા જ તમે માધુર્ય રેડી શકો તો તેમાંથી જ તમારી વાચાસિદ્ધિ અને મનઃશુદ્ધિ હમેશ પ્રગટ થતી રહેશે. ટૂંકમાં, પોતાની દરેક ધન્દિયમા સમજતા, નિર્મળતા, ઉચ્ચિતતા અને વ્યવસ્થિતતા લાવીને તે દ્વારા જગતમાં પ્રેમ અને આનંદ ફેલાવતા રહેવાનો અભ્યાસ જ તમારો અંકલ્પ અને પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. પોતાના વિચારો યોગ્ય રીતે બીજા આગળ રજૂ કરવાની અને તેમને ગળે ઉતારવાની કળા તમારે અભ્યાસથી જ કેળવવી જોઈએ. સુખ-દુર્ખલતા કે શરમાળપણ, બીકણપણ કે સંકોચશીલતા તમાગમાં ન હોવી જોઈએ. તમારામાં સમાક્ષોષ ન હોવો જોઈએ. સ્પષ્ટ બોલવાની

હિંમત હોવી જોઈએ. પણ ઉદ્ધતાર્થ કે અવિવેક ન હોવો જોઈએ. તમારા બોલવાનો કાર્ષ્ણિક કંટાળો કે નિરરકાર ન આવવો જોઈએ. તેથી પરિમિત, વ્યવસ્થિત, સુસંગત અને પ્રસંગોચિત બોલવાની તમારે ટેવ પાડવી જોઈએ. બીજાઓને કંટાળો આવે તે પહેલાંજ તમારે પોતાની વાણીને રોકવી જોઈએ. બકબક કરનારો, ગપ્પા હાકનારો અથવા કરવા કરતાં બોલવાનુંજ વધારે, એમ પણ તમારે વિશે કહેવાનો કાર્ષ્ણિક પ્રસંગ ન આવવો જોઈએ. એક સંતનું વચન છે કે,

અતિકા મત્તા ન બોલના । અતિકી મલી ન રૂપ ॥

અતિકા મત્તા ન વરસના । અતિકી મલી ન ધૂપ ॥

તેનું રહસ્ય તમે ધ્યાનમાં રાખશો. તે પ્રમાણે વર્તવા માટે તમારામાં વિવેક, તારતમ્ય, સમયજ્ઞતા વગેરે ગુણો હોવા જોઈએ. પોતાના કાર્યની પોનેજ પ્રશંસા કરવાની ટેવ તમને ન હોવી જોઈએ, ગર્વ તમને કદી ન થવો જોઈએ. તમે પોતે સદ્ગુણી થાઓ તોય બીજાને કદી પણ હીન ગણશો નહીં. પ્રેમથી બધાને પોતાના કરવાની વૃત્તિ તમારામાં હોવી જોઈએ.

બોલવાની બાબતમાં જેમ તમારે પોતાની વાણી પર સંયમ રાખીને તે બાબતનું ઔચિત સાધવું પડશે તથા રસનેદ્રિયની શુદ્ધિ તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનપાનની બાબતમાં પણ તમારે પોતાની જીભ પર સંયમ રાખવો જોઈશે. સ્વાદહીન અન્ન કાર્ષ્ણિક ગમતુ નથી, અને તે સતોષપૂર્વક ખાવાનું કાર્ષ્ણિકથી કદી બની શકશે નહીં. વળી આરોગ્યની દૃષ્ટિથી તે હિતકર પણ નથી. આરોગ્યની દૃષ્ટિથી અન્નમાં સર્વોત્તમ સ્વાદ લાગવો બહુજ જરૂરી છે અને તે માટે આપણી રસનેદ્રિય પણ ધણી નીરાગી અને તીક્ષ્ણ હોવી જોઈએ. પણ આપણે તેમ ન કરતાં બિલકુલ ખાવાના પદાર્થોમાં અનેક તીવ્ર દ્રવ્યો નાખીને તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ પ્રયત્ન અનેક દૃષ્ટિથી અનિષ્ટકારક હોવા છતાંય આપણે તેજ

ચાલુ રાખીને આપણી રસને દ્રિયની શક્તિને ક્ષીણ કરીએ છીએ. આવી ખરાબ ટેવોમાં ન પડતાં યોગ્ય પરિશ્રમ અને વ્યાયામ વડે તમે પોતાની હોજરી સારી રાખજો. તેની પાત્ર્યનશક્તિ સતેજ રાખજો. તે સતેજ રહે તેના પર તમારી સ્વાદેન્દ્રિયની તીક્ષ્ણતા અને નીરાગિતાનો આધાર છે. સાદા ખાનપાનમાં જ સર્વોત્તમ રુચિ લાગવાનો આરોગ્યપ્રદ અને શક્તિવર્ધક ઉપાય આ જ છે. વ્યાયામ કરવા છતાં તમારી ક્રુધા સતેજ ન થાય અને સાદા ખોરાકમાં તમને રુચિ ન લાગે તો તે વખતે તમારું પેટ સાફ થાય એવો ઉપાય કરજો અથવા એક બે દિવસ નિરાહારી રહેજો પણ એવે વખતે કંઈ સ્વાદિષ્ટ ખાઈને જીમ દ્વારા સુખ ભોગવવાતા ખોટા માર્ગમાં પડીને ખરાબ ટેવથી પોતાનું આરોગ્ય તેમ જ જીવન બગાડતા નહીં.

ખાનપાનની જેમ તમારી રહેણી, તમારો પહેરવેશ સાદો હોવો જોઈએ. કપડાંની બાબતમાં ફેશન કરતાં સગવડ તરફ પહેરવેશની શક્તિ તમે વધારે લક્ષ આપજો. બલકા કરતાં સુધડ-વિવેક સુતરાપણાને તમારે વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. કપડાંની સુદરતા કરતાં અને તેના કીમતીપણા કરતાં, સાદાઈ અને સ્વચ્છતાને તમે મહત્ત્વ આપજો. કપડાનો વિચાર કરતી વખતે પોતાના દરરોજના ધંધાની સગવડની દૃષ્ટિથી તેમ જ આરોગ્ય, સાદાઈ ને આર્થિક સ્થિતિ વગેરેની દૃષ્ટિથી તમે વિચાર કરજો. કપડાંથી પોતાને શોભાવવાનો અને મોઝાઈ મેળવવાનો પ્રયત્ન છુદ્દિલીન અને મૂર્ખ માણસ કરે છે. તે તેને માટે યોગ્ય છે એમ સમજવું પણ તમારા જેવાઓએ તો પોતાના નીરાગી, મુદ્દ અને મુડાળ શરીરથી, તેમ જ બૌદ્ધિક અને માનસિક સદ્ગુણો વડે સુશોભિત ચવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. કપડાની જેમ જ તમારી ઘરમાંનો અને બહારની રહેણી પણ સાદી અને વ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ. તમારુ આખું જીવન જ વ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ. પોતાની બધી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રાખવાની તેમજ તે સારી રીતે વાપરવાની

તમને ટેવ હોવી જોઈએ. દરેક આખતમાં શિસ્તથી વર્તવાનો તમારો સ્વભાવ બનવો જોઈએ. કામ કરવામાં નિયમિતપણું સાચવજો. બોલેલું વચન અને કબૂલ કરેલું કામ વખતસર પૂરું કરવાની આખતમાં તમે હમેશા દક્ષ રહેજો. કાર્યમાં તત્પરતા સાથે તે સફળ થી કરવાની આવડત તમારામાં હોવી જોઈએ. તમારામાં ઉદ્યોગપ્રિયતા હોવી જોઈએ. તેથી તમારો સમય કદી પણ નકામો નહીં જાય. આ ઉમરે બને તેટલી વિદ્યાઓ અને કળાઓનું જ્ઞાન મેળવવાનો હોંશ તમને હોવી જોઈએ. આવી રીતે અનેક વિદ્યાઓ, કળાઓ અને સદ્ગુણોથી તમારું જીવન સમૃદ્ધ થવું જોઈએ. તમારી સાદાઈ, પવિત્રતા, બીજને ઉપયોગી થવાની તમારી તત્પરતા, સ્વાર્થનો અભાવ, મધુરતા એ ગુણોને લીધે ધરમાં અને મિત્રોમાં તમે પ્રિય થયા વગર રહેશો નહીં.

આટલું કહ્યા પછી પણ જીવનની દૃષ્ટિથી બીજા એક એ મહત્ત્વની આખતો જણાવવી જરૂરી છે. તમારે કદી કોઈના અન્યાય-પ્રસંગે પર અન્યાય ન કરવો જોઈએ, તેમજ કોઈનો કર્તવ્યજાણી અન્યાય પણ તમે સહન ન કરતા. તે જ પ્રમાણે બીજા પ્રત્યે કોઈ અન્યાય કરતો હોય તો તે પણ તમારાથી સહન ન થવો જોઈએ, અને સક્ય તેટલા પ્રયત્નથી તમારે તે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. તેમ કરવાનું તમારું કર્તવ્ય છે. આપણે નાના છીએ, આપણું કોણ સાંભળવાનું ? આપણું શું સાંભળવાનું ? એવા વિચારથી તમારે આવે વખતે શાંત બેસી ન રહેવું જોઈએ. તમે નાના હો તોપણ તમારામાં અપાર ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા હોવાં જોઈએ. પોતાની બાબત ન્યાયની છે એવા વિશ્વાસથી તમારે અન્યાયનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આ ઉમરથી જ આ સંસ્કાર જે તમારામાં દૃઢ થાય અને પ્રસંગ પડ્યે તે પ્રમાણે તમે વર્તો તો મોટા યશો ભારે તે તમારો સ્વભાવ થઈ જશે. તે જ પ્રમાણે કોઈ સંકટમાં છે એમ તમને જણાઈ આવતાં જ તેને મદદ કરીને સંકટમુક્ત કરવાની જ્ઞાતિ તમારામાં થેદા થવી જોઈએ અને તેના સંકટનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન તમારે

તમારી શક્તિ અનુસાર કરવો જોઈએ જીવનની દૃષ્ટિથી આ સદ્ગુણોની ધણી જ જરૂર છે

શારીરિક પરિશ્રમનો તમને કદી કંટાળો ન હોવો જોઈએ. તેમાં તમને નાનમ ન લાગવી જોઈએ. પરિશ્રમ ન કરવો પરિશ્રમનું મહત્ત્વ એ દુર્બળતાનું અને ખોટા અહંકારનું લક્ષણ છે એમ તમે માનજો. આયતુ ખાનારા અને બીજાના પરિશ્રમ પર સુખ અને સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા કરનારા લોકો દીકે સશક્ત લાગે, તોપણ તેઓ મનથી દુર્બળ છે એમ તમે ચોક્કસ માનજો કેટલાક રોગો એવા હોય છે કે તેનાથી પીડાતા લોકો બહારથી હુબુપુબુ દેખાય છે, પણ તેમનામાં કામ કરવાની શક્તિ હોતી નથી, એ જ વાત પરિશ્રમનો કંટાળો કરનારાને લાગુ પડે છે. તમે પોતાનું શરીર, બુદ્ધિ, મન અને વાણી પવિત્ર રાખજો. તેમને તમે ચોખ્ખા રેવો પાડો અને કાંઈ પણ બાબતથી દોષ સાથે સબધ ન આવવા દો. તો તમારા જેવા લાગ્યવાન બીજા કોઈ નથી એમ માનજો. એ લાગ્ય તમારા હાથમાં છે. આજ તમે વિદ્યાર્થી છો. થોડા વરસ પછી તમે જ અહીંના નાગરિક કહેવાશો. તમે ગૃહસ્થ બનશો. પોતાનું જીવન બધી બાબતથી આદર્શ થવું જોઈએ એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો અસારથી જ તમારે તે માટે પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ આજની કેવળ પુસ્તકિયા કેળવણીથી તમારામાં સજ્જનતા નહીં આવે. તમારામાં પૌરુષ કે કર્તવ્યનિષ્ઠા નહીં આવે. તે માટે તમારે જાતે જ દીર્ઘ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સાવધપણે, ચીવટથી એક એક ગુણ તમારે વધારવો જોઈએ. દોષ કાઢી નાખવા જોઈએ તમારા સદ્ગુણો અને કર્તૃત્વથી જ આ સહેરને શોભા આવશે. તમે જ આ નગરના રત્નો તરીકે આગળ આવવાના છો. તમે જ તમારા કુટુંબને, સમાજને અને ગામને શુભલુરૂપ થવાના છો. આ બધું તમારા હાથમાં છે. જીવનનો ઉદ્દત્ત હેતુ તમે આજથી જ અપનાવો તો એ હેતુ જ તમને જીવનમાં ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ તરફ લઈ જશે. પોતાનું કર્તૃત્વ અનેક સદ્ગુણોથી અનેક રીતે વધારીને તે દ્વારા કેવળ

પોતાના જ સુખની ઇચ્છા ન કરતાં પોતાની વ્યાબુબાબુના, પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર જગતને સુખી કરવું એ જ આપણું ખરું કર્તવ્ય છે, એમાં જ માનવતા છે, એવી શ્રદ્ધા રાખીને તમે વર્તવા માંડશે તો જીવનની બધી સિદ્ધિઓ તમને અનુકૂળ થશે અને તમારું જીવન સફળ થશે એમાં શંકા નથી. પરમાત્મા તમારા શુભ હેતુમાં તમને સદૈવ સહાય થાઓ.

(અનેક વ્યાખ્યાનોમાંથી સંકલિત)

૨

સુખ વિષે ધર્મ્ય વિચાર

બાળાઓ,

તમે આ વખતે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. તે પરથી જીવન વિષેના તમારા વિચારોનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં સ્વતંત્રતાનાં લક્ષણો વહે છે તેની કલ્પના કરી શકાય છે. તમે બધી શાં ? વિદ્યાર્થીનીઓ છો. કૌટુંબિક અને સામાજિક દૃષ્ટિથી તમારું જીવન હાકરાઓ જેટલું સ્વતંત્ર નથી, તોપણ બધી રીતે આપણને સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એવું તમને લાગતું હોય એમ તમારા પ્રશ્નો પરથી દેખાઈ આવે છે. સ્વતંત્રતા બધાને પ્રિય છે એમાં શંકા નથી. નાનું બાળક કે મૂર્ખ માણસ પણ સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે. તેમને પણ પોતા પર નિયંત્રણ હોય તે રુચતું નથી. તમે તો કેળવણી લઈને જ્ઞાનસંપન્ન થઈ રહ્યા છો. તે જ પ્રમાણે કેળવણી પૂરી કર્યા પછી અર્થસંપાદન કરવાનીયે તમે ઉમેદ રાખો છો. એવી સ્થિતિમાં તમને સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છા હોય

તેમાં નવાઈ નથી; અથવા એમાં તમારી મહત્વાકાંક્ષાનો અતિરેક છે અથવા કસું અનુચિત છે, એમ પણ કહી શકાય નહીં. પરંતુ તમારા બધા વિચારમાં અને તમારી પ્રવૃત્તિમાં એક મહત્વનો દોષ છે તે એ કે, તમારા બધા વિચારો અને તમારી બધી આકાંક્ષાઓ તમારા પોતાના જ સુખને લક્ષ્યમાં રાખીને તેની આબુખાબુ જાણે ફરતાં હોય એમ લાગે છે. કાંઈ પણ માર્ગે પુષ્કળ પૈસા મેળવીને મનમાન્યા શરીરસુખ પ્રાપ્ત કરવાં એ જ હેતુ તમારા બધા વિચારોમાં અને કલ્પનાઓમાં મુખ્યત્વે જણાઈ આવે છે. તમારી એવી સમજણ કે લગભગ ખાતરી થયેલી જણાય છે કે, સ્ત્રીઓ પૈસા મેળવી શકતી નથી, તેથી તેમને સ્વતંત્રતા નથી અને સ્વાતંત્ર્ય ન હોવાને કારણે જ તેઓ આજ સુધી બધી રીતે દુઃખ ભોગવતી આવી છે. આ તમારી સમજણ સર્વાંશે ખરી કે સર્વાંશે ખોટી નથી. જીવન વિષેની જે દૃષ્ટિ રાખી તમે તમારા સુખનો વિચાર કર્યો છે અને સુખની જે વ્યાખ્યાઓ અને કલ્પનાઓ તમે કરી છે, તે સંપૂર્ણ જીવન વિષે વધારે યોગ્ય અને વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનું તમને સહે અને તમે તેમ કરી શકો તો સદંતર બદલાવાનોય સંભવ છે. આજે તમે જે કેળવણી લઈ રહ્યા છો તેમાં માનવી જીવનને જરૂરી કેટલી વિદ્યાઓ અને કળાઓનો સમાવેશ થાય છે, અને તેમાં માણસને સંસ્કારી અને શાની બનાવવાનું સામર્થ્ય કેટલું છે, એ પ્રશ્ન હમણાં બાળુએ રાખીએ તોપણ તમારે વિષે એમ કહેવું પડે કે ચાલુ કેળવણીને કારણે તમારા પહેલાંની અનેક પેઢીઓની સ્ત્રીઓ કરતાં આપણે વધારે શુદ્ધિશાળી, હોશિયાર અને શાનસંપન્ન છીએ એમ તમને લાગવાનું અને પહેલાંની પેઢીઓની શિક્ષણ ન પામેલી બધી સ્ત્રીઓનું—તમારી માતાઓનું પણ—જીવન ઘણું દુઃખમાં ગયું હશે એવી કલ્પનાથી તમને તેમને વિષે દયા આવતી હોવાનું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ખરેખર, તેમને વિષે તમારી આવી જ સમજણ હોય, તો તેમાં તમે બૂલ કરો છો એમ કહેવું બોઈએ. બહુતરમાં તમારી શુદ્ધિમત્તા બોઈને તમારી માતાને આનંદ

યતો હોય તો એટલા પરથી પોતાના અભણપણા માટે તેમને દુઃખ થાય છે એવો અર્થ તમે ન કરશો. તેમના સમય કરતાં આજનો જમાનો બુદ્ધો છે અને આજના વખતમાં ભણતર વિના તમારું લગ્ન થવું કઠણ છે એ વાતનું તેમને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોવાથી, જેમ જેમ તમે પરીક્ષાઓ પાસ કરો છો તેમ તેમ તેમને તમારા લગ્નની મુશ્કેલી ઓછી લાગવાનોયે તે આનંદ હોવાનો સંભવ છે. તમારી માતાઓ કે ધરની વડીલ સ્ત્રીઓ તમારા જેટલી ભણેલી નથી તોપણ તે કારણે અમે દુઃખી છીએ એમ તેઓ કદી તમને કહે શું? અને ન કહેતાં હોય તોપણ તેઓ ખરેખર દુઃખી છે શું? તમે એક વાર તેમને પૂછી તો જુઓ. જે ગૃહક્ષેત્રમાં તેમને કામ કરવું પડે છે, તેમાં તેમના અશિક્ષિતપણાને કારણે તેમને કંઈ મુશ્કેલી નડે છે? તેમાં તેમને જેટલું સમજાય છે તેનાં કરતાં તમને ભણેલાઓને વધારે શું સમજાય છે? પુરુષ મહેનત કરી પૈસા કમાઈ લાવે છે કંઈ સ્વતંત્ર રિયલિટીમાંથી તે કમાણી કરી લાવે છે તે તો એ જ જાણે. પરંતુ જે કમાય છે તે બધું પોતાના પત્નીને સોંપી દે છે. તેમાંથી ફરકસરથી તે બધી ગૃહબંધના અડાવે છે. છોકરાછંયાને અને કાંઈને પણ કશાની ઊંચુપ પડવા દેતી નથી. પુરુષને પૈસા કમાવા સિવાય બીજી બાબતમાં કશી ચિંતા કરવી પડતી નથી કે જોવું પડતું નથી. આવી સ્થિતિ સોમાથી નવાણુ ધરોમા મળશે. એ ધરોમાં અધિકારની દૃષ્ટિથી ગૃહક્ષેત્રમાં કોની સત્તા આપણને જોવા મળે છે? સ્ત્રીઓ પરત્ર છે એમ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ ઘેરઘેર પ્રાણલ્ય તેમનું જ દેખાય છે. તેવું તેમનું પ્રાણલ્ય જો ન હોત તો એકત્ર રહેનારાં કુટુંબો સ્ત્રીઓને કારણે જ વિભક્ત થયેલાં શાથી જોવામાં આવે છે? બે ભાઈઓની બુદ્ધ યવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા લાગે જ કાંઈ ઠેકાણે જોવા મળે. પરંતુ સ્ત્રીઓને કારણે ભાઈભાઈ બુદ્ધ થયેલા બધે જોવામાં આવે છે. ધરમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાણલ્ય ન હોત અને સ્ત્રીઓ કેવળ પરત્ર હોત, તો આમ જનત ખરું? હવે, તમારી માતાએ

કે બીજી સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત હતી તેથી તેમને કારણે ધરના આવા ભાગલા પડ્યા, પણ હવે તમે મુશિક્ષિત થઈ છો એટલે હવે આ બધી વસ્તુઓ ટાળવાની શુદ્ધિ કે શક્તિ તમારામાં છે કે ? લગ્ન કર્યા પછી પતિ અને પતિના ભાઈ, દેરાણી જેઠાણી, વગેરે બધા સાથે એકત્ર કુટુંબ ચલાવવાની તમારી તૈયારી છે કે ? સારાશ, સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત હોય કે મુશિક્ષિત, ધરમા પોતાનું જ પ્રાણસ્ય હોતું જોઈએ એમ તેમને બધીને લાગે છે ધરના લગ્નપ્રસંગે કે વિશેષ કાર્યમાં ખર્ચની બાબતમાં તમારા ધરમા તમારા મા અને બાપ વચ્ચે જ્યારે મતભેદ થાય છે, સારે છે-તે કોના મત પ્રમાણે ગળા ઉપરાંત ખર્ચ થાય ■ અને એ કાર્યો પાર પાડવામાં આવે છે, તેનો નિચાર કરો અને એકદરે મનપ્રામણ્યનો અદાજ કાઢો, તો તેમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાણસ્ય તમને જણાયા વગર રહેશે નહીં અને એટલું હોવા છતાં આપણે કહીએ છીએ કે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા નથી, તેમને કોઈ પૂછતું નથી ।

તમારામાંથી દરેક જણ પોતાની ગૃહસ્થિતિનો નિચાર કરીને કહો કે, તમારા ધરમા તમારી માનું ચાલે છે કે સતોષપૂર્વક સહન પિતાનું ? ધણે ખરે ઠેકાણે માનું જ પ્રાણસ્ય કર્યા વિના પ્રેમ જને અને તેની જ સત્તા દેખાશે એ પ્રાણસ્ય અને મુલ મલ્લતા નથી સત્તાનો ઉપયોગ તે શો કરે છે એ વાત લુહી આખો જનમારો ધરસસાર ચલાવીને તમારી પહેવાની પેઢીની સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પતિનો અને ધરના બીજા માણસોનો જે વિશ્વાસ, આત્મીય ભાવ, અને પ્રેમ સંપાદન કર્યા તેના કરતાં અધિક વિશ્વાસ, આત્મીય ભાવ, અને પ્રેમ તમે મુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો અને ધરના બીજા માણસોનો સંપાદન કરી શકશો એવી તમને ખાતરી છે કે ? તમારી દૃષ્ટિથી અશિક્ષિત ઠગનારી પણ વસ્તુતઃ સચ્ચરી અને સારા સ્વભાવની સ્ત્રી પોતાના પતિ, પતિના માતાપિતા તેમજ ધરના બીજા માણસો માટે પ્રસંગ પડ્યે જેટલા કષ્ટ અને ત્રાસ સહન કરે છે તેટલા સહન કરવાની તમારી

તયારી છે ખરી ? તમારા લગ્ન થયેલાં ન હોવાથી આ પ્રશ્નો જવાબ આપવાનું તમને કશું કંઈ લાગશે; પરંતુ આજે જે ઘરમાં તમે નાનાંનાં મોટા થયા, જ્યાં તમારા માથાપ પોતાની શક્તિ અનુસાર તમને સુખમાં રાખવાના પ્રયત્ન કરે છે, જે ઘરમાં તમે સુખસગવડોથી રહેો છો, તે ઘરમાં પ્રસંગ પડ્યે પોતાનાં માતાપિતા માટે, પોતાના ભાઈ-ભાડુંઓ માટે તમે સંતોષપૂર્વક કેટલું સહન કરી શકો છો, તે પરથી તમારા બાવિ જીવન વિષે તમારે અદાજે કાઢવો કંઈ મુશ્કેલ નથી. આજ જે માણસો તમારા શિક્ષણ માટે પોતા અગવડો વેઠે છે તેમને માટે જરૂર પડ્યે સહન કરવાની તમારી તૈયારી ન હોય, તો લગ્ન થયા પછી પતિના ઘરનાં અપરિચિત માણસો માટે તમે સહન કરવાને ક્યાંથી તૈયાર થવાના ? તમારા પ્રશ્નોનો એકંદરે વિચાર કરતાં તમને ખૂબ પૈસા મેળવવાની અને તેની મદદથી સુખી થવાની ધ્રુવ છે, એવું જે મેં શરૂઆતમાં જ કહ્યું તેનો આશય એ જ કે તમારા બધા વિચારો ગમે તેમ કરીને કેવળ પોતાની જાતને સુખી કરવાના છે. પણ આ શિક્ષણથી નોકરી મેળવીને તમે કેટલા પૈસા મેળવી શકશો અને તે પૈસાથી કેટલું સુખ મેળવી શકશો એનો તમે વિચાર કર્યો નથી. લોકો તમને સુખ આપે એમ તમે ઈચ્છો છો, પણ લોકોએ તમને શા માટે સુખ આપવું તેનો તમે વિચાર કર્યો નથી. તમારી માતાઓ સ્વતંત્રપણે પૈસા કમાતી નથી, પરંતુ પોતાના પતિનો તે પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ધરાવે છે. તે સ્થિતિમાં તેમને કયું સુખ આપ્યું છે એમ તમને લાગે છે ? પરસ્પર વિશ્વાસ, પરસ્પર લાગણી, સહૃદયતા અને હૃદયની કામગીરીથી જે સુખ મળે છે તે પૈસાથી કદી ગ્રાસ થઈ શકે ખરું ? બીજાને સુખ આપવાની તેમજ પ્રેમ ને કર્તવ્યને ખ્યાલ સહન કરવાની શક્તિ તમારામાં ન હોય, તો તમારે માટે પ્રેમથી સહન કરવા કાણુ તૈયાર થાય ? શિક્ષણને લીધે આગવી પેઢી કરતા આપણે સ્વાધીન થઈશું એમ તમે પોતાને ગિરે માનો છો, પણ તમે સ્વાધીન કેવી રીતે થવાનાં ? નોકરી અને સ્વાધીનતા એ વસ્તુઓ જ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે વળી, સ્વાધીન રહેવાને

માટે જે જાતની માનસિક પાત્રતા અને સુસંસ્કાર માણસમાં હોવા જોઈએ તે આ શિક્ષણથી આપણામાં આવી ગયાં છે એવી જે તમારી સમજણ હોય તો તેમાં તમે થાપ ખાઓ છો. આજનું પુસ્તકિયું શિક્ષણ અને સંસ્કારિતા સાવ બિન્ન વસ્તુઓ છે. સત્ય, પ્રામાણિકપણું, ઉદારતા, સંયમ, દયા, સૌજન્ય, વિવેક, વગેરે માનવી સદ્ગુણો સંસ્કારિતાના સાચા દર્શક છે અને તે અણણ માણસમાં પણ જોવા મળે છે, ત્યારે એથી ઊંચટા દુર્ગુણો ભણેલા માણસમાં જોવા મળે છે. એટલે શિક્ષણ અને સુસંસ્કાર એ બેનો કંઈ નિત્ય સંબંધ નથી. તમારી માનાઓ ભણેલી ન હોય તોય સુસંસ્કારી હોઈ શકે છે; અને તમે શિક્ષણ પામીનેય સુસંસ્કારહીન રહો એમ બને. આવી રિથિમાં તમે સ્વાધીન શી રીતે રહી શકવાનાં? અનેક સુખોની લાલસા જેમના મનમાં ભરેલી હોય તેનામાં સ્વાધીનતા શી રીતે ટકી શકે? તમારે લગ્ન કરવું છે અને તે કરીને તમારે સ્વાધીન રહેવું છે. એટલે તમારા પત્નિએ તમારા કામમના ગુલામ થઈને રહેવું જોઈએ, એવીજ ઈચ્છા તમે રાખવાનાં ને? એટલે તેણે તમારા તાબેદાર થઈને રહેવું જોઈએ, ખરું ને? અને તેણે તમારા તાબેદાર શા માટે રહેવું જોઈએ વારુ? તમે શિક્ષિત છો અને નોકરી કરીને પૈસા કમાઓ છો માટે? તમે કહેશો કે. અમે એકબીજા પર

એક જ વ્યક્તિ વિષે સતત મોહ રહેવો શક્ય નથી; કારણ કે તે આકર્ષણની પાળ ચાલતો હોય છે. તમારામાં પ્રેમ, નિષ્ઠા, ઉદારતા, કર્તવ્ય-
બુદ્ધિ, બીજા માટે સતોષપૂર્વક સહન કરવાની ભાવના, ઉદાત્તા વગેરે
ગુણો ન હોય તો તમારા ચાર દિવસના બનાવટી સૌંદર્ય પર તમારો પતિ
કેટલો વખત આકર્ષિત થઈને રહેશે ? અને તે પણ તમારી પેઠે જ કેવળ
મોહબુધ્ધ છે એમ તમને સમજાયા પછી તમે પણ તેના મોહમાં
કેટલા દિવસ રહેવાના ? આવી રીતે અરસપરસ એકબીજાની ખરી
ઓળખ અને ખાતરી થયા પછી સંસારમાં પ્રેમ, સુખ અને સતોષ
ક્યાંથી મળવાના ? કેવળ સુખની અભિલાષાથી બેગી થયેલી બે
વ્યક્તિઓ તે અભિલાષા માટે આવશ્યક આકર્ષણ અને તેને વિષેના
ભ્રમ બિડી જતાં સુખથી સાથે કેવી રીતે રહી શકવાની ? અને વળી
એવી જ સ્થિતિમાં તેમને એકમ રહેતું પડે તો તેઓ એકબીજા વિષે
હંમેશા સંશયી રહીને તેમ જ એકબીજા પર સતત ચોક્કી કરીને રાતદિવસ
પગવવાનું જ કામ કરવાના.

આ બધા અનર્થોનું કારણ તમે પોતાના ચિત્તમાં રાખેલી
સુખાભિલાષા જ છે. તેને જ તમે તમારા જીવનનું
માનવી પ્રેમની બાગલ ધોય બનાવ્યું છે. આપણી પાસે ધન હોય તો
કેવલ સુખની બધા જ આપણને સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરશે
ભાભિલાષાની કિંમત એમ તમે સમજો એ બ્રમણ છે. જેને મજૂરી
બોલી જ બોધેલી હશે તે બહુ તો તમારું કામ કરશે. પણ
તે તમને સુખ શા માટે આપશે ? તે તમારા પર
પ્રેમ અને વિશ્વાસ શા માટે રાખશે ? તમારે માટે તે પ્રેમપૂર્વક ધસારો
શા માટે વેકશે ? આ સ્તે તમે કદી સુખી નહીં થાઓ. તમારે
સુખી થવું હોય તો જીવનનું ધ્યેય ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત રાખો, કેવળ
અભિલાષાની પાળ પડે નહીં. પ્રેમ બોધતા હોય તો પહેલાં પ્રેમ
કરતા શીખો. પ્રેમ શીખવો હોય તો પહેલાં પોતાનો મુદ્દ અલંકાર
છોડીને બીજા માટે મહેનત કરતા અને સહન કરતાં શીખો. પ્રેમ કરશે

તો પ્રેમ મળશે. વિશ્વાસ રાખશે તો બીજાનો વિશ્વાસ મેળવશે. તમે સદન કરશો તો તમારે માટે કોઈ સદન કરશે. સુખનો સંબંધ કેવળ શરીર સાથે નથી. મનની ઉચ્ચ સ્થિતિ સિવાય ખરું સુખ પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી. પૈસાની મદદથી એકાદ મુશ્કેલી દૂર થઈ શકે, પણ સુખ મળે નહીં. બીજાઓને સુખી કરીને સુખ મેળવવાની આકાંક્ષા રાખશો તો ટ્રાક દિવસેય તમે સુખી થશો. પણ કેવળ પોતાના જ સુખની ઇચ્છા કર્યા કરશો તો તે તમારે ભાગે આવવા જેટલું સસ્તું નથી. તમારી માતાએ પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું, તેથી જ તે આજે તમારા પિતાની બધી કમાણીની માલિક થઈને બેઠી છે. પોતે મૂકેલાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસને લીધે જ આજે તે તમારા પિતાના સંપૂર્ણ વિશ્વાસને પાત્ર થયેલી છે. તેણે બધું સદન કર્યું તેથી જ તેને માટે તમારા પિતા ગમે તે કરવા તૈયાર છે. તેણે પોતાનું જીવન એવું કર્યું જ રાખ્યું નહીં, માન્યું નહીં, તેથી જ આજે ઘરમાં જે કાંઈ છે તે બધું તેનું જ થઈ ગયું છે. સારા, સંસ્કારી અને ધર્મનિષ્ઠ કુટુંબોમાં બધે આ જ સ્થિતિ જણાશે. તમારા આ શિક્ષણમાં નોકરી કરીને પેટ ભરવા ઉપગ્રંથ વધારે કર્યું સામર્થ્ય છે કે તેના પર આધાર રાખી સદગુણો તમને દુર્લભ કરશે નહીં; ધર્મને ખૂબશો નહીં; મનવના છોકરો નહીં. પૈસા કરતાં માનવહૃદયની કિંમત ચોક્કસ વધારે છે, માટે પૈસા કમાવાના મોહમાં પડીને માનવી મન અને પ્રેમ ગુમાવશે નહીં.

દુઃખી છે એમ તમને લાગે છે અને તેથી તમને તેમની દયા આવે છે એમ પણ તમે જણાવ્યું. પણ એ તમારી દયા સાચી છે કે કેમ એ તમે જ તમારું મન જરા તપાસીને જુઓ. તમારા દરેકના ઘરની સ્થિતિ હું જાણતો નથી; પણ મને એટલી ખબર છે કે આજે લણતી કેટલીય છોકરીઓ પોતે લણે છે એ જણે માખાપ પર ભારે મોટો ઉપકાર કરતી હોય એમ માને છે. ધરમાં ગમે તેટલી અડચણો હોય છતાં, પોતાના કામનો ખોજો પોતાની માતાને ઘણો સહન કરવો પડે છે એવું જાણતા છતાં, તેના કામમાં તેને મદદ કરવાની તેમને વૃત્તિ થતી નથી. તમને સાચે જ તમારી માની દયા આવતી હોય અને તેને વિશે લાગણી થતી હોય તો તેની સાથે તમે આવી રીતે કદી નહીં વર્તો. ઓઝામાં ઓછું તમારે માટે તેને શ્રમ ન પડે એટલું તો કરો. તમારે માટે તમે તેને હેરાન ન કરો. પરંતુ જે છોકરીઓમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ માને મદદ ન કરવા જેટલાં અજ્ઞાન, અહંકાર અને જડતા હોય, તેઓ નોકરી કરીને બે પૈસા કમાતી થયા પછી પોતાની માતા અને બાઈબાઈઓ સાથે નોકરના જેવી વર્તણૂક રાખે તો તેમાં શી નવાઈ? અને જે છોકરીઓની જીવન વિષેની કલ્પના, લાવના અને મનોવૃત્તિ કેવળ સ્વસુખવક્ષી હોય, તેઓ આનાથી લુહી રીને ધરમાં કેમ વર્તે? અને હમ યયા પછી પતિ અને તેના ઘરના પહેવાના અપરિચિત માણસો સાથે તેમનો વ્યવહાર સ્વાર્થ મિયામ બીજી કઈ દૃષ્ટિથી આશરો? માટે તમારે કર્તવ્યનિષ્ઠ ને ધર્મનિષ્ઠ થવું હોય અને બધા સાથે સ્નેહ અને ઉદારતાથી વર્તવું હોય તો આજ જે ધરમાં તમે છો, જે પરિવારમાં તમે રહો છો, ત્યાંથી જ આ વસ્તુઓનો પ્રારંભ કરો. તમે બધી સ્વાર્થો છો અથવા તો તમારાં માનપિતા માટે તમને દયામાયા નથી કે તમારા ભાઈબહેનો વિશે તમને મમતા નથી, એમ કહેવાને મારી પામે કશો આધાર નથી. પરંતુ તમારા કેવળ સ્વસુખવક્ષી વિચારો, પૈસાથી મુખી થવાની તમારી કલ્પનાઓ, થોડું લણેલા કે સાવ અમલુ લોહો વિશેના તમારા ખોટા ખ્યાલો અને શિક્ષણને કારણે પોતા જિનેના તમારા વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ ખ્યાલો નોંધને

મારા મનમાં જે વિચારો આવે છે, તે હું તમારી આગળ કહી રહ્યો છું. સાધારણ લખતાં વાંચતાં આવડે છે એવી સ્ત્રીઓ પણ પતિ પરદેશમાં હોય ત્યારે ધરનો, ધરની ખેતીવાડીના તેમ જ બીજા કોઈ ધંધા હોય તો તે પણ કેટલી દક્ષતાથી અને હોશિયારીથી ચલાવી શકે છે એનાં ઉદાહરણોની તમને ખબર પડે તો ચાહુ કેળવણી વિષેનું તમારું અભિમાન તેમ જ એણું કે ત્રિલોક્ય ન ભરેલી સ્ત્રીઓ વિષેની તમારી ભૂલભરેલી માન્યતાઓ દૂર થશે એવી મારી ખાતરી છે.

તમે સુખી થવા ઇચ્છો છો તેમાં તમારો કશો દોષ નથી. પરંતુ સુખનો માર્ગ તમે જાણતાં નથી. બીજાઓને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી-સુખ આપવામાં કૃપણ રહીને અને પોતાને માટે પુણ્યનું સરણું મહત્ત્વ બીજાની પાસે કદ દરાવીને તમે સ્વાનંદ્ય અને સુખની ઇચ્છા કરો છો એ તમારી ભૂલ છે. સુખની ઇચ્છા તો પ્રાણીમાત્રને હોય છે. પરંતુ તે કયે માર્ગે સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પરથી તેની પરખ થાય છે. એ સુખમાં કેવળ શારીરિક સુખનો ભાગ કેટલો છે અને માનવી શ્રેષ્ઠ ગુણોનો તેમ જ ધર્મનો ભાગ કેટલો છે તે પરથી માણસની પાત્રતા નક્કી થાય છે. પુરુષોના હાથમાં બધી સત્તા હોવાથી સ્ત્રીઓને પરતંત્રતા સહન કરવી પડે છે અને તેથી તેમને મૂંઝવણ થાય છે અને તેમની પ્રગતિ અનેક રીતે કુંઠિત થાય છે એમ તમે કહ્યું તે અમુક અંગે સાચું છે એમાં શંકા નથી. નોકરિયાત વર્ગમાં પૈસા કમાવાનું કામ પુરુષો જ ધણી વખતથી કરતા આવેલા હોવાથી અને તે વર્ગમાં સ્ત્રીઓને પૈસા કમાવાનું માધન ન હોવાથી આપણે સ્ત્રીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છીએ એમ પુરુષોને ભાગ્ય માંડ્યું. ખેડૂતોમાં કે બીજા શ્રમજીવી વર્ગમાં પુરુષોની સાથે સ્ત્રીઓ પણ શ્રમ કરે છે, તેથી તે વર્ગમાં કમાણીની બાબતમાં એટલો બેદ માનવામાં આવતો નથી. પરંતુ નોકરી કરનારા વર્ગમાં તેવો બેદ એટલી દદ મુખી વધ્યો કે પુરુષ પોતાને કુટુંબનો સત્તાધીશ સમજવા લાગ્યો. તેના મૂર્ખપણાને લીધે સ્ત્રીઓ પર કેટલીક બાબતોમાં તેના

તરફથી અન્યાયો પણ થતા રહ્યા. પરિણામે સ્ત્રીઓને પોતે પરતંત્ર છે એમ લાગવા માંડ્યું. તે તેમને અસહ્ય થયું અને શિક્ષણનો માર્ગ ઓકરાઓની પેઠે ઓકરીઓ માટે પણ ખુલ્લો થયો અને તેમને પણ નોકરીઓ મળવા લાગી એટલે તેમનામાં આત્મનિશ્વાસ આવવા લાગ્યો અને આપણે પણ પુરુષોની માફક સ્વતંત્ર અને સુખી થઈએ એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. પરંતુ પુરુષ સ્વતંત્ર છે એટલે ઈર્ષ સ્વતંત્રતા તેને છે? નોકરી કરીને પોતાનું અને પોતાનાં ઘેરાઓકરાંનું શુભરાત ચલાવવાની શક્તિ તેમનામાં હોવાથી તેમને ઈર્ષ સ્વતંત્રતા મળી? અને નોકરને તે કેટલી સ્વતંત્રતા હોય? એનો વિચાર સ્ત્રીઓએ ક્યો હોય એમ દેખાતું નથી. પણ તમે આ બાબતમાં વિચાર કરજો. પુરુષોની મૂર્ખતાને કારણે અને તેમના અહંકારને લીધે સ્ત્રીઓમાં આ જાતની ભાવના પેદા થયેલી છે. પરંતુ જેમનામાં કુલીનતા છે, જેઓ વિચારી શકે તેઓ કદી પોતાની સ્ત્રીઓને જરા સરખી ગિતરતી ગણતા નથી. તેઓ તેમની સાથે માનથી વર્તે છે. ધરને અગેતી દરેક બાબતમાં તેમની સલાહ લે છે અને આખું ઘર તેમનું જ છે એમ સમજે છે. પોતે મહેનત કરે છે અને બધી કમાણી તેમને સોંપી દે છે. સંસારમાં પુરુષોનું અને સ્ત્રીઓનું મહત્ત્વ સરખું જ છે. કોઈ કોઈના કળ્તા ચડિયાતું કે ગિતરતું નથી. બંનેએ મળીને સંસારને સુખી બનાવવાનો છે બંનેએ એકબીજાની મદદથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની છે. ગૃહસ્થાશ્રમ માટે બંનેની સરખી જ જરૂર છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ માનવી ઉન્નતિનું ઘણું મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર છે. એ ક્ષેત્રને વધુ ને વધુ પવિત્ર બનાવવું એ બંનેનું કામ છે. બંનેએ એકબીજાનું સન્માન સાચવવાનું અને વધારવાનું છે. સંસારનાં સુખદુઃખ, આનંદશોક, લાલહાનિ, માનઅપમાન તેમજ પ્રતિષ્ઠા, ગૌરવ, લાઝ, યશ, ધર્મ— આ બધામાં બંનેનો સરખો હિસ્સો છે. ધરની પ્રજા પર બંનેનો સરખો અધિકાર છે પોતાની સંતતિને જ્ઞાન, જાગૃતિ, વિદ્યા અને સર્વ સદ્ગુણોથી સંપન્ન કરીને બંનેએ છેવટે એક જ રસ્તે, એક જ મનિએ

જવાનું છે. ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી—એમાં કોણુ શ્રેષ્ઠ અને કોણુ કનિષ્ઠ ? કોણુ સ્વતંત્ર અને કોણુ પરતંત્ર ? એ વાદળ ખોટો છે. પરંતુ એક જણુ મૂર્ખતાથી વર્તવા લાગે કે તેના જોડીદારને આખો જનમારો દુખ ભોગવવું પડવાનું જ, અને દુખમાથી છૂટવા માટે તેને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થવાની જ. પરંતુ લાભો વિચાર કરી જોતાં બંને ડહાપણથી વર્તે તેમાં જ બંનેનું, અને માનવજાતિનું કલ્યાણ છે. જમે તેમ થાય તોએ બંને જુદે જુદે રસ્તે જાય તે ન ચાલે. નિસર્ગે ઘડેલી આ જોડીનું—પરમાત્માએ પોતામાથી નિર્માણ કરેલી આ મૂર્તિઓનું—સદ્ભાગ્ય, માનવ અને સાર્થક્ય, બંને પોતપોતાનો અહંકાર છોડી દઈને અરસપરસ એકરૂપ બને એમાં જ છે. બાવિ પેઢીઓનું અને એકંદર સમાજનું પણ કલ્યાણ તેમાં જ છે. એમ છતાં તમે ધરની ગૃહિણીઓ, ધરની સ્વામિનીઓ બનવાનું છોડી દઈને સ્વાતંત્ર્ય ને સુખને માટે એક ઓફિસથી બીજી ઓફિસ નોકરીઓ ખોળતા ને કળતા ફરવા મહિં તો તેથી તમારું, પુરુષવર્ગનું, તમારી બાવિ પેઢીનું અને એકંદર સમાજનું શું કલ્યાણ સધાવાનું છે ?

તમારા પૈકી કેટલીક બહેનોનો પ્રશ્ન છે કે છોકરીઓએ અને સ્ત્રીઓએ તૃલ શીખવું કે નહીં ? સિનેમામા જીવનતા કે ચિત્રો કામ કરવું કે નહીં ? તૃલ શીખવું અથવા સિનેમામા કામ કરવું એમાંય તેમનો હેતુ પૈસા કમાવાનો જ છે. એટલે પૈસા કમાવાની બાબતમાં હમણા જ તમને મેં મારો જે અભિપ્રાય કહ્યો તે જ આ પ્રશ્નને અંગે પણ સમજાવ્યો. તમારા આ પ્રશ્ન પરથી અલ્પારની છોકરીઓના અને સ્ત્રીઓના નિયારો પૈસા કમાવાના, સ્વતંત્ર થવાના અને સુખ ભોગવવાના હેતુથી ક્યા સુધી ગયા છે તેનું માત્ર સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. જાણાઓ ! તમારા આ પ્રશ્નો પરથી સુખ અને સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છાથી તમે ભરમાળ ગયા છો એ જોઈને આશ્ચર્ય અને દુખ થાય છે. સુખ અને સ્વતંત્રતા માટે પૈસા જોઈએ એટલે સિનેમામા જઈને કે પુરુષો

આગળ નાચીને તેમનું રંજન કરવા તરફ તમારા મનનું વલણ થતું જોઈને તમારી દયા આવે છે. તૃણ કરનારી અને સિનેમામાં કામ કરનારી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને પૈસો મળે છે એટલી જ તમને ખબર છે. પરંતુ તેમને સુખ મળે છે કે નહીં, અથવા તેમનું જીવન કેવા પ્રકારનું છે અને જીવનના અંત પર્યંત તેમને કેવી કેવી વિપરીત પરિસ્થિતિમાંથી અને વિટંબણામાંથી પસાર થવું પડે છે તેની તમને કદપના છે શું? તમે તેમના સંપૂર્ણ જીવનની તપાસ કરી છો કે? કેવળ તેમને મળતા પૈસાની વાતો સંભળીને, તેમનો થોડા દિવસ પૂરતો દેખાતો ભપકો, ઠાંઠ, અને સ્વતંત્ર તથા સ્વચ્છંદી જીવન જોઈને, તમને તેમના જેવા જીવનનો લોભ અને મોહ યાવ એ જીના મને બહુ શોચનીય અને તમારી દૃષ્ટિએ દુર્ભાગ્યની લાગે છે. તૃણ કરનારી અને સિનેમામાં કામ કરનારી છોકરીઓની અને સ્ત્રીઓની કિંમત આજે કેવળ પૈસાથી મપાતી હોય તોપણ તે કેટલો વખત ઠકે છે? તેમની લુવાની વીલા પછી તેમનો કોઈ જાણે પૂછે છે ખરો? જેમ જેમ જીવનનો ઉત્તરકાળ આવતો જાય, જેમ જેમ ધડપણ આવતું જાય તેમ તેમ આપણી કિંમત ઘટતી જાય, અને જીવનને અતે આપણી સાથે કોઈ પ્રેમ અને સહભાવથી વાત સરખીયે ન કરે તેમ જ આપણે વિશે કેઈને આદર ન યાવ, એવા પ્રકારનું જીવન સારું કે જેમ જેમ આંધેડ ઉંમર થતી જાય અને જેમ જેમ ધડપણ આવતું જાય તેમ તેમ આપણે વિશે આદર, માન, પ્રેમ અને સહભાવ વધતાં જાય એવું જીવન સારું, એનો તમે જ વિચાર કરો. આમાંનું કયું જીવન તમે પસંદ કરશો? તૃણ સ્ત્રીનું તૃણ જોવાની ઈચ્છા કોઈ કરતું નથી. લુવાનીની તેની કળા બદલ ધડપણમાં તેને કોણ આદર અને માન આપે? પરંતુ પોતાના સામારિક કર્નવો સારી રીતે પાર પાડીને અને પતિપુત્ર માટે બધી જાતના કષ્ટ સહન કરીને વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલી ગરીબ સ્ત્રી વિશે પણ બધાના મનમાં આદર, માન અને પવિત્રતાની લાવના હોય છે જે જીવનને અતે પોતાને તેમ જ બીજાઓને પણ સંતોષ અને ધન્યતા સહેજે લાગે તે જીવન સારું, એ વિશે શંકા નથી.

મોટા મોટા જ્ઞાની, સદાચારી અને પુણ્યવાન પુરુષો અથવા મહાન પ્રતાપી વીર પુરુષો પણ પોતાની વૃદ્ધ માતાને ચરણે મસ્તક મૂકવામાં ને તેની ચરણરુજ પોતાને માથે મૂકવામાં પોતાની જાતને ધન્ય અને કૃતકૃત્સ માનતા આવ્યા છે. આ પ્રભાવ પવિત્રતાનો, શીલનો, કર્તવ્યનિષ્ઠાનો અને માતૃત્વનો છે. આવી જાતનું લાગ્ય કંઈ જાતના જીવનને અતે પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેના વિચાર કરવો તમારે માટે મુશ્કેલ નથી. બાળાઓ! તમારી સામે બે ચિત્રો છે. એમાંનું કયું જીવન અનુકંષીય અને આદરણીય છે, એનો નિર્ણય તમે પોતે જ કરી શકશો.

આટલું સામલ્યા પછી પણ આજના બદલાયેલા કાળની સાથે આ આદર્શની કલ્પના બધેએ સતી નથી એમ તમને સામાજિક સેવાનો લાગે અને એ તમારે ગળે ન ઊતરે અને તમારામાં આદર્શ પુરુષાર્થ, જ્ઞાન, સેવાપરાયણતા અને પોતાના સુખ વિષે ઉદાસીનતા હોય, તો ધરની બહાર પણ તમારે માટે જોઈએ તેટલું વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર છે. જે સમાજમાં તમે હરોફરો છો તે જ સમાજમાં જરા આસપાસ નજર નાખી જુઓ. ઋવર્ગમાં કેટલું અજ્ઞાન છે, બાળકોનાં ઉછેર અને કેળવણી તરફ કેટલી ઉપેક્ષાટિતિ છે, એને અંગે કેટલી અગવડો છે; સમાજમાં સ્વચ્છતા, સુધડતા, બ્યવસ્થિત-પણુ વગેરે સારા સંસ્કારોનો કેટલો અભાવ છે; પરસ્પર મેળ, બૈકથ, પ્રેમ, વિશ્વાસ, લાગણી, પ્રામાણિકતા, પરસ્પર સહાય કમ્પાની વૃત્તિ ને સેવાભાવ કેટલા ઓછા છે; આરોગ્ય અને બીજા સારીરિક ગુણોનો તેમ જ અનેક માનસિક સદ્ગુણોનો સમાજમાં કેટલો અભાવ છે, તે બધું હક્ષર્માં લો. અને આ સ્થિતિ વિષે તમને જે ખરેખર દુઃખ થાય, એ જોઈને તમારો અંતરાત્મા બ્યાકુળ થાય, તો તમારી શક્તિ પ્રમાણે એમાની કોઈ પણ એક બાબતમાં સુધારો કરવાનું તમે આજીવન પ્રત લો અને તે પ્રીત્યે પોતાની બધી શક્તિ વાપરતા રહો, તો કેવળ સ્વસુખની તમારી કલ્પના કરતાં તેમાં તમે કેટલીયે વધારે ધન્યતા અનુભવશો અને તે સાથે જ આપણા સમાજની સ્થિતિ પણ સુધરશે.

(પ્રવચન, ૧૯૪૦)

ગૃહસ્થાશ્રમની દીક્ષા . . .

[એક નવ દંપતીને ઉદ્દેશીને કરેલું પ્રવચન]

આજે તમે બંનેએ તમારાં માતૃપિતાની, ગુરુજનોની અને વડીલોની સંમતિ ને આશીર્વાદથી ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે. અસાર સુધીનું તમારું જીવન ગૃહસ્થાશ્રમની પાત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં તમે ગાળ્યું હશે તો જીવનની દૃષ્ટિથી આજના દિવસનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે તમે ગણતાં હશો. તમે આજે જે આશ્રમની અને તેના કર્તાવ્યની જવાબદારી લીધી છે તે સમજીને લીધી હશે એમ હું માનું છું. ખરી રીતે આજને પ્રસંગે તમને ઉપદેશના બે બોલ કહેવાને મારા જેવા માણસ, જેણે આ જવાબદારી સ્વીકારી નથી તે, લાયક ન ગણાય; પણ જેણે ગૃહસ્થાશ્રમને જીવનના ધણા મહત્ત્વના અને પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવા માટેના યોગ્ય કાળ તરીકે પ્રામાણિકપણે ધર્મભ્રુદ્ધિથી અતીત કર્યો હોય, અને એ આશ્રમનાં બધાં કર્તાવ્યો જે યથાર્થ રીતે પાર પાડતો આવ્યો હોય, એવા જ માણસ તમને આ બાબતમાં અનુભવનો અને તમારા હવે પછીના જીવનમાં તમને માર્ગદર્શક થાય એવા ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય ગણાય પરંતુ તમારા અને તમારા વડીલોના મારા પરના સદ્ભાવ, વિશ્વાસ ને પ્રેમને લીધે તેમ જ તમારા બધાના આગ્રહને લીધે આ કર્તાવ્ય મારા પર આવેલું છે અને તમારે વિધેની તેમ જ સમાજ વિધેની લાગણીને લીધે તે સ્વીકારીને તમને બે બોલ કહેવાને તૈયાર થયો છું.

સંસારમાં ઉપયોગી થાય એવું જ્ઞાન મેળવવાની દૃષ્ટિથી જ્ઞાનચર્યાશ્રમ મહત્ત્વનો છે. આ જ કાળમાં અનેક વિવાહો, કુળાઓ અને જાતજાતનું જ્ઞાન મેળવી લેવાનું હોય છે. સારા જરૂરો મુખ્યપણે આ જ કાળમાં

વિવેક અને સાધના

હજી કરવાના હોય છે સાર પછીનો આશ્રમ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ. કૌટુંબિક અને સામાજિક મહત્વના કર્તવ્યોની આ આશ્રમથી શરૂઆત થાય છે. અસાર સુધી તમે બને છૂટાં હતા, હવે તમે પોતાને પતિપત્ની તરીકે બાંધી લીધાં છે. પૂર્વે જેનો એકબીજાની સાથે કરો! સબંધ ન હતો એવાં તમારા જીવન તમે હવેથી એક કર્યાં છે. હવે તમારાં સુખદુઃખ, લાલહાનિ, ધર્મઅધર્મ—બધું એક થયું છે. તમારે બંનેએ મળીને હવે પછીનો જીવનપંથ કાપવાનો છે.

લગ્ન કેવળ પોતાના સુખ માટે છે, એમ સમજીને પરસ્પરના આકર્ષણથી લોભાઈ જઈ મોહમાં પડીને તમે તે ક્યું હોય અથવા તમારા વડીલોના દ્રવ્યલોભને કારણે કે બીજા કોઈ ક્ષુદ્ર લોભને લીધે તે ગાંઠવાયું હોય તો જેના ખાયામાંજ કેવળ મોહ છે અથવા કોઈનો પણ દ્રવ્યલોભ છે, તેને ધર્મ લગ્ન અથવા તો ગૃહસ્થાશ્રમની દીક્ષા કહી શકાય નહીં. તમારા લગ્નની પાછળ જે કોઈ પણ ધર્મ કર્તવ્યની કે ઉદાત્ત ધ્યેયની કલ્પના ન હોય અને તે કેવળ એકબીજાના આકર્ષણથીજ થયું હોય, તો તે આકર્ષણ અને તેનો મોહ એનાજ મુખ્ય આધાર પર તમે તમારો સંસાર ચલાવવાની આશા રાખી છે એમ કહેવું પડશે. આકર્ષણનો આ કાળ પસાર થયા પછી, મોહ ઓસરી ગયા પછી, સાર પછીનું જીવન, સાર પછીનો સંસાર, તમે ક્યા બળને આધારે ચલાવશો એ સવાલજ છે. અને લગ્નને નિમિત્તે દ્રોહએ કોઈની પાસેથી પૈસા પડાવ્યા હશે તો તે પૈસા પણ તે લેનારને કેટલા દિવસ ચાલવાના ? આ વધૂવરતે નિમિત્તે હું જે શબ્દો બોલું છું તે કેવળ તેમનેજ અનુલક્ષીને છે એમ ન માનતા. દાપલધર્મનો સ્વીકાર કર્યોને જેમને ધણું વર્ષ થયાં હોય તેઓ પણ આ શબ્દોના અર્થનો વિચાર કરે, અને પોતાનું જીવન તપાસી જુએ. તે અને દાપલજીવનનો સ્વીકાર કરવા મંચડતા તરુણો પણ માગ કહેવા તમને બરાબર ધ્યાન આપે. જે સમાજમાં લગ્નો કેવળ મોહવશ થઈને થાય છે અથવા તેમાં દ્રોહનો પણ દ્રવ્યલોભ સતોષવામાં આવે છે તે સમાજ કદી ઉન્નત થઈ શકે.

નથી. જીવનની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્વના એવા લઘુનિધિને નિમિત્તે જે સમાજમાં ધર્મ, કર્તવ્ય, ઉદારતા, પ્રેમ, ઉદારતા, ઐક્ય, વિશ્વાસ, પરસ્પર સહકારલાવના વગેરે સરકારો અને સદ્ગુણોની જાગૃતિ અને વૃદ્ધિ થતી નથી તે સમાજ આ જીવનસંઘાતમાં લાભો વખત ટકી રહે એ શક્ય નથી. લઘુને નિમિત્તે જ્યાં આર્થિક ભુક્તિ, અન્યાય, માનભંગ અને સ્વાર્થસાધન, એ જ પ્રકારો બનતા હોય, ત્યાં સમાજ અંદર ને અંદર એકબીજાને ખાઈને જોમતેમ જીવતો હોવો જોઈએ. જે વરવધૂતે આશીર્વાદ આપવા માટે અને જોમના શુભ ચિંતન માટે હું અહીં આવ્યો છું તે અને તેમનાં વડીલો આ સમાજઘાતક અને માણસાઈને એજ લગાડનારા પાતકથી અક્ષિપ્ત હશે એમ હું સમજું છું.

લઘુ કેવળ વરકન્યા માટે નથી. તેમની કેવળ તારકસિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે કે કેવળ સુખ માટે તે નથી. માણસમાં રહેલી દુર્દમ્ય ધુમ્તાઓ અને નૈસર્ગિક ટ્રેસણને કેવળ રસ્તો આપવા માટેય તે નથી. એ બાબતોનો તેમાં સંબંધ હોય તોપણ તેના કરતાંય શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે માણસે લઘુનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તે જ તેનો પ્રધાન હેતુ સમજવો જોઈએ. માનવના પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. લઘુસંબંધ દ્વારા શુદ્ધસ્થાશ્રમ સ્વીકારીને બનેએ એકબીજાની ઉન્નતિમાં મદદ કરતાં રહીને, બનેએ સાથે મળીને સમાજનાં કર્તવ્યો પાર પાડીને પોતાનું શ્રેય સાધવાનું છે. પેઢી દર પેઢી આજ્ઞા આવેશ અને વધના વધના આપણા સુધી આવી પહોંચેલા માનવતાના વારસાને વધારે પવિત્ર, વ્યાપક, ઉદાર અને વૃદ્ધિગત કરી તેને આપણાં સંતાનમાં ઉતારી આપણી ભાવિ પેઢીને માનવતાના માર્ગમાં જન્મથી જ વધારે લાયક બનાવવા માટે તે છે પેઢી દર પેઢીને રૂપે નિર્માણ થનાં માનવજાતિનાં આ સંસ્કરણો માનવી સર્ગુણોમાં એક કરતાં એક વિશુદ્ધ અને વધારે પ્રગતિ પામનાં રહીને આખી માનવજાતિ પરમ શુદ્ધ અને પરમ મંગલ રિચિત્રે જઈ પડેલિ, એ પરમતમાના હેતુની સિદ્ધિ માણસે લઘુ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની છે. લઘુસંબંધથી વરવધૂતું

જીવન એક ચાય છે. તેને લીધે બે જીવમા જાણે એક જ ચૈતન્ય વહેવા લાગે છે. બે જીવોના આ સંબંધથી બે કુટુંબો એકત્ર ચાય છે. તેમનામાં એકબીજા પ્રત્યે મિત્રતા, પ્રેમ, વિશ્વાસ વગેરે સદ્ભાવો વધવા લાગે છે. એકબીજાનાં સુખદુઃખો એકબીજાને વધતાઓછા પ્રમાણમાં લાગવા માડે છે તે બે કુટુંબના બીજાં અનેક સંબંધી કુટુંબો, તે અનેક કુટુંબોનાં અનેક સગાવહાલાં, મિત્ર, પરિવાર મળીને બધામાં લગ્નને નિમિત્તે જ વિશાળ આત્મીયતા અને એકતા લાગવા માડે છે. બધાં એકબીજાનો આધાર લાગવા માડે છે. બધાં એકબીજાને મદદ કરવા માડે છે અને એકબીજાનું દુઃખ અરસપરસ વહેંચી દઈને પરસ્પરનું સુખ વૃદ્ધિગત કરે છે. આવી રીતે બધાનો મળીને એકજીવ સમાજ બને છે. તે સમાજની, તેનાં આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોની સેવા, ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી અનેક રીતે કરી શકે છે. પ્રાચીન કાળના આપણા રાજના પંચ મહાયજ્ઞો ગૃહસ્થાશ્રમને આધારે ચાલતા હતા. તેમાં દેવતા, પિતર, શાની, માણસ, અને જીવમાત્ર—બધાની સેવાનો સમાવેશ કરેલો હતો. તે બધાની સેવા નિત્ય નિયમિતપણે કરનાર દંપતી જેટલી શ્રેષ્ઠતા તે કાળે કોઈનીય માનવામાં આવતી ન હતી. આવો આ દાંપત્યધર્મ, આ ગૃહસ્થાશ્રમ, જીવનનું પવિત્ર ધ્યેય સાધવા માટે છે. તે કેવળ તાર્કાસિક અને મૃદુ વૈયક્તિક સુખ માટે છે એમ માનવું એ તેની વિડંબના છે. એની સહાયથી માણસે એક બાબુથી પોતાની ઉન્નતિ અને બીજા બાબુથી જગત વિષેનાં પોતાના કર્તવ્યો પાર પાડવાનાં છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેએ અનુક્રમે પતિવ્રત અને પત્નીવ્રત ધારણ કરી તે એકનિષ્ઠપણે પાળી તેમાંથી જ સંયમની ઉપાસના વધારતાં જઈને પોતાની અચળતા ને અસંયમનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી ગૃહસ્થાશ્રમની પરમ શુદ્ધિ સાધવાની છે. જીવનમાં જોઈતા અનેક સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરીને માનવતા સિદ્ધ કરવાની છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સાંકડું મન રાખ્યે નહીં ચાલે. બધાં વિષેની કર્તવ્ય-શુદ્ધિ ધારણ કરતાં આવડ્યા વિના, એટલી વિશાળતા પ્રાપ્ત કર્યા વગર, ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીની માનવતા પદવીને માટે તેઓ બને લાયક નહીં

ગણાય. આજે ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્ત્વ લાલે ક્યાંય ન દેખાતું હોય, તેનો સાચો અને પવિત્ર હેતુ લાલે કાંઈ ન ઓળખતું હોય, પણ માણસને જીવનમાં માનવતા પ્રાપ્ત કરવી હોય અને એકંદરે સમાજની શુદ્ધિ સધાય અને તેનાં સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય એવું તેને લાગતું હોય, તો ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્ત્વ ઓળખ્યા વિના બીજો ઉપાય નથી. આજે આપણા જીવનનું ખાસ કશું મહત્ત્વ જ રહ્યું નથી. ગુજરાત ચવાવવા માટે કાંઈ પણ ધંધો હાથ કરી લેવો, તે દ્વારા પૈસા મેળવી બેંગ્લોક્રાંતો જેમતેમ સંસાર ચવાવવો, એમ કરતા કરતાં જ ખરેખરે માર્ગે મેળવી શકાય તેટલા પૈસા અને કંઈકે પ્રતિજ્ઞા મેળવવી, જીવનમાં આના કરતાં કશું ઉદાત્ત ધ્યેય આજે રહ્યું નથી આપણી પાસે કાંઈ ઉચ્ચ વિચાર-સરણી નથી નાનપણથી ઉત્તમ સરકાર મળવાની સમ્ભવ સમાજમાં ક્યાંય નથી. પોતાની ઇચ્છા, વાસના ને કામના પ્રમાણે આદર્શરહિત જીવન જેમતેમ ચલાવવું, એ જ આપણી સામાન્ય જીવનપદ્ધતિ છે. તેથી માનવતાની દૃષ્ટિથી આપણા જીવનની કરી કિંમત નથી. આવી આપણી સ્થિતિ ચયેલી છે. ફટલીયે પેઢીઓથી આપણે લગભગ આજ સ્થિતિમાં છીએ. એક પેઢી પછી બીજી આ જ સ્થિતિમાં વસે જાય છે, પણ આપણે કશો વિકાસ થતો નથી. એનું કાંઈ આપણે સુધરવું જોઈએ, ઉત્તર થવું જોઈએ, એવી આપણામાં આકાંક્ષા નથી એ છે. દર વરસે લાખો લગ્ન થાય છે. લાખો નવાં દંપતી પોતાના નવા સંસારની શરૂઆત કરે છે. પોતાનાં વડીલોએ, માતાપિતાએ, સંસારમાં, દંપત્યજીવનમાં, કરેલી ભૂલો તેઓ પણ કરે છે અને તેના કડવા અનુભવો પોતાનાં માતા-પિતાની માફક તેઓ પણ ભોગવે છે. દરેક પેઢી તેનાં તેજ વિપરીત પરિણામોનો અનુભવ લઈને જાય છે, છતાં લાખી પેઢીને પોતાના અનુભવોનું જ્ઞાન આપીને તેને સાવધ કરતી નથી. અજ્ઞાન, અસંવય, અને કામ, ક્રોધ, લોભના આવર્તોને લીધે પોતાને હાથે ચયેલી ભૂલો અને તેનાં પોતાને ભોગવવાં પડેલાં પરિણામોમાંથી પોતાની લાવી પેઢી બચી જાય તે માટે તે સંસારમાં પડે તે ચરુલાં આપણે તેને સાવચેત

કરતા નથી. પોતાના સંતાનને આપણે અજ્ઞાનમાં રાખીએ છીએ. સંસારનું અને તેમાં થતા ઈષ્ટઅનિષ્ટ પ્રકારો, તેનાં સુખદુઃખ, આનંદ-શોક, લાભહાનિ, ઉન્નતિઅવનતિ, યશઅપયશ, સારુનરસું વગેરે બધાંનું જ્ઞાન તેમને પહેલેથી જ આપીને કયા ક્ષેત્રમાંથી, કયે માર્ગે, કેવી રીતે તેમને જવાનું છે અને તેમાંનાં અનિષ્ટ, દુઃખ, શોક, અવનતિ, અપયશ વગેરે કેમ ટાળવા તે આપણે તેમને કહેતા નથી. આ આપણી જડતા છે. લાંબા વખત સુધી આપણા સમાજની સ્થિતિ જોતાં અને આમ લાગે છે. તેમ છતાં પણ હું એમ કહેવા તૈયાર નથી કે આપણે પેઢીઓથી દુષ્ટ કે સૂચ્છા છીએ અને આપણાં સંતાનોનું જાણી જોઈને અકલ્યાણ કરતા આવ્યા છીએ. માતાપિતાના હૃદયમાં પોતાના સંતાન વિષે કેટલો પ્રેમ, વત્સલતા અને કાળજી હોય છે તે હું જાણું છું. મારા પોતાનાં તેમ જ મારા આમ, ઈષ્ટ અને મિત્ર વગેરે અનેકનાં માતાપિતાનાં પ્રેમ અને વાત્સલ્યનો જે લાભ મને સદલાગ્યે મળ્યો ॥ તે હું કદી ભૂલી શકું તેમ નથી. તેમનાં પ્રેમ અને વાત્સલ્યની મદદતા હું જાણું છું તે બધાં વિષે મારા મનમાં પૂજ્યભાવ અને કૃતજ્ઞતા વસે છે, એ મારા હૃદયમાંથી કદી જશે નહીં. પણ એ બધા ભાવો કાયમ રહેવા છતાં મને એમ લાગે છે કે, સંસારની કેટલીય આવસ્થક આપણો વિષે આપણામાં જડતા છે. કદાચ ઈદિઅસ્તતાનું અથવા આપણા સામાજિક-ધાર્મિક પરંપરાગત રીતરિવાજોનું તે પરિણામ હોય. પણ લાંબા વખતથી ચાલતો આવેલો આ દોષ આપણે હવે કાઢી નાખવો જોઈએ. નાનપણથી હોકશાને થોડા જ્ઞાન આપતાં આપતાં, તેમને આગળ જતાં સંસારની યથાર્થ ઝોળખાણુ યથા પછી, જવાબદારીની, કર્તવ્યની, ભાવના તેમનામાં દૃઢ થવા પછી, અને આપણે કરેલી ભૂલો તેમને હાથે નહીં થાય એટલી જાગૃતિ, જ્ઞાન અને દૃઢતા તેમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા પછી જ તેમને માતાપિતાએ સંસારમાં જોડવાં જોઈએ.

નવ દંપતી ! તમે ધણી મોટી અને શક્તિ જવાબદારી પોતાને માથે લીધી છે. સંસારમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે, સંકેટો છે. તે

અર્ધાંમાંથી તમારું શીવ કાયમ રાખી તમારે પાર જવાનું છે. તમને સુખની ઇચ્છા સ્વાભાવિકપણે જ હોવાની; અને તમે જો ધર્મને માર્ગે ચાલશો, કર્તવ્યશુદ્ધિ જાગ્રત રાખીને તે મુજબ કરીશો, તો તમે સુખી થયા વગર રહેશો નહીં. સંસાર દુઃખ માટે નિર્માણ થયેલો નથી. પરમાત્માની એવી ઇચ્છા નથી. આપણે બધાં સદ્ભાવનાથી વર્તીએ, વિવેકપૂર્વક વર્તીએ, તો બધાં સુખી થઈશું એમાં શંકા નથી. તમે બીજાઓને સુખી કરવાનો, પોતાના સદ્ગુણથી બીજાઓને આનંદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો. તમને સુખ અને આનંદ મળ્યા વગર રહેશે નહીં. સુખની બાબતમાં તમે સંકુચિત વૃત્તિ રાખશો, કેવળ પોતાના જ સુખ તરફ જોશો તો સુખ તમારા હાથમાં નહીં આવે. હું જોતો આવ્યો છું કે કેવળ સ્વાર્થની પાછળ પડવાથી સંસારમાં કંઈક અને કંઈક નિર્માણ થાય છે. કુટુંબની દરેક વ્યક્તિ ઉદારતા ધારણ કરે, સેવાવૃત્તિ વધારે, બીજાઓના સુખમાં પોતાનું સુખ માને ને કૃપણતા છોડી દે, તો કુટુંબનાં બધાં માણસોને સુખ અને આનંદ નક્કી મળશે. આવું સદ્ભાવ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે દરેક ચોક્કસ વેલું પડવાનું જ. પણ તેનાથી કંટાળી ન જતા; તાસી ન જતા. આપણું જીવન બધા માટે છે એવી ઉદાર ભાવના ધારણ કરશો એટલે તમને કોઈ પણ બાબત કંઈક નહીં લાગે, બિલકુલ, કૃપણતા રાખશો તો દરેક બાબત તમને અસહ્ય જણાશે. ગૃહસ્થજીવનમાં કોઈકોઈ વાર તમારા બેની વચ્ચે પણ મતભેદ અને અસંતોષના પ્રસંગો આવશે; પરંતુ તે વખતે તમે ઉદારતા રાખજો. એકબીજાને નબાવી લેનાં શીખજો. બીજાના દોષો વિશે ક્ષમાવૃત્તિ રાખજો, અહંકાર અને દુરામહ ન રાખના. અંતર્મુખ થઈને પોતાના દોષો શોધજો, તપાસજો અને સુધારજો. કોઈનું ધન પોતાની તરફથી, દુષ્ટતાથી કે સ્વાર્થથી કાચવાય નહીં તેની કાળજી લેજો. દુર્ણાદિને ચિત્તમાં આશરો આપશો નહીં. માહિમાહે સંશય રાખશો નહીં. તમારા બંનેમાં પરસ્પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ વધવા જોઈએ. તમારા બંનેને લીધે આખા કુટુંબમાં સુખ, આનંદ, પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકતાની શુદ્ધિ થતી રહેવી જોઈએ.

હવે તમારે તમારાં મન પહેલાં કરતાં વિશાળ બનાવવાં જોઈએ. તમારા સદ્ભાવ અને સદ્ગુણ હવે વધારે વ્યાપક થવા જોઈએ. વધુએ પોતાનું નવું ધર પોતાનાં પ્રેમ, સદ્ભાવ, ઉદ્યોગ, સેવાશ્રુતિ, આનંદી સ્વભાવ, પ્રામાણિકતા, અને સત્યપરાયણતા વગેરે ગુણોથી પોતાનું બનાવવું જોઈએ. ધરનાં વડીલોએ તેની પ્રત્યે પોતાની દીકરી પ્રમાણે પ્રેમથી વર્તવું જોઈએ. વરે પણ પોતાની પત્નીનાં વડીલો સાથે નમ્રતાથી અને પ્રેમથી વર્તી તેમને પુત્રની જેમ આનંદ આપવો જોઈએ. તમારું બનેલું અભાર સુધીનું જીવન સદ્ગુણોથી ભરેલું હોય તો હવે પછી પણ જીવનમાં તમને કશું મુશ્કેલ નહીં લાગે અને તમારા સદ્ગુણોનો સતત વિકાસ જ થતો રહેશે.

પરમાત્મા તમને તમારા દરેક ધર્મ્ય કર્મમાં સદાય ધાઓ અને તેની જ કૃપાથી તમારા બનેલું જીવન તમારા પરસ્પરતા, તમારા બંનેના કુટુંબના, આપણા સમાજના, દેશના અને આખા માનવ મમાગના ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિને પોષક ધાઓ. એ જ મારી મુલેઅજ અને એ જ મારા તમને બંનેને આ મંગલ પ્રસંગે પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ.

સ્રીપુરુષના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ ગુણો

[એક દ પત્ની સાથે — મોટે ભાગે પત્ની સાથે — થયેલો સવાદ]

પ્રશ્ન—ગુણોના વિકાસ પર જ માણસની ઉન્નતિનો આધાર છે, એવું આપ હંમેશા આગ્રહપૂર્વક કહો છો, એ મારે મને ઊતરું છે, પરંતુ ગુણોના વિકાસ માટે કોઈ ખાસ અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે એવી પરિસ્થિતિ કોઈની ન હોય તો તેણે પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે આપવી ?

ઉત્તર—કેટલાક ગુણોના વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે એ ખરું છે, પણ બીજા કેટલાક ગુણોના વિકાસ પ્રતિબૂળ અને વિકટ પરિસ્થિતિ વગર થઈ શકતો નથી માણસ જે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો વિચાર કરે અને તે સ્થિતિમાં ક્યા પ્રકારનું વર્તન, વિવેકયુક્ત અને સહાયારયુક્ત થાય એ શોધી કાઢીને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે તો મને તે પરિસ્થિતિમાં તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે, એ વિષે મને શંકા નથી પરિસ્થિતિની અનુકૂળતા કે પ્રતિબૂળતા સદગુણવૃદ્ધિના પરિણામ પરથી નક્કી કરવાની હોય તો, જે પરિસ્થિતિમાં સદગુણોની જરૂર લાગે અને તે જેમાં જન્ય અને વૃદ્ધિમત થાય, તે જ સ્થિતિને ખરેખર અનુકૂળ સ્થિતિ કહેવી જોઈએ, પછી તે પરિસ્થિતિ આપણને પ્રિય લાગે કે અપ્રિય લાગે, ઈચ્છનીય હોય કે અનિચ્છનીય હોય. પરંતુ તે જ પરિસ્થિતિમાં વિવેક અને સહચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કરીને તે પ્રમાણે વર્તતા રહીએ અને તેમાં જે આપણા સદગુણો વિશેની પાતતા વધતી રહે તો અપ્રિય પરિસ્થિતિ પણ આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણે માટે અનુકૂળ અને હિતકારક જ થઈ એમ કરે તેથી આપણને

અપ્રિય જણાતી અને ઉપર ઉપરથી જોતા દુ ખદ લાગતી પરિસ્થિતિને આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી અનુકૂળ કરી લેવી એ આપણી વિવેકબુદ્ધિ પર અને સદાચાર વિષેની આપણી નિષ્ઠા પર આધાર રાખે છે. આપણા જીવનનો હેતુ પવિત્ર અને શુભ હોય. સદ્ગુણસંપન્ન થઈને માનવી જીવન કૃતાર્થ કરવું એ જ એક સાધ્ય આપણે અપનાવ્યું હોય, તો ગમે તે પરિસ્થિતિનો આપણે સદુપયોગ જ કરી શકીશું એમ મને લાગે છે. વિચારપૂર્વક વર્તન કરીએ તો બહારથી ખરાબ જણાતી પરિસ્થિતિમાંથી પણ કંઈક સારું સિદ્ધ થઈ શકે છે. ‘ધંધર જે જે કરે છે તે તે આપણા ભલા માટે જ કરે છે’ એમ પોતા પર દુ ખ આવી પડતા કોઈ શ્રદ્ધાવાન માણસને જોતતા આપણે ક્યારેક સાબળીએ છીએ તેનો આ જ અર્થ હશે.

માનવી જીવનમાં અનેક પ્રકારના સદ્ગુણોની જરૂર છે. તેમાંના દરેક સદ્ગુણની જરૂર જણાઈ તે જાગ્રત થવા માટે જુદા જુદા પ્રિય અપ્રિય અતર્માલ પ્રસંગોની તેમ જ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે. કારણ કોઈ પણ સદ્ગુણની જરૂરિયાતનું જ્ઞાન કોઈ ખાસ પ્રસંગે જ નિવારણીય માણસને થાય છે, તે જ્ઞાન થવા પછી તે ગુણની જાગૃતિ થાય છે અને જાગૃતિ પછી પ્રસંગની ઓછી વધતી તીનતાના પ્રમાણમાં તે ગુણ અનુસાર વર્તન થવા પછી તેની વૃદ્ધિ-એવો પ્રત્યેક ગુણના વિકાસનો ક્રમ છે. એટલે બધા જ ગુણો એક જ પરિસ્થિતિમાં જાગ્રત થાય અને વિકાસ પામે એ શક્ય નથી. પ્રેમ, મૈત્રી, ઉદારતા, વાત્સલ્ય, દયા વગેરે ગુણો જેમ એક ખાસ પરિસ્થિતિ અને મનસ્થિતિમાં જાગ્રત થાય છે, તેવી જ રીતે સત્યનિષ્ઠા, આશાશ્રિષ્ઠતા અને ન્યાયપરાયણતા, એ ગુણો જાગ્રત થઈને તેમનો વિકાસ થવા માટે જુદી પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે અને શૌર્ય, ધૈર્ય, નિર્ભયતા, સહનશીલતા વગેરે સદ્ગુણો વળી જુદી જ પરિસ્થિતિમાં નિર્માણ થાય છે. કેટલાક ગુણો બીજા પર કંઈક પ્રસંગ આવે તો જોઈને માણસમાં જાગ્રત થાય છે, તો બીજા કેટલાકની ઉત્પત્તિ પોતા પર આવેલા કંઈક પ્રસંગોમાંથી થાય. કોમલ લાવનારો

ખીજ પર આવેલી આકૃત જોઈને પેદા થાય છે, તો જો ગુણો માટે મનને દૃઢ અને કઠણ કરવું પડે છે તે ગુણો પોતા પર વિકટ પ્રસંગ આવી પડે સારે પેદા થાય છે. “મઙ્ મેનાદ્દુનિ ધામ્મહી વિપ્પુદાસ । કઠિણ વઙ્ગાસ મેદ્ધુ ઘેસે ॥” (અમે વિષ્ણુના ભક્તો મીથુથીયે નરમ અને વજનને પણ ભેદીએ એવા કઠણ છીએ) એવું એક સંતવચન છે. તે પ્રમાણે સજ્જનોનાં મન વજ્ર કરતાં કઠણ અને ફૂલ કરતાં કોમળ હોય છે એવા અર્થનું એક મુલાખિત પણ પ્રચલિત છે. એ પરથી આજ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રસંગ અનુસાર ઉચિત ગુણોનો આવિર્ભાવ સજ્જનના ચિત્તમાં થાય છે. કોઈ પરિસ્થિતિ મનની કોમલ ભાવનાઓ વિકસિત થવા માટે અનુકૂળ ન હોય તો તે જો ગુણો માટે મનની દૃઢતાની જરૂર હોય છે, તે ગુણોના પોષણ માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. માણસ નિર્ધન બને છે સારે તેની ઉદ્ધરતાનો તે કાળે મોટે ભાગે વિકાસ થતો નથી; પરંતુ તે જ કાળ દરમ્યાન સાદાઈ, સહનશીલતા, ધીરજ, નિરલસતા, પરિશ્રમશીલતા, કરકસર વગેરે ગુણો તે વિવેકપૂર્વક પોતાનામાં કેળવી શકે છે; અને નિર્ધનતામાં માણસ કેવો અસહાય અને લાચાર બને છે એનો સ્વાનુભવપૂર્વક બોધ તે તેમાંથી કાઢી શકે છે આ પરથી વિચારી માણસ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાંથી સદ્ગુણોની અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરીને પોતાનું હિત સાધે છે, એમ દેખાય છે. સદ્ગુણના અને જ્ઞાનના વિકાસ માટે કોઈ પણ સમય પ્રતિદૂળ હોતો નથી. પરંતુ તેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ કે, પોતાની ઉન્નતિની વેને તીવ્ર ઇચ્છા હોવી જોઈએ અને પ્રાપ્ત પ્રસંગમાં કયા સદ્ગુણની જરૂર છે એ જોળખવા જોઈએ. વિવેક તેનામાં હોવો જોઈએ. તેવી તીવ્ર ઇચ્છા અને વિવેક જો તેનામાં ન હોય તો આખું જીવન આદ્યુ જાય, પોતા પર અને ખીજ પર સારાનરસા પ્રસંગો આવતા દરેકજ અનુભવાતા અને દેખાતા હોય, છતાં ઉન્નતિને યોગ્ય અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ તે જોળખી શકશે નહીં અને તેને તે જડરોયે નહીં

પ્રથમ — આ બધા પરથી આપનું કહેવું હું સારી રીતે સમજ્યો. વિવેકી માણસને પોતાના ગુણવિકાસ માટે કોઈ પણ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ જ જણાશે એમા મને હવે શકા રહી નથી. પણ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને પોતપોતાની ઉન્નતિ માટે એક જાતના ગુણોની જરૂર છે કે તેમા કોઈ ભિન્નતા છે, તે મને સમજાવો.

સુત્તર — બંને બધા માનવી સદ્ગુણોની જરૂર છે બંને માણસ છે અને બંનેનોય પોતપોતાની દૃષ્ટિથી પૂરેપૂરો વિકાસ થાય એ જરૂરી છે જતા બંનેના કાર્યક્ષેત્ર જુદા હોવાથી તેમના કાર્યો અનુસાર ગુણોમા ઓછેવત્તે અંશે ફરક જણાય પણ ખરો પરંતુ કોઈ સદ્ગુણની પુરુષને પોતાની ઉન્નતિ માટે અસત જરૂર હોય જતાં સ્ત્રીને તે ગુણની જરાયે જરૂર ન હોય, અથવા તેથી બિનહુ, સ્ત્રીને જરૂર હોય જતા પુરુષને તે ગુણની જરાયે ન હોય એમ હોવું શક્ય નથી માનવી જીવન અનેક ગુણો પર ચાલી રહ્યું છે જે વખતે જે ગુણની જરૂર હોય તે ગુણ, સ્ત્રી કે પુરુષ ગમે તે હોય, તેનામા પ્રગટ થવો જોઈએ તો જ જીવનના કટોકટીના પ્રસંગો અને મુશ્કેલીઓનું નિનારણુ થશે અને માણસની ઉન્નતિ થઈ શકશે સત્ય, પ્રામાણિકતા વગેરે નૈતિક ગુણો, તેમ જ કરુણા, ઉદારતા વગેરે ભાવપોષક ગુણો, સ્ત્રીપુરુષ બંનેમાય સરખા જ હોવા જોઈએ, એટલું જ નહીં, પણ શૌર્ય, ધૈર્ય, સાહસ વગેરે સામાન્ય રીતે પુરુષોમાં જોવા મળતા ગુણો પણ સ્ત્રીઓમા હોય એ જરૂરનું છે, અને વાત્સલ્ય, બાલસંગોપનની રુચિ, શુશ્રૂષાવૃત્તિ એ ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓમા દેખાતા ગુણો પણ પુરુષમા હોવા જોઈએ સ્ત્રીઓ પર ધરની વ્યવસ્થાની જવામદારી હોવાથી બાલસંગોપન અને સર્વર્થન, ગૃહવ્યવસ્થા, ખાનપાન, આરોગ્ય વગેરેની સલાખ તેમને લેવી પડે છે, તેથી તે માટે જરૂરી ગુણો તેમનામા વિશેષ પ્રમાણમા હોવા જોઈએ અને અર્થસંપાદન અને બધાના રક્ષણની જવામદારી પુરુષોને માથે હોવાથી તે ગુણોની વૃદ્ધિ તેમનામાં થયેલી હોવી જોઈએ કોઈ ખાસ પ્રસંગે બંને પૈકી એકમા જ બંનેના

ગુણો હોવાની જરૂર હોય છે. બાળકો નાનાં હોય ત્યારે જ તેમની માતા ગુજરી જાય તો બાપને બહાર કમાણી કરીને તેમનું સંજોગન કરવું પડે છે. અથવા બાપ મરણ પામે તો માને જ કંઈક કમાણી કરીને તેમનું ભરણપોષણ અને સંજોગન કરવું પડે છે. એવે વખતે દરેકમાં બનેલા વિશેષ ગુણો કંઈક અંશે પણ પ્રગટ થયા સિવાય બાળકોનું ભરણપોષણ, સંજોગન, શિક્ષણ વગેરે થઈ શકતું નથી. આ તો કોઈ વિશેષ પ્રસંગની વાત થઈ. પણ હમેશા માટે આ જ નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે, નૈતિક અને ભાવવર્ધક ગુણોની બનેલ સરખી જ જરૂર છે. કાર્યપરત્વે જોઈતા ગુણોની બાળતમાં એ બેમાં થોડોધણે અંશે ભિન્નતા હોય તોય તેથી તેમની ઉન્નતિમાં કોઈ બાધ આવી શકતો નથી. એકનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હોવાથી તેના કેટલાક ગુણોનો સંબંધ તેટલા પ્રમાણમાં ઓછો આવે, અને બીજાનું ક્ષેત્ર વ્યાપક હોવાથી તેનો તેટલા પ્રમાણમાં વધારો આવે. પરંતુ તેથી બનેલી ઉન્નતિમાં ફેર પડવાનું કશું કારણ નથી.

પ્રશ્ન—આમ હોય છતાં તેમાં વિશેષપણે કયા ગુણો અને ભાવનાઓનું પોષણ કરતા ગુણોથી શ્રીઓની અને ક્યાનું પોષણ કરવાથી પુરુષોની ઉન્નતિ થઈ શકશે તેનું કંઈક સ્પષ્ટીકરણ કરી શકાય કે ગુણોમાંય શ્રીસુક્ષ્મ અને પુરુષસુક્ષ્મ એવો કોઈ ભેદ દરો જ ને ?

જ્વાર—કુદરતે પોતે એ બેમાં કંઈક ભિન્નતા રાખી હોવાથી તેમનાં કાર્યોમાં અને તેથી તેમના ગુણોમાં અને ભાવનાઓમાં કંઈક ભિન્નતા અને વિશિષ્ટતા સ્વાભાવિકપણે જ છે. માતા બાળકને જન્મ આપે છે, ગર્ભથી માંડીને જ તેનું પોષણ તે કરે છે. જન્મ પછી પણ તેના પર જ તેનો બધો આધાર હોય છે. તેનું સંજોગનસંવર્ધન બધું તેને જ કરવું પડે છે. તેની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક, બધી ક્રિયાઓ અને વ્યાપાર તે જાણે છે. બાળક પણ શરીર, બુદ્ધિ, મન, ત્રણે માટે જોઈતું પોષણ તેની પાસેથી જ મેળવે છે. આ રીતે તે બંને એકબીજાની સાથે હમેશાં સમરસ થયેલાં હોય છે. બાળક એટલે એક જ

ચૈતન્યમાંથી પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ સાથે અવતરેલું બીજું આકારવાળું ચૈતન્ય છે. તે એકમાંથી બે થયેલાં હો કે બંને સમરસ બનીને એક થાય છે એ શોધી કાઢવું કઠણ છે. એક બાબુથી માતૃપ્રેમના અને બીજી બાબુથી વાત્સલ્યના સંબંધથી તે એકબીજા સાથે તાદાત્મ્ય પામેલાં હોય છે. સ્ત્રીના જીવનમાં તેના ભાવવર્ધક ગુણોને આ વાત્સલ્યથી જ વિશેષ ગતિ મળે છે. વાત્સલ્યમાંથી જ તેની પ્રતિપાલક શક્તિ વિશેષ જાગ્રત અને પ્રગટ થાય છે. બીજા જીવ માટે બધું સહન કરવાનો ગુણ અને શક્તિ વાત્સલ્યમાંથી જ પેદા થાય છે સ્ત્રી પતિ માટે સહન કરે છે અને દીકરા માટેય સહન કરે છે. પણ તે બંને સંબંધને અંગે સહન કરવાની ભાવનામાં ધણું અંતર છે. માતૃત્વમાં જે ક્રોધમળતા, જે માધુર્ય, જે પવિત્રતા અને જે સરળતા છે, તે કેવળ પત્નીત્વમાં કદી પણ મળે એ શક્ય લાગતું નથી. પત્નીધર્મ અને માતૃધર્મમાં ધણો જ ફરક છે. એકમાં સતી થવા જેટલા વિશ્વદાણુ ત્યાગમાંય લયાનકતા, વિવશતા, અસહાયતા અને દાસત્વ વગેરે ભાવનાઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; જ્યારે બીજામાં ક્રોધમળતા, સરળતા અને સહજતા ભરેલી દેખાય છે. ગાંભીર્ય અને સ્થિરતા વાત્સલ્ય દ્વારા સ્ત્રીઓમાં આપોઆપ આવે છે. વાત્સલ્યની પૂર્તિ માટે તેમને બીજા ગુણો પોતાનામાં લાવવા પડે છે. આવી રીતે બીજા અનેક ગુણોની જાગૃતિ અને વિકાસ આ એક ભાવનાને લીધે તેમનામાં થઈ શકે છે. વાત્સલ્યને લીધે તે પોતે પ્રેમથી સહન કરતાં શીખે છે, સંયમ પાળી શકે છે. જ્યોતે કદ વેડીને બીજાને મુખ આપવાની વૃત્તિ તેનામાં આગાંથી જ નિર્માણ થાય છે. પોતે ખરાય અન્ન ખાઈને, વખતે બૂખ્યા રહીને પણ, બાળકનું પોપણ કરવાનો આ ભાવ અને ગુણ તે આ વાત્સલ્યમાંથી જ શીખે છે. અને આ બધું વેડીને તે એનો કદી ગર્વ કરતી નથી. નિરહંકારી એવા માતા જ કરી જાણે છે અને કરી શકે છે. જેના હૃદયમાં આખી જિંદગી આ પ્રકારનું વાત્સલ્ય રહી શકે છે તેને જ માતા કહેવી ગોચ્ય ગણાય. આક્રીની કેવળ જન્મ આપનારી એટલે જનની લક્ષે કહેવાય. જે પોતાનાં જ

છોકરાઓમાં કે છોકરાછોકરીઓમાં વાતસલ્યની બાબતમાં ભેદ કરે છે અથવા માને છે તેમનામાં માતૃત્વનો વિકાસ થયેલો નથી એમ કહેવું જોઈએ. આવી રીતે ભેદ માનનારી સ્ત્રીઓ છોકરાછોકરીઓને જન્મ આપીનેય સેવા અને નિષ્કામતાનો પાઠ શીખી નથી. એવો જ એનો અર્થ થાય. જેમના પ્રેમમાં આર્થિક કે બીજી કાર્મ દૃષ્ટિ હોય તેમનામાં વાતસલ્યનો વિકાસ થવો શક્ય નથી. પોતાને પેટે જન્મ પામેલાં સંતાનોમાં જોયો ભેદ કરે છે, તેમનામાં બીજાનાં બાળકો વિશે વાતસલ્ય ક્યાંથી પેદા થાય ? પોતાને પેટે જન્મેલ દીકરા હોય કે દીકરી, જેને પોતાના વાતસલ્યની વધારે જરૂર હોય તેના તરફ જ, ખરું જોનાં માતાને વધારે આકર્ષણ હોવું જોઈએ. ભરવાડ પણ પાંગળા ઘેરાની વધારે સંભાળ રાખે છે. જેને ઘેર ઢોરઢાંખર હોય છે તે ખેડૂત પણ નખળા વાછરડાની સૌથી વધારે સંભાળ રાખે છે. પોતાને આશરે રહેતા પશુને વિશે પણ સારા માણસના મનમાં કામળ ભાવના હોય છે; તો પછી પોતાને શ્રેષ્ઠ કહેવડાવનાર માનવીમાં આટલી પણ સદ્ભાવના, આટલું પણ વાતસલ્ય પોતાનાં બાળકોની બાબતમાં જો ન દેખાય તો તેને શું કહેવું ? પોતાના બાળકો વિશેના વાતસલ્યમાંથી જ બીજાનાં બાળકો વિશે વાતસલ્ય નિર્માણ થાય છે. તે વાતસલ્ય દ્વારા અને તેને માટે કરવા પડતા બીજા અનેક ગુણોનાં અવલંબન અને અનુશીલનથી જ સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિકપણે ઉન્નતિ થાય છે.

પુરુષો વિશે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, ધર ચલાવવા માટે જોઈતી કમાણી કરવાની અને તે કમાણીનું અને પોતા પર આધાર રાખનારા બધાનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી તેમના પર હોવાથી, તે માટે જે ગુણોની જરૂર પડે છે તે ગુણો દ્વારા તેમની ઉન્નતિ થાય છે. તે ગુણો તેમનામાં જે પ્રમાણમાં વિકાસ પામ્યા હોય તે પ્રમાણમાં તેમની કૌટુંબિક સ્થિતિ સારી હશે. બધા નૈતિક ગુણો અને ભાવનાઓ હોય તોપણ પોતાનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય પાર પાડવા માટે જોઈતા ગુણો અને શક્તિ પુરુષોમાં ન હોય તો ન ચાલે. એ ગુણો ને શક્તિમાં જ તેમની

વિકાસ તે કરી શકે છે. પરંતુ આમ થવા માટે તે માર્ગે પોતાની ઉન્નતિ કરવાની તેની ઉત્કટ ઈચ્છા હોવાની અત્યંત જરૂર છે. તેવી ઈચ્છા ન હોય અને પોતાને સંતાન ન હોવા બદલ તે પોતાને દુર્દેવી માનતી હોય તો તે બાળુથી તેની ઉન્નતિને અવકાશ કે આશા નથી.

પ્રશ્ન—પણ અનેક સ્ત્રીઓનો આ બાળતમાં એવો અનુભવ છે કે, બીજાનાં બાળકો પર કરેલા પ્રેમનો છેવટે તેમને પોતાને કશો લાભ થતો નથી. બાળકો છેવટે પોતાનાં માબાપ તરફ જ એંચાય છે અને તેમનાં જ ચાય છે. એટલે તેમને માટે પોતે લીધેલો બધો પરિશ્રમ ફેંકટ જાય છે.

જુત્તર—પોતાના સ્વાર્થ માટે જેમણે બીજાનાં બાળકોનું પાલન-પોષણ કર્યું હશે તેમને એમ લાગવાનું જ. પણ જેમણે પોતાના વાત્સલ્ય માટે અને બાળકોના કલ્યાણ ખાતર પરિશ્રમ લીધો હશે તેમને એ બાળકો પોતે આપેલાં શિક્ષણ અને સંસ્કારોને કારણે પોતાનાં માબાપને સુખી કરે છે એ જોઈને આનંદ થયા સિવાય નહીં રહે. આપણે કેટલોક સમય બાળકોનું પાલનપોષણ કર્યું, તેમને શિક્ષણ આપ્યું, સુસંસ્કાર આપ્યા એટલા માટે તેઓ પોતાના માબાપને કાયમનાં છોડીને તેમની મરજી વિરુદ્ધ આપણી પાસે જ હમેશાં રહે એવી ઈચ્છા ડોઝ પણ સુશીલ સ્ત્રી કદી નહીં કરે; કારણ તે ઈચ્છા ન્યાય નથી. આપણી પાસે રહીને આપણી પાસેથી મળેલા સંસ્કારો વડે બાળકો માતૃપિતૃ-ભક્ત થાય, સ્વધર્મનિષ્ઠ થાય, એવી જ ઈચ્છા બાળકોનું કલ્યાણ ઈચ્છનારી ડોઝ પણ સ્ત્રીએ રાખવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે બાળકોના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી જોતાં જેમણે તેમનું થોડો વખત પણ મમતાથી કે વાત્સલ્યથી પ્રતિપાલન કરીને તેમને સારી કેળવણી આપી તેમની પ્રત્યે તેમણે (બાળકોએ) પોતાના મનમાં જીવનભર માતૃભાવ અને કૃતજ્ઞ-ભાવ રાખવો જોઈએ. તેમને માટે પ્રસંગ આવ્યે જરૂરી પરિશ્રમ કરીને પોતા પર કરેલા વાત્સલ્યના તેમજ પોતા માટે ઉપવેશા શ્રમના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો એને એ બાળકોએ પોતાના

જીવનનું એક અત્યંત આવશ્યક અને પરિત્ર કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ. પોતાનું પાલનપોષણ કરનારાઓ વિશે પણ પોતાનાં માખાપ જેટલો જ કર્તવ્યભાવ તેમના મનમાં જાગ્રત ગહેવો જોઈએ. એક આબુથી વાત્સલ્ય અને ખીજી આબુથી માતૃભાવ એવી જાતના પવિત્ર ભાવો એકબીજામાં હમેશ કાયમ રહે તો તેથી પરસ્પર સદ્ભાવનાનો ઉત્કર્ષ થશે અને બંનેનીય ઉન્નતિ થશે. એટલા માટે બંનેમાંય સદ્ભાવ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. તોજ આ વાત બની શકે અને બંને પક્ષે આખી જિંદગી સુધી સંતોષ રહી શકે.

જીવનની દૃષ્ટિથી વાત્સલ્યનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે સ્ત્રીઓએ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ અને તે દ્વારા પોતાનું જીવન વધારે ને વધારે ઉન્નત થાય છે કે નહીં તે તેમણે હમેશાં તપાસવું જોઈએ મનુષ્યજાતિ દુનિયામાં ચિરકાળ ટકી રહે એવો પરમાત્માનો હેતુ હોય અથવા કુદરતના કોઈ અજ્ઞાત અથવા અતર્ક્ય ધર્મમાંથી નિર્માણ થયેલા મનુષ્યપ્રાણીની પરંપરા કાયમ રહે એવી આપણા બધાની ઇચ્છા હોય તો પરમાત્માનો એ હેતુ અથવા આપણા બધાની એ ઇચ્છા સિદ્ધ થવા માટે માનવજાતિમાં રહેલા જનનધર્મ કરતાં પણ તેના પ્રતિપાલન ધર્મની આપણને વિશેષ જરૂર છે. અને આ પ્રતિપાલન ધર્મની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વાત્સલ્યમાંથી જ છે એ વાત આપણે બધાએ, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ, ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એકલી માનવજાતિનું જ નહીં પણ પશુપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ મુખ્યત્વે કરીને આ વાત્સલ્યને સીધે ટકી રહેવું છે. આ બધા પરથી જોતા, માનવજાતિની શાશ્વતતા માટે અત્યંત જરૂરી એવા આ મહાન સદ્ભાવ અને ગુણની તેમણે કદી પણ ઝાઝી કિંમત ન આંકતાં તેનો સકય તેટલો વિકાસ કરવો જોઈએ. કેવળ પોતાને પેટે જન્મેલા બાળકનું પ્રતિપાલન કરવાથી આ ધર્મની સમાપ્તિ થતી નથી એ તો તેનો પ્રારંભ છે એટલો ધર્મ તો પશુપક્ષીઓમાંય અમુક વખત સુધી જણાઈ આવે છે. માણસ એટલામાં જ જો પોતાને ધન્ય માને તો એમાં તેની શ્રેષ્ઠતા શી દ

પોતાના ભાઈભાણીઓ અને બાળકોને નિમિત્તે પેદા થયેલા આ ધર્મને જીવનપર્યંત વધારે ને વધારે વ્યાપક, ઉદાર અને પવિત્ર કરતા રહેવામાં જ માનવજાતિની વિશેષતા છે. સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ આવી દરેક વિશેષતા સિદ્ધ કરતા રહીને પોતાનું જીવન સદ્ગુણસમૃદ્ધ કરવાનું છે. જેમના વાત્સલ્યની મર્યાદા પોતાનાં બાળકોથી આગળ જઈ શકતી નથી તેમનામાં, જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી જોતાં, વાત્સલ્યના કરતાં મોહનોજ અશ વધારે હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. પરંતુ જે સ્ત્રી બીજાને પેટે જન્મેલાં સંતાનોનું મમતાથી પાલનપોષણ કરીને, તેમને સારી કૃત્રવણી અને સંસ્કાર આપીને, પોતાનો કરો સ્વાર્થ ન જોના એ બાળકોને જેનાં હોય તેમને પાછા સોપે, છે, અથવા જેમની સંભાળ રાખનાર કોઈ નથી અથવા જેમનાં માતૃપિતાનો પત્તો નથી એવાં નિરાશ્રિત બાળકોનું પેટના બાળકની માફક પાલન કરીને જે સ્ત્રી તેમને નિરપેક્ષપણે ઉછેરીને મોટાં કરે છે, તેમને માટે ગમે તે કષ્ટ, પ્રસંગે નિંદા, અપમાન વગેરે સહન કરે છે, તે સ્ત્રી, કેવળ પોતાના બાળકોને માટે કષ્ટ સહન કરનાર બીજી કોઈ પણ સ્ત્રી કરતાં, આ બાબતમાં વધારે ઉદાર અને શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી. જેના વાત્સલ્યમાં વ્યાપકતા છે પણ મોહ નથી, જેનામાં કર્તૃત્વ છે પણ લોભ નથી, સદ્ગુણ હોવા છતાંય જેનામાં તે ત્રિપે અહંકાર નથી, તે સ્ત્રી બીજી સામાન્ય સ્ત્રીઓ કરતાં જરૂર અધિક ધન્ય છે. તેનાં આ વાત્સલ્યનો, કર્તૃત્વનો અને સદ્ગુણોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહે તો, જોકે તે કોઈને જન્મ આપીને કોઈની જનની ન થઈ હોય, તોપણ તે જન્મમાતા થવાને લાયક થશે. આટલા ભાગ્ય ને યોગ્યતાને તે પહોંચશે. કારણ, માનવ-ધર્મના એક મહાન ગુણની તે ઉપાસક છે.

આ મહાન સદ્ગુણનું મહત્ત્વ આપણે જાણના હોત અને તેની ઉપાસના આપણા સમાજમાં ચાલતી હોત તો પુરુષોના અને તેમાંય ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના જીવનમાં તેથી કેટલી ગાંઠા આવી હોત ? કેવાં મોટાં મોટાં કુટુંબો આજે આનંદ અને સુખમાં રહેનાં હોત ? પછી

પોતાનાં અને પોતાનાં ભાઈબહેનનાં કે દેરાણીજેઠાણીનાં બાળકોમાં ભેદ કોઈએ માન્યો હોત ? વાતસલ્ય અને પ્રેમની બાબતમાં સ્ત્રીઓમાં આજે લગભગ બધે દેખાતી દીનતા, કૃપણતા અને અનુસરતા, પછી ક્યાંથી નજરે પડત ? ભાઈભાઈમાં કલહ, કુટુંબોમાં ભંગાણ અને આપસમાં અણબનાવ ક્યાંથી થાત ? અને આપણી માનવતાને પછી કલંક ક્યાંથી લાગત ? આપણું કુટુંબ એટલે આપણે અને આપણે પેટે જન્મેલી પ્રજા — એટલી સંકુચિત કલ્પનામાં આપણે સમાધાન માનીને કેવી રીતે રહ્યા હોત ? આપણામાં વાતસલ્ય બાપકપણે વાસ કરવું હોત તો કેકેકેકાણે માઆપ વગરનાં અનાથ બાળકો આપણી નજરે કેવી રીતે પડત ? આ બધી દુઃસ્થિતિ આપણા વાતસલ્યનો અભાવ બતાવે છે. યુરુપોના કરતાં સ્ત્રીઓને આ સ્થિતિ માટે વધારે દુઃખ થવું જોઈએ. કારણ, આ સદ્ગુણુ તેમની ઉત્પત્તિનો મુખ્ય આધાર છે. સ્ત્રીઓમાંથી માતૃત્વ કાઢી નાખીએ તો બાકી શું રહે ? અને વાતસલ્ય વિના માતૃત્વમાં કશો અર્થ છે શું ? એ વાતસલ્ય આપણામાં છે કે નહીં, આપણાં અને બીજાનાં બાળકોનું પ્રતિપાલન કરવાથી તેમનો અને આપણો વિકાસ થાય છે કે નહીં, એ તરફ તેમણે લક્ષ આપવું જોઈએ. પોતાના સહવાસથી, સારા સંસ્કારથી બાળકો ધર્મનિષ્ઠ થાય છે કે નહીં તે તેમણે જોવું જોઈએ.

પ્રશ્ન — પ્રત્યક્ષ પોતાનાં બાળકો માટે પુષ્કળ કष्ट સહન કરનારાં માઆપોનું બાળકો મોટાં થયા પછી માનનાં નથી તેનું કારણ શું હશે ?

બુત્તર — એકરો હોય કે એકરી તેને સાચા ધર્મનું શિક્ષણ આપીને ધર્મનિષ્ઠ બનાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કરતાં નથી. એ જ આનું કારણ હોવું જોઈએ. માઆપ બાળકો પર પ્રેમ કરે છે, વાતસલ્યને લીધે તેમને માટે ઘણું સહન કરે છે, અને તેમને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. સુખ અને સહવાસને લીધે જન્મથી જ બાળકોના મનમાં માઆપ વિષે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વખતે કોઈ કોઈનો ત્રિયોગ સહન કરી શકતું નથી. પરંતુ બાળકો જેમ જેમ સ્વાધીન

ચાય છે, તેમના મનમાં જુદી જુદી મુખેચ્છાઓ જાગ્રત થાય છે અને તે માઆપ તરફથી પૂરી થવી શક્ય નથી એમ તેમને લાગે છે, ત્યારે એ બધી જ્યાંથી પૂરી થાય એમ તેમને લાગે છે તે તરફ તેમની મનોવૃત્તિ વળે છે અને માઆપ પ્રત્યેનો પહેલો લાવ ઓછો થવા માડે છે. માઆપે પણ બાળકોને કેવળ સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોય છે તેથી તે કેવળ સુખભોગી બની ગયેલાં હોય છે. માઆપને વિષે તેમને જે પ્રેમ હોય છે તે પણ કેવળ પોતાના સુખને લીધે જ હોય છે. સુખ મળે ત્યાં મમતા બંધાવાની સહજ પ્રવૃત્તિ બાળકોમાં વધેલી હોય છે. તેમાં કર્તવ્યનો કે ધર્મનો અંશ ધણે લાગે નથી હોતો. કર્તવ્યને માટે કદ પણ સહન કરવાં જોઈએ. દુઃખ થાય તોપણ કર્તવ્ય છોડવું ન જોઈએ. ધર્મની આગળ સુખની પરવા કરવી ન જોઈએ. અધર્મ કે અન્યાય સહન ન કરતાં એના પ્રતિકાર માટે બધું સહેવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. સારાંશ, આપણે ધર્મ માટે જ જીવું જોઈએ અને ધર્મ માટે જ પ્રસંગે મરણ પણ આનંદથી સ્વીકારવું જોઈએ. આવી જાનની કેળવણી માઆપે બાળકોને કદી આપેલી નથી હોતી. બાળકોને સતત સુખ આપ્યા કરીને તેમણે તેમને કેવળ સુખ ભોગી બનાવેલાં હોય છે. આવી રીતે સુખભોગી બનેલી પ્રજાને જોઈતાં સુખો માઆપ તરફથી મળવાનું અટકી જતાં, જ્યાંથી તે મળશે એમ તેને લાગે છે એ તરફ તે વળે અને માઆપને છોડી જાય, તો તેમાં નવાઈ થી કે નાનપણમાં માઆપને પૂરેપૂરા અધીન રહેલા છોકરાઓ જુવાનીમાં પત્નીને આધીન બનીને માઆપનો લાવ પણ પૂજા નથી તેનું કારણ તેમની સુખલોચનતા અને ધર્મસંસ્કૃતિનો અભાવ જ છે એમ લાગે છે. સુખના કરતાં ધર્મ પર અને કર્તવ્ય પર પ્રેમ કરવાનું બાળકોને શીખવવામાં આવે તો આવાં દુઃખદાયી પરિણામ આવવાનો સંભવ નહીં રહે એમ મને લાગે છે. -તેથી પોતાના વ્યવસ્થાને નિમિત્તે જેમણે પોતાના અને બાળકોના મોદમાં વધારો ન કરતાં તેમને ધર્મની ગળથૂંથી પિતરાવી દોય તેમનાં બાળકો મોટાં થયા પછી પણ મોદમાં

ન પડતાં ધર્મમાર્ગે જ આપું જીવન ચાલતાં રહેશે. કારણ, તે નાન-પણમાં જ શીખેલાં હોય છે કે, જીવન ધર્મ માટે છે; પોતે દુઃખ, કષ્ટ, મુશ્કેલીઓ વેડીને બીજાનાં દુઃખ, કષ્ટ અને મુશ્કેલીઓ ઓછાં કરવા માટે છે; એમાં જ જીવનનું સાર્યક છે. વાતસલ્ય દ્વારા માતૃપિતા બાળકોને જો આવી જાતના સંસ્કારો આપતાં રહે તો તેમના વાતસલ્યનું પરિણામ ધર્મને રૂપે બાળકોમાં પ્રગટ થયેયુ તેમને જણાયા વગર રહેશે નહીં.

૫

પ્રજાવૃદ્ધિની મર્યાદા

માનવજાતિનું દુઃખ અને અવનતિ ટાળવા માટે એક મહત્વની બાબત તરફ આપણે બધાએ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. પ્રજાવૃદ્ધિ પર ભંજક દુનિયામાં સુખનાં સાધનો વધતાં દેખાતાં હોય છતાં તેની સાથે જ દુઃખની પણ વૃદ્ધિ માનવજાતિમાં થતી દેખાય છે. તેના કારણે અનેક હોય તેપણ અવિચારીપણાથી ચર્ચ રહેલી પ્રજાવૃદ્ધિ એ પણ તેમાંનું એક મહત્વનું કારણ છે, એમાં શંકા નથી. દિવસે દિવસે પ્રજા વધી ગઈ છે, પણ તે સાથે જ માણસની પરિપાવનશક્તિ વધતી દેખાતી નથી તેને લીધે જીવનકલહ અને તે સાથે જ બીજા અનેક દુર્ગુણો વધતા જાય છે આ અનર્થમાથી માનવ-જાતિએ બચવું હોય તો તેણે પ્રજાવૃદ્ધિને મર્યાદિત કરીને પોતાની પરિપાવનશક્તિ વધારવી જોઈએ. પ્રજાનિર્માણ કરવા માટે સદ્ગુણોની જરૂર નથી પડતી; પણ તેનું પાવનપોષણ, શિક્ષણ અને સંવર્ધન કરવા માટે, તેમજ તેને સંસ્કારી, કર્તાવ્યનિષ્ઠ અને સાચી બનાવવા માટે સદ્ગુણોની જરૂર હોય છે. નિસ્સર્ગધર્મ અનુસાર પરપુષ્ટીઓને પ્રજા

થાય છે, તેમ માણસને પણ થાય છે. તેમાં તેની કશી વિશેષતા નથી. માણસ કેવળ કુદરત પર આધાર રાખીને રહેનારો નથી અને તેમ રહે તો તેનું ચાલે પણ નહીં. આજે જે થોડીધણી માનવતા આપણામાં દેખાય છે તે માનવી પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ, વિવેક, સંયમ, સાગ, મેવા, સહકારવૃત્તિ, જ્ઞાન, સંગઠન, પ્રેમ વગેરે અનેક સદ્ગુણોને કારણે છે. આ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ પર માનવતાની વૃદ્ધિનો આધાર છે. માટે માણસે પ્રગતિવૃદ્ધિ કરતાં સદ્ગુણોને અને માનવતાને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

પશુપક્ષીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કેવળ નિસર્ગે અનુસાર ચાલે છે. તેમનામાં પ્રજા ઉત્પત્તિ થાય છે, થોડો સમય તે જન્મદાના પર અવલંબીને રહે છે અને પછી જલદી તે સ્વાવલંબી બનીને કુદરત પર છત્રવા મડે છે. ગર્ભપોષણ, અપત્યપોષણ, અને અપત્યસંગોપનના કાળ દરમ્યાન તેમનામાં સ્વાભાવિકપણે સંયમ રહે છે. અપત્યનું પરાવલંબન, તેમને વિગેનું વાત્સલ્ય અને સંયમ — એ બાબતો તેમનામાં કુદરતી ધર્મ અનુસાર ચાલતી દેખાય છે. આવો અન્યોન્ય સંબંધ તેમનામાં હોય છે. આ પરથી માણસે જે મહા બોધ લેવો જોઈએ તે તેણે લીધેલો જણાતો નથી. અપત્યનું પરાવલંબન અને જન્મદાનાનાં વાત્સલ્ય અને સંયમ, એમાંથી એકસા પરાવલંબનની જ માનવી અપત્યમાં વૃદ્ધિ થયેલી દેખાય છે. કેટલેક અંશે વાત્સલ્યનો વિકાસ પણ જોવા મળે છે. પણ પરાવલંબનના પ્રમાણમાં તેની વૃદ્ધિ થયેલી નથી. પશુ-પક્ષીઓમાં અપત્યના પરાવલંબનનો કાળ ટૂંકા હોય છે. તેથી તેમનું વાત્સલ્ય તેના પ્રમાણમાં પૂરતું છે. માનવી અપત્યનાં પોષણ, સંગોપન, સંવર્ધન, શિક્ષણ વગેરેની જાંધી જાનની જવાબદારી માણસને લાગે કાળ ઉભયથી પડે છે, તેથી તે જવાને પૂરતું ચાલ જોરું વાત્સલ્ય અને પરિપાલનશક્તિ તેનામાં હોવાની જરૂર છે. અને એ પ્રમાણમાં તેણે પ્રગતિવૃદ્ધિને મર્યાદિત કરવાની પણ જરૂર છે. પશુપક્ષીઓમાં કુદરતી જવાબદારીની માફક જેમ સંયમ સદૃશ હોય તેમ માનવી પ્રણીમાં ન હોવાથી માનવજાતિની તે બાબતથી ઉત્તરિ ન થતાં તે દિવસે દિવસે અત્યંત

સ્થિતિએ જઈ રહી છે. જે પ્રમાણમાં માનવજાતિમાં પ્રજાવૃદ્ધિ થાય છે તે પ્રમાણમાં જીવનને જરૂરી એવાં ખાતપાન વગેરેનાં સાધનો પેદા થતાં નથી. ઉત્પાદન વધતું નથી. આજે યંત્રની મદદથી, માણસ તે હિસામાં પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. પણ જેમ જેમ તે આ માર્ગે પ્રયત્ન કરતો જાય છે તેમ તેમ અપસના પરાવર્તનનો કાળ પણ વધતો જાય છે. લાલ્લુલા વર્ગમાં હોકરો પચીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી તેના પોષણ વગેરેની જવાબદારી તેનાં માબાપ પર જ હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક તો આ મર્યાદા ત્રીસ વર્ષ સુધી જઈ પહોંચી છે. આવી રીતે પરાવર્તનનો કાળ જે વર્ગમાં વધતો જાય છે તે વર્ગે તો સંવય સાધીને પોતાની પ્રજાવૃદ્ધિ મર્યાદિત કરવી જોઈએ.

આજે અસખ્ય ઘરોમાં એવી સ્થિતિ દેખાય છે કે, પ્રજાનું પાલન, પોષણ, સંવર્ધન કે શિક્ષણ યોગ્ય રીતે થતું નથી. અમર્યાદ પ્રજાવૃદ્ધિના છતાં પ્રજા માત્ર સતત વધતી જાય છે. એક પરિણામ બાળક માડ બોલવા ચાલવા લાગે ન લાગે એટલામાં બીજા બાળકનો જન્મ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં માબાપ કેટલાં બાળકોનું યોગ્ય રીતે પાલનપોષણ કરી શકે ? દરેક બાળકને પૂરતું દૂધ અને પોષક અન્ન તેઓ ક્યાંથી પૂર્ણ પાડી શકે ? બધાંનું સંજોષન અને શિક્ષણ કેવી રીતે કરી શકે ? પ્રજાની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં માબાપની પરિપાવનશક્તિ, પુરુષાર્થ અને કમાણી વધતાં નથી તેથી તે બધાં બાળકો જેમતેમ કરીને છોડે છે. બાળકમાંથી જ સંસ્કારી માનવ બને છે, પણ તે કેવળ કુદરતી રીતે બનતો નથી તેને યોગ્ય પરિસ્થિતિની અને સાધનોની જરૂર હોય છે. પરંતુ સાચ કનિષ્ઠ સ્થિતિના જ નહીં પણ સાધારણ ગિનિના કુટુંબમાં આ બધાંની અજાણ છે. ત્યાં માબાપોમા પોતાના સંતાન નિમે મમત્વ કે વાત્સલ્ય દોષ્ટ નથી એમ નથી. તેઓ તેમને માટે મહેનત કરતા નથી અથવા તેમના સુખની અવગણના કરીને કેવળ પોતાનું જ સુખ જુએ એમ પણ નથી પણ તેમના યોગ્ય સંજોષન અને શિક્ષણ માટે જોઈતો

પુરુષાર્થ તેમનામાં નથી. તે પ્રમાણમાં તેમનું વાત્સલ્ય ઓછું પડે છે. પોષક ખાનપાન, સંભાળ, સ્વચ્છતા, યોગ્ય સંસ્કાર, બાળકોના રોજના વ્યવહાર અને રમતગમત માટે પૂરતી જગા અને યોગ્ય સાધનો, બ્યવસ્થિતપણુ અને શિસ્ત કેળવાય એવું શિક્ષણ, સદ્ગુણોની બાળવૃત્તિ, માતૃપિતૃભાવની તેમજ બહુભગિનીભાવની વૃદ્ધિ થતી રહે એવું પ્રેમમય વાતાવરણ વગેરે નાનપણમાં જરૂરી એવી સગવડો આજે ધણે ભાગે ક્યાંય દેખાતી નથી. જ્યાં સંપત્તિ છે ત્યાં લાડ અને સ્વચ્છંદને લીધે બાળકો બગડે છે. બાકી તો અસંખ્ય ધરોમાં બાળકોની બાળતમાં ઉપેક્ષા જ થઈ રહી છે. ગમે તેવા બોરાકથી રોજ તેમનાં પેટ ભરવાની અને ગમે તેવાં કપડાં વડે તેમના શરીર ઢાંકવાની ચિંતામાં માઆપ બધે જ ત્રાસી ગયેલાં નજરે પડે છે. આવી સ્થિતિમાં બાળકોની સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને યોગ્ય કેળવણી નરક કાણુ ધ્યાન આપે ? તેમનો શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ શી રીતે થાય ? દરેક માઆપને બાળકોના પ્રશ્નો ચિંતામાં નાખે છે. તેમાંય તેમની માંદગી આવે. તેમને કંઈક દુખવા મડિ, એટલે ધરની મુશ્કેલીઓતો અને સંકટોતો પાર રહેતો નથી. આવી સ્થિતિ મેંકડે નખાણું ધરોમાં છે અને એવી જ સ્થિતિમાં સંતાનવૃદ્ધિ થાય છે. આના કસ્તાંય ખરાબ સ્થિતિ — જે જોનાં જ માણસનું મન દુઃખ અને કટુણાથી ભરાઈ આવે છે — એ છે કે ગરીમાઈ, ગેમ, અને પંચુનાથી પીડાના લોકોમાંય પ્રજાની બેમુભાર વૃદ્ધિ થઈ રહી છે અને તેમની મૂળની વિપત્તિમાં ઉમેરો થઈ રહ્યો છે. આવી રીતે દેશની અને સમાજની દુઃખી નિયતિ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

આ બધી સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેનાં એમ લાગે છે કે, આ બાળતમાં ઉપેક્ષા કર્યે ચાલશે નહીં. સંવત્સરમાં અને ચાલુ સ્થિતિમાં પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ થવા વગર આપણી ભાવી પેઢીના ભાવણું કર્તવ્ય કલ્યાણની આશા દરી ચકાવ નહીં. પ્રજાવૃદ્ધિના ચાલુ ક્રમથી આપણું કે પ્રજાનું કોઈનુંય કલ્યાણ થવાનું નથી. આપણાં પોતાનાં સંતાનોનું અને દેશની અસંખ્ય નિરાધાર

અને દુઃખ ભોગવતી પ્રજ્ઞનું પરિપાલન કરી શકવા જેટલી વિશાળ વત્સલતા અને શક્તિ આપણામાં હોય તો જ આજની સ્થિતિમાં આપણે માટે તરણોપાય છે. હિંદુ પૌરાણિક દેવતાઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ એ ત્રણ મોટા દેવતાઓ માનવામાં આવ્યા છે. તે પૈકી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ અને પ્રજ્ઞનિર્માણ કરનારો, વિષ્ણુ પરિપાલન કરનારો, મહેશ સંહાર કરનારો છે — એમ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કાર્યની તેમની વચ્ચે વહેંચણી કલ્પેલી છે એ ત્રણમાં વિષ્ણુને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે, તેનું કારણ તેનામાં અગાધ પરિપાલનશક્તિ છે એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે એ છે. માણસ પણ પોતાની પરિપાલનશક્તિનો વિકાસ કરે તો જ તેની માનવતાની વૃદ્ધિ થઈ શકે. અને એ શક્તિનો વિકાસ કરવો હોય તો પ્રજ્ઞવૃદ્ધિની વૃત્તિને મર્યાદિત કરીને તેનું વાત્સલ્યમા રૂપાંતર કરવું જોઈએ. આપણા પોતાનાં બાળકોના કલ્યાણ પૂરતું વાત્સલ્ય આપણે ધારણ કરીએ તોય તેથી આપણી પ્રજ્ઞનિર્મિતિની વૃત્તિ થોડેધણે અશે મંદ પડશે. આજની સ્થિતિમાં માનવ જ માનવનો વેરી બનેલો છે ભાર્ષ્ન્ય ભાર્ષ્ન્યો દુરમન થાય છે. આપણે આ બાબતમાં સાવધ ન થઈએ, વિવેકી અને સંયમી ન થઈએ તો “ આ બધું જગત ઈશ્વર વડે આપેલું છે,” અથવા “ આપણે બધાં એક જ ઈશ્વરનાં બાળકો છીએ,” એ જાતના ઉપદેશ આપ્યો જન્મારો સાલજતા રહીએ તોય તેનો આપણી કે પછીની પેઢીના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી કશો ઉપયોગ નહીં થાય. બાળકોના પરાવયબનના પ્રમાણમાં આપણી સંયમશક્તિનો અને વાત્સલ્યનો વિકાસ ન થાય તો માનવજાતિ પર આવી પડતી આફતો ટળશે નહીં.

જેમનું આપણે સારી રીતે પોષણ કરી શકતા નથી, અથવા

જેમને રાખવા માટે આપણા ઘરમાં જગ્યા નથી

મજ્જર્ચસિદ્ધિ અને એવા ગાય, બગદ, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓ પણ આપણે

તે માટે છુપાવ- ખરીદવા નથી. પણ જેમનું આપણે સારી રીતે

શોવનની જરૂર પોષણ કરી શકતા નથી, જેમને ઘરમાં રાખવા માટે

આપણી ખાસે પૂરતી જગ્યા નથી એનાં સત્તાનોને

એક પછી એક જન્મ આપીએ છીએ ! જેમના પર આપણો વિશેષ પ્રેમ નથી હોતો એવાં પ્રાણીઓની બાબતમાં આપણે જોડો વિચાર કરીએ છીએ તેટલો આપણે પેટે અવતરનારાં બાળકો માટે કરતા નથી. આ રિયર્તિ આજે લગભગ બધે જ પ્રવર્તે છે તેમ છતાં બધા લોકો પોતાના સત્તાન વિશે નિષ્કુર છે એમ કહેવામાં અન્યાય થશે આપણામાં પ્રેમ છે, વાત્સલ્ય છે, સ્વાર્થભાગ પણ છે; પરંતુ આપણે જીવન મિત્રે આ દૃષ્ટિથી દૃષ્ટ વિચાર જ કર્યો નથી એમ કહેવું પડે છે માનવજાતિના વિકાસ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિથી આપણે આ બાબતનો વિચાર કરવો જોઈએ, એ હવે અત્યંત જરૂરી થયું છે કેવળ પ્રજાવૃદ્ધિનું માનવતાની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ નથી. પરંતુ પ્રજાવૃદ્ધિની વૃત્તિનું વાત્સલ્યમાં રૂપાંતર કરવું, એ વાત્સલ્યમાં વિશાળતા અને શુદ્ધતા લાવવી, એમાં આપણો વિકાસ છે. અસંયમ કરતા સંયમ શ્રેષ્ઠ છે, સંયમ કરતાં વાત્સલ્ય શ્રેષ્ઠ છે. વાત્સલ્યમાંય પરિપાકવશકિતનું મહત્ત્વ છે. આ શક્તિની વિશાળતામાં જ તેની શુદ્ધિ છે. આ શુદ્ધિમાં બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિ છે, અને બ્રહ્મચર્ય પર માનવતાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિનો આધાર છે. માનવજાતિએ આ રીતે આ રિયર્તિનો વિચાર કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. વિચાર, આચાર, ખાનપાન, યોગ, ચિંતન, મોક્ષન, સંકલ્પજન, ઔષધિ વગેરેની મદદથી માણસે આ આજનમાં પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. તેવો પ્રયત્ન થતો રહે તો તેમાંથી પોતાના હેતુને અનુકૂળ જ્ઞાન માણસ પ્રાપ્ત કરી શકશે એમાં શંકા નથી. માણસમાં રહેલી જે ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને ક્ષીણ કરતાં જઈને છેવટે તેમના પગ વિશ્વ મેળવવાનું માણસનું કર્તવ્ય છે, તે વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરવા માટે લુપ્ત લુપ્ત ઔષધિપ્રયોગો સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન તરફ મોટા મોટા સમાજજ્ઞાત્રીઓ અને વંદ્યો પોતાની શુદ્ધિ આજ મુઘી વાપરતા આવ્યા છે; કાન્ધુ ભોગવેલુપ અને ભોગવત ગમ્મમદાગમ્મઓ અને ધનિક લોકો તેમના પ્રયત્નોને અનેક ગીને મદદ કરતા આવ્યા છે. પરંતુ બ્રહ્મચર્ય, સંયમ, વગેરેની ઉપાસના કરનારા વૈગવ્યશીલ પણ ગરીબ એમ પડેથી તે લોકોને પ્રાપ્તિની કશી આશા ન પેદાથી મનુષ્યની

તે વૃત્તિઓને સૌમ્ય અને મદ કરીને તેમને કાળૂમા રાખવા માટે કંઈ ઔષધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની જોધ તેમણે કદી કરી નથી. સૃષ્ટિમાં પરસ્પરવિરોધી અનેક શુભો છે સૃષ્ટિમાં અગ્નિ છે અને પાણી પણ છે. અત્યંત મૃદુ પદાર્થો છે, તેમજ અત્યંત કઠણ પદાર્થો પણ છે. તેજ પ્રમણે ઉત્તેજક અને શામક ગુણધર્મોવાળી વનસ્પતિઓ અને પદાર્થો પણ છે જે શોધકો વનસ્પતિઓમાંથી કે બીજા કુદરતી પદાર્થોમાંથી ઉત્તેજક ગુણધર્મો પ્રાપ્ત કરી શક્યા તેઓ તેમની ઇચ્છા હોત તો શામક ગુણધર્મવાળી વનસ્પતિઓની કે અન્ય પદાર્થોની શોધ ન કરી શકત એમ નથી. પરંતુ એવી સિદ્ધિ શોધકોને, માનવજીવનની દૃષ્ટિથી મહત્વની લાગી નહીં અને હળુપે લાગતી નથી.

સારાશ, આ વિષયમાં સહાયક થાય એવા સાધનો આપણી પાસે ન હોય અથવા માનવજીવનની સિદ્ધિ સાધવા જેટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા દરેકમાં ન હોય તોય આજે અવિચારીપણે થતી બ્રજવૃદ્ધિ અને તેને કારણે થતું આપણું અને આપણી બાવી પેઢીનું અકલ્યાણ ટાળવા માટે દરેક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રયત્ન માનસિક ઉન્નતિને સહાયક હોય એમાંજ માનવજાતો યોગ્ય વિકાસ છે. બનતા મુઠ્ઠી માણુએ એ દિશામાંજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઓછામાં ઓછું માનસિક અવનતિ ન થાય એટલી સાવધાનતા તો માણુએ આ માત્રમાં રાખવી જોઈએ. આ પ્રકારના પ્રયત્નથી માનવજાતિ જગતમાંથી નાશ પામશે એવો કંઈ કોઈએ રાખવાનું કશું કારણ નથી તેમ છતાં જેમને તેવો ભય લાગે તોય તેમણે કંઈ નહીં તો એ કરતાં વધારે બાળકોને જન્મ ન આપવા જેટલી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. તેથી અમર્યાદ સંખ્યાને લીધે પોતાની તેમજ પ્રજાની થતી અધોગતિ કંઈક અંશે તો ટાળશે અને માનવજાતિ જગતમાંથી નષ્ટ થવાનો ભય રાખવાનું પણ કારણ રહેશે નહીં.

પ્રાકૃતિક પ્રેરણા અને સંયમ

જે જનનું બીજ હોય તે જ જનનિનું વૃદ્ધ તેમાંથી થાય છે. ઉદ્ભવિજનમાંથી તે જ જનનની સૃષ્ટિ પેદા થાય છે. જીવસૃષ્ટિમાં પણ એમ જ બને છે. જીવમાં જેમ જીવના રહેવાની સ્વાભાવિક પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા છે તેમ જ તેમાંથી પોતાના જેવી જ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાનો ધર્મ પણ તેનામાં છે. માણસમાંય એ ધર્મ ૥ અને તે ધર્મ અનુસાર જ માણસમાંથી મનુષ્યસૃષ્ટિ વધતી આવી છે. નિર્સર્ગે જ અ. ધર્મ તેનામાં મૂકેલો છે. આ ધર્મ જીવમાં અને માણસમાં નાનપણમાં સુપ્રદેશમાં હોય છે. કાંઈ એક વિશિષ્ટ અવસ્થા મુખી શરીરને વિદ્યામય થયા બાદ, શરીરના રસમાં પોતાના જેવા બીજા પ્રાણી નિર્માણ કરવાની શક્તિ પૂર્ણતાને પામે છે અને ત્યાર પછી તેવી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાની વૃત્તિ જીવમાં અને માણસમાં સ્વાભાવિકપણે જોવામાં આવે છે. શરીરના રસનું જ બીજ બનીને તે દ્વારા જીવની વૃદ્ધિ થતી રહેવાનો ધર્મ દરેકને મળેલો હોવાથી તે જનનું જ્ઞાન સ્વયંભૂપણે દરેક જાણમાં હોય છે. માણસના ઔદિક વિકાસની સાથે જ આવી જનનની સ્વયંભૂ પ્રેરણાઓની વૃદ્ધિ થઈ છે અને તેમને જુદી જુદી વાસનાઓનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું છે. ઔદિક વિકાસને કારણે માણસ કેવળ કુદરતી પ્રેરણા પર આધાર મળીને રહ્યો નથી. બીજા પ્રાણીઓમાં જે વસ્તુઓ કુદરતી અને મર્યાદિત છે તે જ વસ્તુઓ માણસમાં કેવળ કુદરતી ન રહેતાં તેમાંથી જ પોતાના વિકાસ પામેલા જુદિસામર્થ્યથી તે જુદા જુદા ગ્રંથાનુસારે લેવા લાગે છે. તેથી અનેક અસદિયો પેદા થયેલા છે. ખાનપાન, આશ્રયસ્થાન વગેરે જાગૃતો પ્રથમ કેવળ કુદરતી હતી. તેમાંથી જેમ જુદા જુદા અસદિયો જાનવ જુદિને કારણે નિર્માણ થયા

તેમ પોતાના જોવી પ્રગ્ન નિર્માણ કરવાની કુદરતી પ્રેરણામાંથી પણ અનેક વાસનાઓ અને રસના વિષયો નિર્માણ થયા. આ બધાનું કારણ માણસની વધતી જતી બુદ્ધિમત્તા હશે એમ લાગે છે. આ બુદ્ધિમત્તા અને વધતા જતા મનોભાવોને લીધે આત્મીયભાવ અને મમતાની પણ વૃદ્ધિ માણસમાં થવા લાગી અને સમુદાય વધવા લાગ્યો. તે સાથે જ પોતાના તેમ જ સમુદાયના રક્ષણની જવાબદારી અને ચિંતા પણ વધવા લાગી. જેમ જેમ, માણસને સમુદાયમાં રહેવાની ફગ્ન પડવા લાગી, જેમ જેમ તેમાંથી સમાજ પેદા થવા લાગ્યો, જેમ જેમ ઐક્યના તેના સંબંધો વધવા લાગ્યા, તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામેલા દરેક વિષયમાં તેને નિયમો કરવા પડ્યા. તે માટે તેને નિયમન અને સંયમનો આશરો લેવો પડ્યો. કાળજી કે સયમ વિના નિયમન આવતુ નથી, અને નિયમન સિવાય સમાજ નહીં અને સમાજ સિવાય વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ પણ ટકતુ રાકતુ નથી. આ બધાં કારણોને લીધે માણસને સંયમ કેળવવો પડ્યો. આવી રીતે માનવજાતિમાં રસવૃત્તિ અને સંયમ બનેલી વૃદ્ધિ એકી સાથે થતી આવી છે. મૂળભૂત અને નૈસર્ગિક પ્રેરણાને વધારીને તેમાંથી અનેક વાસનાઓ અને ઇચ્છાઓ નિર્માણ કરીને જેઓ આનંદની પાછળ પડ્યા તેઓ વિલાસી અને ભોગી કહેવાયા, અને એ જ મૂળભૂત પ્રેરણાને ક્ષીણ કરીને તેને નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા સંયમી અને વિરક્ત કહેવાયા. ખરું જોતા, એક જ પ્રેરણામાંથી પેદા થયેલા આ પરસ્પરવિરોધી બે પરિણામ છે. ભોગતા ક્રમતા સંયમી સ્થિતિ કોઈ પણ સંજોગોમાં વધારે ઉત્તમ છે એમાં શંકા નથી. દુઃખમાંથી છૂટીને માણસે જો સ્વાધીનતા અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સંયમ સિવાય તેને માટે બીજો ઉપાય નથી, એમ માનવજાતિના આજ સુધીના અનુભવ પરથી નક્કી સમજાયું છે.

ઉપર કહેલી મૂળભૂત વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવો અશ્વય તેનો નાશ કરવો એ સંયમી મનુષ્યનો હેતુ હોય છે. આ વૃત્તિ માણસ સદંતર નાબૂદ કરી શકે કે નહીં એ વિશે મને શંકા છે. આ વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવો

આવેલી છે. એક બાબુએ એ મૂળ પ્રાકૃતિક પ્રેરણા અને બીજી બાબુએ આપણું સંકલ્પબળ, આપણી સંયમશક્તિ, પવિત્રતા માટેની આપણી તાવાવેલી, સિદ્ધિ વિષેની આપણી ઉત્કંઠા, આપણા યોગના-પૂર્વકના પ્રયત્નો અને આપણી સાવધાનતા—એવી સ્થિતિ છે. આમાંથી જ સિદ્ધિ વિષે વિશ્વાસ રાખવાનો છે. એ વિશ્વાસ આપણામાં વધતો રહેવો જોઈએ. પરમાત્મા આપણને આ પ્રયત્નમાં યશ આપશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા આપણે રાખવી જોઈએ.

આ બાબતમાં વિચાર કરવાનું તમને સુગમ થાય એટલા માટે મેં આ લખ્યું છે. આ પરથી તમે આ બાબતમાં વિચાર કરી શકશો.
(પત્ર, ૩૧-૩-'૪૨)

૭

અહ્યર્થવિચાર

અહ્યર્થ સંબંધી તમે લખ્યું છે. ગર્હ મુક્તાકાન વખતે પણ આ બાબતમાં તમે વાત કરી હતી. તમે આ વિષે ધણું પ્રયત્નશીલ છો. ધ્યાનના અભ્યાસથી આ વસ્તુ માણસ પોતાના કાબૂમાં લાવી શકે છે એવો મને વિશ્વાસ છે. ધ્યાન માટે ચિત્તની બધી શક્તિ એક જગ્યાએ કેન્દ્રી કરીને લાંબા તેને સ્થિર કરવા માટે દૃઢતાની જરૂર છે. ચિત્તના બધા તરંગોને શાંત કરીને વૃત્તિને એક જ પવિત્ર સંકલ્પ પર દૃઢપણે રાખતાં આવડે તો આપણા સંકલ્પમાં બળ આવે છે. તે બળને લીધે બીજી અશુદ્ધ વૃત્તિઓ ક્ષીણ થાય છે. સંજન વિષેની પ્રેરણા અને તે પ્રકારનો રજ દરેક જીવની માણસ માણસમાં પણ છે. વિવેકી માણસ તે રજને કાબૂમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જન્મથી

મળેના આના રજની વાસ્તો માણસ સમૂહગે નષ્ટ કરી શકશે કે નહીં એ વિષે મને શંકા છે. પરંતુ તે તેને પ્રયત્નથી કાપ્યુમા રાખી શકે છે એ વિષે મારી ખાતરી છે. વ્રતી, વિવેકી અને પ્રયત્નશીલ માણસની સંજનનિષેધક વૃત્તિ મંદ અને ક્ષીણ થાય છે ઉતાવળ ધ્યેયને ધારણ કરીને હમેશ પવિત્ર ભાવના ચિત્તમા રાખવાથી, તેમજ આદર્શ જીવન વ્યતીત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા, પારમાર્થિક મહત્ત્વાકાંક્ષા, સતત વિવેકયુક્ત સયમશક્તિ રહેણી, કર્મપરાયણતા વગેરે સાધન કે ઉપાયોથી માણસની તે વૃત્તિનો સમૂહગે નાશ ન થાય તોય તે કાપ્યુમા રહેવા જોઈલી ક્ષીણ થાય છે. જીવાનીમા કુદરતી અનરથા અનુસાર તે વૃત્તિ વધારે પ્રમાણમા દેખાય તોપણ ઉચ્ચ આદર્શની પાછળ પડેલા જીવાને માણસમા જ વૈરાગ્ય અને સયમશક્તિ પણ ભરપૂર હોય છે અને તેને જોરે જ તે નિકરો સામે જવડી શકે છે અને તેમા વિજયી થનાનો તેનામા વિશ્વાસ પણ હોય છે. પરંતુ તે કાળ વીતી ગયા પછી પાછલી ઉંમરમા એટલે ઘડપણમા કોઈ કોઈની દૃઢતા એટલી થાય છે. વ્રત રિયે કે આદર્શ વિષે થોડીક સિયિન્તા ચિત્તમા આવવા લાગે છે વૈરાગ્ય અને સંયમશક્તિ એટલી થાય છે. આવે વખતે ચિત્તમા અચળતા દેખાવા માડે છે, અને મનને જીતવું, તેને કાપ્યુમા રાખવું મુશ્કેલ લાગે છે પરંતુ વિવેકી અને નિશ્ચયી માણસ આ બધી વસ્તુઓ એળગીને તેમાથી પાર જવાનો સાવધપણે પ્રયત્ન કરે છે અને યોગ્ય ઉપાય વડે તેમા સફળ થાય છે.

માણસના ચિત્તમા સારાનરસા બંધા સરકારો પ્રગટ કે મુક્તપણે હોય છે જ તેમાના જે સરકાર, જે વૃત્તિઓ, તેને ન જોઈતી હોય તેને ક્ષીણ કરનાનો પ્રયત્ન માણસે સતત ચાલુ રાખવો જોઈએ સત્સંગ ભજન, મનન, ચિંતન, ધ્યાન, એ તેના ઉપાયો છે કદીકે સંધાય તો આનાથીજ સંધાય એમા શંકા નથી શુભ તરફ તમારું સ્વભાવિક વળણ છે જીવનની દૃષ્ટિથી વ્રતનું મહત્ત્વ તમે જાણો એ દૃઢતા અને નિઠા સિવાય તે પાર પડવું શક્ય નથી.

ત્રતનો વિચાર બાબુએ મૂકીને પણ બીજા એક મહત્ત્વની દૃષ્ટિથી મારા મનમાં આ વિષયનો વિચાર આવ્યા કરે છે. માનવજાતિની સુધારણાનો કરોડો વિચાર કરવામાં આવતો નથી અને તેની પેઢીઓની પેઢીઓ જગનમાં નિર્માણ થતી જાય છે. પોતાના દેવો, દુર્ગુણો અને રોગોનો વાગમો, પછીની પેઢીને આપીને દરેક પેઢી લુપ્ત થાય છે. આવા કંમથી, આવી પરંપરાથી, માણસ પોતાનું કે પોતાની ભાવી પેઢીનું શું કલ્યાણ સાધે છે ? કયા સદુદ્દેશથી માણસ એક પછી એક સંતાન જગનમાં ફાલે છે ? સંખ્યાબંધ રોગો માનવજાતિની વિકૃતિમાંથી જ પેદા થાય છે અને થઈ રહ્યા છે. આપણા રોગોનો, વિકૃતિઓનો અને દુર્બળતાનો વારમો આપણી પછીની પેઢીને મગશે અને તે આખી જિંદગી દુઃખ, ચાતના અને કલેશથી પીડિત અવસ્થામાં પોતાનું જીવન જેમતેમ કરીને ગાળશે એ જાણનાં છતાં, એની ખાતરી હોવા છતાં, માનવપ્રકૃતિમાંથી પિંડોની પરંપરા નિર્માણ થાય છે અને કષ્ટ બોગવે છે. કોઈની ઈચ્છા, કોઈની અસાધ્યતા, કોઈનો અવિવેક તો કોઈનો અસંયમ અને જડતા આ બધાં દુઃખોનું, ચાતનાઓનું કારણ છે. માણસનું દુઃખ જોઈ જોઈને હું કંટાળી ગયો છું. દુઃખી અને ચાતનાઓના માણસોની શુભ્રામાં હોઈ છું ત્યારે આ જ જાતના વિચારો મનમાં આસતા હોય છે, મનને પીડે છે. જમન સુખી રહે, કોઈ દુઃખી ન રહે એવી ઈચ્છા ! પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ માર્ગે, આવી જાતની જીવનપરંપરાથી કોઈ પણ માણસ કદી પણ સુખી થશે કે ? થઈ શકશે કે ? સંખ્યાબંધ માણસો આ જ રસ્તે ચાલે છે. તેઓ સાચે જ ચાલે છે કે વિશ્વપ્રકૃતિના મહાન પ્રવાહમાં તથાઈ જતાં હોઈને ચાલે છે એવો કેવળ ભાસ થાય છે ? દુઃખ, પીડા અને રોગોનો વારસો તેઓ પોતાની પછીની પ્રજાને આપે છે કે તે આપવામાં વચગાળામાં તેઓ કેવળ નિમિત્તમાત્ર થાય છે ? તેઓ જે કંઈ કરી રહ્યા છે તેના પરિણામનું ભાન પણ તેમને કદાચ નહીં હોય, કલ્પનાય નહીં હોય ! પરંતુ તેમને જ્ઞાન ન હોય, કે કલ્પના ન હોય તોય તેમનાં કર્મોનાં અનિષ્ટ પરિણામ જેમને બોગવવાં પડે છે તેમની ચાતનાઓમાં તેથી સૌમ્યતા યોડી જ, આવવાની છે ?

આપણે બધા આ પ્રવાહમાં સપડાયેલા હોઈને આપણી ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ દ્વારા એ પ્રવાહને વેગ પણ આપીએ છીએ

તમારે નિમિત્તે મનમાં ચાલતા વિચારો દુ લખી રહ્યો છું તેમાં માનવી જીવનની દૃષ્ટિથી એકાગ્રીપણ અને રુક્ષતા પણ કદાચ લાગશે પણ આમાં રુક્ષતા નથી માનવજાતિ વિષે પ્રેમ મિત્તા અને કંટુષા ન હોત તો આ વિચારો મનમાં પણ આવ્યા ન હોત આ લખતી વખતે મન કંટુષાથી નિહ્વણ થયેલું છે. વિચારોના એકાગ્રીપણાનું અને અતિરેકનું પણ મને અસારે લાગે છે. અને આ બધાની પાછળ વિવેક પણ જાગતું છે

હરી વ્રતના વિચાર પર આવીને લખુ છું સમગ્ર જીવન વિવેકયુક્ત કરવાનો તમારો દૃઢ પ્રયત્ન છે મનમાં જિંકતા અનિષ્ટ તરંગોથી ગભરાઈ ન જતા, નિરાશ ન થતા માણસના મનમાં આવી જાતના તરંગો કોઈક નિયમાનુસાર જોડે છે નિર્સર્ગ, પોતાના સસ્કાર, ટેવો, સંકલ્પો અને સત્ત્વ રજ તમામક અવસ્થા, એ બધા પરથી સાધારણપણે આ બાનતમાં દરેક જણનો નિયમ નક્કી થયેલો હોય છે. આ રીતે નિયમથી જિંકનારા તરંગોને કે વેગોને દુ આવર્ત સમજીતું છું તરસ, જૂખ, નિદ્રા એ પણ એક રીતે જોતા આવર્ત જ છે સુજનેચ્છા પણ માનવપ્રકૃતિનો આવર્ત જ હશે કેટલાક આવર્તો એવા હોય છે કે, તે જોડે છે તે વખતે તેમને જે જોઈતું હોય તે આપીને શમાવવા પડે છે. તેા કેટલાક તે વખતે સાવધપણે દીર્ઘ વિચાર અને સયમથી વર્તીને શાંત કરવા પડે છે આવી જાતના આવેગોને શાંત કરવા માટે ધ્યાનનો અભ્યાસ વરો ઉપયોગી થઈ શકે છે તેને લીધે આ વેગો સૌમ્ય અને મદ્યતા બને છે અને વિવેક અને સયમના કાળુમાં આવે છે અભ્યાસ અને આ જાતના જ દરરોજના પ્રયત્ન વડે મૂળ પ્રાકૃતિક પ્રેરણામાં જ ફીણતા આવવા માડે છે તે જાણે સુપ્ત દશાએ જઈ પહોંચે છે તે વખતે વ્રતનું વ્રતપણું મળી જઈ શ્રેયાર્થીની તે સહજ અને સાવધ અવસ્થા બની જાય છે

(૫૩, ૧૯૪૦)

પરિશ્રમ અને ધર્મ વેતન

મનુષ્યપ્રાણી સમૂહમાં રહેનારું હોવાથી તેણે વ્યક્તિગત સુખસગવડની અભિલાષા ન રાખતા સુખદુઃખ, લાભહાનિ, ઉન્નતિ-કર્તવ્ય તરીકે અવનતિ વગેરે પ્રેરક બાબતોના સામુદાયિક દૃષ્ટિથી પરિશ્રમમાં હિસ્સો મિત્તર કરતા શીખવું જોઈએ જે સુખસગવડોના આપણે આજે ઉપભોગ કરીએ છીએ તે આપણે કે બીજા કોઈએ એકલાએ પેદા કરેલી નથી. તે સમગ્ર માનવજાતિના પરિશ્રમથી, જ્ઞાનથી, સદ્ગુણથી નિર્માણ થઈને આપણા મુખી આવી પડેલી છે. પરમાત્માએ કુદરતમાં મૂકેલા ધર્મો નિર્સર્ગની શક્તિ, તેમજ માનવી સમાજની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ — એ બધાના સમુચ્ચયથી અને સહાયથી આપણા ધારણપોષણના, રક્ષણના અને સુખસગવડોના બધા સાધનો પેદા થતા આવ્યા છે. માણસની મોખમોમાં રહેનારા ગાય, ખેડા, બગીચા જેવા પ્રાણીઓના પરિશ્રમનોય તેમાં મોટો હિસ્સો છે, એ વાત પણ ધ્યાનમાં લઈ આપણે પરમાત્મા વિષે, માનવજાતિ વિષે અને પોતાની સાથે રહેનારા પ્રાણીઓ વિષે હંમેશા કૃતજ્ઞ રહેવું જોઈએ માનવી પરિશ્રમથી પેદા થયેલા સાધનો પર આપણે જીવીએ છીએ, તેથી એ પરિશ્રમમાં આપણે આપણી ફરજ સમજીને પરિશ્રમને રૂપે પોતાનો હિસ્સો હંમેશા સતોષપૂર્વક આપતા રહેવું જોઈએ. તેમ કર્યા સિવાય આપણું જીવન, જગતના પરિશ્રમમાંથી પેદા થયેલી સાધનસપ્તિ વાપરવી, તેનો ફોફા લાલ લેવો, એ માનવદોષ છે, એ અધર્મ છે. તેમાં કૃપણતા, ચોરી, જડતા, કૃતજ્ઞતા, સ્વાર્થ, અન્યાય વગેરે અનેક દુર્ગુણોનો અને પાપનો સમાવેશ થાય છે.

જીન ચનાવના માટે દરેક માણસ બધી જાતના પરિશ્રમ જાતે કરી શકતો નથી પણ બધાના પરિશ્રમનો બધા શ્રમવિભાગનો સિદ્ધાન્ત ન્યાયપૂર્વક ઉપયોગ કરે તો બધાનું જીન મુબવસ્થિતપણે ચાલી શકે છે અને આવી જાતના ન્યાય અને મુબવસ્થિત નિયમનથી સમાજ અનેક રીતે સખન અને સમર્થ બને છે જીનને માટે જરૂરી બધી જાતના પરિશ્રમ દરેક માણસ એકલો અન્ય અધગ કરવા જેસે તો માનવી વિક્રમ વર્ધ શકે નહીં તેને લીધે માણસનું સામાજિકપણ નાશ પામે અને તે સાથે આખી માનવજાતિ જ કદાચ નાશ પામે તેથી સમાજની સુખસગવડ અને ઉન્નતિ માટે શ્રમની જેમ જ શ્રમવિભાગની પણ જરૂર છે સમાજના ધાન્યુપોષણ રક્ષણ અને ઉન્નતિ માટે જરૂરી સાધનસપ્તિ પેદા કરવાની પોતાની જવાબદારી દરેક જણે પોતાના ધર્મ તરીકે સંતોષથી સ્વીકારવી જોઈએ આ ધર્મ માનવી જીવનનો પ્રાણ છે તે ન આચરતા શારીરિક, બૌદ્ધિક કે માનસિક કોઈ પણ પ્રકારના માનવી પરિશ્રમથી નિર્માણ થયેલી કોઈ પણ સાધનસપ્તિનો કે સુખસગવડનો પોતાના જીનમાં ઉપલોગ કરવાનો કોઈને પણ હક નથી એવો સિદ્ધાન્ત માનવી ધર્મના ન્યાય શ્રમવિભાગની દૃષ્ટિથી નીકળે છે

આ ધર્મને માટે જે વિદ્યાઓ ને કળાઓ જરૂરી છે તેમાં પ્રવીણતા મેળવીને તેમનો બધાના હિતની દૃષ્ટિથી ધમ્મ જીવનની હમેશા ઉપયોગ કરતા રહેવું એને જ આપણો મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણું જીવનકાર્ય સમજવું જોઈએ પરમાત્મા તરફથી કુદરતી રીતે જ પ્રાપ્ત થયેલી આપણા અગત્યગતી બધી શક્તિઓનો વિકાસ કરીને તથા તેમને શુદ્ધ કરીને તેમનો સત્ત્વ ઉપયોગ કરવાથી આપણી શક્તિઓ સતેજ અને શુદ્ધ રહે છે કોઈ પણ શસ્ત્ર કે હથિયાર વાપરતા રહીએ તો જ તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી રહે છે, નહીં તો કાઠ ચડી જઈ ખરાબ થાય છે તે જ પ્રમાણે આપણી શક્તિઓને ઉચિત ગતિ આપવાથી અને તેમનો

સત્કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાથી આપણાં અંગપ્રત્યંગો, તેમની શક્તિઓ, આપણી બુદ્ધિ અને આપણું મન શુદ્ધ રહે છે. નહીં તો તે બધાં નકામાં થાય છે અને જરૂરતા અને આગસ વગેરે દુર્ગુણોથી આપણો નાશ થાય છે. કેવળ પોતાની સુખસગવડ માટે કે પોતાના અર્થોપાદાન માટે જ તેમનો ઉપયોગ કરવો એ જીવનની હિદયત્તા અને વ્યાપકતાની દૃષ્ટિથી અત્યંત હીન વસ્તુ છે. બધાંના હિતની દૃષ્ટિ રાખીને પોતાના વ્યવસાયમાંથી પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે જોઈતી મજૂરી કે મહેનતાણું લેવા કરતાં તેમાં વિગેય અર્થલાભ કે લોભનો ઉદ્દેશ આપણે કદી ન રાખવો જોઈએ. આપણે બધાં આવી જાનના પવિત્ર અને ધર્મ જીવનની મહત્વાકાંક્ષા રાખીએ તો જ આપણા બધાંના જીવનનું સાર્યક ધરો અને તેનાથી જ ઠોઠ કાળે પણ માનવજાતિ મંપૂર્ણ સુખી થવાની આશા છે.

આ મહત્વાકાંક્ષા પૂરી થાય તે માટે આપણામાં એકંદરે શ્રમ-વિભાગની વહેંચણી અને વ્યવસ્થા એવી ન્યાય્ય અને અન્યાય્ય ટોવી જોઈએ કે તે દાગ મમાજની ઠોઠ વહેંચણીનાં પરિણામ પણ વ્યક્તિ પર કે વર્ગ પર બીજાના કરતાં વધારે શ્રમનો ભાર ન પડે અને ઠોઠ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને બીજા વ્યક્તિના કે સમાજના પરિશ્રમનું ફળ બીજાઓ કરતાં વધારે ન મળે. આ પ્રમાણે સમાજના તત્વાનુસાર પરિશ્રમ અને ફળની વહેંચણી જે સમાજમાં થાય છે તે સમાજ અનેક બાબતોથી સમર્થ, સંપન્ન અને સ્થાયી બને છે. તે સમાજમાં બધાનો પરસ્પર પોષ્યપેયક સંબંધ હોય છે. પરંતુ જે સમાજમાં આ પ્રમાણે શ્રમવિભાગની વ્યવસ્થા ન્યાય્યથી ચલી નથી તે સમાજમાં એક બાબતોથી ગુલામી ને ખુશામત અને બીજા બાબતોથી વિકાસ અને સુખસગવડને નામે સ્વાર્થ, અસંચાર, લુપ્ત, દુષ્ટતા, ચેનગાજ, વિકારવસતા, આશું આવાની ટેર, જાન્ય અને આગસ વગેરે દુર્ગુણો વધના જાય છે. તેને લીધે સમાજમાં ગેરિત અને ગેરવક એવા વર્ગ

નિર્માણ થાય છે. વ્યક્તિવ્યક્તિમાં અને વર્ગવર્ગમાં પરસ્પર ભક્ષ્યભક્ષક સંબંધ વધતો જાય છે. આખો સમાજ દિવસે દિવસે અત્યંત થતો જાય છે અને પછી ચોક્કસ વખતમાં કોઈ પણ જળવાન સમાજનો તે ગુલામ બને છે. જે સમાજમાં પરિશ્રમ કરનારાઓ કરતાં પરિશ્રમ-ભાથી પેદા થનારી સાધનસંપત્તિનો કોકટ લાભ લેનારા વર્ગની સંખ્યા વધારે હોય છે અથવા તેમને સમાજમાં વધારે મહત્ત્વ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે, તે સમાજ છિન્નભિન્ન થવા વગર રહેતો નથી. ધર્મ અને અધ્યાત્મની ભામક કલ્પનાઓ, કળાને નામે વિલાસને મળેલું મહત્ત્વ, ધનને અપાયેલી ખોટી પ્રતિષ્ઠા વગેરેને લીધે શ્રમવિલાસનો અને તેના ફળોની ન્યાય વહેંચણીની પદ્ધતિનો સમાજમાંથી લોપ થાય છે. તેને લીધે પુરુષાર્થહીનતા, દંભ, સ્વચ્છંદ વગેરે વધતાં જાય છે; અને એકંદરે આખો સમાજ પતન તરફ જાય છે.

આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સમાજની સુસ્થિતિ માટે પરિશ્રમ, શ્રમનો યોગ્ય વિભાગ અને સમતાના તત્ત્વાનુસાર ધર્મનિષ્ઠ સમાજ તેના ફળની યોગ્ય વહેંચણી - આ તત્ત્વો દરેક વ્યક્તિને ગળે ઊતરે અને તે પ્રમાણે તે આચરણ કરે એ જરૂરનું છે. હંમેશા કર્મસ્ત રહીને તેમાંથી નિર્માણ થતી સાધનસંપત્તિમાંથી પોતાના નિર્વાહ કરતાં જરાય વધારેની અપેક્ષા ન કરવાનું તત્ત્વ દરેકને માન્ય હોવું જોઈએ. આવી જાતના તત્ત્વનિષ્ઠ સમાજને જ ધર્મનિષ્ઠ સમાજ કહી શકાય. સમાજમાં આવી જાતની તત્ત્વનિષ્ઠા અને સદ્ગુણોની શ્રદ્ધિ થવા માટે આપણે પોતે તત્ત્વનિષ્ઠ અને સદ્ગુણી બનવું જોઈએ. આ નિષ્ઠા પર માનવજાતિના ઉત્કર્ષનો અને ઉત્થતિનો આધાર છે.

આ જાતની તત્ત્વનિષ્ઠા એક જમાનામાં ભારતવર્ષની પ્રગતિમાં હતી. તે વખતે જીવન કેવળ ધર્મ માટે છે એમ માનવામાં આવતું. પરમેશ્વરી શક્તિના, પૂર્વજોના, શાની પુરુષોના, માણસમાત્રના તેમજ માણસની સોખતમાં રહેનારાં જનાં પ્રાણીઓના આપણે ઝાણી છીએ એવી ભાવના તે,

કાળે પ્રજામાં હતી. અજાણ્યતાને નિમિત્તે તે જ્યાં વિશે કૃતગ્રણ્યુદ્ધિ પ્રગટ કર્યા વગર આપણને ખોટાક લેવાનો હક નથી એવું તીવ્ર જ્ઞાન જોઈ હંમેશ રહી શકે એવી તે જમાનાની પ્રજાની દિનચર્યા હતી. જીવનમાં જે જે કંઈ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણા એકવાના પરિશ્રમનું અથવા જ્ઞાનનું ફળ નથી, પણ તે જ્યાંના પરિશ્રમનું અને જ્ઞાનનું ફળ છે; તે વિશે આપણે કૃતજ્ઞ રહીને તેમાંથી કેવળ પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો જોટલું જ લેવાનો આપણને અધિકાર છે એવી જાતની સામુદાયિક ધર્મનિષ્ઠા તે પ્રજામાં હતી તે કાળે આજના જોટલી ભૌતિક શોધો થયેલી ન હતી. સુખના સાધનો પણ આજના જોટલાં ન હતા, અથવા તો વૈભવસપન્નતાય ન હતી. પણ તે કાળે પ્રજામાં માનવતા હતી. પ્રજામાં માનવધર્મ જન્ય હતો. તેમના જીવન પરથી આપણે ધણુ શીખવા જેવું છે. આપણે આજનો ધર્મ નક્કી કરવા માટે અને તે પ્રમાણે ચાલવા માટે તેમના જીવન પરથી આપણે કંઈક અદ્યક્ષ કરી શકીએ તો તેથી આપણુ કલ્યાણુ ઘણું એમાં થંકા નથી.

ખાંડ ૨ : ગુણદર્શન

૧

વિવેક અને સંયમ

માનવી જીવન ઉન્નતિ કરવા માટે છે, તેથી તેને હમેશાં બધી બાબતો ઉન્નત કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો વિવેકની જરૂર જોઈએ. તે માટે આપણામાં પ્રથમ વિવેકની જરૂર છે. જીવન સરળતાથી ચાલતું હોય, તેમાં વિશેષ કશી મુશ્કેલીઓ ન આવતી હોય, ત્યારે આપણને વિવેકની જરૂર જણાતી નથી પણ કદાચ પ્રસંગ આવતાં કંઈ રીતે વર્તવું ચોખ્ખું અને કલ્યાણકારક થાય તે આપણે એકદમ નક્કી કરી શકતા નથી. એવે વખતે પોતાના પૂર્વ અનુભવ પરથી તેમજ બીજાનાં એવા પ્રસંગોના અનુભવ પરથી ભવિષ્યના પરિણામનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને પોતાના વર્તનનું ધોરણ આપણે નક્કી કરવું પડે છે. ત્યારે આપણને વિવેકશક્તિની જરૂર પડે છે. ચોખ્ખું નિર્ણયશક્તિ એટલે જ શુદ્ધ વિવેક. જેને આવા વિવેકના પ્રસંગો વારંવાર આવે છે, જે પૂર્વ અનુભવોનું સૂક્ષ્મપણે નિરીક્ષણ કરી શકે છે અને તે બધા પરથી ચોખ્ખું નિર્ણય કઠી શકે છે તેની નિર્ણયશક્તિ બીજાઓ કરતાં પ્રખર અને વિકસ પામેલી હોય છે. આટલી વિવેકશક્તિ જેનામાં ન આવી હોય તેણે કદાચ પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ, વિવેકશીલ અને અનુભવી માણસ પર શ્રદ્ધા રાખી સંકટમાંથી માર્ગ કાઢવો જોઈએ. પરંતુ તેણે પણ આવી જાતની શ્રદ્ધા પર હમેશાં પરાધીનપણે જીવન ગાળવાની ઈચ્છા ન રાખવી જોઈએ. વિવેકશીલ માણસ પાસેથી આપણે પોતે વિવેકી થવાનું શીખવું જોઈએ, આપણે ચોખ્ખું વિવેક કરતાં યક્ષ્ણે તો જીવનની અનેક

અડચણો સહેજે દૂર કરી શકીએ અને તેથી આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં નડતી કેટલીય મુશ્કેલીઓ મટી જાય.

ઉન્નત યજ્ઞ માટે આપણને જેમ વિવેકની જરૂર છે તેમ જ સંયમની પણ છે. જીવનને મજેલા હંમેશના

સયમ અને વલણ પ્રમાણે આપણી ઈચ્છાઓ અને વૃત્તિઓ

સાત્ત્વિક મુલ ઈન્દ્રિયો દ્વારા સુખાનુભવ લેવા તરફ જ એક

સરખી દોડ્યા કરે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી

આપણે એ બાબતમાં સતત સાવધ રહેવું જોઈએ. અયોગ્ય દિશા

તરફ જતી આપણી મનોવૃત્તિઓને કાબૂમાં લાવવાનો આપણે સતત

પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સુખ વિના માણસ રહી શકતો નથી, તેથી

આપણે સાત્ત્વિક સુખની ટેવ પાડવી જોઈએ. સુખમાં પણ અનેક

ભેદો છે. જે સુખ આપણને વધારે ને વધારે લાલચુ અને લંપટ બનાવતું હોય,

આપણી સ્વાધીનતા અને આરોગ્યનો નાશ કરતું હોય, તેમ જ આપણી

મનોવૃત્તિઓને વધારે ને વધારે ચંચળ બનાવીને ઈન્દ્રિયો અને મન

પરના આપણા કાબૂનો નાશ કરતું હોય તે સુખને આપણે લાજ્ય

સમજી તેની બાબતમાં સંયમશીલ થવું જોઈએ. પરંતુ જે સુખથી

આપણું આરોગ્ય વધતું હોય, આપણામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવતી

હોય અને જેમાં તેને વધુ સમય ટકાવવાનું સામર્થ્ય હોય, જે સુખથી

શરીરનો ઉત્સાહ, મનની પવિત્રતા અને શુદ્ધિની તેજસ્વિતા વધતી રહે,

જે સુખને લીધે આપણામાં જડતા, ગ્લાનિ કે શિથિલતા આવવાની

ધાસ્તી નથી, જે સુખમાં પશ્ચાત્તાપનો ઝર નથી, જે સુખમાં પરિશ્રમનો

કંટાળો નથી અને જે સુખથી આપણા અને બીજાના સુખની ને

જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે તે સુખ સાત્ત્વિક છે. આવા સુખથી કોઈનુય

અકલ્યાણ થાય એ શક્ય નથી; એટલું જ નહીં પણ આવી જાનના

સુખની માનવી ઉન્નતિ માટે જરૂર છે. એટલા માટે માણસે સાત્ત્વિક

સુખની ઈચ્છા અને પ્રયત્ન રાખવાં, અને સુખ વિષેના બીજા ખ્યાલો

છોડી દેવા. તે માટે માણસે સંયમી બનવું જોઈએ અયોગ્ય અને

હાનિકારક સુખની પાછળ લાગવાથી આપણી શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

એ શક્તિ નકામી ખર્ચાના ન દેતા તેને ઉન્નતિકારક કાર્યમાં લગાડવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. સયમથી સાચવી રાખેલી અને સંગૃહીત કરેલી શક્તિઓનો ઉપયોગ આપણે સદ્ગુણોની વૃદ્ધિમાં કરવો જોઈએ. તેમ ન કરીએ તો આપણા વિવેકમાં ઊણપ આવશે. ઉન્નત થના માટે આપણે સદ્ગુણી થવું જોઈએ. સદ્ગુણ વધારવા માટે આપણે સયમી બનવું જોઈએ. સયમ નિના શક્તિસચય નહીં થાય. સચય નિના શક્તિ નહીં વધે. શક્તિ વધ્યા નિના સદ્ગુણમાં પૂર્ણતા નહીં આવે. જ્યાં સુધી આપણી શક્તિ કોઈ પણ અયોગ્ય કાર્યમાં, મુદ્દ સુખમાં ખર્ચાતી હોય ત્યાં સુધી આપણે આપણી બધી શક્તિથી ઉન્નતિના માર્ગ પર નથી એમ સમજવું જોઈએ. આપણા જીવનને તે લાજન છે. આપણી તે ખામી છે. આવી ખામી આપણામાં ન રહે તે માટે આપણે વિવેકી, સયમી અને પુરુષાર્થી બનવું જોઈએ.

સયમી માણસ જ ચારિત્ર્યરાજો અને શીનનાન રહી શકે છે. દુનિયામાં તે જ બધાના આદર અને નિશ્વાસને પાત્ર બને છે. માણસ વ્યસની ભાઈ પર કે મિત્ર પર નિશ્વાસ રાખતો નથી, પણ સયમી, નિર્દોષ અને નિર્વ્યસની નોકર પર નિશ્ક્રપણે રાખે છે. આમ દુનિયામાં સદ્ગુણો માટે આદર અને દુર્ગુણો માટે અનાદર હોય છે. દુરાચારી કે દબી માણસ પણ બીજા દુરાચારી કે દબી માણસ પર નિશ્વાસ ન રાખતા. સદાચારી અને સયમી માણસ પર જ નિશ્વાસ રાખે છે. દાડ પીનારો પણ દાડ પીનારને નોકર તરીકે ગણના તૈયાર નથી હોતો. પોતાની દુર્બળતાને લીધે જે સદાચારી નિર્વ્યસની રહી શકતો નથી તેના મનમાં પણ સદાચાર અને નિર્વ્યસનિતા માટે આદર તથા દુરાચાર અને વ્યમન માટે અનાદર અને અનિશ્વાસ દેય છે.

સામાન્યપણે આપણી એવી માન્યતા હોય છે કે, સયમશીલ થવું ઘણું કઠણ છે. પણ આપણે થોડો વિચાર કરવો સત્સંગતિ જોઈએ કે દુનિયામાં કઈ સારી વસ્તુ કઠણ નથી ? કોઈ પણ સારી વિદ્યા કે કળા પરિશ્રમ કર્યા વગર

સિદ્ધ થાય છે ! તેથી કહ્યુંકર્ષ કે પરિચયથી 'ડરે' આપણુ નહીં ચાલે. ખરું જોતાં, સંયમ, સદાચાર ઇત્યાદિ જોટલા કંઈક લાગે છે તેટલા તે ખરેખર કંઈક નથી. સદાચારમાં એમાં જોટલી કહ્યુંકર્ષ લાગે છે તેટલી પાછળથી નથી લાગતી. પરંતુ આમાં મુખ્ય વાત એ છે કે માણસને સંયમ અને સદાચારની રચિ નથી, ગસ નથી. એ માર્ગે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની તેને 'ઇચ્છા' નથી એવી ઇચ્છા હોય તો આ માર્ગમાં લાગે છે તેટલી કહ્યુંકર્ષ આગળ જતાં નથી હોતી. આજે આપણું જીવન જે વાતાવરણમાં પસાર થાય છે, નાનપણથી આપણને જે શિક્ષણ અને સંસ્કાર મળે છે, તે આનાથી વિરુદ્ધ છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે વિવેકી, સંયમી ને સદાચારી થઈએ, સદ્ગુણસંપન્ન થઈ જીવન કુપાથ કરીએ, એવી ઇચ્છા થાય એ જ લગભગ અશક્ય છે. એવી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં કંઈક વાચનથી અથવા ક્યાંકથી મળેલા કેટલાક સંસ્કારોને લીધે જેમને થોડીકણી સદિચ્છા થાય તેમણે સારી સોજત રાખી પોતાની સદિચ્છા દૃઢ કરવી, વધારવી. સારી સોજત વગર સુસંસ્કાર મળતા નથી, તેમને પોપણ મળતુ નથી, અને તેમાં બળ આવતુ નથી. પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં સુસંસ્કાર ટકી રહેવા મુશ્કેલ હોય છે. તેમાં તે જોનજોનામાં બુદ્ધિ થઈ જાય છે. એટલા માટે બહાનના ખરાબ વાતાવરણને લીધે ચિત્ત પર થતા અનિષ્ટ સંસ્કારોમાંથી બચતુ હોય અને પોતાના સુસંસ્કારોને સાચવીને તેમને વધાવવા હોય તો માણસે હંમેશા સારી સોજત રાખવી જોઈએ. રોજ સ્નાન કરતુ એ જેમ સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિથી જરૂરનું છે તેવી જ રીતે આપણા ચિત્ત પર નિત્ય પડતા કુસંસ્કારોને દાઢી નાખી તેમને શુદ્ધ કરવા માટે સરી સોજતની જરૂર છે. એવી યોજના પ્રાપ્ત કરીને આપણે આપણા સુસંસ્કારોનું પોપણ કરતા રહીએ તો આપણામાં ઉન્નતિની ઇચ્છા જાગ્રત થશે, તે પ્રબળ થશે અને તેને પરિણામે સંયમશીલ, સદાચારી અને વિવેકી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણામાં વધતી જશે.

વિવેક અને સાવધતા

પોતાનું શ્રેય સાધવાની ઇચ્છા રાખનારે અતિશય જાગ્રત રહેવું જોઈએ. તેને પોતાની મનોવૃત્તિઓનું પરીક્ષણ કરતાં વૃત્તિપરીક્ષણ આવડવું જોઈએ. ઉત્તતિનો મુખ્ય આધાર આપણું ચિત્ત છે. તેની વૃત્તિઓ શુદ્ધ કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તે માટે જેમ વિવેક અને સંયમની જરૂર છે તેમ સાવધતાની પણ જરૂર છે. સંસ્કારાનુરૂપ આપણી ઇચ્છાઓ દોડે છે અને તે ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ચિત્તના તરંગો ચાલે છે. શ્રેયાર્થીએ જૂના અનિષ્ટ સંસ્કારોનો નાશ કરીને નવા ઈષ્ટ સંસ્કારો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. આ પ્રયત્નમાં તેણે કદી કંટાળવું ન જોઈએ. તે માટે તેનામાં ધણી ધીરજ, દૃઢતા અને ચીવટ હોવાં જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ અને અહંકારનાં શુદ્ધઅશુદ્ધ સ્વરૂપો તેને ઓળખતાં આવડવું જોઈએ. ભાવના ને વિકાર, પોતાની સ્વાભાવિક જરૂરિયાતો, આશાતૃષ્ણા, તેમજ લોભ એ બધાં વચ્ચેનો ભેદ તેણે સમજવો જોઈએ. અહંકાર, સદહંકાર ને નિરહંકાર વચ્ચેનો ભેદ પણ તેણે સમજવો જોઈએ. મદ એટલે શું, ગર્વ એટલે શું, આત્મસંમાન એટલે શું, તેમજ આત્મ-વિશ્વાસ એટલે શું, એ તેને ઓળખનાં આવડવું જોઈએ. ક્રોધ અને તેજસ્વિતા, દીનતા અને નમ્રતા, દુર્બલતા અને ક્ષમા, અધિચારીપણું અને સાદસ વચ્ચેનો ભેદ તેના ધ્યાનમાં આવવો જોઈએ કંટપના, ભાવના અને યોગના, અનુમાન અને અનુભવ, તર્ક અને સિદ્ધાંત, વિવાસ અને વિકાસ, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય, જડતા અને શાંતિ, ભોળપણ અને શ્રદ્ધા સદાગ્રહ અને દુરાગ્રહ—આ બધાં વચ્ચેના ભેદો તેને ઓળખનાં આવડવું જોઈએ. વિચાર, તરંગ અને સંકંટ, તેમજ આશાસ અને

જ્ઞાન વચ્ચેનો ફરક પણ તેને સમજાવે જોઈએ. આરાધના, ઉપાસના, ભક્તિ, નિષ્ઠા, — એ બધાની ઓળખ તેને હોવી જોઈએ. મુખ, આનંદ, સમાધાન, સંતોષ, શાંતિ, પ્રસન્નતા — એ બધાં વચ્ચેના ભેદનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ માનવી ચિત્તની સુપ્તપ્રગટ, સારીનરસી વૃત્તિઓ તેને ઓળખતા આવડવી જોઈએ અને તે પૈકી હિતકર વૃત્તિઓ તેણે અપનાવવી જોઈએ.

યોગ્યઅયોગ્યની, હિતકરઅહિતકરની પરખ સાધકને કરતાં ન આવડે તો તેનો પરિશ્રમ ફોકટ જવાનો સંભવ હોય મોઘ જહરિયાતો છે. પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો અને લોભ, તેમજ અને નિર્દોષ પરિશ્રદ્ધ સદોષ અને નિર્દોષ પરિશ્રદ્ધ વચ્ચેનો ભેદ સાધકને ઓળખતાં આવડવો જોઈએ. પોતાના નિર્વાહ માટે જરૂરી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં લોભ નથી. તેમાં દોષ નથી. તેમજ એવી વસ્તુઓનો મર્યાદિત સંગ્રહ કરવામાયે કશો દોષ નથી. મનુષ્ય તરીકે સદાચારથી જીવવા માટે, કુટુંબના નિર્વાહ માટે અને મુરોક્ષીના સમય માટે આપણને અગાઉથી જે જોગવાઈ કરવી પડે છે, જે સંગ્રહ કરવો પડે છે, તેને લોભ કે સદોષ પરિશ્રદ્ધ ન કહી શકાય. જરૂર કરતાં વધારે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લોભ છે અને તે વાપરવામાં હિડાહિપણું છે. જે વસ્તુઓની ખીજાઓને અત્યંત જરૂર હોય તે વખતે આપણે પણ તેના યોગ્ય ઉપયોગ ન કરતાં કેવળ લોભથી તેનો સંગ્રહ કરી રાખીએ તો તેમાં કૃપણતા છે અને દુષ્ટતા છે. પરિશ્રદ્ધની બાળનમાં સાધકે હમેશા વિવેક અને તારતમ્યથી વર્તવું જોઈએ.

ખાનપાન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ વગેરે બાજતમાં પણ સાધકે ખૂબ વિવેકથી વર્તવું જોઈએ. એ બાજતમાં તેણે આરોગ્ય, ઝિદિયવિવેક સંયમ મિત્રમય, નિરવસ્તા અને આવસ્થક સગવડોનું અને સાવધાનતા મહત્ત્વ ઓળખીને વર્તવું જોઈએ. પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરતી વખતે બીજા પર અન્યાય ન થાય એ તરફ તેણે લક્ષ આપવું જોઈએ. ખાવાપીવાને વખતે તેણે જીભને

સંયમ સાધવામા સાવધ રહેવું જોઈએ. આરોગ્ય, બળ, ચપળતા, ભુક્તિની તેજસ્વિતા અને મનની પવિત્રતા અને પ્રસન્નતા જેનાથી રાખી શકાય અને વધતી રહે એવી જાતનાં ખાનપાનને તેણે મહત્ત્વ આપ્યું જોઈએ. તેમ કરતી વખતે તેણે પોતાની આર્થિક ગિચાતિને વિચાર કરવો જોઈએ, કપડા ઠંડી, ગરમી અને લજ્જાના નિવારણ માટે છે એ વાત લક્ષમાં લઈને તેણે વર્તવું જોઈએ. કેવળ શોખ માટે અને ગમે છે એટલા માટે કપડાંની જુદી જુદી લાતો અને પદ્ધતિઓનો મોહ રાખવામાં તેનો દુરુપયોગ છે એ તેણે સમજવું જોઈએ. તેની વાણીમાં અવ્યવસ્થિતપણું, વિસંગતિ, અસત્ય, કંકરપણું, અસમ્યક્તા વગેરે દોષો ન હોવા જોઈએ; કાઠની નિંદ્રા ન હોવી જોઈએ. તેમ જ આત્મચતુર્તિ કે પોતાના કાર્યની પ્રસંશા પણ ન હોવી જોઈએ. કાઠને પણ કંઠાળો આવે એવું તેનું બોધવું કે લાપણું ન હોવું જોઈએ. ઊલટું, તેના બોધવામાં મધુરતા, સહા, પ્રેમજાતા, મુસંગતિ અને સુદાસરપણું હોવું જોઈએ. તે મિત્રભાષી હોવો જોઈએ. બોધતી વખતે નકામા હાથપગ દમાવવાની કે સાંમજાનારને વચ્ચે વચ્ચે હાથે ધોમવાની ખોટી રેવ ન હોવી જોઈએ. ખીજાનું બોધવાનું પૂરું થાય ત્યાં સુધી મૌન રાખવા જોઈએ. ધીરજ તેનામા દોવી જોઈએ. આવી રીતે વાણીની બાબતમાંયે તેણે સંયમી અને સાવધ રહેવું જોઈએ.

આપણી દ્વારા થતી બધી ક્રિયાઓ મળીને આપણું જીવન બને છે, તે સર્વોત્કર્ષસ્વરૂપ થાય એમ આપણે ધ્યેયના દોષોએ તો અત્યુદ્ધિત પરિણામ આપણે પોતાની દરેક શક્તિ ને ક્રિયાની બાબતમાં વિવેકી, સંયમી અને સાવધ રહેવું જોઈએ. માટીની કે પથ્થરની પણ જો સુદર મૂર્તિ બનાવી શકાય છે, જડ પદાર્થમાંથી પણ જો ચિત્તાકર્ષક, લાવણ્યક અને બોધપ્રદ ચિત્ર તૈયાર કરી શકાય છે, તો જેના અણુઅણુમાં ચૈતન્ય ભરેલું છે અને જે પ્રાણ, મન, ભુક્તિ, ચિત્ત, તેમ જ અનેક કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી યુક્ત છે એવા શરીરને આપણે બધી રીતે નિર્દોષ અને શુભસંપન્ન શું ન બનાવી શકીએ!

અનેક વિદ્યા, કળા, સદ્લાવ વગેરેથી તેને બધી બાલુથી સુશોભિત અને સુયોગ્ય આપણે ન બનાવી શકીએ? મહાન સંત જ્ઞાનેશ્વરે સત્યગુણોથી યુક્ત એવા માણસનું એક જગ્યાએ વર્ણન કર્યું છે તે અત્યંત બોધપ્રદ છે. તેઓ કહે છે: “વસંત ઋતુમાં કમળો વિકસિત થયા પછી તેમની મુગંધ જેમ સહેજે ચારે બાજુએ પ્રસરે છે તેવી રીતે જેના હૃદયમાં પ્રજ્ઞા ઓતપ્રોત ભરાઈ ગયા પછી તે અંદર રહી શક્તી નથી અને પછી સહેજે ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહાર પસરવા માડે છે, તેની ઇન્દ્રિયોને આંગણે જ વિવેક કામ કરે છે; અને જાણે તેના હાથપગને પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિ ફૂટી હોય એમ લાગે છે. સત્કર્મ અને દુષ્કર્મના બેઠ તેની ઇન્દ્રિયો જ સમજી શકે છે. વિચાર કરીને નક્કી કરવાનો જરૂર તેને પડતી નથી. તેની ઇન્દ્રિયો જ સારાનરસાની પારખ કરી શકે છે. ન જેવા જેવી વસ્તુ તરફ તેની આંખ જતી જ નથી. ન સાંભળવા જેવા શબ્દો તેના કાનમાં જતા જ નથી. ન બોલવા જેવા શબ્દો તેની છાત હૃદયારી જ શક્તી નથી. દીવા સામે જેમ અંધારું રહી શકતું નથી, તેમ નિર્વિદ્ય વસ્તુઓ તેની ઇન્દ્રિયો આગળ આવી શક્તી નથી.”

આ બધાનો સાર એટલો જ કે, અખંડ વિવેકથી અને સાવધપણે વર્તવાથી માણસની ઇન્દ્રિયોના ધર્મો જ પરમ શુદ્ધ બને છે. નિરંતર સાવધતાથી અને આંતરિક શુદ્ધ જીવિતથી, સદૈવ પ્રપન્નશીલ રહેવાથી માણસ આવી રિયનિએ જઈ પહોંચે છે. અને પહોંચ્યા પાછી પણ ઝિંબેળ માણસ સાવધપણે હોડીને કદી ગાંઠેલ રહેતો નથી.

સંસ્કારો પૂરેપૂરા નાશ પામ્યા છે એમ માનીને આપણે કદી પણ ગાર્હક કે અસાવધ ન રહેવું જોઈએ. કારણકે જીવમાં રહેલા મૂળ સ્વભાવધર્મો બીજા રૂપે આપણામાં રહેલા હોય છે. તે ક્યારે, કયે પ્રસંગે અને કેવી રીતે ફરીથી જાગ્રત થશે એનો ભરોમો નથી. માટે સતત સાવધના આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ.

સંત કબીરે કહ્યું છે :

“સૂર સંપ્રામ હૈ પલક દો ચારકા, સતી ઘમસાન પલ બેક લાગે ।
સાથ સંપ્રામ હૈ રૈન દિન ફગના, વેદ પરજતકા કામ ભાભી ।” ॥

(શૂરોનો સંગ્રામ બેચાર પળનો હોય છે. સતીનું યુદ્ધ એક પળમાં ખત્તાસ આવે છે. જ્યારે સાધુનો સંગ્રામ એવો છે કે દેહ છે ત્યાં સુધી રાત ને દિવસ જૂઝવાનું હોય છે.)

(દોઝના પ્રવચનમાંથી)

૩

નિશ્ચયનું બળ

પોતાની ઉત્તરિ સાધનાની હચ્છ ગાંધનારને નિમ્નદશમિની એટલે કે માનસિક દૃઢતાની ઘણી જરૂર છે. આપણું નિશ્ચયન મદત્ત્વ મનને ઇન્દ્રિયોના વેગ પ્રમાણે વહેવાની ટેવ પડેલી હોય છે. તે વેગ પ્રમાણે મનને વહેવા દેવામાં આપણું કસ્યાણ નથી એ સમજવા જોઈશે. વિવેક આપણામાં હોય, અને મન વેગમાં સપડાયું છે એ વાન તે જ ઠાણે ધ્યાનમાં આવવા જોઈશે. સાવધનના આપણામાં હોય, તોપણ તેને રોકવાની શક્તિ નો આપણામાં ન હોય તો તે વિવેક અને સાવધાનનાનો જીવનની ઉત્તરિની

દૃષ્ટિથી આપણને કશો ઉપયોગ નથી. મનને રોકવાની આ શક્તિ એ જ સંયમશક્તિ. તે શક્તિ વધારવા માટે આપણે નિશ્ચયી બનવું જોઈએ. પૂર્વ સંસ્કાર પ્રમાણે દોડતા મનને યોગ્ય વિષયમાં અને યોગ્ય દિશા તરફ વાળવાનું કામ નિશ્ચય વગર ન થઈ શકે. પોતાની નિશ્ચયવૃત્તિને સ્થિર કરી તે દ્વારા ચિત્તની અયોગ્ય વૃત્તિઓને આપણે રોકવી જોઈએ. પ્રતિબંધ કરનારી વૃત્તિને આપણે પોતાની સંકલ્પશક્તિ દ્વારા દબાવે અને બળવાન બનાવવી જોઈએ. તે વૃત્તિ અને તે સંકલ્પ નિશ્ચય સિવાય દબાઈ શકે નહીં. તેથી આ માર્ગમાં નિશ્ચયનું મહત્વ ઘણું છે.

નિશ્ચયશક્તિ વધારવા માટે નિશ્ચયની જરૂર છે; પણ નિશ્ચય જાગ્રત અને કાયમ રહે તે માટે શું કરવું સંયમ અને પુરુષાર્થની જોઈએ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. નિશ્ચય અને તે આવશ્યકતા સાથે આપણી સંયમશક્તિને જાગ્રત રાખવા માટે આપણે કેટલાક નિયમો સ્વીકારવા જોઈએ. આવી જાતના નિયમોને જ વ્રત કહે છે. તે વ્રતો દ્વારા આપણી સંયમશક્તિ જાગ્રત થાય છે. આ વ્રતોનું કે નિયમોનું આચરણ આપણે સમજ-પૂર્વક અને તેના ધ્યેયનું સતત સ્મરણ રાખીને કરવું જોઈએ. તે જ આપણે હેતુ સિદ્ધ કરવા તે સમર્થ બનશે. હેતુરહિત અને જ્ઞાનરહિત આચરેલાં વ્રતો અને નિયમોની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિથી કશી કિંમત નથી. તેથી જ તેમને કેવળ નિર્લેપક કર્મકાંડ કહે છે. નિયમોમાં બે પ્રકાર હોય છે : એકમાં નિષેધ હોય છે અને બીજામાં કોઈ ચોક્કસ કર્મનો આગ્રહ હોય છે. એટલે એકમાં લાગનું મહત્વ હોય છે અને બીજામાં કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થ પર ભાર હોય છે. માણસે બંને જાતના નિયમોથી પોતાનું માનસિક બળ વધારવું જોઈએ. અયોગ્ય મનોવૃત્તિઓને રોકીને યોગ્ય મનોવૃત્તિઓનો વિકાસ આપણને સાધતાં આવડવું જોઈએ. આ વસ્તુઓ સિદ્ધ થઈ શકે એવા નિયમોની યોગ્યતા આપણે પોતાને માટે કરવી જોઈએ. સંયમ સાધવા માટે ઉપવાસ, અર્ધ

ઉપવાસ જેવાં પ્રતો દરેક પ્રચલિત ધાર્મિક સંપ્રદાયમાં કહેલાં છે. પરંતુ તેની પાછળનો હેતુ આપણે જાણી ગયા હોવાથી ઘણાં વરસોથી એ ભતનાં પ્રતો આપણે આચરતા આવ્યા છીએ છતાં પોતાની જીભ પર કાયમનો સંયમ આપણે સાધી શક્યા નથી. એનો અર્થ એ કે, ઉત્તતિની દૃષ્ટિથી તે પ્રતો નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે એમ કહેવાને હરકત નથી. સાત, પંદર કે ત્રીસ દિવસમાં એક દિવસ મૌન પાળાને બાકી બધા દિવસ જીભને છૂટી દોર મૂકવામાં આવે તો તે મૌનનો કશો અર્થ નથી. પાંચ શાનેન્દ્રિયોને નિયમનમાં રાખીને આપણે આપણી મનોવૃત્તિઓને કાબૂમાં લાવવાની છે. તેમની અગાઉની અયોગ્ય ટેવો અને અયોગ્ય સંસ્કારો આપણે બદલવાનાં છે. તે માટે બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પર કયા પ્રકારનું, કેટલું અને કેમ નિયમન રાખવું એ દરેક વિચારપૂર્વક નક્કી કરવું જોઈએ.

નિયમન ઠરાવતી વખતે તેમજ નિશ્ચય કરતી વખતે ઉતાવળથી કેવળ ભાવનાવશ થયે નહીં ચાલે. તે વખતે આપણાં વિવેકયુક્ત નિયમન પૂર્વ સંસ્કાર, આપણી પરિસ્થિતિ, નિયમ અને નિશ્ચયની બાબતનો આપણો પૂર્વ ઇતિહાસ, એ પરથી આપણી દૃઢતા કે શિથિલતા વગેરે બધી બાબતોનો વિચાર કરીને તે રિયેની આપણી પાતતા આપણે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. નિયમ ઠરાવતી વખતે ભૂતકાળમાં પોતાને થયેલો અનુભવ લક્ષમાં લઈને, વર્તમાન કાળની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીને, ભવિષ્યમાં તેનાં શાં પરિણામ આવશે તેનો દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ, અને એક વાર કોઈ પણ નિયમ નક્કી કર્યા પછી અને નિશ્ચય કર્યા પછી તેનું પાલન કરવામાં જરા પણ બેદરકારી કે હીલાશ ન કરવી જોઈએ. પ્રસંગ પડ્યે પોતાની બધી શક્તિઓનો દૃઢતાપૂર્વક ઉપયોગ કરીને પણ આપણે પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખવાની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ. નિયમ અને નિશ્ચયની બાબતમાં આપણા વર્તનનું ધોરણ આ જનનનું હશે તો અપૂર્ણ દૃષ્ટિથી, અવિવેકથી કે કેવળ ભાવનાના આવેશમાં ઉતાવળથી જટ લઈને આપણે કોઈ પણ નિશ્ચય કરીયું નહીં; અને તેથી નિયમ અને નિશ્ચય વારંવાર

તોડવાના, બદલવાના કે તે જોવા ને તેવા ચાલુ છે એમ દાંભિકપણે બતાવવા રહેવાના પ્રસંગો આવશે નહીં. સારા નિશ્ચયો પાળવામાં આપણી જોડણી ઉન્નતિ છે તે કરતાંય તે નિશ્ચયો દુર્બળતાથી તોડવામાં અને તે વિશે કરેલા પબ્લાવાદ ન થવામાં આપણી વધારે અવનતિ છે. અને તે નિશ્ચયો જોવા ને તેવા ચાલુ છે એવો દાંભિકપણે આભાસ કરાવવામાં તો આપણી ભારે અધોગતિ છે. આવી સ્થિતિએ જઈ પહેલેથી મનની ઉન્નતિ થતી ભારે મુશ્કેલ છે.

માટે પોતાની શક્તિ અને પરિસ્થિતિ જોઈને શ્રેયાર્થી સાધકે નિશ્ચય કરવો. કેઈ પણ વ્રત કે નિયમનું પાલન ચાલુ વ્રતપાલનથી સહજ હોય ત્યારે તેમાં જણાતી કઠિનતા ટેવને લીધે અને સતોષ એ નિયમથી થનારા સાર્વિક લાભને લીધે આપોઆપ નાશ પામતી જોઈએ. વ્રતને લીધે આપણામાં સતોષ અને શક્તિ ખતે સતત વધવાં જોઈએ. વ્રતને લીધે આપણા નિશ્ચયમાં બળ આવતું જોઈએ. બળથી નિમ્નશક્તિ વધવી જોઈએ. નિમ્નશક્તિ સંયમમાં સહજતા આવવી જોઈએ અને સંયમમાંથી સતોષ પેદા થવો જોઈએ. અને તે વધતાં વધતાં સંયમ પોતે જ સતોષરૂપ બનીને તે આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ. તે આપણી સહજ સ્થિતિ મળી જોઈએ. એવી સહજ સ્થિતિ થયા પછી વ્રતનું વ્રતપણું રહેશે નહીં અને તે સહજ સ્થિતિ અને સંતોષમાં વધારે કંઈ વ્રત લેવાની અને તેને પણ અગાઉના વ્રતની જેમ પોતાનો સ્વભાવ અને સ્વાભાવિક જીવન બનાવવાની હિમત સહેજે નિર્માણ થશે. આવી રીતે એક વ્રતમાથી બીજા વ્રતની નિમિત્તિ ચાલુ રહે તો જ તે વ્રત આપણને સહુ એમ સમજતું. કેઈ પણ વ્રતમાં આપણને ઉત્તરોત્તર સ્વચ્છતા, પ્રસન્નતા અને નિરુપાધિકતાનો અનુભવ થવો જોઈએ. તેવો અનુભવ ન થાય તો તે વ્રતથી આપણી ઉન્નતિ નહીં થાય. આવી સ્થિતિમાં વ્રત આપણને દંડ કે શિક્ષા લાગ્યા દરંગે ત્યાગ સાથે આપણામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા દેખાવી જોઈએ. તેને

લીધે આપણામાં સતોષ વધતો રહેવો જોઈએ ત્રતમાં પુણ્યપાપની કલ્પના ન હોવી જોઈએ, પણ તેને લીધે આપણી કર્મેન્દ્રિયોની ને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની, એટલે કે એક દેરે આપણા ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે કે નહીં, ઇન્દ્રિયોની રસગુણ્ધતા ઓઝી થાય છે કે નહીં, મનને લીધે આપણે સ્વાધીન, નિરુપાધિક, નીરાગી, આવશ્યક જરૂરિયાતોની બાંધતમાં પણ પરિમિત અને મિનમોગી થઈએ છીએ કે નહીં તે આપણે જોતું જોઈએ લાનસાત્ત્વિયો ને ક્ષણિક આનંદ થાય છે તેના કરતા સયમથી વધારે સતોષ અને સહેજે કાંપમની પ્રસન્નતા આપણને થાય છે કે નહીં તે આપણે તપાસતું જોઈએ વ્રત અને નિયમોની સાધનાને લીધે સયમ શમિ વધનાથી જાતજાતની આપણી અયોગ્ય દેવો, લાવસા, ગમાઅણુ ગમા અને હોશીને લીધે આપણામાં આવેલી પરવશતા અને ચિત્તની દુર્બળતામાંથી જો આપણો છુટકારો થતો હોય તો આપણુ જીવન સહેજે પહેલા કરતા ઉત્તરોત્તર વધારે સુખમય, સતોષમય, પ્રસન્ન અને મોહશુ યશે સયમ, નિયમ અને પવિત્રતા વગેરેને લીધે આપણામાં ને શક્તિઓ અને સદ્ગુણો પેદા થશે તેનું પરિણામ આપણા આખા જીવનવ્યવસ્થા પર સહેજે થશે અને તેમાં પણ આપણે બીજા કરતા સહેજે વધારે યશસ્વી થઈશું. આવી રીતે કેવળ સયમના ઉદ્દેશથી કરેલા નિશ્ચયનું તેમજ તે માટે લીધેલા વ્રત કે નિયમનું સુપરિણામ આપણા ચિત્ત પર થતું રહી તે પવિત્ર, દૃઢ અને બળવાન થતું જોઈએ

વ્રત અને નિયમનો એક પ્રકાર સયમ છે અને બીજો ક્રિયાત્મક

છે એમ અચ્છા કહ્યું જ છે નિરિદ્ધ અથવા

જુનતિ માટે સયમ અયોગ્ય વસ્તુ ન કરવી, તે બાંધતમાં મનને રોકતું અને સત્કર્મની જરૂર એ સયમ છે, અને કોઈ આરી વસ્તુ કરવાનો

નિશ્ચય કરીને તે મુજબ યોગ્ય પ્રસંગે વર્તવું એમાં કર્તૃત્વ છે. આનંદ, નિદ્રા, બોલતું વગેરે બાંધતમાં અનિયમિતપણું, અતિશયતા વગેરે દોષોનો, તે જ પ્રમાણે પાત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા સેનાતા અયોગ્ય રસોનો અને રસવૃત્તિનો લાભ કરવા માટે સયમની જરૂર છે

અને ઠરાવેલે વખતે પરિશ્રમ કરવો, અભ્યાસ કરવો, સેવા કરવી, નિયમિતપણે પોતાનાં કામો બંધ કરવાં, ઘન કરવું, સામાજિક વ્યથા અદા કરવું વગેરેને અંગે કરેલા નિયમો નિશ્ચયપૂર્વક પાળવા માટે કર્તવ્યની જરૂર છે. હંમેશાં સવારે જાલદી જાગવામાં સંયમ છે, પણ કેવળ તે સંયમ સિદ્ધ થાય તો તેથી આપણી ઉન્નતિ જ થશે એવી ખાતરી નથી; કારણ કે સવારે જાલદી જાગીને માથુંસ કુર્મો પણ કરે. તેથી સંયમની સાથે સાકર્મનો નિયમ પણ માથુંસે પોતાની ઉન્નતિ માટે સ્વીકારવો જોઈએ. જીવનની સર્વાંગી ઉન્નતિ માટે બંને પ્રકારના નિયમોની સરખી જ જરૂર છે.

આપણું જીવન આ બંને પ્રકારના નિયમોથી યુક્ત હોય તો તેમાં દીનતા, દુર્બળતા, લુપ્થતા, ભીરુતા, કૃપણતા, સત્કર્મ માટે આજસ, સ્વઅર્થ, દુરાચાર, અનિયમિતતા, ઉગાઉ-નિશ્ચયની જરૂર પાડે, જડતા વગેરે દોષો ક્યાંય દેખાશે નહીં. હિલહું, સામર્થ્ય અને નમ્રતા, ઉદ્યમીપણું અને કરકસર, પવિત્રતા અને પુરુષાર્થ, ઉદારતા અને જનસેવા, સદાચાર અને ભૂતદયા વગેરે સદ્ગુણોથી આપણું જીવન ભરાઈ ગયેલું દેખાશે. સંયમની સાથે જ જો આપણામાં પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ ન થાય તો જીવનમાં જડતા કે પ્રસંગ પડે દીનતા આવવાનો શાંલવ છે; અને એવું જીવન વખત જતાં દયાપાત્ર પણ થાય જ્યારે સંયમહીન, કેવળ પુરુષાર્થયુક્ત જીવન સન્માર્ગવર્તી ન રહેતાં ઉન્માર્ગો થઈ આપણા પોતાના તેમ જ ખીજના અધઃપાતનું અચૂક કારણ બને. માટે સંયમ અને પુરુષાર્થ બંનેનો આપણા જીવનમાં યોગ્ય મેળ હોવો જોઈએ. તો જ આપણું જીવન બધી બાજુએથી ઉત્તરોત્તર ઉન્નત થવું રહેશે ગમે તેમ કરીને જીવન ચલાવવાથી તે ઉન્નત થવું નથી. તે માટે આપણે વિચારપૂર્વક ઉન્નતિનો માર્ગ ચાંકવો પડે છે અને આંકેલે માર્ગે જીવન ચલાવવા માટે જરૂરી સદ્ગુણો અપ્રત્યક્ષ રૂપે જાળવવા પડે છે. તે અપ્રત્યક્ષ નિશ્ચયની જરૂર પડે છે નિશ્ચય વગર કોઈ પણ ગુણ પર માથુંસ દંદ રહી શકતો

નથી. આપણા ચિત્તમાં કેવળ ભાવ જાગ્રત થવાથી સદ્ગુણોનો ઉદભવ કે વિકાસ થતો નથી. તે માટે સદાચારની જરૂર હોય છે. ચિત્તમાં ભાવ જાગ્રત થવા પછી પણ સદાચાર કે સદ્કર્મચરણને પ્રસંગે ન્યારે જ્યારે આપણું મન પાછું પડે કે હિંમત દારી જાય ત્યારે ત્યારે તેને ઉત્તેજિત કરીને યોગ્ય આચરણ પર લાવવાને અને તેને આગળ ધક્કો આપવાને નિશ્ચય સિવાય બીજો ઉપાય નથી; અને અયોગ્ય માર્ગે દોડતી વૃત્તિઓને રોકીને કાબૂમાં લાવવા માટે નિશ્ચય સિવાય બીજું સાધન નથી. તેથી પુરુષાર્થ અને સંયમ જાતેમાં માણુમે નિશ્ચયનું મહત્ત્વ જોગખીને તેની જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરીને પોતાની નિમ્નદશાને તેજો વધારવી જોઈએ. પ્રયત્નથી માણસ તેને વધારી શકે છે. આપણી ઉન્નતિ માટે આવશ્યક સંદેશપત્રગતો આધાર આપણી નિમ્નદશાને પર છે એ જાણીને માણુમે તેને માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૪

સદ્ગુણોપાસના

આપણે આપણું જીવન અત્યંત વિચારપૂર્વક ચલાવવું જોઈએ.

આપણી શક્તિઓનો પ્રયત્નપૂર્વક વિકાસ કરીને

ઈન્દ્રિય નામે જ તેમનો સતત સદ્ગુણોગ કરવો જોઈએ. તે

સદ્ગુણોની કુદૃષ્ટ શક્તિઓનો આપણે કેવળ વિકાસ કરીએ પણ

તેમનો સદ્ગુણોગ કરવાનું આપણને ન આવડે

તો તે શક્તિઓ આપણને તેમજ જીવનમાં પણ અનર્થકારી બને.

તેથી શક્તિઓની શક્તિની સાથેજ તેમની શુદ્ધિનો વિચાર, આમલ

અને પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાની અસંત જરૂર છે. આવી રીતે વર્તતાં આપણા સદ્ગુણોને લીધે બીજાઓને થોડોક ઔદિક લાભ થતો હોય, કે તેમનું કંઈક કલ્યાણ થતું હોય તોયે આપણે તેમના પર મોટો ઉપકાર કરીએ છીએ એવો ભાવ કે અહંકાર આપણામાં ઉત્પન્ન ન થવો જોઈએ; કારણ કે, સદ્ગુણી થવામાં ખરેખર આપણે પોતાનું જ સૌથી વધારે કલ્યાણ સાધીએ છીએ. સદ્ગુણોના ઉપાસકને સદ્ગુણોમાં જ તૃપ્તિ રહે છે. તે માટે બીજાઓ તરફથી માન કે પ્રતિજ્ઞ મેળવવાની તે કદી ઇચ્છા રાખતો નથી. સદ્ગુણ આપણો સ્વભાવ બન્યો છે કે નહીં તે ઝાણખવાની આ મહત્વની નિશાની છે. સદ્ગુણો વિષે વિશેષતા લાગવી, તેથી અહંકાર થવો અને તેને લીધે બીજાઓને તુચ્છ માનવા, આ બધી ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિઓ હોઈ તે ક્યારેક પણ આપણા પતનનું કારણ બને છે. આપણી ઉન્નતિને તે બાધક છે. આ મનોવૃત્તિઓ આપણામાં છે ત્યાં સુધી આપણે સદ્ગુણોના સાચા ઉપાસક બન્યા નથી એમ આપણે સમજવું. સદ્ગુણી થવાના કરતાં આપણે સદ્ગુણી છીએ એમ ખતાવવામાં આપણને સંતોષ જણાતો હોય તો આપણામાં દંભ છે એમ સમજવું; અને સદ્ગુણ વિષે આપણને અહંકાર થતો હોય તો કેવળ સદ્ગુણમાં આપણને તૃપ્તિ થતી નથી, પણ તે માટે હજી અહંકારની જરૂર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જે પ્રમાણમાં અહંકાર હોય તે પ્રમાણમાં સદ્ગુણમાં ખામી છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ. સદ્ગુણનું વાસ્તવિક પરિણામ આત્મસંતોષ છે. તે આત્મસંતોષના કરતાં અહંકારથી મળતું સુખ કે આનંદ જેને શ્રેષ્ઠ કોઈનો લાગતો હોય તેનામાં સદ્ગુણો ઊતર્યા છે, તે તેનો સ્વભાવ બન્યા છે, એમ શી રીતે કહી શકાય? અને એ અહંકાર તેનામાં બીજા કયા દુર્ગુણો પેદા કરશે તેનો શો ભરોસો? આપણા માનમાં, સદ્ગુણોમાં અને નીતિમત્તામાં સદ્ગુણતા અને પૂર્ણતા આવી નથી ત્યાં સુધી તેમાથી આપણું પતન થવાની ધારતી હોય છે. માન, પ્રતિજ્ઞ, દંભ, અહંકાર — એ બધા

પતનના રસ્તા છે. શ્રેયની ઇચ્છા કરનારે તે માર્ગે કદાપિ ન જવું જોઈએ. સદ્ગુણુ આપણે સ્વભાવ બની બાંધેલા તો નિરદંડારપણું આપોઆપ આવશે. સધાચારી અને સદ્ગુણી ચલામાં જ આપણું ખરું કલ્યાણ છે અને તેથી જ આપણને સાચી શાંતિ મળશે, એ આપણે કદી ન ભૂલવું જોઈએ. કુદ્ર મોહમાં આપણે ન સપડવું જોઈએ. સદ્ગુણોને કારણે જો આપણામાં મદ પેદા થાય, અદંડાર નિર્માણ થાય, તો તે સદ્ગુણો આપણને પચ્યા નથી એમ આપણે સમજવું જોઈએ.

જેમ જેમ આપણી વિવેકચક્રિત વધશે, આપણું ચિત્ત શુદ્ધ થશે, તેમ તેમ આ બધી બાબતો આપણા લક્ષમાં સરેજે શંકાઓને પારછવાની આવવા માંડશે. અને તેથી આપણે પોતાના ચિત્તને, સ્તરી વાગતા તેની શ્રુતિઓને, સદ્ગુણુદ્યુષ્ણોને સરેજે ઓળખી શકીશું. આપણે પોતાની જાનને ઓળખી શકીશું તો જ જગતને ઓળખી શકીશું. આપણી પોતાની જ પરીક્ષા આપણને કરતાં ન આવડે તો દુનિયાની પરીક્ષા આપણે કેવી રીતે કરી શકવાના કે એક ધર્મિયજની કે ચંત્રની રચના આપણને બરાબર સમજાવા પછી તેવાં બીજાં ધર્મિયજો કે ચંત્રોની રચના લક્ષમાં આવતાં વાર લાગતી નથી. એવી જ રીતે આપણું ચિત્ત, તેની શ્રુતિઓ, તેની સુખપ્રગટ અવસ્થાઓ, તેમની દિવ્યતા, શક્તિ ને ક્ષમ, તેની સ્વચ્છાનિવિસ્તરણ, તેમનું પરીશ્લેષ, પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ, તે શ્રુતિઓનાં અંતર્ગત સ્વૂપસૂક્ષ્મ પરિણામો વગેરે બધું આપણે જાણી શકીએ, અને તેની શુભ શ્રુતિઓનો અને સદ્ગુણોનો આપણામાં નિરદંડારિયા આવે ત્યાં સુધી વિશ્વાસ કરીએ અને એ બધામાંથી પસાર થઈને હેરાની અવિખ અવસ્થા આપણે સુધી શકીએ તો જગતને ઓળખવા માટે આપણે લગત થઈએ. આપણી પેનની શુદ્ધ અવસ્થા વિના આપણે જગતની પરીક્ષા કરીએ તો તે ખેડી નીચવજો જ સંભવ છે. પોતાની દૃષ્ટિ શુદ્ધ અને નિર્દોષ ન હોય ત્યારે જગતના સુખદોષો નહીં દરવ જોઈએ

તો તેમા ભૂન થનાનો સભવ વધારે ટોવાનો જે રગના ચરમા આપણે પહેરીએ તેવા રગની દુનિયા આપણને દેખાવા માટે છે તેનુ જ આ ખામતમા થવાનુ આપણે વિકારવશ હોઈએ તો જગત તરફ આપણે તે જ દૃષ્ટિથી જોવાના અને તે જ દૃષ્ટિથી તેની પરીક્ષા કરવાના આપણે ભાવનાવશ હોઈએ તો આપણી દૃષ્ટિ અને પરીક્ષા એવી જ હોવાની લોભી લાનચુ, અને દભી દોષીએ તો તેવી થવાની એટલે આપણી માનસિક અવસ્થા પ્રમાણે જગત આપણને દેખાનાનુ અને આપણી વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓના શમન માટે આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાના એમા આપણી અને જગતની સાચી પરીમા નથી અને કાર્ષની સનામતી પણ નથી આપણી પોતાની ઉન્નતિમા જ આપણી અને જગતની પરીક્ષા અને બધાની સનામતી છે એ વાત આપણે નિશ્ચિત સમજીએ તો બીજા વિષેના તેમ જ જગત વિષેના એટલા તકમા પડીને છેતરાવાની કે બીજાઓને છેતરાવાનું કારણ બનવાની આપણને ધાસ્તી નહીં રહે

આ પરથી તમારી એવી સમજણ ન થયા હેતા કે જ્યાં સુધી આપણે પૂર્ણ શુદ્ધ નિર્નિકાર અને પ્રભાવત થયા નથી ચિત્તશુદ્ધિ અને આ સુધી બીજાઓની આપણે કરી જ સેવા કરી સદ્ગુણોનો સવચ શકીય નહીં હું તમને આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે તમે પોતાનુ ચિત્ત શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હો તે વખતે જ સદ્ગુણી થનાનો પણ પ્રયત્ન કરજો તમારામા સેવાપરાયણતા ન હોય અને એ દિશામા તમે પુરુષાર્થ ન કરો તો તમાગમા સદ્ગુણો આવશે નહીં સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ એ બીજાઓ સાથેના આપણા સારા કે નરસા વર્તન પરથી જ નક્કી થાય છે આપણુ જે વર્તન ન્યાયમાર્ગે પરદુષ્પ્રતિવારણુ કરનારુ આપણી તેમ જ બીજાઓની ઉન્નતિ કરનારુ, અને નૈતિક દૃષ્ટિથી જનેને લાભકારક હોય તે સદ્વર્તન અને એથી બીનહુ હોય તે દુર્વર્તન સદ્અસદ્વર્તનની આ સદી અને સ્પષ્ટ વ્યાખ્ય છે એ પરથી સદ્ગુણદુર્ગુણનો નિર્ણય કરી શકાશે સદ્ગુણો સિવાય તમારામા સેવાપરાયણતા ટકી શકશે નહીં બીજાઓ સાથેના આપણા

સંબંધો જે પ્રમાણમાં ઉન્નતિપ્રદ થતા રહેશે તે પર સદ્ગુણોનો વિકાસ અવરોધે છે. કોઈ પણ સદ્ગુણનો ચિત્તની શુદ્ધિ વગર કદી પણ સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ શકતો નથી. શુદ્ધિ અને સદ્ગુણસંપન્નતાનો અન્યોન્ય પોષક અને સહાયક સંબંધ ઝોળખીને તમારે આ બાળતમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ, એ જ મારા ઉપરના કહેવાનો અર્થ છે. સદ્વર્તનના પ્રયત્નથી તેમાંના દોષ કે પૂર્ણતા આપણા ધ્યાનમાં આવે છે, તેથી હંમેશા સહાયારી રહેવાનો પ્રયત્ન રાખશો. વૃત્તિઓ અને કર્મોનું સતત પરીક્ષણ કરીને તેના દોષ ગોળી કાઢવા જોઈએ અને તે સુધારવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તેથી આપણા ચિત્તની અને સાથે સાથે કર્મોની પણ શુદ્ધિ થતી રહેશે. કર્મોમાં કુશળતા, બ્યવસ્થિતપણું અને ઔચિત્ય આવતાં જશે અને તે અવશ્ય યશસ્વી થતાં જશે. એમ કરતાં કરતાં આપણે શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ બંને દૃષ્ટિથી પૂર્ણતા તરફ પ્રગતિ કરીશું, અને મળીને માનવપ્રકૃતિની પૂર્ણતા છે અને સાર્યકતાની સીમા છે.

શુદ્ધિની સાથે સદ્ગુણો પર હું એટલા માટે ભાર મૂકું છું કે પુરુષાર્થ વગર સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને સદ્ગુણો દ્વારા પુરુષાર્થ અને સદ્ગુણો વચ્ચે શુદ્ધિને માનવતાની સિધ્ધિ જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ નથી. સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થ સિવાયની ચિત્તશુદ્ધિ એક પ્રકારની જડતા નીવડવાનો પણ સંભવ છે. કેવળ શુદ્ધિની રિચિતિમાં ભાવનાઓ, ક્રિયાઓ અને તે જાતની વૃત્તિઓનો અભાવ માનેલો છે. પરંતુ માણસમાં ચેતન છે, ચિત્ત છે, શુદ્ધિ છે, પ્રાણ છે, કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને એ બધામાં અગ્રાધ શક્તિ ભરેલી છે. અનાદિ કાળથી માનવજાતિમાં સતત વિકાસ પામતા જ્ઞાનનો અને સુસંસ્કારોનો, અદ્ભુતભાવનાઓનો અને સદ્ગુણોનો, તેમ જ શીલનો અને પુરુષાર્થનો વારો માણસને મળેલો છે. માનવી શુદ્ધિ, ચિત્ત અને મનમાં કેટલી શક્તિ સુખપણે રહેલી છે એની હલ્લુ પૂરી ભાગ લાગી નથી. તેની પ્રગટ શક્તિઓમાંથી શાસ્ત્રો, વિદ્યાઓ અને કળાઓ નિર્માણ થયેલાં

છે અને યદ્ય રહ્યાં છે. આ બધી શક્તિઓનો, બધી જાતની વિદ્યા, કળા, સંપત્તિનો અર્થાત્ એકદરે મળેલા વારસાનો ઉપયોગ કેવળ નિષ્ક્રિય કે નિવૃત્ત થવામા કરવો અને બંધી ભાનનાઓ અને પુરુષાર્થનો સક્ષેપ કરતા કરતાં છેવટે તેમનો સંપૂર્ણ અશ્રાવ કરવો, એટલે કે કેવળ જડના સિદ્ધ કરવી એ માનવતાનું સાધ્ય નથી. ચૈતન્યની પૂર્ણતા એમાં નથી. પરંતુ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા પ્રગટ થતી અનેકવિધ શક્તિઓની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ સાધીને ચૈતન્ય વધારે ને વધારે શુદ્ધ અને વ્યાપકપણે પ્રગટ થતું રહે, એમાં માનવતાની સીમા અને ચૈતન્યની પૂર્ણતા છે. આ મહાન હિદેશ સિદ્ધ કરવા મટે શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ તેમજ પાવિત્ર્ય અને કર્તૃત્વની જરૂર છે જીવનસિદ્ધિ એમાંજ છે.

(રેખના પ્રવચનમાથી)

૫

શુશ્રુષિકાસ અને નિરહંકારિતા

દરેક માણસને જન્મથીજ શુભોનો થોડાધણો વારસો મળેલો હોય છે. સાર પછી સંસ્કાર, શિક્ષણ, પરિસ્થિતિ,

સદ્ગુણોની સેવ્યતા, અનુકૂળપ્રતિકૂળ સંબોગો, અનુભવ, જ્ઞાન,

પ્રેક્ષતા-વનિષ્ઠતા વિવેક, ઇચ્છા ને સંકલ્પનુ ઓછુવર્તુ પ્રમાણ,

ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે તેના શુભોની

ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈ એક નિશિષ્ટ શુભની સ્વતંત્ર-પણે વૃદ્ધિ માણસમાં કદી થતી નથી, પરંતુ શુભોના પરસ્પર આધારે થાય છે. આ વૃદ્ધિ કર્મ રીતે થાય છે તેની સામાન્ય લેણીના જીવન

પરથી આપણને ખગર પડતી નથી, પણ શ્રેયાર્થી અને પ્રયત્નશીલ માણસના શ્રવણનું નિરીક્ષણ કરવાથી સદ્ગુણોની વૃદ્ધિનો ક્રમ આપણા ધ્યાનમાં આવી શકે છે. સદ્ગુણોની પરીક્ષા એ સદ્ગુણો માટે વ્યક્તિને જ્ઞાનપૂર્વક અને સદ્ગેહુપૂર્વક કેટલું સહન કરવું પડે છે તે પરથી ચાપ છે; તેમ જ્યાં તે પરીક્ષા પણ સર્વાંશે બરોબર નથી. તે માટે વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના પૂર્વ સંબંધનોય વિચાર કરવો પડે છે. કારણ પ્રિય સંબંધવાળી વ્યક્તિ માટે ગમે તેટલો ભાગ કરવા માટે જોઈતી મનોવૃત્તિ અને તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિ માટે તેથી ઓછો ભાગ કરવા માટે જોઈતી મનોવૃત્તિ એ બેમાં માનસિક દૃષ્ટિથી ધરોળ જ ફેર દોવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે, પોતાના માતાપિતા માટે અથવા પોતાની સાથે નિકટનો પ્રેમનો સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ માટે કોઈ માણસ ધણું કष्ट સહન કરી શકે, તો તેટલા પરથી તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિ માટે મહાનમનિષર્વાક મહન કરવા તે તૈયાર થશે જ એમ ખાતરીપૂર્વક

હોય અને છેવટે તેથી જ્ઞાને શો લાભ થયો વગેરે પરથી ઠરાવવી યોગ્ય થશે. આ પ્રમાણે સદ્ગુણોના વિકાસનો સાધારણ ક્રમ છે. કનિષ્ઠ ગુણોની અમુક હદ સુધી વૃદ્ધિ થયા પછી તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગુણોની ચિત્તમાં જાગૃતિ થાય છે અને તે પછી બને પ્રકારના સદ્ગુણોનો વધારો ને વધારે ઉત્કર્ષ એકી વખતે થઈ શકે છે; એટલું જ નહીં, પણ તે બધા એકબીજાને પોષક થાય એ રીતે વિકાસ પામે છે.

‘સદ્ગુણોની પરીક્ષા તેમના કેવળ બાહ્ય પરિણામ પરથી કરવામાં

બૂલ થવાનો સંભવ છે. બાહ્ય પરિણામો ધણી

સદ્ગુણોની પરીક્ષા વાર કેવળ પરિસ્થિતિ અને સંજોગો પર જ આધાર રાખે છે, અને તે પરિસ્થિતિ અને સંજોગો બ્યક્તિને

આધીન હોતાં નથી તેથી સદ્ગુણોની પરીક્ષા, તે બ્યક્તિની તે ગુણો

રિપેની નિષ્ઠા, તે માટે તેને કરવો પડેલો ત્યાગ, વિવેક અને યુરુધાર્ય,

તેને સહન કરવા પડેલા અંતર્માર્ગ પરિશ્રમ વગેરે પરથી કરવી યોગ્ય

માણાય. આ બાબતો વિવેકી અને આત્મપરીક્ષક બ્યક્તિ પોતે જ બીજાના

કરતાં યથાર્થ રીતે જાણી શકે છે. સદ્ભાવનાઓનો ચિત્તમાં જોડેલો વેગ,

તેને ક્ષીણે ચિત્તની થયેલી અવસ્થા, તે વખતે વેડવાં પડેલાં શારીરિક

કષ્ટો અને તે પછીનું ભાવનાઓનું શમન વગેરે બાબતોનો ક્રમ અથવા

ઇતિહાસ બાહ્ય જગત ન જાણે તોયે બ્યક્તિ પોતે એ બધી વસ્તુઓ

સ્વાતુલ્યથી જાણે છે. સદ્ગુણોની સાથે જ દુર્ગુણોની વૃદ્ધિ પણ માણસમાં

એક જ કાળે થતી જણાય તો તે સદ્ગુણો વિષે ખાતરી રાખી શકાય

નહીં; એટલું જ નહીં, પણ તે સદ્ગુણો ખરેખર જ સદ્ગુણો છે કે ક્રમ

તે વિષે ભારે શંકા પેદા થાય છે પરસ્પરવિરોધી ગુણ-અવગુણોની વૃદ્ધિ

એક જ સમયે થઈ શકતી નથી. દાખલા તરીકે, દયા, પરાપકાર, ઉદારતા,

સરળતા એ ગુણો પરસ્પરવિરોધક હોવાથી તે બધાની વૃદ્ધિ એકી વખતે

થઈ શકે છે; તે જ પ્રમાણે દુષ્ટતા, કપટ, અન્યાય, વિશ્વાસઘાત વગેરે

દોષો પણ એકબીજાને પોષક છે; પણ કપટ અને પરાપકાર એ બે

એકી વખતે વધી ન શકે. તેમ થતું દેખાય તો તે પરાપકારવૃત્તિ સાચી

નહીં પણ કાર્ય સાધવાની યુક્તિ હોવાનો જ સભવ છે સાધારણ રીતે ગુણો ગુણોના અને અવગુણો અવગુણોના પોષક બને છે. માણસના ચિત્તમા ગુણ-અવગુણોનો નિયાર અવારનવાર બિંધ્યા જ કરે છે એવી જાતના કર્મો પણ તેને હાથે થયા જ કરે છે માણસ જોકે ગુણદોષના મિશ્રણથી બનેલો છે, છતાં એક સમયના ગુણદોષ કે એક સમયની ચિત્તસ્થિતિ તદ્દન તેવી ને તેવી બીજે સમયે જોવા મળે એ શક્ય નથી. તેમા સતત ફેરફાર થયા જ કરે છે. આ વાત ઝટ જાણી આવતી નથી, પરંતુ લાખે વખતે અવલોકન પરથી ધ્યાનમા આવે છે, કારણ કે પરિવર્તનની ક્રિયા ધણી જ સૂક્ષ્મ ગતિથી ચાલતી હોય છે. ગ્રથૂળ અને રૂપદ્ર રીતે તેનું પરિણામ દેખાવા માટે કેટલોક વખત જાય છે. પણ સદગુણોનું પ્રપલ્નપૂર્વક અનુશીલન કરનારા સાધકને આ બાબતમા લાભો વખત રાહ જોવી પડતી નથી. અભ્યાસની મદદથી અનગુણોનો નાશ કરી સદગુણોની વૃદ્ધિ કરવા તરફ તે પોતાની માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ કરતો રહેતો હોવાથી તેના ચિત્તની સ્થિતિમા ઝપાટાબેગ ફરક પડતો જાય છે, અને પરીક્ષણ દ્વારા આ વાત તે જાણતો પણ હોય છે. આવી રીતે પ્રપલ્ન આતુ હોય છે ભારે તેનો જે ગુણ પૂર્ણતાને પામે છે, તેને વિષેનો તેનો અહંકાર નાશ પામે છે. તેની પ્રકૃતિની, ચિત્તની, આગળ વધવાની ગતિ મદ થતા થતા પંજી તે જાણે બધ પડે છે ગુણો વિષે નિરહ કારિતાનો અર્થ પોતાના ગુણો વિષે અભિમાન, ગર્વ, ધમક ન હોવો તે, પોતાના ગુણને કારણે - નિર્ભયતાને કારણે - બીજાને હીન કે તિરસ્કારપાત્ર ન સમજવા તે. અને આ સ્થિતિ કોઈ પણ ગુણની બાબતમા એ ગુણ સાથે માણસમા નમનાનો વિદાસ થયો હોય તો સાધી શકાય છે.

અન્યાયપ્રતિકાર

માનવતાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આપણામાં જણાઈ આવતી એક ખામી વિશે તમારી આગળ કંઈક કહેવું જોઈએ. ન્યાયસંવેદનાનો એમ લાગે છે. દુર્જન, લોભી કે ઉન્મત્ત માણસ અમાર તરફથી કોઈ વ્યક્તિની કે સમાજની કનડગન થતી હોય તો તેનો પ્રતિકાર કરી પીડિત વ્યક્તિને કે સમાજને દુઃખમુક્ત કરવાની વૃત્તિ આપણામાં લગભગ નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે આનું કારણ આપણી અનેક દૃષ્ટિથી દુર્બળતા તો છે જ, પરંતુ એ સિવાય પણ ખીમના દુઃખ વિશે જોટલી સહાનુભૂતિ થવી જોઈએ તેટલી આપણને થતી નથી એ પણ છે. આપણી 'પોતાપણા'ની બ્યાખ્યા અને મર્યાદા ઘણી સકુચિત છે, તેથી ખીમ તરફથી કોઈને દુઃખ થતું હોય તો તે જોઈને આપણા ચિત્તમાં કશી લાગણી પેદા થતી નથી. કદાચને ચાપ તોય દુઃખનિવારણ કરવા માટે જોઈતા ધૈર્ય, પુરુષાર્થ, અને સામર્થ્ય પણ આપણામાં નથી. ખીજી વાત એ કે આપણામાં સામુદાયિક ભાવ નથી. તેમ છતાં કોઈ પ્રસંગે ન્યાયનો પક્ષ લઈને ખીમ પર થતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા કોઈ જિએ થાય તો તેને મદદ કરવા જોટલી ન્યાયસંવેદના સમાજમાં નથી. અને તેથી આના ઝડપમાં આપણે એકવા પડી જવાના, અન્યાય કરનારને તેના સમીકારોની મદદ હોવાથી તે બધાની સામે આપણુ એકવાનુ કશું ચારવાનુ નહીં, એમ બધી બાજુથી તેને અસહાયતા લાગવાથી તેની ન્યાય અને પ્રતિકાર વૃત્તિ પણ દમાઈ જાય છે, અને એવા પ્રસંગો વાગવાર બનવાથી અને તેના અનુભવોથી તેની તે વૃત્તિ આગળ જતાં જડ થાય છે અને લગભગ નાશ પામે છે. પણ આ આપણી તેમ જ આપણા સમાજની અધોગતિની નિશાની છે એમાં શંકા નથી.

રસ્તામાં, પ્રવાસમાં કે ગામમાં પણ ક્યાંક અન્યાય થાય છે એવું આપણે સાંભળીએ છીએ, કાઈ કાઈ વાર પ્રત્યક્ષ જોઈએ પણ છીએ. તોય એ બાબતમાં આપણને કદી કશું કરવા જેવું લાગતું નથી. અન્યાયી અન્યાય કરે છે, જીલ્લમગાર જીલ્લમ અને દુષ્ટતા કરે છે, પણ સમાજ તરફથી તેને શાસન કે તેનો પ્રતિકાર થતો નથી. આપણા ગામમાં, આપણી પાડોશમાં, બહુ આપણા ઘરમાં પણ અન્યાય થતો હોય- ક્યાંક સાસુ કે નણ્દ વહુની કે ભાલીની પગવણી કરતાં હોય, ક્યાંક ધણી સ્ત્રીને મારતો હોય, શાહુકાર દેવાદાર પર અન્યાય કરતો હોય, વિધવા પર બંધી બાળુએથી જીલ્લમ થતો હોય અને તેની દુર્દશા થતી હોય તેમ જ માખાપ વગરના બાળક પર ઘરમાં અન્યાય થતો હોય- આવા બધા બનાવો આપણે પ્રત્યક્ષ જોતા હોઈએ, તોપણ એ બધું આપણે લાખા વખતથી મૂંગે મોઢે સહન કરતા આવ્યા છીએ. એમાં એક ગતની સામાજિક ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને બીજાના દુઃખ વિશે એપરવાઈ છે.

માનવતાની દૃષ્ટિથી આ આપણી ધણી મોટી ખામી છે. બીજા પર થતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિને અવનતિનું કારણ- અભાવ જ સિદ્ધ કરે છે કે આપણામાં સામુદાયિક સામુદાયિક ભાવનો ભાવ નથી, અને એ બાબતની અભાવ સુધીની અભાવ આપણી જડતાને લીધે તે ભાવ પેદા કરવો પણ કઠણ પડે છે. સમાજમાં જ તે ભાવ ઓછો હોવાથી આપણા પોતા પર અન્યાયનો પ્રસંગ આવી પડતાં આપણને પણ બીજાની મદદ મળતી નથી. મદદ મળવાની આપણને આશા ન હોવાથી એવે પ્રસંગે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની અથવા તેની સામે ઝડપવાની હિંમત આપણને થતી નથી. કાઈને કાઈનું પીડાનું નહોતું, એવી સ્થિતિ આપણા બધાની હોવાથી પોતા પર થતો અન્યાય મૂંગે મોઢે સહન કરવો, એવી નિષ્પ્રાણ વૃત્તિ જ આપણા લોહીમાં બાપી ગઈ છે. તેથી આપણામાં પંચુતા અને લીરુતા, પારકાના દુઃખ વિશે

એપરવાઈ અને જડતા, કોઈ પણ સ્થિતિમાં બીજાઓ માટે પોતે સંકટમાં ન આવી પડવાની સાવધાનતા અને ધૂર્તતા વગેરે જે દોષો આવેલા છે અને જે આજે આપણો સ્વભાવ બની ગયા છે તે અલંત નિંદ્ય અને માનવતાને કલકરૂપ હોઈ અનેક રીતે આપણી અવનતિનું કારણ બન્યા છે. આ દોષોની સાથે સાથે બીજા અનેક દોષો આપણામાં પેદા થઈને સતત વધતા રહ્યા છે. મૂળે જ આપણામાં સામુદાયિક ભાવ ઓછો છે અને એ જ સ્થિતિ યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાના ઉદ્ધા પ્રયત્નમાં આપણે હોઈએ છીએ. પારકાના દુઃખ વિષેની એપરવાઈ, ઉદાસીનતા અને તેથી આપણામાં આવેલી પંગુતા અને બીરુતાને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન “આ જગતમાં કોઈ કોઈનું” નથી, દરેકને પોતાનું કર્મ બોગવવું પડે છે, તેમાં બીજાનો કરો. ઉપાય ચાલતો નથી” વગેરે જેવા કર્મસિદ્ધાંતના નિષ્પ્રાણ સૂત્રોથી આપણે કરીએ છીએ.

આપણામાં જૂની કલ્પના પ્રમાણે ધર્મશાળા, મદિરા, અત્રસત્રો, સદાનતો, તળાવ વગેરે, તેમ જ નવી કલ્પના પ્રમાણે અન્યાયપ્રતિકારના ઇસ્પિતાલો. દવાખાનાં, કોલેજો, સેનેટારિયમ વગેરે તત્ત્વની ઓદ્વલ રચાવવાની કે કાઢવાની પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ તેની પાછળ પણ ધણે અશે ખુદ્દ અને કીર્તિમેળવવાની આંકાક્ષા હોય છે. માણસ માટે પ્રેમ, મિત્રતા, સહાનુભૂતિ કે નિઃસ્વાર્થતા, ઉદારતા વગેરે ભાવનાઓથી આર્વા કામો થતાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. પરસ્પરના પ્રેમને લીધે એકબીજા માટે સહન કરવાની વૃત્તિ આપણામાં છે. પણ જેની સાથે આપણી ઓગ્રખાણ કે કરો. પૂર્વ સળધ ન હોય એવી વ્યક્તિ પર અન્યાય થતો હોય ત્યારે તે અન્યાયનો વિરોધ કે પ્રતિકાર કરવા માટે જાતે સાદસ કરવાની, સંકટમાં ઝપલાવીને પોતાનું સુખી અને સલામત જીવન મુરકેલીમાં નાખવા તૈયાર થવાની વૃત્તિ આજે આપણામાં નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે. આ વૃત્તિની કલ્પના આપણામાં કદી પણ નહોતી એમ નથી; પણ આપણી દુર્બળતા, ધર્મ અને સ્વામીનિષ્ઠા ઇલાદિ વિષેની ખોટી કલ્પનાઓ વગેરે અનેક કારણોને લીધે તે વૃત્તિનું પોષણ થયું નથી. અને તેથી

તે જાણે નાશ પામ્યા જેવી જ યઈ છે. તે વૃત્તિ ધૃષ્ટ છે, તે માણસની ઉન્નતિની દર્શક છે, સમાજને તેની જરૂર છે, એવું જ્ઞાન વિચારી લોકોને હતું. ક્યાંક ક્યાંક પુરુષકારોએ તે વૃત્તિ બતાવેલી છે. દધીગિ, શિમિ વગેરેની કથાઓ આ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોની પારમિતાની વાતો પણ આ જ સદ્વૃત્તિનું મહત્ત્વ બતાવે છે; પણ તેમા અન્યાય-પ્રતિકાર કરતાં સહનુભૂતિ, દયા અને અહિંસા — એ જ વૃત્તિઓ વિશેષે કરીને બતાવેલી છે. આવી જ રીતે શરણે આવેલાના રક્ષણ માટે સહન કર્યાના દાખલા ક્યાંક ક્યાંક મળે છે. મહાભારતના બીમખઠાસુરના યુદ્ધની ખાજા કૃતઘાતા અને અન્યાયપ્રતિકારનું તત્ત્વ છે. પોતાને આશ્રય આપનાર બ્રાહ્મણ કુટુંબ પર આવી પડેલી આપત્તિ બીમે પોતે યઈને પોતા પર વહોરી લીધી, અને કુંતીએ તેને જ્ઞાનંદ્યી સંભળિ આપી. દયા, સામર્થ્ય અને આત્મવિશ્વાસ જ્યાં ભરપૂર હોય છે ત્યાં જ બીજા પર યતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિ જન્મે છે, સાંજ તે વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રસંગ આવતાં વિજયી થાય છે. મહાભારતની એ કથા અને તે વખતની બીમની સ્થિતિ અને મનોવૃત્તિ બધાનમાં લેતાં આ વાત આપણને સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. પોતાના શરીરનું બલિદાન આપીને બકાસુરની ક્રુષ્ણ શાંત કરવાનો આવતી કાલે આપણે વારો છે એમ એકચક્રા નગરીમા પાંડવોને આશ્રય આપનાર બ્રાહ્મણ કુટુંબને ખચર પડી કે તરત ધરમા રૂઝોળ શરૂ થઈ તે સંભળીને બીમે પોતાની માતા કુંતીને જે કશું તેવું વર્ણુત કવિ મોરોપતે એક આર્યામાં ક્યું છે :

મીમ મ્દષે કુતીલા બ્રાહ્મણસમુદાય રક્ષિ કાં પુત્ર ।

ત્યાષે દુષ્ઠ હરાયા અનીલા માર કાય કાપ્સ ॥

બીમ કુંતીને કહે છે : બ્રાહ્મણ કુટુંબ કેમ રડે છે તે તેમને પૂછ. તેમનું દુઃખ દૂર કરવાનું મારે માટે શું કંઈ છે ? અગ્નિને ઠપાસ કદી ભારે પડે ? દોષનું પણ દુઃખ દૂર કરવાની પ્રયત્ન શક્તિ જેનામા હોય છે

તેના પર બીજાના દુષ્ક્રિયા આપણે ભાગ લેવો જોઈએ એમ કોઈએ ઠસાવવાની જરૂર નથી હોતી.

કેટલાક વસ્તુ પર મુગર્ધમાં હોર્ગિંગ ગાર્ડન પર એક શ્રીમત માણુસનું ખૂન કરીને સશસ્ત્ર ખૂની માણુમો મોટરમાં નાસી જતા હતા. ત્યારે વરકરના બે ત્રણ અંગ્રેજ અમલદારોએ પોતે નિશસ્ત્ર હોના છતાં તેમના પાં દહનો કરીને તેમને પકડ્યાની સાહસપૂર્ણ હકીકત આ પ્રસંગે યાદ આવે છે તે વખતે બીજા સેકડો લોખ એ જગ્યાએ ફરવા ગયા હતા, પણ પેના અમલદારો સિવાય બીજા કોઈની તે ખૂની લોકો પર તૂટી પડવાની હિમત ચાલી નહી.

આજે આપણામાં આવી જાતની શક્તિ નથી અને વૃત્તિ પણ નથી પણ તમે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખો કે, માનવતાની વ્યાખ્યા તમારે મનુષ્ય તરીકે જીવવું હોય તો તમારા પોતા પર થવો અન્યાય તો તમારાથી કદી સહન ન થવો જોઈએ, પણ તમારી હાજરીમાં બીજા પર થતો અન્યાય પણ તમારાથી સહન ન થવો જોઈએ જે બીજાનો અન્યાય સહન કરે છે પણ બીજા પર અન્યાય કરતો નથી, જે બીજાએ આપેલું દુષ્ક્રિયા સહન કરે છે પણ કોઈને દુષ્ક્રિયા દેતો નથી, જે બીજાના કપટનો, ઠગાઈનો, કે ધૂર્તતાનો ભોગ બને છે પણ પોતે કોઈની સાથે કપટ કરતો નથી, કોઈને ઠગતો નથી તેમજ ધૂર્તપણું કરતો નથી તે સજ્જન, એવી આપણી માન્યતા છે. પણ હું કહું છું કે, જે કોઈનાથે પર અન્યાય કરતો નથી તેમજ પોતા પર કે બીજા પર કોઈ અન્યાય કરે તો તે સહન કરતો નથી, જે કોઈને દુષ્ક્રિયા દેતો નથી અને કોઈ નિષ્કારણ પોતાને કે બીજાને દુષ્ક્રિયા આપતો હોય તો તે સહન કરતો નથી, જે પોતે કપટ કરતો નથી તેમજ કોઈનું કપટ ચાલવા દેતો નથી, જે કોઈને છેતરતો નથી તેમજ જે કોઈથી છેતરાતો નથી તથા જે કોઈની સાથે ધૂર્તપણું કરતો નથી તેમજ કોઈનું ધૂર્તપણું ચાલવા દેતો નથી તે સજ્જન, અને તે જ માણુમ તેનામાં જ સાચી માનવતા વિકસિત થયેલી છે એમ હું માનું છું.

આ બધા પરથી આ વાત તમારા ધ્યાનમાં આવી હશે કે, માણસ પોતે કેવળ સહનશીન રહે તેટલાથી તેનું માનવી કર્તવ્ય પૂરું થતું નથી માનવી ધર્મની તેમાં સમાપ્તિ થતી નથી જડતા, પશુતા, દુર્બળતા, બીરુતા, અકર્તૃત્વ વગેરે દોષો પોતાનામાં કાયમ ગાખીને આપણે માનવતા સિદ્ધ ન કરી શકીએ પોતાનામાં રહેલી અધાર્મિક વૃત્તિઓનો નાશ કરીને આપણું જીવન સાસ્ત્રિક અને ધાર્મિક બનાવવાની જોટણી જરૂર છે, તેટલી જ બીજાની સ્વૈરતા અને દુષ્ટતાને કામવાચામનથી રોકનાનો પ્રયત્ન કરવાની વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આવશ્યકતા છે. આ બાબતમાં નિરામણી અને નિગકાક્ષી રહે ચાનશે નહીં પુરુષાર્થ વગર આ વાત ન બની શકે અધાર્મિક કે અન્યાયી પ્રવૃત્તિને આપણે રોકતા રહીએ તો જ દુષ્ટ માણસમાં રહેલું સુખ સત્ત્વ જાગ્રત થનાનો અને તે ધર્મમાર્ગે વળવાનો સંભવ છે આ માર્ગમાં આપણને વખતોવખત સતોષ થવાના તેમ જ મુમ્મ થવાના પ્રસંગો આવશે અને આપણને અનેક રીતે સહન પણ કરવું પડશે પરંતુ આવે વખતે આપણી ન્યાયવૃત્તિને જાગ્રત કરીને બીજા ઓની અધાર્મિકતાને આપણે અટકાવવી જોઈશે પ્રમગે પોતાની બધી અતર્મણ શક્તિઓને એકત્રિત અને ઉત્તેજિત કરીને આપણે પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈશે પરંતુ આ બાબતમાં કદી પણ ઉદાસીન થને અથવા કોઈ ભયને કે કટાણી ગમે ચાલશે નહીં આપણે નિશ્ચયી અને સતત પ્રયત્નશીન રહેવું જોઈએ તો જ આપણું માનવી કર્તવ્ય પાર પાડવાનો સતોષ આપણે મેળવી શકીશું

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

નિંદાત્યાગ

ચિત્તશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી એક મહત્ત્વની બાબત હું તમારા ધ્યાન પર લાવવા ઇચ્છું છું. એવાર્થો માણસે એ નિવાસું ચિત્ત પર બાબત પર હલ આપવાની ધણી જરૂર છે. યતું દુષ્પરિણામ ચિત્તને શુદ્ધ રાખવાની ઇચ્છા કરનારે હરકોઇ અશુદ્ધ વિષયથી અસિદ્ધ રહેવું જોઈએ. ચિત્તનો એવો એક ધર્મ છે કે, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ કોઈ પણ વિષયનું ચિત્તન, આશ કે લાભ કે કોઈ પણ નિમિત્તે ચાતુ રહે તો તેનો સંસ્કાર તેમાં થોડેમથ્તે અંશે પણ કામનનો રહેજ છે. શુદ્ધ વિષયનો સંસ્કાર આપણા ચિત્તમાં જોડેલો દૃઢ થાય તેટલો આપણને કલ્યાણપ્રદ જ હોવાથી તે તેમ રહે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ અશુદ્ધ વિષયનું લાગની ભાવનાથી યતું ચિત્ત પણ આપણા ચિત્તમાં તેનો કોઈ પણ જાતનો સંસ્કાર નાખ્યા વગર રહેવું નથી. એ વાત ધ્યાનમાં લઈને આપણે તે બાબતમાં સાવધ રહેવું જોઈએ. તે માટે સૌથી પ્રથમ આપણે પરિનિદા વિશે સાચવવું જોઈએ. નિંદાનો અપણો હેતુ ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય તોપણ નિંદા કોઈ પણ ખગળ બાબત વિશે જ હોય છે. એવે વખતે તેનું આપણાથી અજાણતાં જે ચિંતન થાય છે તે ચિંતન કોઈને કોઈ અનિષ્ટ સંસ્કાર આપણા ચિત્તમાં પાછા મૂકી જાય છે. એ સંસ્કાર આગળ જતાં ક્યારે, કયે કારણે અને કેવી સ્થિતિમાં જાગ્રત ધર્મને આપણને સત્તાવશે તેવું કશું દેવનાય નહીં. તેથી સાધકે આ જાગ્રતમાં જાગ્રત રહીને નિંદાનો પ્રસંગ દબેલ રાખવો જોઈએ. મેં એવા સાધકો અને એવાર્થીઓ જોયા છે કે તેઓ પહેલાં શુદ્ધમતિ હતા ત્યારે તેમને દુરાચારી માણસો સાથે દુરાચારણ

વિરુદ્ધ વખનોવખન વાદવિવાદ કરવો પડ્યો તેને પરિણામે છેવટે તેમની પોતાની બુદ્ધિ બ્રહ્મ ચર્ચા હતી અને તેઓ કુમારોં ચક્રા હતી. એનું કારણ એ જ કે, ત્યાગ્ય રિપયનું ખંડન કરવાને નિમિત્તે તેમને તેનું જે વખનોવખન ચિંતન કરવું પડ્યું તેના સન્કારો તેમના ચિત્તમા વધારે ને વધારે જોગા થતા ગયા અને તેમની મતિ પ્રથમ શુદ્ધ હતી છતાં તેમની મૂળ ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેનું અનિષ્ટ પરિણામ છેવટે તેમના જીવન પર થયું ત્યાગને નિમિત્તે, નિષેધના હેતુથી, કરેલી નિદ્રા છેવટે આપણું અકલ્યાણ જ કરે છે. તેથી આપણે નિંદ્રાથી દૂર રહેવું જોઈએ. કોઈનાય દુરાચરણની ચર્ચામાં કે ચિંતનમાં ન પડવું, એમાં જ આપણી સુરક્ષા છે.

સમાજમા કોઈ નૈતિક દુર્ધર્મના અને એટલે તેની ચર્ચા ધીરે ધીરે સર થાય છે. લોકોમાં જિજ્ઞાસાનો, ચર્ચાનો નિંદામા અજાણતા અને એક રીતે પોતાની નીતિરિપયક નિષ્ઠા તે પક્ષો રસ શ્રેષ્ઠતા પ્રદર્શન કરવાનો બધાને માટે તે એક સુપ્રસંગ જ બની જાય છે. ફરી ફરી તેને તે જ વિષય આપસમા ચર્ચાય છે અને પાછળથી તેથી બધાનું મનોરંજન પણ થવા લાગે છે. પરનિંદામાં પોતાની પવિત્રતાના આલાસનો આનંદ હોય છે, અને બીજા વિષેની પોતાના મનમાં રહેલી ઈર્ષ્યા કંઈક અંશે સમન થવાનું સમાધાન તેમને મળે છે વળી જે વિષયનો માણસ નિષેધ કરે છે તે વિષયનો પોતાને અમે તેટલો તિરસ્કાર લાગતો હોવાનું તે બતાવતો હોય કે લાસ કરાવતો હોય તોય તે વિષયની ચર્ચામાં જ તેને થોડાંધણે રસ પણ પડવા માડે છે. વિષયોનો રસ માણસ અનેક રીતે લઈ શકે છે, ત્યાગની બુદ્ધિથી કરેલા વર્ણન ચિંતનમાં ઉપર ઉપરથી જોતા ગ્સાનુભવ નથી એમ લાગે તોયે સ્વદમપણે તપાસનાં એ નિમિત્તે પણ માણસ ગ્સાનુભવ લે છે એમ જણાશે અને તદ્દન પહેલે પ્રસંગે નહીં તોયે જેમ જેમ તે વિષયની ચર્ચા વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમાં રસ નિર્માણ થવા વગર રહેતો

નથી. ચિત્તનો આ ધર્મ છે. એમાં વિદ્વાનઅવિદ્વાન, સજ્જનદુર્જન, સાધક અને સામાન્ય માણસ એવો ભેદ નથી

દરેક વ્યક્તિમાં સારા અને નરસા બંને જાતના સંસ્કાર, કાર્ષ્ણ સુમ્ન અને કાર્ષ્ણ પ્રગટપણે વાસ કરે છે. તે નિષેધ બંને પ્રોત્તિ આપણામાં બીજા રૂપે છે જ. કાર્ષ્ણ દુર્ધર્મના વિષે મિથ્ય જ્યારે આપણે સાંભળીએ છીએ અને ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે આપણામાં કાર્ષ્ણ વૃત્તિઓ જાગ્રત થાય છે તે આપણે તપાસવું જોઈએ. ઘટનાના વિષય વિષે આપણે તિરસ્કાર બતાવતા હોઈએ તોય આપણા ચિત્તમાં સાચે જ એ ઘટના વિષે તિરસ્કાર હોય છે કે તેના વિષય વિષે ? ઘટનાના વિષય વિષે આપણા ચિત્તમાં અપ્રીતિ છે કે રસ છે, એ આપણે તપાસવું જોઈએ. પોતાના મનને જરાજર તપાસ્યા વગર આ ભેદ માણસને સમજતા નથી; કાન્ય કે તેના મનમાં અનેક વિષયો વિષે પ્રીતિ ભરેલી છે. એક બાબતથી તે, તે વિષે વૈરાગ્ય અને કંટાળો જણાવીને તેનો નિષેધ બતાવતો હોય છે તો બીજી બાબતથી તે જ વિષયની ચર્ચામાં તેની તે વિષયની મૂળ પ્રીતિ જાગ્રત થાય છે અને તેને તે ચર્ચા તરફ વધારે ને વધારે ખેંચી જાય છે. પણ આ વાત સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણને અભાવે તેના ધ્યાનમાં આવતી નથી. આ રીતે નિષેધ અને રસ-બંનેના મિશ્રણમાં ચર્ચા ચાલુ રહે છે, અને આપણે બધા નીતિશુદ્ધ અને નીતિનિષ્ઠ છીએ એમ ચર્ચા કરનાર દરેકને લાગ્યા કરે છે. પણ આવી બાબતોના પરિણામનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, આ વસ્તુઓ શ્રેયાર્થની ઉત્તિમાં ઉપયોગી થવાને બદલે અવનતિનું જ કારણ બને છે. અયોગ્ય ઘટના વિષેની ચર્ચામાં વિષયનો રસ, બીજાઓ વિષે ઈર્ષ્યા, મત્સર, પોતાની નીતિમત્તા વિષે જૂથ ભરેલી શ્રેયભાવના અને દલ એ જ બાબતો મુખ્યત્વે હોય છે એમ વિવેકની દૃષ્ટિથી જોતા લાગે છે.

આવી કોઈ દુર્ઘટનાને પ્રસંગે ખરેખર બીજાઓનું કર્તવ્ય ક્યારે ઊભુ થાય ? એનોય વિચાર કરવાનો દુર્ઘટનાને પ્રસંગે જરૂર છે. દુર્ઘટનાનો વિષય બનેલી વ્યક્તિનો આપણુ કર્તવ્ય અને આપણો નજીકનો સંબંધ હોય, તેની વિશિષ્ટ નૈતિક કે બીજી કોઈ પણ જવાબદારી આપણા પર હોય, તેના આચરણથી આપણું અથવા આપણા નજીકના બીજા લોકોનું પ્રત્યક્ષ નુકસાન થવાનો સંભવ હોય, સમાજની નીતિમત્તાને તેને લીધે જોખમ હોય તો એવે પ્રસંગે આપણુ કર્તવ્ય ઊભું થાય છે. કેવળ જિજ્ઞાસા, નિંદા કે ચર્ચા ખાતર તેમા ભાગ લેવાની જરૂર નથી.

દુર્ઘટનામા સપડાયેલી વ્યક્તિની અવનતિ વિષે આપણને ખરેખર જ દુઃખ થતુ હોય તો આપણે તે વિષે બહાર નિંદા બે પતિતના ચર્ચા કે નિંદા કરીશુ કે ? આવે પ્રસંગે ચર્ચા કે સુદારનો શુભાય નથી નિંદા કરનારાઓએ વિચાર કરવો જોઈએ કે, આપણી છોકરી કે છોકરો, મા, બાપ, બહેન, ભાઈ કે બીજી કોઈ આપણા ઘરની નિકટની વ્યક્તિ આવી અવનતિમા પડી હોત તો આપણે તે વખતે શુ કર્યું હોત ? આખા ગામમાં તેમની નિંદા અને ચર્ચા કરતા ફર્યા હોત કે એ વાતની કોઈનેય ખબર પડવા ન દેતા તે વ્યક્તિને અવનતિ કે સંકટમાંથી બચાવવાનો અને સુધારવાનો અત્યંત લાગણીપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હોત ? જ્યાં ઊંડી લાગણી હોય છે, જ્યાં સાચું દુઃખ થાય છે ત્યાં માણસ પોતાની કરુણાથી, પ્રેમથી બીજાને અવનતિમાંથી કે સંકટમાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેઓ પોતાને નીનિમાન ગણે છે અને બીજાઓની અવનતિ બદલ તેમની નિંદા કરે છે તેમણે નિંદાથી પોતે આજ સુધી કેટલાને સુધારી શક્યા એનો કદી વિચાર કર્યો છે ? જેમની અવનતિ થાય છે એમ તેમને લાગે છે તે પૈકી એકને પણ પોતે હૃદયપૂર્વક, લાગણીપૂર્વક કદી પ્રેમના બે ખોલ કલાનું તેમને યાદ આવે છે ? તેમનું હૃદય કરુણા, અનુનાય

અને પવિત્રતાથી ભરવાનો તેમણે કદી પ્રયત્ન કર્યો છે ? માનવપ્રકૃતિ; વ્યક્તિનાં વિકાર, ભાવના, ને સંસ્કાર; તેની પરિસ્થિતિ; તેના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગો; તેના પતનનાં અને અવ્યુદયનાં કારણો; કોઈ કોઈ વાર થતી તેની અઘનિક કે અસહાય અવસ્થા; ઉભર પ્રમાણે માણસમાં જીંદગારી ઈચ્છાઓ, વાસનાઓ વગેરે વૃત્તિઓ; તેમને બહાર પડવા માટે અને તેની પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરી લેવા માટે જોઈતાં સરળ અને પ્રામાણિક સાધનોનો અને માર્ગનો અભાવ; તેની સામાજિક, કૌટુંબિક, વૈયક્તિક અવસ્થા; છૂવનમાં અનેક પ્રકારે થતી તેની મૂંઝવણ—આ બધાંનો વિચાર કોઈ પણ દુર્ઘટનાને પ્રસંગે નિંદા કરતાં પહેલાં કોઈ કરે છે ?

દુનિયામાં નીતિમાન ગણાતા માણસોને હંમેશા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત, તો તેઓ પતિતને વિપેક્ષનુકંપા નીતિમાન રહી શક્યા હોત કે કેમ એ વિષે શંકાજ અને પોતાને વિષે છે. માણસની સ્થિતિનો ધણે અંશે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ નિરહકારણ સંજોગો પર, પરિસ્થિતિ પર આધાર હોય છે. તેથી જ જેને પોતાનું ઝેર સાધવું હોય તેણે હંમેશા સદ્બોધવસાય, સદ્વાચન, સત્સંગ અને સારું વાતાવરણ રાખવાં. પોતે થઈને પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં કદી પડવું નહીં. કોઈ કારણે એવો પ્રસંગ આવી જ પડે તો તેમાંથી અને એટલા જલદી બહાર નીકળવું. બહાર નીકળી શકાતું ન હોય તો તેટલો વખત અત્યંત જાગ્રત અને બની શકે તેટલી મર્યાદા જાળવીને રહેવું. એમાં ભૂલ કરવામાં આવે અથવા અજાણતાં થઈ જાય તો તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ ઓછાવતા પ્રમાણમાં માણસ પર થવા વગર રહેતાં નથી. કેવી પરિસ્થિતિમાં ક્યારે અને કઈ રીતે માણસની દુર્ઘટિઓ જાગ્રત થઈને તેને વિપરીત પરિણામ સુધી ધસડી જશે તેનું ઠેકાણું નથી. તેથી પોતાની નીતિમત્તા વિષે કોઈએ અહંકાર ન રાખવો જોઈએ. એ જાગ્રતમાં જીજ્ઞ વિષે હંમેશાં અનુકંપા રાખવી. શકિત હોય તો કોઈને પતનમાંથી સહાયપણે ઉગારવાનો પ્રયત્ન કરવો. પણ તેને નીચ સમજીને તેના પર ક્રોધ ન કરવો; અને

ઊંડે ઊંડે પણ આપણને કદી પણ એમ ન લાગતું જોઈએ કે પતનથી તે મુખી થયો છે. મુખી થયો એમ લાગે તો જ ઈર્ષ્યા અને મત્સર પેદા થવાનો સંભવ. ખરેખર પતન થયું છે એમ લાગે તો આપણા ચિત્તમાં તેને વિશે દયા જ ઉત્પન્ન થશે.

જે વિષય તરફ પોતાની પ્રગટ કે સુખ વૃત્તિ હોય છે તે વિષયની પ્રાપ્તિ આપણને ન ચતાં જેને યાચ છે તેને વિશે નિંદાને લીધે ક્રોધ, અને ક્રોધનું શમન કાર્ષ્ણ્ય પણ માર્ગે ન યાય તો રસવૃત્તિની જાગૃત્તિ ઈર્ષ્યા અને મત્સર આપણા મનમાં પેદા થાય છે. આ બંધાંની ઉત્પત્તિ અભિદ્રાવ્યામાંથી છે. જ્યાં અભિદ્રાવ્યા જ નથી હોતી ત્યાં દુઃખ નથી હોતું, ક્રોધ નથી હોતો, તેમ જ મત્સર નથી હોતો. માનવપ્રકૃતિના આ મનોધર્મ પૃથ્વી બીજાઓના પતન બદલ આપણે નિંદા કેમ કરીએ છીએ અને પતનમાંથી પોતાને બચાવવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તે તમે જાણી શકશો. આપણી અને સમાજની નીતિના રક્ષણની જવાબદારી આપણા બધા પર છે. પરંતુ તે બદલ કરવાનો માર્ગ નિંદા કે વ્યર્થ ચર્ચા કરવી એ નથી. તેમ કરીને આપણે પોતાની રસવૃત્તિનું પોષણ કરીએ છીએ. શબ્દમાં કાર્ષ્ણ્ય સામર્થ્ય નથી. રસવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરવી અને તેનું કંઈક અંશે શમન કરવું એટલું સામર્થ્ય શબ્દમાં છે આપણા હૃદયના એવી જાળના આચરણથી પ્રસન્ન પતનની પરિસ્થિતિ દેવયોગે આપણી ન યાય તોય બીજી ઇન્દ્રિયોને આપણે તે વડે અપવિત્ર કરીએ જ છીએ.

નિંદાથી આપણામાં અને સમાજમાં અનેક દોષો પેદા થાય છે. તેથી જેમને તે વિષય સમજતો નથી એવાં નાના બાળકોના મનમાં તે વિશે જિજ્ઞાસા પેદા થાય છે. તેમાંથી નાનપણથી જ તેમના મન પર ખરાબ સંસ્કારો ચતા ગ્રહે છે. જે વિષયની બાબતમાં વૈયક્તિક, કૌટુંબિક અથવા સામાજિક નીતિમતાની દૃષ્ટિથી મૌન રાખવું જ શ્રેયસ્કર છે એવા વિષયની ચર્ચાથી સ્ત્રીપુરુષ સૌ દર્શના મનમાં એક પ્રકારની અસહ્યતા

પેદા થાય છે અને એ અમરબળના જ માણસની ઉન્નતિને બાધક અને અવનતિને સહાયક થાય છે તેથી તમે આ બધી બાબતોથી અનિપ્ત રહેજો

અની સાથે ખીજ એક મહત્ત્વની વાત તમને સૂચવું પોતાના પાપના પ્રસંગો અને તેના કારણો, તમારા જ્ઞવેદિયની છુદ્ધિ તરફથી તે પર ઈર્ષ ઇલાજ મળશે એ આશાથી ઈર્ષ મોગપણથી તમને કહેવા માટે તો તમારી પોતાની વૃત્તિ શુદ્ધ નાખીને મીઠાને તારવાની શક્તિ આપણામાં નથી એ જાણીને તે વાતો તમે સામળણો નહીં આપણામાં તેવી શક્તિ નથી એ ધ્યાનમાં નાખીને આપણામાં એટલી દયા નથી, આપણુ ચિત્ત શુદ્ધ રાખી શકીશ એવી આપણી ખાતરી નથી એવી સ્થિતિમાં તેવી વાતો સામળાનાં ન ઠાળવું એમાં અવિવેક અને અધૈર્ય છે અને સામળાનાની હજી હોનામાં મોહ અને રસવૃત્તિ છે આ મોહમાં તમે ઈર્ષ સપડો તો તેમાંથી નીકળવું તમારે માટે મુશ્કેલ થતો પછી તમારી ઉન્નતિની હજી અને તે બાબતનો પ્રયત્ન બને ત્યાં જ પૂરા થયા જાય છે એની નાત તમે એક વાર સાલજો તોય તેથી તમારો મોહ જામન થશે તે મોહ તમને એ જ માર્ગે આગળને આગળ ધસડી જશે ખીજાને તારવાની શક્તિ તો તમારામાં કદી નહીં આવે પણ તે મોહ જ તમને દબામાં નાખશે અને તમારામાં એવી તારકશક્તિ છે એવો ખીજાને બસ કરાવશે તેમાં સ્ત્રીઓ પામેથી આવી વાતો સામળાનાં મોહ અને રસ તમને પકવા માટે તો તે પણ એક વિલાસનો પ્રકાર છે એ નમાગ ધ્યાનમાં આવશે નહીં અને આવે તોય તમે તેનો ત્યાગ કરી રાકજો નહીં આગળ જતા તમારી રસવૃત્તિનું પોતપુ અને શમન આવી રીતે ચાલુ રહેશે. તેને બહારથી તમે ગમે તેવું ઉદાત્ત નામ આપો તોય તમારા પોતાના હૃદયને બધી વસ્તુચિંતિ અમરબળવાની જ પણ હમેશાની આ ટેવને લીધે તેમાંથી છૂટવાની તમારી શક્તિ પણ ધીરે ધીરે નાશ પામશે એટલું જ નહીં પણ આ ટેવને લીધે તમારી એવી સ્થિતિ

યશે કે રોજ કંઈ ને કંઈ આવી જાતનું સાંભળ્યા સિવાય, આ વિષય વાગેલ્યા સિવાય, તમને એન પડશે નહીં. આ વિષયને અગે તમારી આગળ કોઈ વાત ન કરે તો જાણીજોઈને આવો ■ કોઈ વિષય કાઢીને તેમાં બીજાને બોલીને ભાગ લેતા કરવાનો પ્રયત્ન તમે કરશો. વ્યસની માણસના જેવી તમારી સ્થિતિ યશે અને મોટી મોટી માનસિક શોધો કરવાના પ્રયત્નમાં તમે છો એમ પોતાને અને બીજાઓને તમે ખોટો જ ભાસ કરાવતા રહેશો. પરંતુ આ બધી બ્રાંતિ છે. આ શુદ્ધ જીવન નથી અથવા શુદ્ધ જીવન બનાવવાનો માર્ગ નથી. જેને પોતાની ઉન્નતિની ઉત્કંઠા છે તે આવા માર્ગે કદી નહીં જાય. જગતનાં પાપકૃત્યો અને તેમનો ઇતિહાસ સાંભળવાની આપણને શી જરૂર છે ? દુર્ગંધના ફૂવામાં પડીને શું શોધી કાઢવાનું છે ? આપણા પર તેની શી જવાબદારી છે ? સારાશ, આપણે કોઈની નિંદા કરવાની જરૂર નથી; કોઈનાં દુષ્કૃત્યોની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી; અથવા જંગતના ઉદ્ધાર માટે આપણને કોઈના દુર્વર્તનની હકીકતો સાંભળવાની જરૂર નથી. કારણ કે તેથી કોઈની પણ સુધારણા કે ઉદ્ધાર ન થતાં આપણી પોતાની દુર્ગતિ માત્ર ચોક્કસ થાય છે. એટલા માટે શ્રેયાર્થી સાધકે આ બાબતમાં હંમેશા સારથ રહેવું, જોઈએ અને નિંદા ને દુષ્કૃત્યોની ચર્ચામાં કદી પણ ન પડવું જોઈએ.

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

સમયનો સદુપયોગ

ઉત્તરિની દૃષ્ટિ કરનારે પોતાનો જરા પણ વખત નકામો ન જવા દેતા તેનો રાકવ તેટલો સદુપયોગ કરવા માટે નવરાજ એ દુર્મોચનુ સ્વત સાવધ રહેતુ જોઈએ. પૈસાની વ્યાખતમાં લક્ષણ વ્યવસ્થિતપણે અને કરકસરથી રહેનારા કેટલાય માણસો વખતની વાળતમાં બેઠકાર જેવામાં આવે છે; એટલું જ નહીં, પણ આધ્યાત્મિક કલ્યાણની પાછળ પડેલા માણસો પણ સમયનો સદુપયોગ કરવાની વાળતમાં જાગત અને વિવેકશીલ નથી હોતા એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક ગમે તે હોય, સમય વિશે વિવેકથી અને સાવધપણથી ન વર્તનારને તેના દોષોનાં અનિષ્ટ પરિણામ કોઈ કોઈ વખત આપો જન્મારો ભોગવવાં પડે છે. સમય રામદાસનુ વખતના સદુપયોગ વાળત એક ધણું જ મહત્વનું બોધ વચન છે : ‘બૈક સદેવળાવં લક્ષણ । રિકામા જાકું નેદી બેક લણ ॥’ (દાસબોધ, ૧૧-૩-૨૪). એક ક્ષણ પણ નકામી જવા ન દેવી — તેનો સદુપયોગ કરવો, એને તેમણે સદ્ભાગ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે. એ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે જેમને પોતાના નિર્વોદ માટે રોજ કંઈક ને કંઈક કામ કરવું પડે છે તેઓ આ દૃષ્ટિથી ધન્ય છે; કારણ કે તેમને નકામો ગાળવા માટે વખત જ સહેજે મળતો નથી. કુસંગને લાધે કે કુબુદ્ધિને લીધે અવળે માર્ગે ચડવાનો તેમને ઓછો ડર હોય છે. જેમને પોતાનું સુખરાત ચલાવવા માટે મહેનત કરવી પડતી નથી, અથવા તે માટે કોઈ ઉઘોગ કરવામાં વખત આપવો પડતો નથી, તેમને બીજા કોઈ સહકારીની કે કોઈ સદ્વિદ્યાની રુચિ ન હોય તો વખત પસાર કરવા માટે મનોરંજનના ઉપાયો શોધવા પડે છે.

અને તેમા જ કુસગતિ, કુભિત્ત, ખરામ ટેવો, વ્યસનો વગેરેને લીધે તેમની અધોગતિ થવાનો સભન હોય છે.

માણસનુ મન સારાનરસા કોઈ પણ વિષય વગર લામો વખત સાન ખાલી રહી શકતુ નથી તેને પ્રસન્ન કે સત્કર્મની અમિરુષિ અપ્રત્યક્ષ, સાચો કે કાલ્પનિક, સારો કે નરમો કોઈ ને કોઈ વિષય સતન જોઈએ તેને યોગ્ય વિષય ન આપનામા આવે તો તે અયોગ્ય વિષય ગ્રહણ કરે છે યોગ્ય કે અયોગ્ય કોઈ પણ વિષય તેને ન મળે તો ચિત્ત સહેજે સુપ્રતિ તરફ વળે છે. આવી રીતે સવિષય કે નિર્વિષય (એટલે સુપ્તાવસ્થા), એવી જ અવસ્થા ચિત્તને હોય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો સહિત ચિત્તને હમેશા સાકર્મમા જોડાયેલુ રાખવાનુ જ્યાં સુધી આપણને આપણુ નથી, એવી જાતનુ વલણ તેને જ્યાં સુધી પડતુ નથી અને એ જાતનો આપણો સ્વભાવ બન્યો નથી, ત્યાં સુધી નવરાશના વખતમા તે કયો વિષય પકડશે અને કઈ દિશામા જશે તેનું ઠેકાણુ નહીં એટલા માટે શ્રેયાર્થી સાધકે હમેશા સાવધ રહી પોતાના ચિત્તને સભાળતુ જોઈએ આ બાબત નજીવી ગણીને દુર્લક્ષ કરવા જેવી છે એમ કહી પણ ન માનતુ જોઈએ દોષને કદી પણ નાનો સમજીને તે નિમે નિશ્ચિત ન રહેલુ જોઈએ “રોગ, સર્પ, અગ્નિ, અને શત્રુને નાના કે નજીવા સમજીને તેમની કદી પણ ઉપેક્ષા કરની નહીં,” એવા અર્મનુ એક ધણ જાનુ સુભાષિત છે ઉપેક્ષા કરવાથી તે વધે છે અને પછી તેમનુ નિનાશુ કરવાનુ કામ ધણુ કઠણુ અને કોઈકોઈ વાર તો અશક્ય પણ થઈ જાય છે, એટલા માટે માણસે વખતસર સાવધ થઈને તેમનો નાશ કરવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે દોષને પણ નાનો સમજીને માણસે તે તરફ કદી દુર્લક્ષ કરતુ નહીં, કારણ કે શત્રુની પેઠે તે આપણો નાશ કરનારો છે મોટા મોટા વ્યસનીઓ મૂળના જ કઈ અઠગ વ્યસની નથી હોતા તેમના વ્યસનની શરૂઆત છેક અલ્પ પ્રમાણથી થયેલી હોય છે, અને જ્યારે થાય ત્યારે નવરાશના વખતમા કુસુ ગને લીધે તદ્દન મદજાયો

પ્રિય એવા સહકર્મીમાં તે ગાળે છે. તેથી કંટાળો! આવવાનો તેમને કઠી પ્રસંગ જ આવતો નથી. પણ અસંસ્કારી માણસો આવા નવરાશનો વખતમાં જ વધારે બગડે છે અથવા તેમના બચવાની સરખાત થાય છે. સારાં ક્રમોની અભિરુચિ કેળવેલી ન હોવાથી હિંમતી માણસો પણ નવરાશનો વખત પતાં રમવામાં નકમો ગાળે છે. કોઈ ઊંઘા કરે છે, તો કોઈ ભૂખતરસ ન લાગી હોય તોય વ્યર્થ આવાપીવામાં વખત અને પૈસા વેડફે છે. કોઈ બીજાને ત્યાં જઈ નિરર્થક મપાં મારવામાં કે નિંદા કરવામાં પોતાનો તેમ જ બીજાનો વખત બગાડે છે. વખત જતો નથી એટલા માટે જ કોઈ વારંવાર આ પીએ છે તો કોઈ પાનતંબાકુ ખાવામાં ને બીડી સિગારેટ પીવામાં વખત ગાળે છે. વ્યસનો માણસને વખત ગાળવામાં મદદ કરે છે, પણ તે સાથે તે જ વખત દરમ્યાન માણસ વધારે ને વધારે વ્યસનાધીન બનતો જાય છે. નવરાશના વખતમાં જ કુસંગ અને કુસંસ્કારોની ધાસ્તી વધારે હોય છે. વ્યસનો ધણે ભાગે સોળતથી જ વળગે છે. તેથી દરેક માણસે એવી જાતની મોજાતથી સાવધ રહેવું જોઈએ. આપણા મિત્રને કેવળ છીંકણીનું, ચાનું, હોટેલમાં જવાનું કે સિનેમાનું વ્યસન હોય તોપણ આપણે તેવા મિત્રથી સાવધ રહેવું જોઈએ. મિત્રના સાગનરસા સંસ્કારો માણસ પર પડ્યા વગર રહેતા નથી. આ અનુભવ પરથી જ માણસની પરીક્ષા તેના મિત્ર પરથી કરવાની પ્રથા પડી હશે. તે પ્રમાણે તે નવરાશનો વખત કેમ ગાળે છે તે પરથી પણ તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. પોતાને ગમતી વસ્તુઓ જ માણસ નવરાશના વખતમાં મોટે ભાગે કરે છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં જોયેની, કંટાળો અને નવરાશ માણસના અસ્તિત્વનું જ કારણ બને છે એમ જણાય છે; પોતાના મનુષ્યવણાનું પણ વ્યસનોના કે ખરાબ ટેવોના મોહને લીધે અજ્ઞાન એ આપણા ધ્યાનમાં આવતું નથી. બિચકું, આપણે તેને બૂણાણ માનીએ છીએ અને જેને

નવરાસ મળતી નથી તેને દુર્લભી ગણીએ છીએ. શાસ્ત્રોમાં અનેક વ્યસનોનો ઉલ્લેખ છે અને તેમનો નિષેધ પણ કરેલો છે. તેમાં મુખ્ય ચાર મહાવ્યસનો કહેલાં છે; સ્ત્રી, મૃગ્યા, વૃત્ત અને મદપાન. આજના સમયમાં પહેલાંનાં કેટલાંક વ્યસનો પાછળ પડી ગયાં છે, તો કેટલાંક નવાં વ્યસનોની શોધ ચર્ચ છે. પણ વ્યસનો જૂના કાળનાં હોય કે નવા કાળનાં હોય, આપણા પર તેમની અસર અહિંતકારક જ થવાની, એ વાત હજી આપણે મળે ઊતરી હોય એમ લાગતું નથી; કારણ કે, જીવનનું ખરું મહત્ત્વ હજી આપણે સમજ્યા નથી. આપણામાં વિવેક નથી, સાવધાનતા નથી, દીર્ઘદષ્ટિ નથી. આપણી દરેક ક્રિયાની, સંસ્કારની, શી શી ઇદિઅનિદ અસર આપણા પોતાના પર, આપણાં સંતાનો પર, પરિવાર પર તેમજ આખા સમાજ પર, વર્તમાન કાળમાં અને ભવિષ્યમાં પડશે તેનો વિચાર આપણે કરતા નથી. પણ ઊતરું, આપણામાં ઊઠેલી તાત્કાલિક વૃત્તિનું સમન કરવાથી આપણે શાંત કે સુખી થઈશું એમ આપણે ભ્રાંતિથી સમજીએ છીએ. વિવેક, સાવધાનતા અને દીર્ઘ દષ્ટિનો અભાવ, પોતા સિવાય બીજાનાં સુખ-દુઃખો વિશે તેમજ તેમની ભાવનાઓ વિશે એપરવાઈ, નવરાસ, કાર્મિક સાંપત્તિક અનુકૂળતા અથવા સત્તા વગેરે જામતો કાર્મિક પણ વ્યસન કે દોષનું મૂળ કારણ હોય છે. માણસમાં જરા સરખી માણસાઈ અને વિવેક જામત થાય તો પોતાનાં વ્યસનો, પોતાના શોખો, તેમજ પોતાના મનોરંજન ખાતર કેટલી નિરપરાધ વ્યક્તિઓનાં યોગ્ય સાંસારિક નુખોનો, તેમની સદ્ભાવનાઓનો, ને તેમના આયુષ્યનો નાશ થાય છે—કેટલાં બિચારાં નિરપરાધ પ્રાણીઓ, તેઓ કેવળ દુર્જલ ■ તેથીજ આપણા શોખ ખાતર જીવ ગુમાવે છે—એ વિશે કાર્મિક પણ વિચાર તેના મનમાં આવ્યા વગર રહે નહો. પોતાની તાત્કાલિક વૃત્તિને માણસ મદત્તવી ગણે છે, પણ બીજાઓના જીવનની તેને કંઈ કિંમત લાગતી નથી. આટલા અવિવેકનું કારણ તે પોતેજ માણસ તરીકે પોતાની ખરી કિંમત ઓળખતો નથી એ છે.

સાધુસંપ્રદાયોમાં સુદ્ધાં નવરાસને લીધે અનર્થ થતા આવ્યા છે, અને હજુ પણ ચાલુ છે. કર્મમાર્ગ છોડવાને નવરાસને લીધે કારણે વખત કેમ ગાળવો એ નિરૂત્તિપરામણ્ય સાધુસંપ્રદાયોમાં લોકો માટે મોટો જ પ્રશ્ન હોય છે. ચોવીસે શકલ ધવેલા દોષો કલાક ઈશ્વરના ચિંતનમાં ગાળવાનું શક્ય હોતુ નથી. નિસના કિચાકાંડમાં કેટલોક વખત ગયા પછી બાકી રહેલા સમયનો પ્રશ્ન એમને મૂંઝવે છે. નામસ્મરણ, તેના તે ધાર્મિક સાંપ્રદાયિક અંગેનું ફરી ફરી વાચન, તીર્થાટન, ગંગાનમંદાની પ્રદક્ષિણા, ભજન, કીર્તન વગેરે કર્યા પછી પણ વખત બાકી રહે જ છે. એટલે તે માટે ભાંગ, ચાંચો, સુદો, અંધીરુ વગેરે જેવાં બ્વસનોની મદદથી ચિત્તના લયનો અને વખત પસાર કરવાનો ઉપાય તેમણે શોધી કાઢ્યો, અને તેથી જ અનેક સાધુસંપ્રદાયોમાં આ બ્વસનોનો સુકાળ દેખાય છે. ફરી વસ્તુઓની ખપત આ લોકોમાં જેટલી થાય છે તેટલી બીજા કોઈ લોકોમાં નહીં થતી હોય. ચિત્તનો લય કરવા માટે તે જરૂરી સાધનો છે એમ માનવા જેટલું મહત્ત્વ તે માર્ગમાં આ બ્વસનોને મળેલું છે ચિત્તને પ્રસક્ત કે કાલ્પનિક કોઈ પણ વિષય જોઈએ તેને તેવો વિષય ન મળે તો તે સુપ્રસિદ્ધ તૃદ્વ વળે છે એ ઉપર કંથુ છે. કુદરતી સુપ્રસિદ્ધ મર્યાદા હોય છે. એવી રિયલિટીમાં નવરાસનો વખત ગાળવો મુશ્કેલ હોવાથી બાહ્ય ઉપાયો વડે તે લોકોને પોતાના ચિત્તને બેહોશ બનાવવું પડે છે. એ બેહોશીને ચિત્તની લવાવરણ માનવામાં આવે છે. ચિત્તને લીધે જ આસક્તિ, બંધન, કર્મ અને જન્મમરણ વગેરે માણસને વળગેલાં છે એવી અદ્વા આપણામાં છે જ. કોઈ પણ ઉપાયે ચિત્તનો લય સાધવો એ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી શ્રેષ્ઠ અને આવશ્યક ભૂમિકા માનવામાં આવી છે. તેથી આ જમને લીધે બેહોશી લાવનારાં બ્વસનોની પરંપરા કેટલાક સાધુ-વેરાળીઓના સંપ્રદાયોમાં ચાલતી આવેલી છે. આપણે જે ફરી વસ્તુઓને નિરિદ્ધ અને લાઘ્ય માનીએ છીએ તે જ તેમને અત્યંત

જરૂરી અને મહત્વની લાગે છે. આરોગ્ય, જ્ઞાન, સદ્સાવના, સદ્ગુણ, સેવા વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી સમાજમાં ઉપયોગી થવાનું તેમને ન સંજ્ઞાતાં આ બધાં અનિષ્ટ પરિણામો ચાલતાં આવેલાં છે. માણસ વ્યવહારમાં હોય કે પરમાર્થમાં હોય, નવસસને લીધે આવી જાતના અનર્થો જ ધણ કરીને તેના જીવનમાં દેખાઈ આવે છે. તેથી યેથાર્થ સાધકે હાલે હાલુનો દક્ષતાપૂર્વક સદુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હંમેશ જયંતપણે સદ્વિચારી અને સત્કર્મપરાયણ રહેવામાં જ તેણે પોતાનું કલ્યાણ માનવું જોઈએ.

માણસ સામાજિક પ્રાણી હોવાથી સોખત સિવાય તે એકમે સ્ત્રી ચક્રતો નથી. નવસસને મળતે તેને સોખતની જીવનમા મૈત્રીનો જરૂર વધારે લાગે છે. જેને પ્રથમથી જ સત્સંગે ઉપયોગ ગમે છે તે પોતાની નવસસનો વખત સત્સંગમાં ગાળે છે. તેથી દરેક માણસે કોઈ સંતસજ્જનનો, કે સહચારી પુરુષનો સંબંધ રાખવો જોઈએ. એ જેને શક્ય ન હોય તેણે કોઈ સન્નિવ્રતનો સંબંધ તો જરૂર બાંધવો. કુન્નિવ્રત આપણને અધ્યાત્મિકતાએ લઈ જાય છે અને સન્નિવ્રત ઉન્નિવ્રત તરફ લઈ જાય છે. સન્નિવ્રતની કિંમત ભારે મોટી છે. સત્સંગ માટે કોઈ સાધુપુરુષની જ સોખતની જરૂર નથી, જેની મોખતમાં આપણા કુસંસ્કાર નાશ પામે અને આપણા આચારવિચાર શુદ્ધ રહે તેની મોખતને આપણે સત્સંગે જ માનવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં સન્નિવ્રતના જેવો કલ્યાણકર્તા દુનિયામાં આપણને બાબેજ કોઈ મળશે. તેની મોખતમાં આપણું જીવન અગાધુર્થ સહેજે ઉન્નત થાય છે. પણ સન્નિવ્રત કોને કહેવો તે આપણને સમજાવું જોઈએ. જેની મોખત આપણને પ્રિય લાગે, જેની મોખતમાં આપણને આનંદ આવે તેને આપણે સન્નિવ્રત સમજતા હોઈએ તો તેમાં આપણી જૂઠ્ઠા થવાનો સંભવ છે. વ્યસની માણસને અને દુષ્ટ માણસને પણ મિત્રો હોય છે, અને તેમની મોખત તેને પ્રિય હોય છે અને તેમાં તેને આનંદ પણ આવે છે. તેટલા પડ્યા તેમને

સન્નિવ્રત ગણવા યોગ્ય નથી. તેથી કોઈ પણ સોળન કલ્યાણપ્રદ છે કે નહીં તે જોતું જોઈએ, કલ્યાણપ્રદ આજની રુચિ લગાડનારો મિત્ર જેને મળ્યો હોય તેને પોતાના જીવનનો કોઈ પણ વખત બચાવે કે બચાવેકારી પ્રવૃત્તિમાં જવાની ધાસ્તી નથી. જીવનમાં માતૃપિતા, ભાઈપહેન, પત્ની, સુરુજન, સંતસન્નિવ્રત, એ બધાંનું મહત્ત્વ યક્ષું મોટું છે એમાં શંકા નથી. પણ જીવનની વિચારણા, તેમાંની અનેક પ્રકારની નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓ, તે ચલાવવા માટે જોઈતા વિવિધ ગુણો અને તેમનો વિકાસ— એ બધાનો વિચાર કરતાં સન્નિવ્રતના જેટલો સહાયક જીવનમાં ખીજો કોઈ મળવો શક્ય નથી. માતૃપિતા, ભાઈપહેન અને સુરુજન કરતાંય સન્નિવ્રત આપણને વધારે વધાર્યું રીતે ઓળખે છે. આપણા બધા શુદ્ધહૃદયોનો તે સાક્ષી અને જ્ઞાતા હોય છે. તે આપણને માનપ્રતિષ્ઠા આપે છે અને આપણી પાસેથી ઇચ્છિતોય નથી પણ દરેક જાનના પાપથી તે આપણને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણા દોષો જાણતો હોવા છતાં તે આપણને દાખા કરે છે. તે હમેશા આપણું યુક્ત ચિંતવે છે, દોષોમાંથી આપણને બચાવે છે. મુશ્કેલીમાં તે દુઃખમાં સંભાળે છે. અત્યંત પ્રિય માનેલી વ્યક્તિ પાસેથી માણસ જે હુપાવે છે તે સન્નિવ્રત આગળ નિષ્પાત્તબપરો કહી શકે છે. તેની સાથે તે બહુ જ ખુશ દિલથી વર્તે છે. તે આપણા પ્રેમનો ભૂખ્યો હોય છે, છતાં આપણી ખુશામત કે ખોટી પ્રશંસાં કરતો નથી. ઉલટું, આપણા કોપની કે નારાજની ખરવા કર્યા વિના આપણા દોષોની જાણતમા આપણને સ્થાવર કરતાં, આપણને ઠપકો આપતાં અને વખતે આપણને ધિક્કારતાં પણ તે અચકાતો નથી. તે કદી પણ આપણી પાસેથી સ્વાર્થ સંધવાની ઇચ્છા રાખતો નથી તેનાં વખાણ કે પ્રશંસા તેની રૂમરૂમ આપણે કદી કરતા નથી, અને કરીએ તો તે તેને ગમતુ નથી. હૃદયની નિકટતા, સરળતા અને નિષ્પાલસતા આપણે સન્નિવ્રત જેટલી કોઈનીયે સાથે રાખી કે સાધી શકતા નથી સમસાધ પ્રાપ્ત કરવો એ જ જીવનની સર્વોચ્ચ અવસ્થા હોય તો તે સન્નિવ્રતની જાણતમાં જેટલી

જનદી આપણે સાચી રાહીએ તેટલી જલદી ખીમ કોઈની પણ સથે આપણે સાધી રાહીશું નહીં દરેક નિકટના પ્રિયજન વિરે આપણા હૃદયમાં પ્રેમપ્રવાહ વહેતો હોય કે, છતાં તે મધ્યમાં સન્મિત્ર વિરે આપણા હૃદયમાં વહેતા પ્રવાહમાં જે સરળતા, શુદ્ધતા અને અખણિતતા હોય છે તે મીઠા કોઈ પણ પ્રવાહમાં મળશે નહીં આવી જાતના સન્મિત્રના સહવાસમાં જેનું જીવન પમાર થતું હોય અને જે તેના જીવન સાથે સમરસ થયો હોય તેનું આખું જીવન સફળ થયું જાણ્યું એવો એક પણ મિત્ર જીવનમાં આપણને પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણા જીવનનું સાર્થક થશે એ વિરે શંકા નથી એટલા માટે માણસે જીવનમાં ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી તેમ જ સમયની સાર્થકતાની દૃષ્ટિથી સન્મિત્રની કેટલી ભારે કિંમત છે તે જોળખીને જોળમાં જોડો એક સન્મિત્ર તો કરવો જ અને તેની સાથે આખી જિંદગી સુધી સમરસ થઈને રહેવું પરલોકના કલ્યાણને અર્થે શુરુ પ્રાપ્ત કરનારાઓને તેથી પરલોકમાં શા નામ થાય છે તે સમજવાને કોઈ રસ્તો નથી પરંતુ સન્મિત્રથી ઇહલોકમાં જ શા લાભ થયા અને થઈ શકે છે તે બધાથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય તેના છે મિત્રમિત્રમાં એકમીજાની વચ્ચે ગૂઢતા નથી હોતી, શુષ્કતા નથી હોતી કપટ, દણ કે ધૂર્તતા નથી હોતા, શા નાનપણ કે મોટપણની કલ્પનાય નથી હોતી, તેથી ભય, કપટ, પ્રશ્ન સા, ખુશામત કે કેવળ બાહ્યચારનું શા નામ પણ નથી હોતું ભ્રમ, અજ્ઞાન અને જોળપણને શા સ્થાન નથી હોતું. આવા સરળ અને સાદાઈના જીવન-વ્યવહાર હાત સન્મિત્રની સોખતથી માણસ અજાણતા ઉન્નત થાય છે. તેથી જીવનમાં કોઈ પણ વખત નકામો જવાની કે કષ્ટારે પણ વ્યસનાધીન થવાની તેને ધાસ્તી નથી હોતી.

દૃઢ શરીર અને પવિત્ર મન .

ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણા સમાજનો વિચાર કરતાં આજે આપણે
 ઘણી જ અવનત સ્થિતિમાં છીએ એમ આપણને
 કાવળી શારીરિક જાણણે, આપણા લોકોની કેવળ શારીરિક અને
 અને માનસિક માનસિક સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીએ તો પણ આ
 સ્થિતિનું નિરીક્ષણ વાતની ખાતરી થયા વિના રહેતી નથી. હાંખા
 વખતની પરતંજનાને લીધે કદાચ આપણે આજે
 આવા બન્યા હોઈશું, તેમાં જ કુસંગ, બસનો, હોટેલમાં જવાની પ્રથા,
 અયોગ્ય ખાનપાન, શરીરની બાબતમાં આપણી બેપરવાઈ, અજ્ઞાન,
 દારિદ્ર્ય વગેરે બધાની ખરાબ અસર આપણા પર ઝખઝખી થાય છે,
 પોતાનું શરીર અને મન સારા રાખવાની આકાંક્ષા અને ઉત્સાહ ભાગ્યે જ
 કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે, આ બધાં અનિષ્ણોમાંથી નીકળ્યા વગર
 આપણો છૂટેલો નથી. અનેક કારણોને લીધે દેશમાં વધેથી ચાલતો
 આવેલો આપણો શારીરિક ક્ષાસ અને આપણી માનસિક અવનતિ
 રોકાતો આપણે આપણામાં સામર્થ્ય પેદા કરવું જોઈએ, આપણી
 અવનતિની બાબતમાં આપણને કંઈક હોય અથવા અસરની સ્થિતિની
 ભયંકરતા હજી આપણા લક્ષમાં આવતી ન હોય તો અરીજ તેમ જ
 તવંગર, અવિદ્યાન તેમ જ વિદ્યાન, આજાણટક સીપુરુષ—બધાંની
 શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિનું થોડું અવલોકન કે નિરીક્ષણ આપણે
 કરીએ, અને તે પરથી આપણે વિચાર કરીએ કે, આજે આપણે જે
 સ્થિતિમાં છીએ તે જ મનુષ્યજન્ય લક્ષને પ્રાપ્ત કરવાની આદર્શ
 સ્થિતિ છે કે ? જે મહાત્મ, જ્ઞાની અને જળજાન પૂર્વજોનું આપણે
 અભિમાન લઈએ છીએ અને જેમના ગુણોનું આપણે ગૌરવ કરી

છીએ તેમનાથી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી ને નિર્માણ થયેલી પ્રાજ્ઞની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ આવી જ હોય કે ? દુનિયામાં આપણી સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે, આપણા ગ્રંથો જ્ઞાનથી ઓતપ્રોત ભરેલા છે, આપણો દેશ બધી બાબતોની બધી રીતે સમૃદ્ધ છે, આ બધી અંતર્બાહ્ય પરિસ્થિતિનો લાભ લેતો આપણો આ માનવસમૂહ આજે છે એ જ સ્થિતિમાં હોવાનો કે ? શુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો ગર્વ કરનારાઓ, તેમ જ શ્રીમંતાઈનો દેખાવ કરનારાઓ, પોતાના કુટુંબની, બાળકોની અને સમાજની શારીરિક સ્થિતિ તરફ થોડું લક્ષ આપે અને પોતામાં કેટલું કૌંસ છે, તત્કાત જ તે બરાબર જોઈ લે. પોતાનું શરીર કેટલું કાર્યક્ષમ છે; આજે જન્મ પામતાં બાળકો કેવી શારીરિક અવસ્થામાં જન્મ પામે છે; તેમનું પોષણ અને સગોપન કેવી રીતે થાય છે; આજના તરુણોની બરબુવાનીમાં કેવી સ્થિતિ છે; અને દુર્બળતા તરફ આપણે કેટલી ઝાપટી જઈ રહ્યા છીએ—આ બધાનો દરેક બાજુ વિચાર કરવો જરૂરી છે. દુનિયામાં જીવનકલહ દિવસે દિવસે વધારે તીવ્ર થતો જાય છે. એ જીવનકલહમાં આજની આપણી શારીરિક નિષ્ફળ દશામાં આપણે કેવી રીતે ટકી રહીશું; આજ કોને જોતાં આપણું કરતાં પણ વધારે અવનત દશા તરફ ધસડાઈ રહેલી આપણી ભાવી પેઢી આજના કરતાં તીવ્રતર થતા હવે પછીના જીવનકલહમાં કેવી રીતે ટકશે—એનો પણ વિચાર આપણે કરવો જોઈએ.

આપણી આજની દુરવસ્થા સ્ત્રી, પુરુષ, બધાંના લક્ષમાં આવવી જોઈએ. દરેકે પોતાની સ્થિતિ તપાસી જોવી નિરંદેશ જીવનપ્રવાહ જોઈએ. પ્રામાણિકતાથી કમાણી કરીને કુટુંબખર્ચ અને તેનું પરિણામ ચલાવવાની આપણી શક્તિ દિવસે દિવસે ઘટે છે કે વધે છે તેનો પુરુષોએ વિચાર કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે માતૃત્વ, ગૃહવ્યવસ્થા, બાલસગોપન અને સંવર્ધન, ઘરનાં બધાંની સંભાળ લેવી વગેરે નૈસર્ગિક અને કૌટુંબિક કર્તવ્યો યોગ્ય રીતે પાર પાડવા માટે જરૂરી શક્તિ આપણામાં જોઈતા પ્રમાણમાં છે કે તે ઉત્તરો-

તર એથી યાવ છે, યોગ્ય જવાબદારીઓ પાર પાડવાની આપણી વૃત્તિ છે કે તે ટાળવાની વૃત્તિ છે, એનો સ્ત્રીઓએ પોતાના મન સાથે વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાનાં અને પોતાના બાળકોનાં શરીર જેમતેમ ટકાવી રાખવા માટે દર મહિને દવાઓનું ખર્ચ કેટલું આવે છે તેનો પણ દરેક કુટુંબવત્સલ માણસે હિસાબ કાઢવો જોઈએ; અને એ બધા પરથી સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની પાતતા ઠરાવવી જોઈએ તેમનામાંના મુખ્ય ગુણો અને શક્તિનો જ દિવસે દિવસે હ્રાસ યતો હોય તો ભાવી પેઢીના કલ્યાણની આશા રાખવી ફેમટ છે. આપણા માનવકુળની સ્થિતિ આવી ને આવી જ રહી તો વખત જતા આપણું કુળ, આપણો સમૂહ, જગતમાં રહેશે કે નહીં એ વિષે શંકા અને ભય લાગે છે જીવન વિષેના કોઈ પણ ઉદાત્ત ધ્યેય વગર આપણું આયુષ્ય પસાર થઈ રહ્યું છે. એ જ હાલતમાં કુદરતના નિયમ અનુસાર પ્રજા નિર્માણ થઈ રહી છે. પોતાનો કે પોતાને પેટ આવનારા સંતાનનો કયો ઉચ્ચ કે પવિત્ર હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે કે સિદ્ધ કરી આપવા માટે આપણે પ્રજા નિર્માણ કરીએ છીએ એનો કશો વિચાર કર્યા વિના માનવજાતિની પેઢીઓ એક પછી એક જગતમાં આવે છે. પોતાના મમત્વનો અને અહંકારનો, વિકાર-વશતાનો અને અજ્ઞાનનો વારસો જગતમાં મૂકીને દરેક પેઢી અલોપ થાય છે. આવો આ પ્રવાહ અખંડ ચાલુ છે. આપણામાંનો દરેક જણ આ પ્રવાહના નિંદુ જેવો છે. આપણે બધા મળીને આ પ્રવાહ બનેલો છે. આપણે બધા કોઈ પણ ઉદ્દેશ વિના, જાણે મૂર્છાવસ્થામાં, ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ તેની આપણને ખબર નથી. આપણે કેમ જન્મ્યા તેની આપણને ખબર નથી. ક્યાં જવાના તેની પણ ખબર નથી. પેઢીઓ ને પેઢીઓ આ જ સ્થિતિમાં અજ્ઞાતપણે ગમે ત્યાં મુદ્દવત જઈ રહી છે પોતાના ચાલુ જીવન સાથે અને જગતના પ્રવાહ સાથે આપણે એટલા એકરૂપ થઈ ગયા છીએ કે આપણી અવગતિ, આપણી ખામી, આપણા ધ્યાનમાં આવતી નથી એટલું જ નહીં પણ વૈગુણ્ય (ખામી દેવી) એ જ માણસની વ્યવસ્થિત સ્થિતિ છે અને સદા રહેવાની એમ કહેવાને

આપણી ઉન્નતિની આડે આવનારી અનેક આંતરિક પૈકી એક મહાન આંતરિક એ છે કે કેવળ બાહ્ય વિષયો શરીર અને મનની 'વડે આપણે મુખી થઈશું' એમ માણસને લાગે અપેક્ષા અને ધન છે. પણ નેને સમગ્રતુ નથો કે, પોતાની સાથે વિષે આંતરિક જેનો ચોવીએ કલાક અખંડ સબધ છે તે શરીર અને મન સાળાં ન હોય તો બાહ્ય વસ્તુઓના સયોગથી તે મુખી થઈ શકશે નહીં. નીરાગી, મજબૂત, ખડતલ ને બધી રીતે કાર્યક્ષમ શરીર અને પવિત્ર, સ્થિર, સ્વાધીન અને અનેક સદ્ગુણો ને સદ્ભાવનાઓથી યુક્ત મનના જેવાં મુખ ને સદ્ભાવનાં સાધનો બીજા કોઈજ નથી. આ બંને સાધનો જેમની પાસે સારાં હોય તે મિદાન અને ધનવાન હોય તો પોતાની વિદ્યાનો ને ધનનો ચોગ્ય ઉપયોગ કરીને પોતાની અને બીજાઓની ઉન્નતિ તેઓ કરી શકશે. પણ એ જેને અભાવે માણસ પોતાનું જ કલ્યાણ કરી શકતો નથી, પછી બીજાઓના કલ્યાણની તો વાત જ શી ? સારુ શરીર અને સારું મન, બંનેની વ્યક્તિના અને સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી અત્યંત આવશ્યકતા હોવા છતાં આપણે અને આપણો સમાજ એ બાબતમાં કેટલા ઉદારસીન છીએ તે દરેકે પોતા પરથી અને પોતાની આભુત્તાભુત સમાજ પરથી ધ્યાનમાં લેવું ધટે. આપણે આપણા સમાજનાં ધરોની તપાસ કરીએ તો તેમાં ગળપ્રમાણે કીમતી વસ્ત્રો અને વાસ્તુકુસમ્ય, સંસારોપયોગી જ્ઞાતજ્ઞાતની વસ્તુઓ, સુદર સુદર કોમો અને કપાટો, ખુરશીઓ, પલંગ, ગાદીતકિયા, ખાળકાનાં રમકડાં; એટલું જ નહીં, પણ કીમતી દાગીના, હીરામોતી, ઝવેરાત તેમ જ ગાયનવાદનનાં અને મનોરંજનનાં સાધનો પણ મળી આવશે. સંપત્તિ હજે તે પ્રમાણમાં મોટર, ગાડીગાડા વગેરે વૈભવના સાધનો પણ મળશે. પણ આ બધામાં શરીર નીરાગી અને સુદૃઢ બનાવવાનાં વ્યાયામના સાધનો સેંકડે કેટલાં ધરમાં મળશે ? તે જ પ્રમાણે જેના વાચનથી મન સારું, પવિત્ર, સ્થિર અને સ્વાધીન રહી શકે એવાં

પુસ્તકો કેટલા ધરમા મળશે ? એ જાતના સંસ્કારો બાળકોને આપવાની અને એવા અભ્યાસની સગવડ કેટલા ધરમા હશે ? એની આપણે તપાસ કરીએ તો આ બાબતમા ધણી શોચનીય સ્થિતિ આપણી નજરે પડશે. આથી ઊલટું, સમાજમા હજારે નવસો નવ્વાણું લોકોની શ્રદ્ધા આપણે ધનથી સુખી થઈશું એવી હોય છે એમ તપાસને અતિ સમજશી. પણ એ તેમની ભ્રાંતિ છે. કેવળ દરિદ્રતાને લીધે ભ્રમવશ પડતા હુખો ધનપ્રાપ્તિથી ઓછા થાય છે; પણ ધન હોવા છતાં તે સાથે આરોગ્ય, બળ, વિવેક, સયમ, હિંમત, સાવધતા અને શોધ જગ્યાએ કરકસર, એ ગુણો ન હોય તો માણસ દુખી થાય ■ એની જેમની પાસે ધન નથી હોતું તેમને ખગર દોતી નથી. ધનની મદદથી ધનવાન લોકો આરામ ને સુખના ખોટા દેખાવો કરી શકે છે અને તેમના બહારના દેખાવ અને આડબરથી બધા લોકો છેતરાય છે. પણ તેઓ સાચેજ સુખી એટલે તૃપ્ત હોત તો રોજ જુદા જુદાં સુખોની પાછળ નુ કામ પડત ? તેમનામા બળ છે એમ કહીએ તો શક્તિ અને પરિશ્રમના નાનાં નાના કામો કરવા માટે નોકર-આકર ન હોય તો તેમણે કેમ અટકી પડે છે ? તેઓ નીરાળી છે એમ કહીએ તો દર મંદિને ઘડતર, વૈદ્ય અને દવાને નિમિત્તે મેંડેડો રૂપિયાનું ખર્ચ તેમને કેમ કરતું પડે છે ? તેમનામા સદનશક્તિ છે એમ માનીએ તો જુદી જુદી ઝણઝણા તેમને સિમવા, દાર્જિલિંગ, બેટી, મહાબલેશ્વર વગેરે જેવી દૂર દૂરની જગ્યાએ જઈને તેમને રહેવાની કેમ જરૂર પડે છે ? મનને લીધે પડેલી ખરાબ ટેવો અને બ્યસનો રોજ ને રોજ સંતોષ્યા વિના તેમને એન પડતું નથી. એ ગરથી આપણે તેમને સુખી સમજીએ હીએ. પણ તેમની વ્યવસ્થિક સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી આખી જિંદગી સુખની પાછળ પડવા છતાંયે તે તેમને મળેલું દોતું નથી તેથી તેમને તે રોજ મોઢવું પડે છે. આવી જાનના છત્રમા બધા હન્દ્રિયજન્ય સુખથી સુખી થવાનો પ્રયત્ન થાતું હોય છે, ત્યાં માનસિક સ્થિતિ કેવી હોઈ શકે તેનો થોડો

ત્યાં તમારી શક્તિની મર્યાદા આવી એમ સમજજો; પણ કર્તવ્યની મર્યાદા પૂરી થઈ એમ ન સમજતા. આપણું કર્તવ્ય વિશાળ છે, આપણું ક્ષેત્ર અપાર છે, પણ આપણી શક્તિ અને બુદ્ધિ મર્યાદિત છે એમ તમે સમજજો.

જીવનરૂપી મહાવત સંગોપાંગ પરું કરવા માટે તમારે સમદષ્ટિ રાખવી પડશે. આપણું કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર નાનું છે કે મોટું, તેમા કંઈ બાબત: હાથ છે કે હાનિ, તેમા પ્રતિષ્ઠા કે અપ્રતિષ્ઠા છે—એ વિચાર કે ચિંતા તમને ન હોવી જોઈએ. પણ તે કાર્ય એક વ્યક્તિ તરીકે તમારા પોતાના અને સમાજના કલ્યાણ માટે જરૂરી છે કે નહીં એટલું જ તમારે જોવું જોઈએ. તે માટે તમારે ક્યારેક રાષ્ટ્રીય અથવા ધાર્મિક કાર્યના જેવા બ્યાપક ક્ષેત્રમાંથી વૈયક્તિક ક્ષેત્રમાં જિતરવું પડશે, તે ક્યારેક વૈયક્તિક ક્ષેત્રમાંથી નીકળીને મહાન રાષ્ટ્રીય કાર્ય સાથે જોડાવું પડશે. પણ તે બંને કાર્યોમાં તમારી દષ્ટિ અને હેતુ શુદ્ધ અને કર્તવ્ય પર જ હોવા જોઈએ. કોઈ પણ કાર્યમા તમારી ઉદાત્તાતા, નિરુપદ્રવ્યતા, કર્મ-કુશળતા, નિરહંકારપણું, તેમ જ દરેક કાર્યમાંથી થતી બદ્ધસિદ્ધિ તેના કળતા બ્યાપક ક્ષેત્રમાં સમર્પણ કરવાની તમારી દીર્ઘ દષ્ટિ—એ શુભ સરખાંજ હોવાં જોઈએ. તમારી પોતાની શુદ્ધિનો કસ કોઈ પણ કાર્યમા એક-સરખો અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો જિતરવો જોઈએ. દરેક નાના મોટા કર્તવ્યના અસંગ દ્વારા પોતાની માનવતા જ વધારવાનો તમારો પ્રયત્ન હશે તે કોઈ પણ પ્રસંગ કે સંબંધમાંથી પોતાનાં માનપ્રતિષ્ઠા અથવા બીજી ક્ષુદ્ર અભિલાષ સિદ્ધ કરવાની કલ્પના જ તમારા મનમાં કદી આવશે નહીં. આ વ્રતની સાધનામાં તમારે કોઈકોઈ વાર થણું સહન કરવું પડશે. કેવળ કર્તવ્યાચરણ પર ભાર આપીને, પોતાની માનવતા સાધવા માટે જેમના હિત માટે પોતાનાં દેહસુખ, સ્વાસ્થ્ય, માન અને પ્રતિષ્ઠાનો તમે ત્યાગ કરતા હજો અને પ્રસંગવશાત્ અનેક બાબતોથી અસહ્ય શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ મૂગે મોઢે સહન કરતા હરો, તે વખતે પણ કદાચ તેમના જ તરફથી તમારે કઠોર વાક્યો અને ધિક્કાર સહન

દયા પડશે નેમણે જ તમારે વિષે લીધેલી ક્ષુદ્ર શંકાઓ અને તમારે પર મૂકેલા આરોપો તમારે સહન કરવા પડશે. એવે વખતે ક્યારેક જવાબ આપીને તો ક્યારેક મૂકા રહીને અને ક્યારેક ઉપેક્ષાદૃષ્ટિ રાખીને, કૈવળ્ય કર્તવ્ય અને માનવતા પરની નિઃશયી પેતાના માર્ગ પર તમારે સ્થિર રહેવું પડશે. એ નિયત લીધે બીજાએ બતાવેલી કઠોરતાથી કે કૃપાળુતાથી તમારામાંની દયા અને ક્ષમા ઓછી થશે નહીં; તમારા પરના અન્યાયને લીધે તમારી ઉદારતા મંદ થશે નહીં; કંઠષ્ઠ પ્રસંગે તમે ધીર અને મજબૂત બનશો; તમારા હૃદયની વિશાળતાની અને શુદ્ધતાની, ઉદારતાની અને ઉદાત્તાની કોઈને કલ્પના ન આવે તોપણ તેથી તમે નિરાશ નહીં થાઓ; તમારી કર્તવ્યનિષ્ઠાનું કોઈને જ્ઞાન ન હોય તોય પેતાના માર્ગ પરનો તમારો વિશ્વાસ કદી ડગશે નહીં. જે ઉચ્ચ માનસિક સ્થિતિની બીજાઓને કલ્પનાય નહીં થઈ શકે તેના પરીક્ષક તમે તેમને કદી પણ નહીં માનો. જીવનને એક મહાગ્રંથ તરીકે જોયો ત્યારણ કથું છે એવું તમારું હૃદય જ તમારા આખા જીવનનું સાક્ષી દશે. તે જાને ખાતર બધું જ સહન કરવાની શક્તિ તમારા હૃદયમાંથી જ તમને દમેશાં મળી રહેશે; અને એ શક્તિને આધારે તમને તમારા જાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા વગર રહેશે નહીં.

સફળતા મેળવવાનો તમારો અનુભવ જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ એ જ માર્ગે આગળ ચાલવાનો તમારો નિશ્ચય પ્રબળ થશે, તમારો ઉત્સાહ વધતો રહેશે. તેની આગળ બધાં સંકટો, બધી અડચણો તમને નજીવી લાગશે. જેમ જેમ તમે આ માર્ગમાં આગળ વધશો તેમ તેમ તમારી સાત્ત્વિકતામાં શુદ્ધતા અને તેજસ્વિતા આવતી જશે તમારી જીદ પ્રબળ થશે. સહિયાર અને સહર્તાન તમારો સ્વભાવ બની જશે. પરમાત્મા વિષેની તમારી નિહા વધતી જશે. આત્મવિશ્વાસ વધતો જશે. પછી આ મહાવ્રત તમને મહાવ્રત જેવું નહીં લાગે. તેની કઠણતા ઓગળી જશે. એ વ્રત જ તમારું સહજ જીવન બની ગયા પછી, તેમાં જ તમને ધન્યતા, કૃતાર્થતા અને પ્રસન્નતા લાગ્યા પછી, તેમાં કઠણતા ક્યાંથી જણાશે ? આવી સ્થિતિમાં જગતની દરેક વ્યક્તિ સાથે આવેલો તમારો સંબંધ વિવેકશુદ્ધ, ધર્મશુદ્ધ અને ન્યાયશુદ્ધ છે એમ જ તમને જણાશે.

શુદ્ધિ પત્રક

પાન	લાઈન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	નીચેથી ૨	આજ	આજ
૧૪	૧૬	રથાન	રથાન
૨૩	૧	ધાર્મિક	ધાર્મિક
૨૯	૧	પ્રાર્થના	પ્રાર્થના
૪૧	૧	પરમાર્થિક	પરમાર્થિક
૭૨	પેરાનું મથાળું	પાછલથી	પાછલથી
૭૫	૨૨	સાપ્રદાયિકા	સાપ્રદાયિકા
૮૫	૧૮	પ્રગટીગચ્છ	પ્રગટીકરણ
૮૭	૧૧	પૂર્ણતાને	પૂર્ણતાને
૯૭	૭	કર્તૃત્વ	કર્તૃત્વ
૯૦	૨૧	શક્તિને	શક્તિને

B L-17

BHAVAN'S LIBRARY
BOMBAY-400 007

N.B—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below